

ВРОЦЛАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ВІДДІЛ УКРАЇНІСТИКИ

Українські трансгресії ХХ–ХХІ ст.

Звільнити майбутнє від минулого?
Звільнити минуле від майбутнього?

Культура — Історія — Політика

Наукова редакція і вступ Агнешки Матусяк

*Вельмишановному
Професорові Телесфору Познякові
на 80-річчя від дня народження*

Вроцлав–Львів

2012

UNIwersytet Wrocławski
Instytut Filologii Słowiańskiej
Zakład Ukrainistyki

Ukraińskie transgresje XX–XXI wieku

Uwolnić przyszłość od przeszłości?
Uwolnić przeszłość od przyszłości?

Kultura — Historia — Polityka

Redakcja naukowa i wstęp Agnieszka Matusiak

Panu
Profesorowi Telesforowi Poźniakowi
w osiemdziesiątą rocznicę urodzin

Wrocław–Lwów

2012

ББК
У 45

*Видання випущено у світ за фінансового сприяння
Філологічного факультету Вроцлавського університету*

*Publikacja książki sfinansowana ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego*

Рецензент: *О. В. Пронкевич* — д. філол. н., проф.
Чорноморського державного університету ім. Петра Могили
(м. Миколаїв, Україна)

*В оформленні книжки використано картину
відомого українського художника Володимира Лободи*

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

ISBN 978-966-441-309-8

© Агнешка Матусяк та ін., 2012
© Василь Габор, автор проекту, 2012
© Андрій Кісь, худ. оформл., 2012
© ЛА «Піраміда», 2012

ЗМІСТ

SPIS TREŚCI

Передмова	9
Wstęp	15

LIBER AMICORUM.

ПРАЦІ, ПРИСВЯЧЕНІ ПРОФЕСОРОВІ ТЕЛЕСФОРУ ПОЗНЯКОВИ

LIBER AMICORUM.

PRACE DEDYKOWANE PROFESOROWI TELESFOROWI POŹNIAKOWI

Tadeusz Klimowicz	23
--------------------------------	----

Limonow by Limonov by Лимонов

Limonow by Limonov by Лимонов

Siarhiej Kawalou	43
-------------------------------	----

W cieniu polskiego mistrza: twórczość Andrzeja Rymczy

У тіні польського майстра: творчість Анджея Римши

Jolanta Sujecka	62
------------------------------	----

Konceptualizacje Bałkanów

Концептуалізація Балкан

Milica Jakóbiec-Semkowowa	72
--	----

O czym śnili bohaterowie słowiańskiej ludowej epiki bohaterskiej

Про що мріяли богатири слов'янського героїчного епосу

Włodzimierz Mokry	81
--------------------------------	----

Filozofia ziemi i życia człowieka w dziele Wasyla Stefańuka

Філософія землі й людського життя у творчості Василя Стефанюка

Бібліографія праць Професора Телесфора Позняка (1955—2011)	99
---	----

Bibliografia Prac Profesora Telesfora Poźniaka (1955—2011)

**ЗВІЛЬНИТИ МАЙБУТНЄ ВІД МИНУЛОГО?
ЗВІЛЬНИТИ МИНУЛЕ ВІД МАЙБУТНЬОГО?
UWOLNIĆ PRZYSZŁOŚĆ OD PRZESZŁOŚCI?
UWOLNIĆ PRZESZŁOŚĆ OD PRZYSZŁOŚCI?**

**ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА
LITERATURA I KULTURA**

Joanna Bobula	119
<i>Dekonstrukcja i rekonstrukcja. Wołodumyr Wynnyczenko a współczesna historiografia ukraińska (zarys problemu)</i>	
<i>Деконструкція і реконструкція. Володимир Винниченко і сучасна українська історіографія (нарис проблематики)</i>	
Олег Коцарев, Юлія Стахівська	127
<i>Український поетичний авангард 1910—1930-х років: до питання прочитаності художніх текстів</i>	
<i>Ukraińska awangarda poetycka lat 1910—1930: kilka uwag na temat resepji tekstów literackich</i>	
Мирослав Шкандрій	149
<i>Націоналізм та українська література 30-х років</i>	
<i>Nacjonalizm i literatura ukraińska lat 30. XX wieku</i>	
Віталій Чернецький	164
<i>Трансгресія і глобалізація: стратегії включення українського літературного дискурсу в сучасні соціокультурні процеси</i>	
<i>Transgresja i globalizacja: strategie włączania ukraińskiego dyskursu literackiego we współczesne procesy socjokulturowe</i>	
Marko Robert Stech	173
<i>Symbolie przemian w prozie ukraińskiej lat dziewięćdziesiątych XX wieku (na przykładzie «Perwersji» Jurija Andruchowycza)</i>	
<i>Символи змін в українській прозі 90-х років XX століття (на прикладі «Перверзії» Юрія Андруховича)</i>	
Тамара Гундорова	190
<i>Пост-Чорнобиль: трансгресії катастрофізму і сучасна українська культура</i>	
<i>Post-Czarnobyl: transgresje katastrofizmu i współczesna kultura ukraińska</i>	
Ярослав Поліщук	211
<i>Трансгресії колективної та індивідуальної пам'яті (на матеріалі сучасної української романистики)</i>	
<i>Transgresje pamięci indywidualnej i zbiorowej (na materiale współczesnej prozy ukraińskiej)</i>	

Albert Nowacki	228
<i>Oswoić nową rzeczywistość. Kierunki poszukiwań współczesnej literatury ukraińskiej</i>	
<i>Освоїти нову дійсність. Напрями пошуків сучасної української літератури</i>	
Ірина Бетко	239
<i>Подолання меж та обмежень безмежного в постмодерному проекті буття (на прикладі української прози порубіжжя століть / тисячоліть)</i>	
<i>Pokonywanie granic i ograniczeń nieograniczoności w postmodernistycznym projekcie życia (na przykładzie prozy ukraińskiej przełomu stuleci / tysiąclecia)</i>	
Марія Ревакович	251
<i>Постфемінізм як трансгресія: питання гендеру у письмі жінок-авторів молодшого покоління в незалежній Україні</i>	
<i>Postfeminizm jako transgresja: gender w twórczości pisarek młodszego pokolenia w niezależnej Ukrainie</i>	
Олександра Грицак	259
<i>Огляд гендерної ситуації в Україні. Сучасний стан та перспективи розвитку альтернативного жіночого руху</i>	
<i>Gender na Ukrainie. Stan obecny i perspektywy rozwoju alternatywnego ruchu kobiecego</i>	
Jadwiga Skowron	272
<i>Polsko-ukraińskie stosunki literackie po 1989 roku. Rekonesans badawczy</i>	
<i>Польсько-українські літературні відносини після 1989 року. Дослідницький реконесанс</i>	
Раїса Мовчан	279
<i>Трансформації національної літературної освіти в контексті сучасного українського суспільства</i>	
<i>Transformacje w nauczaniu literatury narodowej w kontekście współczesnego społeczeństwa ukraińskiego</i>	

ІСТОРИЯ HISTORIA

Ігор Ільющин	289
<i>Проблема ОУН-УПА в сучасних політичних дебатах, історіографії і суспільній свідомості в Україні</i>	
<i>Problem OUN-UPA we współczesnych debatach politycznych, historiografii i świadomości społecznej współczesnej Ukrainy</i>	

Алла Тимченко	301
<i>Акція «Вісла» в новітній зарубіжній та українській історіографії: дискусійні аспекти</i>	
<i>Akcja «Wisła» w najnowszej historiografii ukraińskiej i zagranicznej: trajektorie dyskusji</i>	
Grzegorz Motyka	311
<i>Polskie spory wokół oceny stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939—1947</i>	
<i>Суперечки польських дослідників щодо оцінки польсько-українських відносин у 1939—1947 роках</i>	
Bohdan Halczak	323
<i>Łemkowie wobec wyzwań XXI wieku</i>	
<i>Лемки перед викликами XXI століття</i>	
ПОЛІТИКА POLITYKA	
Микола Рябчук	337
<i>Залежність від шляху: посткомуністичний досвід і перспективи демократизації</i>	
<i>Zależność od drogi: doświadczenie postkomunistyczne i perspektywę na demokryzacje</i>	
Наталія Терес	346
<i>Сучасна етнополітика України. Нові концептуальні і політичні виклики</i>	
<i>Współczesna etnopolityka na Ukrainie. Nowe wyzwania konceptualne i polityczne</i>	
Наталія Яковенко	360
<i>Роль ініціативи Східного партнерства для здійснення євроінтеграційних намірів України</i>	
<i>Rola inicjatywy «Partnerstwa Wschodniego» wobec dążeń integracyjnych Ukrainy z Unią Europejską</i>	
Anna Umińska-Woroniecka	370
<i>Polska dyplomacja kulturalna na Ukrainie — cele, instytucje, zadania</i>	
<i>Польська культурна дипломатія в Україні — цілі, інституції, завдання</i>	

ПЕРЕДМОВА

Ідея цієї книжки виникла 2010/11 академічного року, коли вроцлавська україністика входила у своє друге десятиріччя, а Україна готувалася до святкування 20-ої річниці незалежності. Думавши про відзначення цих двох подій, я запропонувала створити спільну монографію українознавцям з різних — і західних, і східних та, звісно, польських — україністичних осередків, з якими працівники нашого відділу багато років підтримують наукові та особисті контакти. На моє запрошення відповіла чимала група науковців із Польщі та інших країн, які працюють у різних галузях знань, передусім у літературознавстві та культурних дослідженнях, але також в історії та політології. За цей позитивний відгук я їм щиро вдячна. Так постала книжка, що пропонує широку й багатоаспектну українознавчу перспективу, зосереджену навколо переломових і вузлових для України подій після 1991 року. Водночас це спроба визначити траєкторію її розвитку на ближче і далі майбутнє, для якої пам'ять про минуле та дебати про її субстанціональні процеси — нагадування, пам'ятання і забування, є невідкладною проблемою (про що найкраще свідчать хоча б результати останніх виборів до Верховної Ради України).

Знаючи, однак, що книжка з'явиться лише 2012 року, я вирішила присвятити її несторові вроцлавської славістики, Професору Телесфорові Позняку, який саме цього року відзначає ювілей — 80-річчя, та перед яким вроцлавська україністика має чималий почесний борг, про який ітиметься далі.

* * *

Докладну біографію Професора Телесфора Позняка, історика літератури, славіста та компаративіста, було вміщено у четвертому томі збірки *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich* (Вроцлав 2003, за ред. Анни Пашкевич та Луції Кусяк-Скотницької), присвяченої Професорові з нагоди 70-річчя від дня народження. Тому хочу лише коротко пригадати, що наукові зацікавлення Професора Позняка стосуються східнослов'янських літератур (візантійського культурного простору), тобто русистики, білорусистики, україністики, а також балканістики. Тематично вони вписуються у студії над цінностями, стереотипами та національним менталітетом досліджуваних літератур, які розглядаються у геокультурному зіставленні між Сходом і Заходом. Із великої наукової спадщини Професора декілька робіт заслуговують на особливу увагу, оскільки вони назавжди увійшли в канон польської славістики. Передусім йдеться про монографії *Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich* (Вроцлав 1969) та *Dostojewski i Wschód. Szkice z pogranicza kultur* (Вроцлав 1992), згодом нарис білоруської літератури у третьому томі збірки *Dzieje literatur europejskich* за ред. Владислава Флоріана (Варшава 1989), а також дві антології: *Antologia*

literatury białoruskiej od XIX do początku XX wieku (Вроцлав 1993) і *Antologia poezji białoruskiej XX wieku* (Вроцлав 1997), що доповнюють цю книжку. Значна частина наукового доробку Професора Позняка присвячена класикам болгарської літератури та польсько-східнослов'янським літературно-культурним зв'язкам, що вказують на «комплементарність східно-західних відносин у загальнослов'янському літературному процесі».

Такі широкі порівняльні дослідження в галузі слов'янських літератур, які закорінені у візантійській традиції, віддзеркалені також у навчальній роботі, зокрема на початку 80-х років, коли в Інституті слов'янської філології введено лекції з історії слов'янських літератур. Це було царство Професора аж до його переходу на пенсію. Магістерські семінари характеризувала сильна слов'янська компаративістична риса.

Не можна оминати заслуг Професора Позняка і у формуванні молодих наукових кадрів; він був науковим керівником чималого групи кандидатів наук, неодноразово виступав опонентом на захистах докторських дисертацій, був автором багатьох рекомендацій щодо присвоєння вченого звання професора. У кожній такій ситуації він завжди був готовий допомогти, дати цінні поради, які незмінно відкривали широкі горизонти його ерудиції, мобілізуючи співпрацівників до розвитку їхніх наукових зацікавлень.

Саме під час таких довгих бесід мої україністичні знання зростали та закріплювалися. Хочу висловити шановному Професорові щире вдячність за те, що він багато разів ділився зі мною своїми глибокими думками в галузі історії, культури та літератури України, одночасно підтверджуючи правильність мого рішення щодо вибору теми наукового дослідження — українського модернізму, який тоді, під кінець 90-х років ХХ ст., науковці тільки-но почали вивчати.

Підтримка Професора Позняка виявилася вкрай важливою на початковому етапі формування науково-освітнього колективу щойно заснованого відділу україністики. Пан Професор з великим запалом читав лекції з української літератури, вів магістерські семінари (з української літератури також), був науковим керівником перших україністичних кандидатських дисертацій та докторської дисертації — без усього того виникнення вроцлавської україністики як самостійної наукової одиниці в рамках щойно реформованого Інституту слов'янської філології тривало б значно довше.

Шановний пане Професоре, прийміть мою щире подяку за Ваш внесок у розвиток україністики Вроцлавського університету! А доказом цієї вдячності — разом зі словами глибокої пошани від керівництва та всіх працівників Інституту слов'янської філології Вроцлавського університету — нехай стане ця збірка. Від імені всіх авторів статей складаю Вам її в дарунок, дотримуючись славетної університетської традиції стосунків «майстер — учень», якої впродовж багатьох років Ви були для нас найкращим прикладом.

Ad multos annos, Пане Професоре!

* * *

Як вже було згадано вище, друга частина збірки — це літературознавчі, культурологічні, історичні та політологічні тексти, які стосуються проблеми культурної пам'яті України в час зміни політичної системи після 1991 року. Девізом порушеної теми стали слова «Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього?» — цитата з книжки *Центрально-східна ревізія* Юрія Андруховича, яку 2000 року разом з есе *Корабельний щоденник* Анджея Стасюка видано під спільним заголовком *Моя Європа*. Ці слова чітко передають суть дискусії над діалогом пам'яті з не-пам'яттю, дискусії, метою якої є те, щоб придивитися до української національно-культурної тотожності, матриць, що її утворюють, а також до певних правил і форм, які її організують, двадцять років після падіння радянського тоталітарного режиму. Це дало пострадянським народам надію на відбудову власного і когерентного спільного дискурсу, що стосується тотожності. Отже, пам'ять та її мобілізацію, за теорією Локка, пропоную визначити головним критерієм пошуку, повернення і відновлення української збірної тотожності. Остання, переоцінюючи тоталітарне минуле, в ім'я своєрідного катарсису, що веде до примирення з болючою історичною спадщиною, була б спроможна не лише тверезо оцінити теперішнє, а й відкритися на необмежене проектування та конструктивне будівництво пост-тоталітарного майбутнього. Це майбуття характеризувалося б самопошаною та національною самоакцептацією, а передовсім було б вільне від комплексу національної неповноцінності як наслідку тривалого і результативного російського культурного гніту, економічної експлуатації, примусової асиміляції чи, врешті, геноциду, а насамперед — знищення інтелектуальної еліти. Саме останнє було ключовим етапом у формуванні стероризованої колоніальної ідентичності українців, вписаної в імперіалістичну історію домінування. У ментальність українців було імплантовано відповідні знання з метою кристалізування іншої, а, головне, гіршої самосвідомості. Найгірніше жниво тієї стратегії, хоча й не найстрашніше, як уважає Ганна Арендт, збирається щойно сьогодні, коли тоталітаризм вже став минулим. Однак подолання його наслідків — це головне завдання не лише теперішнього, а й кількох майбутніх поколінь українців.

Добрим прикладом вдалої спроби переосмислення тоталітарного досвіду в сусідніх пострадянських країнах є «Дім терору» в Будапешті. «[...] це місце, де терор існує вже тільки як досвід минулого. «Дім терору» збудовано як пост-світ у стосунку до справжнього досвіду терору. Він виставляє на показ не стільки минулий терор, скільки терор як минуле. Відповідно творить погляд людини, яку терор тримає в залізних кігтях, але сам перебуває поза її досяжністю. У цьому й полягає ретро-утопійний характер музею терору в Будапешті. Такий ретро-погляд виявляє обітницю майбутнього, вільного від терору

минулого. [...] Воно не документує правди нашого минулого, лише правду про наш розрахунок із минулим, яка, водночас, є правдою віри в краще майбуття» (В. Buden, с. 160).

З перспективи другого десятиріччя ХХІ ст. чітко видно, що для України це непросте завдання: непропрацьована травма занепаду СРСР (внаслідок маніпулювання політикою пам'яті новою українською владою, яка досі не розібралася з комуністичним минулим) блокує еволюцію. Ефективна трансформація (національна, суспільна, культурна, економічна тощо) стає неможливою з приводу її зупинки у фазі транзиції. Це породжує відчуття втрати, безнадійності та дезорієнтації у новій дійсності. Ба більше, ще неподолана травма нав'язливо активізується у неконтрольованих афектах, а змушуючи українців до повторного її переживання стає деструктивним елементом їхньої нової ідентичності. Особливо бентежним, як переконув Черіті Скрібнер, є в цей момент відчуття втрати, яке виявляється не стільки в меланхолійній ностальгії, або ідеалізації комуністичного минулого, а в переконанні, що теперішній дійсності чогось бракує — тобто виміру досвіду, який створює те, що суспільне. Отже, як доповнює Борис Буден, втрата стосується неіснування фундаментальної основи суспільства як такого. Це порожнеча, яка показала болюче відчуття, що суспільство вже не існує, зокрема іманентна з ним суспільна солідарність, що цементує колектив у цілісність та приносить надію на краще життя. Тобто це трансформація, в якій ідеться про різницю між суспільною втратою та втратою того, що суспільне. І тут не йдеться про кількісну відсутність надії як ознаки суспільства, а про «знесуспільнення надії». У такому розумінні ця надія, яка покинула суспільство, *de facto* не вмерла, але знайшла нову оселю і новий матеріал. Це культурна пам'ять як місце роздумів та опору, місце зустрічей колективів, у якому існує можливість відшкодування втрати суспільних зв'язків, оскільки «у культурному перекладі архаїчна суспільна надія далі живе» (Борис Буден).

Сучасна Україна, окрім наслідків зміни форми державного правління, мусить одночасно боротися з діаметральними змінами цивілізації та культури, які принесла постмодерна доба. Ця доба, яку описав Зигмунт Бауман у рамках змінної сучасності, характеризує життя, у якому «умови дій змінюються ще до того, як способи дій встигають закріпитися у звичаєвих і щоденних формулах». Мінливе життя не може надто довго зберігати свою форму ані утримувати стабільного курсу. Мінливість як основна риса постмодернізму дає змогу усвідомити передовсім те, що світ — неперервний перформенс і постійно вимагає внормування. Для конкретної особистості це означає погодитися з фактом, що її ідентичність може існувати лише як недокінчений проект, тобто постійно виходить поза свої межі, існує в постійній трансгресії. Трансгресія, безсумнівно, мотивує одиницю, громаду, народ вийти поза буденні дії, одночасно зобов'язуючи ухвалювати рішення, які також виходять за межі матерії, символу й часо-

простору. Саме тому постають нові явища мистецтва, культури, науки, виникають новий суспільний лад і нові політичні інституції, а також народжуються нові віртуальні простори, застарілі ж структури зникають. Отже, категорія межі є однією з центральних у дискусії щодо трансгресії. Вихід поза межі (культурні, суспільні, політичні, національні, історичні, інтелектуальні тощо) з метою визначення нових горизонтів для того, щоб знову вийти поза них, — власне у цьому й полягає «інтелектуальний скандал» трансгресії (Ж. Батай): у грі з межею-феніксом. Саме завдяки продиранню кризь щілини меж, як писав Ф. Ніцше, людина наближається до пізнання суті буття і знання про себе. Без вічного бажання вийти поза межі, з одного боку, і постійного відновлення меж, з другого боку, такого знання не існує. Відповідно, «тільки і аж» наближення до суті буття, в сенсі виходу і повернення до обмежень, зі зміною і розширенням лінії заборони, визначає сенс людського існування.

Відповідно до наведеного вище, запрошеним авторам книжки було запропоновано дискусію про категорію трансгресійності в таких тематичних галузях:

- Продовжуючи дослідження, які розпочала у 80-х роках ХХ ст. Марія Яніон, йшлося про такі явища трансгресії, як: фантазія, трагізм, самотність, психічна хвороба, тіло, гендер, еротика–сексуальність–перверсія. Мова насамперед іде про трансгресію, спрямовану на внутрішній світ одиниці, яка, щоб змінити свою індивідуальну тотожність чи суспільну поведінку, повинна спочатку зібрати у внутрішній репрезентації значні знання про себе.

- Пам'ятаючи однак, що тотожність — це перформативний процес, «посередник між внутрішнім світом одиниці й зовнішнім суспільством» (М. Саруп), аналогічна дискусія велася також і в контексті національної тотожності, яка в нинішньому глобалізованому світі надзвичайно сильно пов'язана з опредмеченням і з багатою культурною сферою «густого опису» (К. Гірц) і яку динамічно маніфестує сучасна поп-культура. У світлі такої концепції надзвичайно актуальними виглядають спроби трансгресійно перетворити поєднання місцевого і загальнонаціонального, загальнонаціонального і глобального, глобального і глокального. Тож національна тотожність не становить моноліту, а піддається постійним перемовинам і має динамічний та діалоговий характер; вона «перебуває в сузір'ї великої культурної матриці образів, ідей, простору, речей, дискурсів і практик» (Т. Еденсор).

- Постколоніальний дискурс, який має на меті повернути українській культурі не лише втрачене минуле і надію на майбутнє, а й доповнити цей «подвійний час» ідеєю часу циклічного — «вічної сучасності», де відтворюється національна тотожність й утримується звільнений від табу «власний спосіб життя». Такий «власний спосіб життя» сьогодні встановлюють не стільки гарячі звернення ідеологів до одвічних традицій, а передовсім матеріальні, перформативні та репрезентаційні виміри щоденного життя — трансгресійний дискурс буден-

ності, який підлягає постійним змінам — непомітним, але драматичним. Як переконував Е. Ренан, те, чи певний народ існує, залежить від «щоденного плебісциту».

Окрему дискусію я запропонувала також на інші важливі та дуже актуальні теми:

- Україна в політиці Польщі та ЄС у контексті ініціативи «Східне партнерство» і Польща та ЄС у закордонній політиці України. Сучасний стан й основні перспективи розвитку.

- Історія України у зіткненні з тоталітаризмами.
- Історія України ХХ ст. у світлі націоналістичного та європейського дискурсів.

- Українсько-російські стосунки після 1991 року.

- Сучасна історіографія польсько-українських стосунків.

Щиро сподіваюся, що тексти, зібрані у цій книжці, зацікавлять не лише вітчизняні й зарубіжні українознавчі осередки, а й матимуть резонанс серед славістів-компаративістів з різних дисциплін науки, які, подібно до Яцека Новака, вважають, що зранена культурна пам'ять може не лише стати причиною травми, але й виконувати позитивні функції. Вона «може бути джерелом віднови, претензій та очікувань, які відбудовують ідентичність. Може становити дієве джерело самоподолання травми. Горе, використане для побудови щастя, перестає бути горем».

Агнешка Матусяк

Список використаної літератури

1. *Arendt H.* Korzenie totalitaryzmu. — Т. 2 / przeł. M. Szawiel i D. Grinberg. — Warszawa, 1993.

2. *Bataille B.* Doświadczenie wewnętrzne / przeł. O. Hedemann. — Warszawa, 1998.

3. *Buden B.* Strefa przejścia. O końcu postkomunizmu / przeł. M. Sutowski. — Warszawa, 2012.

4. *Edensor T.* Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / przeł. A. Sadza. — Kraków, 2004.

5. *Geertz C.* The Interpretation of Cultures. — London, 1993.

6. *Nowak J.* Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej. — Kraków, 2011.

7. *Renan E.* Co to jest naród? / przeł. S. Jedynak // Być w narodzie. Szkice o idei narodu, narodowej kulturze i nacjonalizmie / red. L. Dybel. — Lublin, 1998.

8. *Sarup M.* Identity, Culture and the Postmodern World. — Edinburgh, 1996.

9. *Scribner Ch.* Requiem for Communism. — Cambridge ; London, 2003.

WSTĘP

Idea prezentowanej książki zrodziła się w roku akademickim 2010/2011, kiedy to wrocławska ukrainistyka rozpoczynała właśnie swe drugie dziesięciolecie, a Ukraina przygotowywała się do podsumowania i świętowania dwudziestej rocznicy swej niezależności. Z myślą o trwałym upamiętnieniu tych dwóch wydarzeń zaprosiłam do stworzenia wspólnej monografii ukrajinistów z różnych, zarówno zachodnich, jak i wschodnich oraz oczywiście polskich, ośrodków ukrainistycznych, z którymi pracownicy Zakładu Ukrainistyki UW r od lat kultywują naukowe kontakty instytucjonalne i osobiste. Na moje zaproszenie odpowiedziało niemałe grono naukowców krajowych i zagranicznych, reprezentujących przy tym różne dyscypliny nauki: przede wszystkim literaturoznawstwo i studia kulturowe, ale też historię oraz politologię. Za ten pozytywny odzew jestem im niezmiernie wdzięczna. Dzięki temu mogła powstać publikacja oferująca rozległą i wieloaspektową perspektywę ukrajinistyczną, skoncentrowaną wokół przełomowych i węzłowych wydarzeń na Ukrainie po 1991 roku i jednocześnie próbująca wyznaczyć trajektorie jej rozwoju na bliższą i dalszą przyszłość, dla której pamięć o przeszłości i debata nad jej substancjonalnymi procesami — przypominania, pamiętania i zapomniania — okazuje się dziś kwestią niecierpiącą zwłoki (o czym wymownie świadczą choćby wyniki ostatnich wyborów parlamentarnych na Ukrainie).

Pomna jednak, iż książka ukaże się dopiero w 2012 roku, postanowiłam ją dedykować nestorowi wrocławskiej slawistyki, Panu Profesorowi Telesforowi Poźniakowi, który w tym właśnie roku obchodzi swą osiemdziesiątą rocznicę urodzin, a wobec którego wrocławska ukrainistyka posiada do spłacenia niemały dług honorowy, o czym poniżej.

* * *

Szczegółowa autobiografia Profesora Telesfora Poźniaka, historyka literatury, slawisty i komparatysty, została zamieszczona w czwartym tomie «Wielkich tematów kultury w literaturach słowiańskich» (red. Anna Paszkiewicz i Łucja Kusiak-Skotnicka. — Wrocław, 2003), poświęconym Panu Profesorowi z okazji siedemdziesiątych urodzin. Dlatego tutaj tylko przypomnę, że zainteresowania naukowe Profesora Poźniaka dotyczą literatur wschodniosłowiańskich (kręgu bizantyjskiego), tj. rusycystyki, białorutenistyki oraz ukrainistyki, a także bałkanistyki, tematycznie wpisanych w studia nad wartościami, stereotypami i mentalnością narodową badanych literatur, ujmowanych w geokulturologicznym zestawieniu między Wschodem a Zachodem. Z bogatego dorobku naukowego Pana Profesora kilka prac w sposób szczególny zasługuje na wyróżnienie, albowiem już na zawsze pozostaną one w kanonie polskiej slawistyki. Myślę tu w pierwszej kolejności o monografiach «Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich» (Wrocław, 1969) oraz «Dostojewski i Wschód. Szkice z pogranicza kultur» (Wrocław, 1992), a następnie o zarysie historii literatury białoruskiej w trzecim tomie «Dziejów literatur europejskich» (red. Władysław Floryan. — Warszawa, 1989) oraz stanowiących niejako uzupełnienie do

owego kompendium dwóch antologiąch: «Antologii białoruskiej od XIX do początku XX wieku» (Wrocław, 1993) i «Antologii poezji białoruskiej XX wieku» (Wrocław, 1997). Niemala część dorobku Profesora Poźniaka poświęcona została również klasykom literatury bułgarskiej oraz polsko-wschodniosłowiańskim relacjom literacko-kulturowym, wykazującym «komplementarność opcji wschodnio-zachodnich w ogólnosłowiańskim procesie literackim».

Tak szeroko zakrojone studia porównawcze nad literaturami słowiańskimi zakorzenionymi w tradycji bizantyjskiej znalazły swoje przełożenie także w pracy dydaktycznej, zwłaszcza na początku lat osiemdziesiątych, kiedy w Instytucie Filologii Słowiańskiej wprowadzono wykład z historii literatur słowiańskich, który do samego przejścia Pana Profesora na emeryturę stanowił jego niekwestionowaną domenę. Podobnie rzecz się miała z seminariami magisterskimi, które naznaczone były silnym słowiańskim rysem komparatystycznym.

Nie można również pominąć zasług Pana Profesora Poźniaka w kształceniu młodej kadry naukowej, albowiem wypromował on niemałe grono doktorów, brał udział w licznych przewodach habilitacyjnych, był autorem wielu ocen wniosków na tytuł profesorski. W każdej z tych sytuacji zawsze przejawiał gotowość wsparcia, udzielenia cennych rad i wskazówek merytorycznych, które niezmiennie odkrywały rozległe horyzonty jego erudycji, mobilizując współpracujących z nim do działania i pogłębiania własnych pasji badawczych.

Właśnie w czasie takich rozmów-rzek wzrastała i krzepła moja wiedza ukraiństyczna. Jestem niezmiernie wdzięczna Panu Profesorowi za to, że wielokrotnie zechciał dzielić się ze mną swoimi nietuzinkowymi przemyśleniami z zakresu historii, kultury i literatury ukraińskiej, jednocześnie utwierdzając w słuszności podjętej decyzji o penetrowaniu modernizmu ukraińskiego, nad którym studia w tamtym czasie, pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku, zaczynały dopiero się rozwijać.

Wsparcie Profesora Poźniaka okazało się także niezastąpione w początkowej fazie formowania się korpusu naukowo-dydaktycznego nowo powstającego Zakładu Ukrainistyki. Bez zaangażowania Pana Profesora w wykłady z literatury ukraińskiej, seminaria magisterskie z tegoż zakresu oraz działalność promotorską i recenzencką nad pierwszymi powstającymi tu ukraiństycznymi doktoratami oraz rozprawą habilitacyjną — bez tego wszystkiego wyłonienie się wrocławskiej ukraińistyki jako samodzielnej jednostki naukowo-dydaktycznej w ramach świeżo zreformowanego Instytutu Filologii Słowiańskiej musiałyby potrwać znacznie dłużej.

Za ten wkład w rozwój ukraińistyki na Uniwersytecie Wrocławskim pragnę Panu, Panie Profesorze, serdecznie podziękować. Dowodem naszej wdzięczności — wraz z wyrazami głębokiego szacunku, pod którymi podpisuje się także dyrekcja oraz wszyscy pracownicy Instytutu Filologii Słowiańskiej UWr — niechaj będzie ten tom, który ofiaruję Panu wraz z pozostałymi goszczącymi tu autorami, czyniąc zadość chlubnej uniwersyteckiej tradycji: relacji mistrz–uczeń, której był Pan Profesor dla nas przez wiele lat szczytnym przykładem.

Ad multos annos, Panie Profesorze!

* * *

Drugą część tomu, jak już wspomniałam, stanowią teksty literaturoznawcze, kulturologiczne, historyczne i politologiczne nawiązujące do zagadnienia pamięci kulturowej Ukrainy po 1991 roku w dobie tranzycji ustrojowej. Mottem dla podjętego tematu stały się słowa «Uwolnić przyszłość od przeszłości? Uwolnić przeszłość od przyszłości?», zaczerpnięte ze «Środkowowschodnich rewizji» Jurija Andruchowycza, które w 2000 roku razem z esejem Andrzeja Stasiuka «Dziennik okrętowy» zostały opublikowane pod wspólnym tytułem «Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową». Słowa te dobitnie oddają istotę dyskusji nad dialogiem pamięci z nie-pamięcią, dyskusji, której celem była próba przyjrzenia się ukraińskiej tożsamości narodowo-kulturowej, tworzącym ją matrycom oraz określonym regułom i formom jej organizowania po dwudziestu latach od upadku radzieckiego reżimu totalitarnego, upadku stwarzającego narodom poradzieckim nadzieję na odbudowanie własnego i koherentnego wspólnotowego dyskursu tożsamościowego. A zatem pamięć i jej mobilizacja, w myśl teorii Locke'a, została przeze mnie zaproponowana jako kluczowe kryterium na rzecz poszukiwania, odzyskiwania i przywracania ukraińskiej tożsamości zbiorowej, która przewartościowując totalitarną przeszłość, w imię swoistego *katharsis*, prowadzącego do pogodzenia się z bolesnym historycznym dziedzictwem, byłaby zdolna dokonać nie tylko rzetelnej oceny teraźniejszości, ale co więcej: otworzyć się na nieskrępowane projektowanie i konstruktywne budowanie posttotalitarnej przyszłości, wolnej od kompleksu niepełnowartościowości narodowej, skutecznie podsycanej latami przez rosyjską presję kulturową, ekonomiczną eksploatację, przymusową asymilację czy wreszcie ludobójstwo z eksterminacją elit intelektualnych w pierwszym rządzie. Był to kluczowy proces w kształtowaniu stotalitaryzowanej kolonialnej ukraińskiej podmiotowości, wpisanej w imperialną historię dominacji opartej na wiedzy, implantowanej w świadomość i mentalność Ukraińców z zamiarem, by Ci sami siebie postrzegali i doświadczali jako Innych, w dodatku Innych gorszych. Najgroźniejsze zaś pokłosie tej strategii, choć niekoniecznie najokrutniejsze, jak zauważa Hannah Arendt, jest odczuwane najdotkliwiej dopiero teraz, na długo po tym, kiedy totalitaryzm należy do przeszłości. Uporanie się z dziedzictwem totalitarnego świata to priorytetowy projekt nie tylko dla obecnego, ale jeszcze kilku pokoleń Ukraińców.

Spośród sąsiednich krajów pokomunistycznego reżimu dobrym przykładem udanej próby poddania refleksji doświadczenia totalitarnego jest «Dom Terroru» w Budapeszcie.

«[...] to miejsce, gdzie terror jawi się już tylko jako doświadczenie przeszłości. «Dom Terroru» w stosunku do swego tematu, a więc prawdziwego doświadczenia terroru, zbudowany jest niczym post-świat. Wystawia na pokaz nie tyle przeszły terror, co terror jako coś przeszłego. W efekcie tworzy spojrzenie podmiotu, który terror utrzymuje w ryzach i sam znajduje się poza jego zasięgiem. Na tym właśnie

polega retro-utopijny charakter muzeum terroru w Budapeszcie. W jego retro-spojrzeniu ujawnia się obietnica wolnej od terroru przeszłości. [...] Nie dokumentuje ono prawdy naszej przeszłości, lecz prawdę naszego rozliczenia z tą przeszłością, która zarazem jest prawdą dość określonej wiary w lepszą przyszłość» (B. Buden).

Z perspektywy drugiego dziesięciolecia XXI wieku wyraźnie widać, iż dla Ukrainy jednak nie jest to łatwe zadanie, albowiem nieprzepracowana trauma rozpadu ZSRR, na skutek manipulowania polityką pamięci przez nową ukraińską władzę, jaka do tej pory nie została rozliczona z komunistycznej przeszłości, blokuje jej ewolucję: przez zatrzymanie w fazie tranzycji, uniemożliwiona zostaje skuteczna transformacja (narodowa, społeczna, kulturowa, a także gospodarczo-ekonomiczna). W rezultacie rodzi to poczucie straty, beznadziei i dezorientacji w nowej rzeczywistości. Co więcej, nieswojona trauma natrętnie aktywizuje się w niekontrolowanych afektach, a zmuszając Ukraińców do ponownego jej przeżywania, staje się destrukcyjnym konstruktem ich nowej tożsamości zbiorowej. Szczególnie niepokojące jest w takim aspekcie, jak przekonuje Charity Scribner, owo poczucie straty, które przejawia się nie tyle w melancholijnej nostalgii czy idealizacji komunistycznej przeszłości, ile w postaci doświadczenia, że zastanej rzeczywistości czegoś brakuje, tj. wymiaru doświadczenia konstytuującego to, co społeczne. A zatem, jak dodaje Boris Buden, strata dotyczy nieistnienia fundamentalnej podstawy społeczeństwa jako takiego. To pustka, która obnażyła bolące doznanie, że samego społeczeństwa już nie ma; że samo społeczeństwo zostało zlikwidowane, a zwłaszcza immanentna z nim solidarność społeczna, cementująca zbiorowość w całość i niosąca nadzieję na lepsze życie. Czyli to transformacja, w której mowa o różnicy między społeczną stratą a stratą tego, co społeczne. I nie chodzi tu o ilościowy brak nadziei jako cechy społeczeństwa, ale o «odspołecznienie nadziei». W takim rozumieniu ta nadzieja, która opuściła społeczeństwo, *de facto* nie zniknęła, lecz znalazła nowe siedlisko i nowe tworzywo. To pamięć kulturowa jako miejsce refleksji i oporu, punkt spotkania się zbiorowości, w którym tkwi możliwość zrekompensowania utraty więzi społecznych, albowiem «w kulturowym przekładzie archaiczna nadzieja społeczna żyje nadal» (B. Buden).

Współczesna Ukraina oprócz konsekwencji zmiany ustrojowej musi dziś stawiać czoła także zmianom cywilizacyjnym i kulturowym, które po opadnięciu żelaznej kurtyny przyniosła z sobą postmoderna, ujęta przez Zygmunta Baumana w ramy płynnej nowoczesności. Owa płynność, w rozumieniu filozofa, charakteryzuje życie, w którym «warunki działania ulegają zmianie, zanim sposoby działania zdążą zakrzepnąć w zwyczajowych i rutynowych formułach». Dlatego też płynne życie nie potrafi zbyt długo zachować swojego kształtu ani utrzymać stabilnego kursu. Płynność uświadamia jednak przede wszystkim prawdę, że świat jest nieustannym performancem wymagającym ciągle, od nowa uprawomocnienia. Dla jednostki oznacza to konieczność pogodzenia się z prawdą, iż jej tożsamość może istnieć jedynie jako niedokończony projekt, czyli: nieustanne wykraczanie poza siebie, bycie

w nieprzerwanej transgresji. Transgresja niewątpliwie motywuje jednostkę, społeczność, naród do wykraczania poza czynności codzienne, powszechne i nawykowe, obligując jednocześnie do podejmowania decyzji, które przekraczają granice materialne, symboliczne, granice czasu i przestrzeni. Dzięki temu rodzą się nowe dzieła sztuki, kultury, nauki, nowy ład społeczny i nowe instytucje polityczne oraz nowe przestrzenie wirtualne, znikają zaś struktury przestarzałe. Stąd też kategoria granicy musi się znaleźć w centrum dyskusji nad transgresją. Wykraczanie poza granice (kulturowe, społeczne, polityczne, narodowe, historyczne, intelektualne etc.) w celu wyznaczenia nowych granic, nowych horyzontów, z myślą o ich ponownym przekraczaniu. Na tym właśnie polega «intelektualny skandal» transgresji (G. Bataille): na grze z granicą-feniksem. Dzięki zaś wdzieraniu się w szczeliny granic, jak pisał Nietzsche, człowiek przybliży się do poznania istoty bytu i wiedzy o sobie samym. Jednak bez wiecznotrwałości i odradzania się zakazu jego przekroczenie byłoby totalnym nonsensem. A zatem «tylko i aż» przybliżenie się do istoty bytu, rozumiane jako przekroczenie i powrót do ograniczeń, z przesunięciem i rozszerzeniem linii zakazu, wyznacza sens ludzkiej egzystencji.

W związku z powyższym zaproszonym do tomu autorom zaproponowałam dyskusję nad kategorią transgresyjności w następujących obszarach tematycznych:

- Krocząc tropem badań podjętych w latach osiemdziesiątych XX wieku przez Marię Janion, chciałam zwrócić uwagę na takie zjawiska transgresyjne, jak: wizjonerstwo, tragizm, samotność, choroba psychiczna, ciało, gender, erotyka — seksualność — perwersja. Zatem chodziło mi w pierwszej kolejności o transgresję ukierunkowaną na świat wewnętrzny jednostki, która aby zmienić swoją tożsamość indywidualną czy też zachowanie społeczne, musi najpierw zgromadzić w reprezentacji wewnętrznej znaczną wiedzę o sobie.

- Pamiętając jednak, iż tożsamość jest performatywnym procesem «pośredniczącym między wnętrzem jednostki a zewnętrznym społeczeństwem» (M. Sarup), pragnęłam zachęcić do podjęcia analogicznej dysputy również w kontekście tożsamości narodowej, która w dzisiejszym zglobalizowanym świecie, będąc niezwykle mocno uwikłaną w ucieleśnione przejawy życia — w bogatą sferę «gęstego opisu» (C. Geertz) — dynamicznie manifestuje się poprzez kulturę popularną. W świetle tej koncepcji jednostki dążą do transgresyjnego przetwarzania połączeń między tym, co lokalne a narodowe, narodowe i globalne, globalne i glokalne. W rezultacie tożsamość narodowa nie stanowi monolitu, lecz podlegając ciągłej negocjacji, ma charakter dynamiczny i dialogowy; «znajduje się w konstelacjach wielkiej matrycy kulturowej obrazów, idei, przestrzeni, rzeczy, dyskursów i praktyk» (T. Edensor).

- W proponowanej debacie nie mogło zabraknąć również dyskursu postkolonialnego, mającego na względzie przywrócenie kulturze ukraińskiej nie tylko utraconej przeszłości i nadziei na przyszłość, lecz także uzupełnienie owego «podwójnego czasu» ideą czasu cyklicznego — «wiecznej teraźniejszości», gdzie odtwarzana jest tożsamość narodowa i utrzymywany odtabuizowany «własny sposób życia», ustana-

wiany dziś nie tyle w zarliwych apelach ideologów odwiecznych tradycji, ile przede wszystkim w materialnych, performatywnych i reprezentacyjnych wymiarach życia codziennego; w transgresyjnym dyskursie codzienności, podlegającym nieustannym zmianom zarówno niezauważalnym, jak i dramatycznym, albowiem, jak przekonywał E. Renan, to, czy dany naród istnieje, zależy od «codziennego plebiscytu».

Ponadto, intencją moją było podjęcie oddzielnej dyskusji w takich aspektach, jak:

- Ukraina w polityce Polski i Unii Europejskiej w kontekście inicjatywy «Partnerstwo wschodnie» oraz Polska i Unia Europejska w Polityce zagranicznej Ukrainy. Stan obecny i kluczowe perspektywy rozwoju.

- Historia Ukrainy w zderzeniu z totalitaryzmami.

- Historia Ukrainy XX stulecia w świetle dyskursu nacjonalistycznego i europejskiego.

- Współczesna ukraińska i polska historiografia stosunków polsko-ukraińskich.

Żywię głęboką nadzieję, że teksty zgromadzone w tej książce zaciekawia nie tylko rodzime i zagraniczne środowiska ukrainoznawcze, ale znajdą one swój rezonans wśród szerokiego grona slawistów komparatystów z różnych dyscyplin nauki, którzy, podobnie jak Jacek Nowak, uważają, iż zraniona pamięć zbiorowa (kulturowa) może być nie tylko przyczyną traumy, ale że może też pełnić funkcje pozytywne. «Może być źródłem odnowy, roszczeń i oczekiwań rekonstruujących tożsamość. Może stanowić funkcjonalne źródło samoprzewycięzania traumy. Niestety, niekorzystane dla zbudowania szczęścia przestaje być tym samym nieszczęściem».

Agnieszka Matusiak

Bibliografia

1. *Arendt H.* Korzenie totalitaryzmu. — T. 2 / przeł. M. Szawiel i D. Grinberg. — Warszawa, 1993.
2. *Bataille B.* Doświadczenie wewnętrzne / przeł. O. Hedemann. — Warszawa, 1998.
3. *Buden B.* Strefa przejścia. O końcu postkomunizmu / przeł. M. Sutowski. — Warszawa, 2012.
4. *Edensor T.* Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / przeł. A. Sadza. — Kraków, 2004.
5. *Geertz C.* The Interpretation of Cultures. — London, 1993.
6. *Nowak J.* Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej. — Kraków, 2011.
7. *Renan E.* Co to jest naród? / przeł. S. Jedynek // Być w narodzie. Szkice o idei narodu, narodowej kulturze i nacjonalizmie / red. L. Dybel. — Lublin, 1998.
8. *Sarup M.* Identity, Culture and the Postmodern World. — Edinburgh, 1996.
9. *Scribner Ch.* Requiem for Communism. — Cambridge ; London, 2003.

LIBER AMICORUM
ПРАЦІ, ПРИСВЯЧЕНІ
ПРОФЕСОРОВІ ТЕЛЕСФОРУ ПОЗНЯКОВІ

LIBER AMICORUM
PRACE DEDYKOWANE
PROFESOROWI TELESFOROWI POŻNIAKOWI

Tadeusz Klimowicz

Uniwersytet Wrocławski (Polska)
tadeusz.klimowicz@gmail.com

LIMONOW BY LIMONOV BY ЛИМОНОВ

The pretext for writing this essay was to present Emmanuel Carrère's book *Limonov*. Its Polish premiere (September 2012) was accompanied by a well-prepared campaign (carefully directed atmosphere of waiting for the unusual cultural events, the author's arrival, his presence in the media, interviews, rave reviews). Meanwhile, *Limonov* disappoints the readers of Eduard Limonov's prose — the French writer simply limited himself to trivial summary of several works of his idol (I traced this process on the example of the New York City chapter, 1975—1980 and the Russian scandalous authors' debut novel *It's Me, Eddie*) and timid attempts to rise in the intellectual independence. My *Limonov*, about whom I write later in the essay, is an excellent poet and prose writer, who for over forty years has been associated with the broadly understood alternative culture represented by authors such as William S. Burroughs, Allen Ginsberg, Jack Kerouac, Charles Bukowski, Cormack McCarthy, Jean Genet, Henry Miller, and Pier Paolo Pasolini. The Adlerian "sense of inferiority" that accompanied him for years made him resemble characters taken from the works of Dostoyevsky (man from the underground and Smerdyakov). It was he, not-my *Limonov*, who founded and became the leader of the National Bolshevik Party, and who states opinions that I cannot agree with. I hope that the time of *Limonov*-politician has already passed, and in a few or several years he will be forgotten. Yet *Limonov*-writer has the right to feel satisfied because *Eddie* secured him a permanent place in the history of Russian literature.

Keywords: Eduard Limonov, Emmanuel Carrère, underground/counterculture, politics, The National Bolshevik Party.

LIMONOW BY LIMONOV BY ЛИМОНОВ

Uwielbiam blubry. Zawdzięczam im poczucie obcowania z Wielką Literaturą. Tym razem za jedyne 39,90 zł. trafiła do moich rąk «wielka opowieść, która dowodzi, że ryzyko się opłaca, nawet w literaturze» («Le Figaro») i na dodatek jest to «książka zdumiewająca, nie do zdefiniowania. I bulwersująca» («Le Monde»).

Wierzę, oczywiście, bo w coś wierzyć trzeba, w istnienie «Le Figaro» i w istnienie «Le Monde» i nawet wierzę w to, że ktoś może wydalić z siebie parę takich zupełnie

bezsensownych, pretendujących do miana błyskotliwych, zdań-wydmuszek. Domyślałam się — Empatia, to moje drugie imię — że pisanie dla jednego «Le» i drugiego «Le», i jeszcze jakiegoś «Der», «Die», «Das» czy «The», i każdego innego dziennika jest zajęciem stresującym, naznaczonym piętnem Zeitnotu. Taki ktoś (na potrzeby tego tekstu nazwijmy go umownie krytykiem literackim) ma albo bardzo dużo czasu na przeczytanie niemal pięciusetstronicowej powieści, albo bardzo mało na jej zrecenzowanie. Wybór jest oczywisty i powinniśmy go uszanować. W ostateczności zawsze można się podeprzeć bon motem Bronisława Maja: «Nie jestem na tyle małostkowy, by czytać książki, które recenzuję».

Po egzegezie lefigarowych i lemondowych okładkowych mądrości, po tym, gdy na początku września 2012 roku «Gazeta Wyborcza» umieściła tę książkę na siódmym miejscu wśród «20 literackich premier, na które warto czekać»¹, zrozumiałem, że w końcu ktoś musi przeczytać nagrodzony «prestizową Prix Renaudot» — wydany we Francji podobno w nakładzie stu pięćdziesiąt tysięcy — tekst Carrère'a «Limonow. Powieść»² i że to będę ja. Trudno. Karma. Czyli Судьба.

Przeczytałem i teraz wiem, że niepowieść «Powieść» ma dwóch głównych bohaterów: mężczyzn, którzy już dawno przekroczyli smugę cienia. Good boy Francuz (ur. 1957) — o którym z kręgów zbliżonych do Wikipedii możemy dowiedzieć się, że jest twórcą o wielu talentach: *romancier, essayiste, scénariste, réalisateur, écrivain* — zna dobrze Rosję, tę wczorajszą i tę dzisiejszą, ale to oczywiste, gdyż bywał tam (jednak bez zanurzenia się w niej na miarę Jacka Hugo-Badera czy Mariusza Wilka), a poza tym pochodzi z bardzo porządnej rodziny i prawdę o kraju, który wydał Dostojewskiego i Lenina wysłał z mlekiem matki-sowietolożki (Hélène Carrère d'Encausse, z domu Zurabiszwili). Dzięki temu — jako jeden z dwójga Francuzów (nie zapominajmy o Marinie Vlady) — zna definicję *zapoju* i «parę sztuk» chroniących przed upiciem się («[...] matka przejęła ten patent od starego popa z Syberii», s. 49), wie też dużo o tatuażach «rosyjskich bandytów» i o «obozach pracy» (na przykład te «[...] na wschodnich rubieżach Syberii słyną z tego, że są najcięższe ze wszystkich [...]», s. 52). Bad Boy Rosjanin (ur. 1943) — писатель, поэт, публицист, политический деятель — od lat znany wyłącznie pod pseudonimem,

¹ M.I. Niemczyńska Wszystko oprócz «50 twarzy Greya», czyli 20 literackich premier, na które warto czekać, http://wyborcza.pl/56,75475,12414830,Wszystko_oprocz__50_twarzy_Greya___czyli_20_literackich.html.

² E. Carrère Limonow. Powieść / przeł. M. Kamińska-Maurugeon. — Kraków, 2012. Wszystkie następne cytaty na podstawie tego wydania (w tekście głównym: s. i numer strony). Pomysł Carrère'a, aby swoją niepowieść zatytułować «Limonow. Powieść», wpisuje się w dobrze już znany — chociażby na gruncie rosyjskim — rytuał metafizycznej gry genologicznej prowadzonej przez autora/nadawcę z czytelnikiem /odbiorcą (powieść Nikołaja Gogola «Мертвые души. Поэма», powieść Wieniedikta Jerofiejewa — «Москва-Петушки. Поэма»). Szkoda, że autora «Limonowa. Powieści» nie zainspirował «Дар» (1953) Vladimira Nabokova.

ma gęstą biografię wykradzoną z powieści pikarejskiej, wie wszystko o kapitalistycznym Paryżu i jeszcze więcej o zniechęconym imperialistycznym Nowym Jorku, po ojcu odziedziczył wojskowy pas (Wieniamin Sawienko był oficerem NKWD, a następnie MSW) i miłość do radziecko-imperialnej ojczyzny jako hipostazy dobra i sprawiedliwości społecznej (oraz wszelkiej innej).

Relacje między nimi nie są przesadnie skomplikowane: rosyjski demon Eduard zafascynował, zahipnotyzował i wreszcie uwiódł francuskiego anioła o imieniu Bóg z nami (a więc Emmanuela).

«[...] Limonow — pisze Carrère w „Prologu” do swojej niepowieści „Powieści” — był rzeźmieszkim na Ukrainie, idolem sowieckiego undergroundu, kloszardem, a potem służącym miliardera na Manhattanie, modnym pisarzem w Paryżu oraz żołnierzem zagubionym gdzieś na Bałkanach. A teraz, w tym kolosalnym postkomunistycznym burdelu, jest starym, charyzmatycznym wodzem partii młodych *desperados*. On sam postrzega siebie jako herosa, choć można go uznać za skurwiela i na tym na razie zakończę swój osąd» (s. 30).

Po napisaniu tego ostatniego zdania poszedł na pewno umyć swoje nieczyste ręce, które wystukały na klawiaturze *films de putain* (może) i wypłukać swoje zbrukane wulgaryzmami usta, które wypowiedziały *salaud* (może) albo *salopard* (może), a po powrocie z łazienki zdobył się na bolesne wyznanie:

«Gdy Limonow przyjechał do Paryża [1980 — T.K.], ja akurat wróciłem do stolicy po dwóch latach spędzonych w Indonezji [odbywał tam zastępczą służbę wojskową we Francuskim Centrum Kulturalnym — T.K.]. Można powiedzieć, że przed tym doświadczeniem nie wiodłem zbyt awanturczego życia. Byłem grzecznym dzieckiem, a później przeuczonym nastolatkiem. [...]. W wieku szesnastu lat miałem krąg przyjaciół zafascynowanych tak jak ja muzyką klasyczną. Godzinami porównywaliśmy różne wersje kwintetu Mozarta czy opery Wagnera [...]]» (s. 198).

Czterdzieści lat później Carrère postanowił złożyć hołd «idolowi sowieckiego undergroundu» i dla niego został stalkerem (ale wirtualnym) i kopistą w jednym. Po pierwsze, założył (być może słusznie), że najlepszym źródłem wiedzy o Limonowie jest Eduard Limonow; po drugie, uznał, że pisarstwo wczorajszego kloszarda ma charakter autobiograficzny; a po trzecie, z zawstydzającym entuzjazmem (rozumieć: tego wymagała wybrana strategia pisarska) wydobyl z literaturoznawczej rzeki zapomnienia poglądy oparte na naiwnej wierze w to, iż każda powieść autobiograficzna zawiera prawdę, całą prawdę i tylko prawdę o autorze. Tak zrodził się pomysł na książkę, która nie jest ani powieścią, ani tym bardziej biografią, gdzie narracja została rozpisana na dwa głosy męskie (hardcorowy Ediczk Limonowa i popowy

Ediczki Carrère'a) i «[...] przeistacza się — jakby napisał (a może już napisał?) Włodzimierz Bolecki w „Posłowie” do „Ferdydurke” — w metanarrację, a powieść — w metapowieść»³. Tak powstał bryk dla zaganianych limonofilów.

O swoim pomysłe Carrère opowiada chętnie i jest najwyraźniej z niego dumny.

«Jeśli chodzi o materiały — zwierzał się na czacie internautom — nie przeprowadziłem wywiadu z Limonowem, tzn. miałem z nim kilka rozmów, ale nie były to wywiady w pełnym znaczeniu tego słowa. Moje przygotowania polegały przede wszystkim na przeczytaniu bardzo uważnie jego książek, wydanych po francusku i po rosyjsku. Jeśli chodzi o część historyczną książki — stoją za nią setki czy tysiące przeczytanych książek, czyli książek, które czytałem od lat, czytałem je nie z myślą o tej konkretnej powieści»⁴.

Z kolei w *Limonowie* pan Emmanuel albo odsyła czytelnika wprost do źródła (np.: «W „Istorii jego sługi” („Historii jego sługi”), skąd pochodzi ta opowieść [...]», s. 170), albo — wyraźnie umęczony niekończącym się wymianianiem jednego zaimka na inny, żmudnym przesuwaniem paciorków z narracji pierwszoosobowej do trzecioosobowej, z *Ich-Erzählsituation* do (chyba) *Personale Erzählsituation* — ucieka się do ulubionego tricku krytyków literackich. Zachwyca się jedną z powieści Limonowa («[...] będzie z tego książka, moim zdaniem jedna z jego najlepszych, zatytułowana „Dziennik nieudacznika”», s. 182) i żeby przekonać wątpiących, cytuje stronicowy fragment («A oto próbka», s. 182). No i wszyscy są zadowoleni: autor — bo miał chwilę zaimkowo-erzählungowego wytchnienia; Limonow — bo tych kilkaset znaków (że o spacjach nie wspomnę) spłynęło, jak kilkaset kropli miodu na jego hipertroficznego ego; juror (ten od Renaudota) — bo mógł wzruszony wyszeptać: «Magnifique!».

Jednak najczęściej pan Emmanuel wykonuje katorżniczą pracę i z benedyktyńską cierpliwością carrèrezuje twórczość rosyjskiego pisarza na potrzeby francuskiej publiczności. Prześledziłem ten zabieg na przykładzie najlepszej, dla mnie kultowej, powieści Limonowa «Это я, Эдичка» («To ja, Ediczka» w przekładzie Jerzego Czecha liczy 383 strony) i rozdziału «Nowy Jork, 1975—1980» (identyczny format, stron 70) z tak zwanej powieści Carrère'a. To zrozumiałe, że autor «Un roman russe» musiał dokonać wyboru i — co jeszcze bardziej oczywiste — z książki reklamowanej przez polskiego wydawcę jako «Skandaliczny manifest niepoprawności politycznej» przenosi do swojej wszystko to, co składa się na oczekiwany, pożądany

³ W. Bolecki Przewodnik po labiryncie, http://literatka.ovh.org/strony/dwudziestolecie/proza/gombrowicz_ferdydurke_bolecki.pdf. Zob. też: Z. Bauer Przeszłość, pamięć, narracja // Konspekt. — 2003. — S. 14—15, <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/14/bauer.html>.

⁴ Czat.Onet.pl, 18 września 2012 r., <http://ed-limonov.livejournal.com/645788.html>.

przez czytelnika image «młodego łajdaka». A że najlepiej sprzedaje się seks, to nie można było pominąć scen, w których zdradzony i porzucony przez żonę Ediczka szuka zapomnienia w ramionach mężczyzn:

«Он сполз ниже, расстегнул zipper на моих брюках, но не мог расстегнуть ремень, не знал устройства. Я мысленно улыбнулся. Точно так же моя первая женщина запуталась в моем ремне — тот был советский армейский моего папы ремень, не могла расстегнуть ремень у мальчишки. Этот же — итальянский. Первый мужчина. Нет, ни хуя не расстегнешь, не знаешь устройства. Хуй с тобой — помогу. И я, не меняя томного выражения лица, опустил руки из-за головы, где они все это время находились, вниз и расстегнул ремень.

Он в горячке сдвинул мои красные трусики и вынул его — член. Господи, он был скрюченный и маленький, как у мальчишка, и от прикосновения его схватившей ладони выступила, выкатилась как слезинка, капелька мочи. Сколько ни вытирай салфетками, эта капелька всегда таится в глубине, чтобы выкатиться при удобном случае. Интересно, как Раймон справится с ним. — А ты думал легко ебать травмированных? — хотелось мне ему сказать. Он дергал и мял мой член. — Грубовато, поспешно, — думал я.

В соседней комнате Кирилл укорял в чем-то свою Жанетту. И нехотя, но я прислушивался к голосу Кирилла, разбирая отдельные слова. Раймон дергал и мял, мне было неудобно, одно его колено давило мою ногу, я вдруг понял, что ни хуя у него ни получится, что я сейчас встану и сбегу, и чтобы не навредить себе и не обидеть его, я быстро прошептал томно: „Кирилл услышит!”

Он понял, встал, а, может, отчаялся что-либо сделать с моим членом, но он встал и ушел в сомнамбулическом состоянии в ванную комнату.

Когда он вернулся, я уже прохаживался по спальне, глядел в окна вниз на улицу, был застегнут и рубашка заправлена, и мы вышли к Кириллу и продолжили пить, а потом я, вынув из кармана жилета принесенные стихи, читал их Раймону и Кириллу, причем Кирилл важно выражал свое мнение по поводу каждого стихотворения»⁵.

«Gdy Raymond walczy ze sprzączką jego ciężkiego wojskowego pasa, odziedziczonego po Wieniaminie i NKWD, Eduard przemyka oczy i kręci głową w prawo i w lewo, tak jak robiła to Jelena [Szczapowa, żona Limonowa — T.K.]. Próbuje robić wszystko tak jak Jelena, a mimo to — nie staje mu. Raymond, który nareszcie zdołał wyłuskać z rozporka dżinsów jego skulony penis, pieści go dłońmi, ustami, wkłada w to mnóstwo dobrej woli i delikatności, ale to nic nie daje. Nieco zmieszani wstają i idą do salonu czegoś się napić. Gdy Eduard wychodzi, obiecują sobie, że się zdzwonią, choć ani jeden, ani drugi w to nie wierzy» (s. 154).

⁵ Э. Лимонов Это я — Эдичка // Н. Медведева Мама, я жулика люблю!, Э. Лимонов Это я — Эдичка. — Воронеж, 1993. — S. 231—232.

Jestem gotów, przy całej swojej zgryźliwości, wybaczyć Carrère'owi wiele (wciąż przecież jestem pod wrażeniem deklarowanej przez niego erudycji i niepodważalnych — podobno — kompetencji jego mamy):

- i to, że jego Ediczka nosi wciąż pas wojskowy (nawiasem mówiąc, w 1946 roku NKWD przekształcono w MSW), a nie włoski i że upija się «kalifornijskim winem po 95 centów za butelkę magnum» (s. 151), a powinien «дешевым и дрянным калифорнийским вином — 3,59 галлоновая бутылка»⁶;

- i tużpowojenne radzieckie (niekoniecznie podmoskiewskie) wieczory, «[...] gdy w rozpiętych kurtkach od mundurów i w białych koszulach mężowie obtańcowywali swoje młode żony w rytm fokstrotów i tang z płyt skonfiskowanych w Niemczech» (s. 44—45). Tak właśnie — «skonfiskowanych»⁷. Wiem. Było to zapewne tak:

Majowy, pachnący bzami, ciepły wieczór w Zossen. Pukanie. Gospodyni otwiera. Za drzwiami kilku żołnierzy w nieznanych, dobrze skrojonych mundurach.

— Dobry wieczór, pani! Guten Abend! Przepraszam, że panią niepokoję o tak późnej porze. Nazywam się Iwan Iwanowicz Iwanow i jestem kapitanem Armii Czerwonej. Czy zastałem małżonka. Ach, Herr Schmidt nie wrócił jeszcze spod Stalingradu. Es tut mir Leid. A więc to pytanie muszę zadać pani, sehr geehrte Frau. Czy posiadają państwo kolekcję płyt z nagraniami tang i fokstrotów? Tak?! Muszę je, niestety, skonfiskować. Pani rozumie, Befehl ist Befehl. Oto pokwitowanie. Wszystkiego dobrego. Gute Nacht.

— Glückliche Reise! — odpowiedziała ni w pięć, ni w dziewięć nie wiedząc czemu zarumieniona Frau Schmidt.

- i nazwanie «Jednego dnia Iwana Denisowicza» Sołżenicyna powieścią (s. 81). Tę błędną informację zaczerpnął autor «Limonowa» zapewne z francuskiej mutacji

⁶ Ibidem., s. 172.

⁷ Czas na ważne zastrzeżenie — nie mam żadnej pewności, że Rosjanie «konfiskowali» nie tylko w polskim przekładzie, ale także w tekście francuskim. Muszę po prostu zaufać tłumaczce, której jednak (co tu kryć) przydarzyło się kilka potknięć: Sacharowa wysłała do Gorek (zamiast do Gorkiego, miasta nazwanego tak na cześć dość znanego pisarza, w 1990 r. powrócono do pierwotnej nazwy — Niżnij Nowgorod), a samizdat zamieniła na samizdaty (zawsze w liczbie mnogiej, np. na s. 232), co nawet ma swój sens: jedna książka wydana (czytaj: przepisana na maszynie) poza zasięgiem cenzury to oczywiście jeden samizdat, dwie i więcej — samizdaty. To takie proste i szkoda, że nikt wcześniej na to nie wpadł. A do tego jeszcze znana badaczka literatury rosyjskiej Olga Matich (obecnie Professor Emerita, Department of Slavic Languages and Literatures, University of California, Berkeley, czyli koleżanka z pracy Czesława Miłosza) pojawia się jako Olga Maticz (s. 423). Dodam już od siebie, że Limonow cenil (ceni?) Panią Profesor za jej skłonność do epatowania, za jej czarnoskórego, wściekle zazdrosnego kochanka, nie cenil (nie ceni?) za jej romans z nielubianym przez niego Wasilijem Aksionowem (Matich pojawia się w jego opublikowanych w 1976 r. impresjach amerykańskich «Круглые сутки нон-стоп» jako Милейшая Калифорнийка).

Wikipedii: «„Une journée d’Ivan Denissovitch” (en russe „Один день Ивана Денисовича”) est un roman d’Alexandre Soljenitsyne [...]»⁸;

- i bałamutne stwierdzenie, że jakoby Sacharow został «skazany na piętnastoletnie wygnanie w Gorkach» (s. 213). Nic tu się nie zgadza: nie było procesu, nie było wyroku skazującego na «wygnanie» (ponieważ takiej kary, o ile mi wiadomo, już nie przewidywał obowiązujący wówczas Kodeks Karny RSFRR), a do tego wszystkiego Gorki wciąż pozostawało miastem radzieckim. Było inaczej: Sacharowa zatrzymano w drodze do pracy (był członkiem Akademii Nauk), zawieziono do siedziby prokuratury, tam odczytano uchwałę Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o pozbawieniu go wszystkich tytułów (m.in. Bohatera Pracy Socjalistycznej) i odznaczeń oraz poinformowano o zesłaniu do Gorkiego, gdzie nie będą już możliwe «przestępcze kontakty z cudzoziemcami»⁹. Do Moskwy noblista powrócił po sześciu latach, w 1986 roku. Warto pamiętać, że karę banicji przewidywał kodeks karny, który wszedł w życie 26 maja 1922 roku. Nie sądzę jednak, by odczuwano szczególną potrzebę powoływania się na stosowny paragraf ani jesienią 1922 roku, kiedy wygnano z Rosji 160 intelektualistów, ani tym bardziej w późniejszych latach (1929 — Trocki, 1974 — Sołżenicyn).

- i nieprawdziwą informację o tekście napisanym przez trzecią żonę Limonowa — Natalię Miedwiediewą (1958—2003), piękną i ekscentryczną kobietę, utalentowaną pisarkę, piosenkarkę o zniewalającym głosie, której przedwczesna śmierć poruszyła mnie niegdyś, jak niedawny zgon prowadzącej podobny styl życia Amy Winehouse. Rzecz w tym, Drogi Panie Carrère, że ona nie napisała powieści «Мама, я люблю хулигана», ale zupełnie inną — «Мама, я жулика люблю!»¹⁰. Rosjanie w takich sytuacjach zwykli powtarzać: «Так ловят шпионов». Można znać poprawnie język rosyjski (angielski, niemiecki, francuski, hiszpański...), ale równie ważna jest znajomość lokalnych, miejscowych realiów (Landeskunde, tego całego bagażu historyczno-kulturowego zwanego realioznawstwem, tu: rosjoznawstwem) i wtedy się wie, że «Мама, я жулика люблю!» (nie «хулигана», nie «бандита») to tytuł znakowej (kultowej) piosenki z folkloru odesko-przestępczego. A w takim tekście, jak w każdym sakralnym, słów nie wolno zmieniać.

⁸ http://fr.wikipedia.org/wiki/Une_journ%C3%A9e_d%27Ivan_Denissovitch.

⁹ Zainteresowanych innymi szczegółami odsyłam do dzienników Andrieja Sacharowa, zaopatrzonych w komentarze Jeleny Bonner. Wersja elektroniczna: <http://www.rg.ru/2006/05/19/saharov.html>.

¹⁰ Niemal dwadzieścia lat temu stałem się szczęśliwym posiadaczem książki (marny, pożółkły dziś papier), na którą złożyły się powieści Miedwiediewej i Limonowa. W notce «От издательства» pojawiła się prośba do rodziców o utrudnienie dostępu do prozy pary skandalistów dzieciom poniżej 16. roku życia. Nie wiem, w jakim stopniu ten apel był wywołany autentyczną troską o — za przeproszeniem — morale młodzieży, a w jakim dobrze przemyślanym chwytym marketingowym (syndrom owocu zakazanego).

- i podawanie nie do końca sprawdzonych wiadomości:

«W 1994 roku w Moskwie zastrzelono pięćdziesięciu bankierów. Nawet połowa z bandy rekina Siemionowa nie została, a sam Siemionow też wylądował na cmentarzu» (s. 323).

Tak skonstruowane zdania sugerują, że ojciec Stirlitza, gwiazda radzieckiej literatury sensacyjnej Julian Siemionow (1931—1993), również został zastrzelony. Tymczasem przyczyna jego śmierci była inna: w 1990 roku doznał wylewu (według innych źródeł, był to atak serca), po którym już nigdy nie powrócił do zdrowia. Przyznaję, że dobrze się ma teoria spiskowa (głoszona m.in. przez córkę pisarza, Olgę) — Siemionow za dużo wiedział i musiał umrzeć. Czy w latach dziewięćdziesiątych został gwiazdą mafii moskiewskiej — nie wiem. Faktem jest, że potrafił się odnaleźć w nowej rzeczywistości: w 1989 roku zaczął wydawać miesięcznik «Совершенно секретно», którym zaczytywała się cała Rosja.

- i, któryś tam z kolei przypadek irytującej dezynwoltury wobec faktów — tym smutniejszy, że dotyczący Brodskiego: «[...] jedna z dziennikarek obecnych na przesłuchaniu sporządziła stenogram [...]» (s. 88). Proponuję dwa warianty erraty: dla fastfoodowców (nie przesłuchanie, nie stenogram) i slowfoodowców (Frida Wigdorowa, 1915—1965, pisarka i dziennikarka, zapisywała — na ile to było możliwe bez znajomości stenografii — przebieg toczącej się przez dwa dni rozprawy sądowej przeciwko Brodskiemu).

O tych kilku potknięciach jestem gotów, jak wspomniałem, zapomnieć, wymazać je ze swojej pamięci. Wybaczam wszystko, ale nie grzech ignorancji podważający kompetencje kopisty, świadczący o niezrozumieniu dla wyznawanego przez Rosjan systemu wartości, niedocenieniu fundamentalnego paradygmatu rosyjskości. A może nawet o niechęci do zrozumienia duszy rosyjskiej, pogardzie dla jej tajemnic. Otóż w obu tekstach — i według Eduarda, i według Emmanuela — udęczoney i zdesperowany Ediczka, po nieudanym rendez-vous z Raymondem, spotyka przypadkiem na ulicy czarnoskórego chłopaka i inicjuje stosunek seksualny, którego opis z całą pewnością powinien się znaleźć w każdej antologii prozy erotycznej (nawiasem mówiąc, we francuskim przekładzie powieść Limonowa nosi tytuł «Le Poète russe préfère les grands nègres»). Na początku była jednak rozmowa (chuć pojawi się nieco później), wymiana grzeczności, niewinna werbalna gra wstępna.

Limonow:

«— Хай! — сказал я.

— Хай! — равнодушно ответил он.

— Меня зовут Эдвард, — сказал я, сделав пару шагов по направлению к нему.

Он издал какой-то ничего не значащий презрительный звук.
 — У тебя ничего нет выпить? — спросил я его.
 — Фак офф! — сказал он, что значит отъебись»¹¹;

Carrère:

«— *Hi* — mówi Eduard. — Jestem Ed, masz coś do palenia?
 — *Fuck off* — warczy tamten» (s. 155).

Zamiana w kopii czegoś «do wypicia» na «coś do palenia» jest intelektualną katastrofą. Nawet, jeśli pytanie dotyczyło, jak to elegancko ujmie «Słownik języka polskiego», «lekkiego narkotyku w postaci papierosa».

Na szczęście są jeszcze lakoniczne, lepsze i gorsze komentarze odautorskie, w których Carrère podejmuje próby oceny tytułowej postaci swojej niepowieści «Powieści». Jednak nawet tam, w przestrzeni tekstu pobocznego, na poziomie didaskaliów pozostaje uczniem czarnoksiężnika i sobie wyznacza rolę medium lub co najwyżej menagera do spraw *public relations* w tym *one-man show*. Zgadzam się z nim, gdy pisze o Limonowie (a może powinienem inaczej: Zgadzam się z Limonowem, gdy mówi o sobie...) jako kontestatorze totalnym, prowokatorze, bluźniercy mającym za nic radzieckie gwiazdy poezji estradowej (Jewtuszenkę, Achmadulinę) i dysydenckie świętości (Cwietajewą, Mandelsztama, Pasternaka, Brodskiego, Sacharowa)¹². Zgadzam się i z Carrèrem, i w dużej mierze z Limonowem w ocenie późnego (emigracyjnego i reemigracyjnego) Sołżenicyna. Przed laty dałem temu wyraz w kilku publikacjach¹³, a i dziś chętnie podpisałbym się pod uwagami francuskiego eseisty o nieudanym comebacku autora «Jednego dnia Iwana Denisowicza» «na Ojczyzny łono»:

«[...] Ten monumentalny powrót odbierany jest w Rosji wyłącznie z obojętnością lub ironią: odwieczną nieuchronną ironią przeciętniaków w stosunku do geniusza,

¹¹ Э. Лимонов op. cit., s. 245.

¹² Za szczególnie krzywdzące uważam opinie Carrère'a (czytaj: Limonowa) o Pasternaku («[...] Jest bogaty, obsypywany zaszczytami, nieprzyzwoicie szczęśliwy, a jego późniejszy konflikt z władzą przebiegnie w sposób cywilizowany» s. 87) i Sacharowie (s. 141). O niechęci autora «To ja...» do pisarzy kojarzonych z opozycją, do dysydentów zob. też: «Carrère: Limonow zawsze chciał być bohaterem». Z Emmanuelem Carrèrem rozmawia Jakub Majmurek // Krytyka Polityczna. — 2012. — 19 września, <http://www.krytykapolityczna.pl/Serwiskulturalny/CarrereLimonowzawszechcialbybohaterem/menuid-305.html>.

¹³ T. Klimowicz Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917—1996). — Wrocław, 1996; T. Klimowicz Ostatni sprawiedliwy // Gazeta Wyborcza («Świąteczna»). — 2003. — 6—7 grudnia. — Nr 284. — S. 16—17.

ale także ironią nowych czasów wobec anachronizmu, który uosabia teraz Sołżenicyn. Pięć lat wcześniej tłumy padałyby przed nim na kolana. Właśnie ukazał się „Archipelag Gułag” i ludzie nie mogli uwierzyć, że mają prawo go czytać. Ale dziś [mowa o roku 1994 — T.K.] pisarz wraca do świata, w którym po trwającej kilka lat literackiej bulimii, literatura nie interesuje już nikogo, a zwłaszcza — jego literatura. Ludzie mają dość obozów koncentracyjnych, księgarnie sprzedają już tylko międzynarodowe bestsellery i poradniki, które Anglosasi nazywają *how-to*: jak zrzucić zbędne kilogramy, stać się bogatym, wykorzystać swój potencjał. Kuchenne pogaduchy, kult poetów, prestiż odmowy służby wojskowej — wszystko to się skończyło. Ludzie tęskniący za komunizmem — Sołżenicyn nawet nie podejrzewa, jak są liczni — uważają go za kryminalistę, demokraci — za guru, miłośnicy literatury mówią o „Czerwonym kole”, chichocząc (nie czytali go, nikt go nie czytał), a dla młodych pisarz jest postacią z cmentarzyska ikon Związku Radzieckiego i właściwie myli im się z Breżniewem» (s. 361—362).

Carrère tę niechęć czy wręcz wrogość pisarza rosyjskiego do postaci z ikonostasu — tego oficjalnego i tego dysydenckiego — tłumaczy tym, że Limonow jest egocentrykiem, narcyzem, dandysem, hippie, raperem, a przede wszystkim punkiem. Mnie większością tych etykietek raczej nie przekonał: egocentryzm czy narcyzm są zakodowane w genach niemal każdego artysty i przypadek Sawienki nie jest czymś niezwykłym; natomiast niegdysiejszy dandyzm (dlaczego nie współczesny metroseksualizm?) czy hippizm w wydaniu skandalisty z Charkowa nigdy nie wykraczały poza wymiar konfekcyjno-tekstylny (odsylam do zdjęć pisarza) i wypłukany z nich został bagaż ideologiczno-filozoficzny. Najbardziej nośna marketingowo — bo w takich kategoriach oceniam propozycje semantyczne autora «Limonowa» — jest zapewne próba usytuowania Eduarda Wieniaminowicza w kręgu estetyki ruchu punk (estetyki punkizmu?): «Ma 70 lat na karku i ciągle jest punkiem. Jego estetyka jest bardzo punkowa. [...] Gazetka wydawana przez jego partię, „Limonka” wygląda jak punkowy zin z Londynu czy Berlina»¹⁴. Ta diagnoza z całą pewnością zasługuje na uwagę, zwłaszcza gdy przyjmiemy w ślad za «Manifestem punkowym» Grega Graffina, jednego z założycieli zespołu «Bad Religion», iż «w każdym tkwi potencjał bycia Punkiem»¹⁵.

Mój Limonow jest poetą i prozaikiem związanym od ponad czterdziestu lat (poczynając od obecności w grupie Lianozowo) z szeroko rozumianą kulturą alternatywną, kontrkulturą, w której jest miejsce na anarchizm, na Beat Generation (William

¹⁴ «Carrère: Limonow zawsze chciał być...»

¹⁵ G. Graffin A Punk Manifesto, <http://www.badreligion.boop.pl/eseje/manifesto.txt>. Zob. też. anonimowe (amatorskie) tłumaczenie tego urzekającego swoją prostotą i naiwnością eseju: Manifest punkowy, http://www.badreligion.boop.pl/eseje/eseje_manifesto.html.

S. Burroughs, Allen Ginsberg, Jack Kerouac), na «brudny realizm» spod znaku Charlesa Bukowskiego czy Cormacka McCarthy'ego (i podążającego ich śladami Pedra Juana Gutiérreza), na amoralizm i immoralizm, na nacjonalizm, na punk i na twórczość skandalistów, nonkonformistów, rebeliantów obyczajowych, chorążych rewolucji seksualnej/homoseksualnej burzących mieszczańsko-purytański system wartości, oglądających świat oczyma wykluczonych ze społeczeństwa (Jean Genet, Henry Miller, Pier Paolo Pasolini). Mój Limonow znalazł się w tym gronie, ponieważ lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte ubiegłego stulecia upływały w Lianozowie, Nowym Jorku, Paryżu pod znakiem undergroundu i jeszcze dlatego, że cierpi od lat na kompleks (poczucie) niższości. To wręcz podręcznikowy, kliniczny, laboratoryjny w swojej nieskazitelności przypadek potwierdzający prawdziwość teorii pana doktora Alfreda Adlera. Był trwający dziesięciolecia czas «przekonania się» o «swojej niższości w porównaniu z osobami z najbliższego otoczenia społecznego»¹⁶: w Moskwie, jeszcze przed emigracją, utrzymywał się z szycia modnych spodni dla bardziej znanych i lepiej sytuowanych (m.in. Bułata Okudźawy i Ernsta Nieizwiestnego), na emigracji czuł się upokorzony, gdy w liberii lokaja musiał obsługiwać Jewgienija Jewtuszenkę (radzieckiego celebrytę, pierwszego poetę epoki Chruszczowa), gdy w trudnej dla siebie sytuacji życiowej zwrócił się o pomoc do Josifa Brodzkiego (reprezentującego znienawidzony establishment) i doświadczył jego protekcyjności, no i kilkanaście lat po tej rozmowie, gdy usłyszał traumatyczną informację o literackim Noblu dla ulubieńca Achmatowej. Już wtedy (jeszcze chyba w Moskwie) pojawiły się też pierwsze symptomy zapowiadające typową, zdaniem Adlera i jego wyznawców, reakcję na poczucie niższości, którą Zbigniew Nęcki zdefiniował jako «[...] dążenie do mocy, podkreślania znaczenia własnej osoby, podporządkowania sobie otoczenia»¹⁷. Rozchwiany emocjonalnie Limonow — «skrzywdzony i poniżony», *loser* i *outsider* — przypomina postacie wyjęte z prozy Dostojewskiego, np. Smierdiakowa czy bohatera «Notatek z podziemia» (wart przywołania jest tytuł przekładu angielskiego: «Notes from Underground»):

«Я, например, ужасно самолюбив. Я мнителен и обидчив, как горбун или карлик, но, право, бывали со мною такие минуты, что если б случилось, что мне бы дали пощечину, то, может быть, я был бы даже и этому рад. Говорю серьезно: наверно, я бы сумел отыскать и тут своего рода наслаждение, разумеется, наслаждение отчаяния, но в отчаянии-то и бывают самые жгучие наслаждения, особенно когда уж очень сильно сознаешь безвыходность своего положения. А тут при пощечине-то — да тут так и придавит сознание о том, в

¹⁶ Z. Nęcki Poczucie niższości // Słownik psychologiczny / red. W. Szewczuk. — Warszawa, 1979. — S. 197.

¹⁷ Ibidem

какую мазь тебя растерли. Главное же, как ни раскидывай, а все-таки выходит, что всегда я первый во всем виноват выхожу и, что всего обиднее, без вины виноват и, так сказать, по законам природы. Потому, во-первых, виноват, что я умнее всех, которые меня окружают. (Я постоянно считал себя умнее всех, которые меня окружают, и иногда, поверите ли, даже этого совестился. По крайней мере, я всю жизнь смотрел как-то в сторону и никогда не мог смотреть людям прямо в глаза). Потому, наконец, виноват, что если б и было во мне великодушие, то было бы только мне же муки больше от сознания всей его бесполезности. Я ведь, наверно, ничего бы не сумел сделать из моего великодушия: ни простить, потому что обидчик, может, ударил меня по законам природы, а законов природы нельзя прощать; ни забыть, потому что хоть и законы природы, а все-таки обидно. Наконец, если б даже я захотел быть вовсе невеликодушным, а напротив, пожелал бы отмстить обидчику, то я и отмстить ни в чем никому бы не мог, потому что, наверно, не решился бы что-нибудь сделать, если б даже и мог»¹⁸.

Gdy już na dobre oswoiłem się z estetyką Limonowowskiego procesu kompensacji, z dokonywanymi przez niego wyborami artystycznymi i polubiłem Brudnego Eduarda za jego konsekwentną detabuizację pruderyjno-wiktoriańskiej kultury rosyjskiej, jak wcześniej Brudnego Harry'ego za jego magnumiczny wkład w amerykańską popkulturę, to autorowi «Młodego łajdaka» zamarzyła się nowa rola, znacznie poszerzająca jego życiowe *emploi* — Rambo. Dirty Eddie już nie chciał być biednym chłopczykiem z zapalkami, zapragnął zostać człowiekiem z karabinem.

Zgubiła go banalna sowietalgia, powszechna nostalgia¹⁹ za ZSRR, na którą zapadły miliony Rosjan w kraju i na emigracji. Zarówno jedni, jak i drudzy nie zaakceptowali ani Gorbaczowowskiej głośności i pieriestrojki (Aleksandr Zinowiew, mona-

¹⁸ Ф. Достоевский Записки из подполья // idem, Полное собрание сочинений в тридцати томах. — Ленинград, 1973. — Т. 5. — С. 103.

¹⁹ Na szczęście to się zmienia. Na pewnym forum pewien Jerry radzi rodakom (wpis z 2009 r.): «Если Вы находитесь в Америке и Вас замучила ностальгия, то есть очень хороший рецепт для борьбы с этой напастью: Как только появились первые симптомы этой болезни, немедленно поезжайте в Российское консульство в Манхэттане на 91-ой Street. Пойдите в неспешно двигающейся очереди перед тем, как Вы, наконец, предстанете перед консульским работником с характерными повадками и внешностью бывшего освобождённого секретаря комитета ВЛКСМ. Не удивляйтесь, если он будет смотреть мимо Вас, всем своим видом показывая, что Вы ему надоели ещё не успев раскрыть рот и мешаете работать. Как показывает опыт, полчаса общения с этим типом как рукой снимает эту напасть (ностальгию по родине) очень надолго. При этом у Вас автоматически вырабатывается инстинкт обходить адрес 9 East 91st Street (место расположения консульства) на всякий случай как можно дальше. Короче, помогает это безотказно. Good luck in curing your sickness!», <http://forum.rusrek.com/thread-233.html>.

chijczyk w latach 1978—1999, nazwał ją katastrofką), ani tym bardziej prezydenta Borisa Jelcyna, obarczanego winą za rozpad imperium i kryzys ekonomiczny lat dziewięćdziesiątych (inaczej oceniali je cudzoziemcy: dla wielu — jak pisze Carrère — był to «najbardziej rockandrollowy okres w ich życiu» (s. 385), ja odbierałem je jako niekończący się karnawał²⁰). Dla nowych mieszkańców Brighton Beach czy Charlottenburga tęsknota za krajem ojczystym miała jeszcze inny wymiar — społeczno-egzystencjalny. Jedynie nieliczni mogli o sobie powiedzieć, że przeszli «z filmu biało-czarnego do kolorowego» (s. 128), większość rozczarowała się kapitalistyczną codziennością («Zachód nie jest wcale więcej wart [...], bo smutna prawda jest taka, że w Ameryce nikt ich nie potrzebuje», s. 141), prawie nikomu nie udało się zaadaptować w nowej (nieradzieckiej) rzeczywistości: powód był jeden — homosowietyzm i związana z nim nieumiejętność życia poza kolektywem. Jego ofiarami stały się legiony Pietrowów i Iwanowów, ale też znany emigracyjny socjolog i filozof oraz znany emigracyjny pisarz, którzy przebieg tej (chyba) nieuleczalnej choroby opisali na własnych przykładach:

«Самая большая потеря для гомососа — отрыв от коллектива. [...] Вовлеченность в жизнь коллектива почти во всех важных и пустяковых аспектах бытия — вот основа нашей психологии. Душа гомососа лежит в его приобщенности к коллективной жизни. [...] Идеология унифицирует индивидуальное сознание и соединяет миллионы маленьких „я” в одно огромное „мы”»²¹ (1982),

«Once upon a time... летом 1976 года в жарком Нью-Йорке на Мэдисон-авеню жил человек по имени Эдичка. Был он очень одинок по причине того, что «выпал» из всех коллективов, в которых состоял до этого. Из семьи (самого маленького коллектива), из эмигрантской газеты (где работал), Старой Родины (большая и безразличная, она спала на другом боку глобуса), из Новой Родины (большая и безразличная, она видна была из окна на Мэдисон). Выпав из всех коллективов, человек испугался и завыл. Так как Эдичка обладал определенными литературными навыками и талантом, то вопли его сложились в литературное произведение»²² (1989).

²⁰ *T. Klimowicz* Petersburgski karnawał // *Zeszyty Literackie*. — 1998. — Z. 62.

²¹ *A. Zinoviev* Homo советикус, <http://www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-homo-sovieticus.pdf>, s. 61. O Zinowiewie pisałem szerzej w eseju: O człowieku, który wypadł z historii, ale szczęśliwie do niej powrócił // *Przegląd Polityczny*. — 1999. — Nr 42.

²² *Э. Лимонов* The absolute beginner или Правдивая история сочинения «Это я — Эдичка» // *Н. Медведева* Мама, я жулика люблю! *Э. Лимонов* Это я — Эдичка, op. cit., s. 445.

A jednak szkoda, że wtedy, w latach siedemdziesiątych czy osiemdziesiątych, żaden psychoterapeuta nie zaryzykował utworzenia grupy wsparcia dla Anonimowych Homososów na wzór tych już istniejących: dla osób «będących w kryzysie z powodu rozwodu lub rozstania z partnerem», dla kobiet doświadczających przemocy w rodzinie, dla DDA, dla odchudzających, dla Anonimowych Żarłoków, dla Anonimowych Alkoholików, dla osób «poszukujących wsparcia w zdrowieniu z uzależnienia od seksu, nałogowej miłości lub z anoreksji». Może, gdyby Limonow na jednym z typowych dla tych grup spotkań wyrzucił z siebie rytualne:

«Hi! Jestem Eduard, dla przyjaciół Eddie. Mam 46 lat i od urodzenia jestem człowiekiem sowieckim, *homo sovieticus*. Jak Zinovyev i miliony moich rodaków. I jak oni tylko w kolektywie czuję się *cool*. A w hotelu „Winslow” i w jego okolicach mam zawsze doła. Hi!», to przeżyłby katharsis i dziś jako noblista żyłby szczęśliwie — z jeszcze młodszą żoną — na jakiejś tropikalnej wyspie z dala od Rosji.

Tak się jednak nie stało, ponieważ zamiast oczyszczenia «человек этот пережил *illumination*»²³ i postanowił — on «marnotrawny, niekochany syn Rosji» — powrócić do kraju, by uszczęśliwić innych. Wprawdzie rozpadł się świat jego dzieciństwa i młodości, ale pozostały kolorowe wspomnienia: ojcowego — raczej czarnego niż niebieskiego mundurka i czerwonego pionierskiego krawatu.

«Sądzę, — powiedział Carrère w rozmowie z Jakubem Majmurmkiem — że po upadku ZSRR — z zaskoczeniem odkrył, że jest radzieckim patriotą, że rozpad Związku Radzieckiego dotyka go osobiście. Że naprawdę tęskni za potęgą swojej radzieckiej ojczyzny. Czuł się osobiście obrażony tym, jak wszyscy z radością tańczyli na ruinach radzieckiego imperium. Dla niego to były ruiny jego dzieciństwa, ruiny tego wszystkiego, czego od dzieciństwa uczono go szanować»²⁴.

W 1992 roku Limonow, jak na Rambo przystało, jedzie do rozdieranej wojną domową Jugosławii (jeszcze kilkakrotnie tam wróci) i na tle oblężonego Sarajewa poeta rosyjski wysłuchuje najpierw kilkuminutowego monologu poety serbskiego Radovana Karadžicia (angielski prezydenta jest znacznie lepszy od angielszczyzny kolekcjonera mocnych wrażeń z Dzierżyńska), a potem dostępuje zaszczytu oddania kilku serii z cekaemu w kierunku miasta²⁵. «Pytany o to piętnaście lat później, wzrusza ramionami i mówi, że do przechodniów nie strzelał. Strzelał w kierunku miasta, ale w pustkę, w niebo» (s. 305).

²³ Ibidem

²⁴ «Carrère: Limonow zawsze chciał być...»

²⁵ RussianWriterShootingatSaraevo1992, http://www.youtube.com/watch?v=tH_v6aL1D84&feature=player_embedded. Jest to fragment filmu dokumentalnego Pawła Pawlikowskiego i Lazara Stojanovicia «Serbian Epic» (produkcja BBC).

Niestety, potem już jest tylko gorzej. W 1993 roku tworzy (wspólnie z filozofem Aleksandrem Duginem oraz z nieżyjącym już dziś muzykiem Jegorem Letowem, założycielem i wokalistą punkrockowej kapeli «Гражданская оборона») Partię Narodowo-Bolszewicką (Национал-большевистская партия), w której programie znalazły się hasła wydobyte z cementarza ideologii — szowinizmu wielkoruskiego, bolszewizmu, faszyzmu włoskiego i zapewne jeszcze kilku innych -izmów:

«1. Istotą narodowego bolszewizmu jest pałaca nienawiść do antyludzkiego systemu św. trójcy: liberalizmu—demokracji—kapitalizmu. [...].

2. Zewnętrzni wrogowie narodowego bolszewizmu to Wielki Szatan USA i globaliści Europy, zjednoczeni w NATO i ONZ. Wewnętrzni wrogowie to klasa „marynarek” — szlachty urzędników, grabieżcy-nowobogaccy, kosmopolityczna inteligencja.

3. Globalnym celem narodowego bolszewizmu jest stworzenie Imperium od Władystoku do Gibraltaru na bazie cywilizacji rosyjskiej. [...].

4. Po dojściu do władzy PN-B dokona w Rosji przekształceń na rewolucyjną skalę, zbuduje państwo totalne, prawa człowieka ustąpią miejsca prawom narodu. Wewnątrz kraju zostanie ustanowiony żelazny rosyjski porządek, klimat dyscypliny, militarystyki i chęci do pracy. [...].

7. Demaskujemy układ białowieski i wskutek tego rewidujemy granice Rosji. Zjednoczymy wszystkich Rosjan w jednym państwie. Terytoria oddzielonych od nas republik, gdzie ludność rosyjska stanowi ponad 50%, zostaną przyłączone do Rosji w drodze przeprowadzenia lokalnych plebiscytów, popartych przez Rosję (Krym, północny Kazachstan, rejon narewski i in.). Dążenia mniejszości narodowych do separatyzmu zostaną bezlitośnie stłumione.

8. W polityce zagranicznej odwrócimy się do USA plecami, a twarzą do Azji. Na kontynencie możliwa jest przyjaźń z Niemcami, Iranem, Indiami, Japonią.

9. Zerwiemy wszystkie układy z Zachodem. Przede wszystkim MFV mamy w czterech literach. Odmówimy spłaty kredytów i skonfiskujemy wszystkie zagraniczne inwestycje w Rosji. Dolarowi damy kopa w tyłek. Żeby powstrzymać agresywny napływ zagranicznych towarów i ich kultury masowej niskiej jakości, odgradzimy się żelazną kurtyną na naszych granicach. Włączenie się do światowej gospodarki rynkowej zabiło gospodarkę Rosji. Jest ono dla nas szkodliwe. Rosja wszystko ma.

10. Zostanie stworzony rosyjski socjalizm — system gospodarczy zorientowany ku pożytkowi większości ludności. [...]. W okresie przejściowym PN-B wprowadzi dyktaturę gospodarczą.

11. Wojskowi, pracownicy sfery budżetowej, emeryci, wszystkie nisko opłacane warstwy ludności zostaną całkowicie zwolnione od podatków. Mieszkania zostaną bez odszkodowania oddane do użytkowania tym, którzy w nich mieszkają. Weteranom wojen w Czeczenii i Afganistanie, wielodzietnym i młodym rodzinom zostaną

oddane pustostany. Ustanowimy poziom płacy minimalnej nie niższy od minimum socjalnego, czynsze i opłaty za usługi komunalne zostaną zamrożone. Wprowadzimy sztywne, zamrożone ceny na podstawowe produkty żywnościowe: chleb, kartofle, masło, kaszę, mleko, wołowinę.

12. Ziemia będzie należeć tylko do państwa, to jest nas wszystkich. [...].

15. PN-B jest stanowczo przekonana, że kultura powinna rosnać na podobieństwo dzikiego drzewa. Przycinać mu gałęzi nie zamierzamy. Całkowita swoboda: „Róbta, co chceta”, będzie jej jedynym prawem.

16. Wszystkie żywotnie ważne dla narodu nauki podstawowe będą jako priorytet finansowane z budżetu państwa. Dla uczonych i wynalazców stworzymy komfortowe warunki. [...].

20. [...]. Kierownicy szwindlarskich funduszków, banków i spółek zostaną wydani na samosąd ciułaczom.

21. Rozgromimy świat przestępczy. Najlepsi jego przedstawiciele przejdą na służbę narodowi i państwu. Pozostali zostaną zlikwidowani metodami wojskowymi.

22. Byłym biurokratom z KPZR do szczebla sekretarzy komitetów zakładowym włącznie zabronimy podejmowania działalności politycznej i gospodarczej. Zakaz nie będzie obejmować szeregowych członków KPZR.

23. PN-B nie jest partią lewicową ani prawicową, lecz narodową partią Rosjan. Rosjaninem nie jest ten, kto jest rosyjskiej krwi i wiary, lecz ten, kto uważa za własną rosyjski język, kulturę i historię, kto przelewał lub jest gotów przelać własną i cudzą krew dla Rosji i tylko dla niej, i nie chce należeć do żadnej innej ojczyzny ani innego narodu.

24. [...]. Dziś jesteśmy nikim, jutro zostaniemy nowymi Dzierżyńskimi, Goebelsami, Mołotowami, Woroszyłowami, Ciano, Goeringami, Żukowami. Cała Rosja będzie należeć do nas. [...].

26. Hasłem PN-B jest: „Rosja jest wszystkim, reszta niczym!”. Gest pozdrowienia to wyrzucona do przodu i w bok ręka z zaciśniętą pięścią i okrzyk: „Niech żyje śmierć!”. Sztandar jest czerwony z białym kręgiem pośrodku, a w kręgu czarne sierp i miot. Symbolem partii jest wizerunek granatu-cytrynki»²⁶.

Ostatni punkt jest klasycznym przykładem — wiem, że nie zabrzmi to najlepiej — na pluralizm ideowo-organizacyjno-stylistyczny partii Limonowa: powitanie partyjne «Да, смерть!» — to oczywiście «¡Viva la muerte!», czyli dewiza, bojowe zawołanie Legionu Hiszpańskiego (Hiszpańska Legia Cudzoziemska, La *Legión Española*), którego założyciel (1920) i zarazem pierwszy dowódca generał José Millán-Astray y Terreros miał zwyczaj mobilizować żołnierzy okrzykiem: «¡Viva la

²⁶ http://lbc_1917_3.w.interia.pl/388programnbp.htm. W polszczyznę przekładu nie ingerowałem — T.K.

muerte y muera la inteligencia!»; towarzyszący słowom «Niech żyje śmierć!» gest pozdrowienia nawiązuje i do salutu rzymskiego obowiązującego we Włoszech Mussoliniego, i do rytuału członków paramilitarnej organizacji komunistycznej Der Rote Frontkämpferbund kierowanej przez Ernsta Thälmana (podniesiona zaciśnięta pięść i dynamiczne zawołanie: «Rot Front!»); sztandar PN-B nie wymaga komentarzy (zmieniono jedynie akcesoria w białym kręgu). Warto przy okazji dodać, że partia Limonowa doczekała się już dwóch hymnów: pierwszy (zwany «starym») skomponował Nikołaj Krapałow²⁷ (on też napisał słowa, a dlaczego — pytam się — nie Siergiej Michałkow?), autorem drugiego jest Dmitrij Szostakowicz (wnuk tamtego, trochę bardziej znanego Dmitrija Szostakowicza)²⁸.

Na śmietniku elektronicznym można również wygrzebać odezwy Partii Narodowo-Bolszewickiej z lat 1994—1995 (utrzymane w retoryce rewolucyjnej i zawsze zakończone wezwaniem: «Слава России!»), w których najczęściej są powtarzane sformułowania zawarte w programie, ale też pojawiają się nowe, np.:

«Аборт — преступление против русской нации! Требуем запрещения абортов! Мы требуем от правительства запрета абортов! Мы требуем от слишком смиренной русской церкви выступить за немедленный запрет абортов! Мы требуем от капитулировавшей перед президентом лакейской Государственной Думы принять закон о запрете абортов русских женщин! Мы требуем также, чтобы уже сейчас сознательные врачи передавали бы общественности списки абортировавшихся, и русские женщины, произведшие аборт, были наказаны (подвергнуты бойкоту и психологическому давлению по месту жительства и на работе, зарплата тех, кто работает на государственных предприятиях, была бы урезана вдвое и т. д.). Исключение может быть сделано, но только психически больным женщинам, больным неизлечимыми наследственными болезнями и жертвам изнасилования. Запретить аборты немедленно! остановить преступления против русской нации — прекратить убийства русских зародышей! Слава России!»²⁹.

Początkowo, w połowie lat dziewięćdziesiątych, wierni czytelnicy prozy Limonowa jeszcze chcieli wierzyć w to (i było to coś więcej niż trywialne *wishful thinking*), że Partia Narodowo-Bolszewicka jest niezwykle wyrafinowanym projektem

²⁷ <http://mp3-sait.info/listen/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%20%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2>.

²⁸ Zob. <http://www.anticomprotat.org/nbp/sprnbp.html>.

²⁹ Powodowany troską o stan puszczy amazońskiej zrezygnowałem w cytowanej odezwie z oryginalnego zapisu graficznego. Zainteresowanych odsyłam do: Э. Лимонов Анатомия героя, http://nbp-info.ru/new/lib/lim_anatomy/07.htm.

artystycznym odwołującym się do stylistyki grupy «Laibach» (zwrócił na to uwagę Jakub Majmurek), totalną mistyfikacją utrzymaną w klimatach Koźmy Prutkowa czy Járy Cimrmana, zaproszeniem do ogólnonarodowego happeningu. To wszystko jest zbyt absurdalne, sądzili, aby mogło być prawdziwe: niekanoniczni ojcowie-założyciele, groteskowy i ostentacyjnie daleki od poprawności politycznej program, poetyka zachowania i semantyka wypowiedzi, przywoływana symbolika. Jednak, niestety, Eduardowi Wieniaminowiczowi *kamp* i *pure nonsense* są obce, więc nie został Monty Pythonem rosyjskiej sceny artystyczno-politycznej. Sytuację próbował jeszcze uratować znany fan komedii slapstickowej Władimir Władimirowicz (jakiś nowy Gogol już kończy «Opowieść o tym, jak Eduard Wieniaminowicz pokłócił się z Władimirem Władimirowiczem»), który zafundował pisarzowi kilka niebanalnych lat. W 2001 roku Limonow aresztowano w Kraju Ałtajskim, przewieziono na Butyrki i oskarżono o zorganizowanie «преступной вооруженной группы»³⁰. Potem było jeszcze Lefortowo i art. 205 §3 («терроризм, совершенный организованной группой»³¹) oraz art. 208 §1 («создание незаконного вооруженного формирования и руководство им»³²). Wyrok zapadł dopiero w 2003 roku — orzeczono 4 lata pozbawienia wolności i wysłano do kolonii karnej nr 13 w pięknym mieście Engels (Saratowskaja obłast'). Jednak już po dwóch miesiącach — dzięki zabiegom grupy parlamentarzystów (m.in. Władimira Żyrinowskiego) — Limonow w najnowszej aureoli męczennika za narodowo-bolszewicką sprawę (od Hugo Bossa) opuścił swych nowych kolegów z kolonii karnej nr 13 w coraz piękniejszym mieście Engels. W XXI wieku nastąpiły też złe czasy dla jego partii (oficjalnie nigdy niezarejestrowanej): w 2007 roku sąd miejski w Moskwie uznał ją za organizację ekstremistyczną i zakazał dalszej działalności. Nie łudźmy się, nacbole (m.in. popularny pisarz Zachar Prilepin) «trzymają się mocno» i nie zniknęli z pejzażu rosyjskich miast.

Mam jednak nadzieję, że mimo wszystko czas Limonowa-polityka minął i pochłonie go Leta, a Limonow-pisarz ma prawo czuć się spełniony. «Ediczka» zapewnił mu trwale miejsce w dziejach literatury rosyjskiej.

A ja, zachęcony sukcesem Carrère'a, pewnie pójdę w jego ślady i też napiszę bestseller. Mam już tytuł («Mickiewicz. Powieść») i kilka pierwszych zdań:

«Mickiewicz wpłynął na suchego przestwór oceanu. Jego wóz zanurzył się w zieloność i brodził, jak łódka. Wokół szumiały łąki pełne kwiatów. Adam ostrożnie omijał koralowe wyspy burzanu. Nagle przystanął. Wydało mu się, że ktoś go woła, zaciągając z nowogródzka, ale w przejmującej ciszy usłyszał jedynie — jak zwykle

³⁰ Cyt. wg: <http://www.peoples.ru/art/literature/prose/roman/limonov/index1.html>.

³¹ Ibidem

³² Ibidem

o tej porze roku — ciągnące za Putinem³³ na południe żurawie. „Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy... — pomyślał — Coraz częściej słyszę jakieś głosy... I w Ostrej świecisz Bramie... Ciekawe, co na to powie pan doktor Bécu”, ale po chwili się zreflektował: „No, zapomniałem, już przecież rok, jak nie żyje... Ty, co gród zamkowy Nowogródzki... Muszę teraz radzić sobie sam”. Jeszcze przez chwilę nasłuchiwał i wreszcie rzucił głośno sam do siebie („Sam! Głośno! Do siebie!”): „Jedźmy, nikt nie woła”. I ruszył przed siebie. W stronę pól malowanych różnymi gatunkami zboża. Omijając, jak miał to w zwyczaju, koralowe wyspy burzanu i dzięcielinę, która właśnie zaczęła pałać».

Natomiast na wypadek, gdyby doszło do kolejnego wydania książki-laureatki, przygotowałem dla wydawcy slogan reklamowy na okładkę: «Nie musisz już czytać Limonowa powieści — Em. Carrère je streścił w „Limonowie. Powieści”» (Copyright by Tadeusz Klimowicz).

Bibliografia

1. *Bolecki W.* Przewodnik po labiryncie, http://literatka.ovh.org/strony/dwudzie-stolecie/proza/gombrowicz_ferdurke_bolecki.pdf.
2. *Carrère E.* Limonow. Powieść / przeł. M. Kamińska-Maurugeon. — Kraków, 2012.
3. «Carrère: Limonow zawsze chciał być bohaterem». Z Emmanuelem Carrèrem rozmawia Jakub Majmurek // Krytyka Polityczna. — 2012. — 19 września, <http://www.krytykapolityczna.pl/Serwiskulturalny/CarrereLimonowzawszechcialbybohaterem/menuid-305.html>.
4. *Czat.Onet.pl*, 18 września 2012 roku, <http://ed-limonov.livejournal.com/645788.html>.
5. *Graffin G.* *A Punk Manifesto*, <http://www.badreligion.booo.pl/eseje/manifesto.txt>.
6. http://fr.wikipedia.org/wiki/Une_journ%C3%A9e_d'Ivan_Denissovitch.
7. http://lbc_1917_3.w.interia.pl/388programnbp.htm/
8. <http://mp3-sait.info/listen/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B0%D0%B9%20%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2>.
9. <http://www.peoples.ru/art/literature/prose/roman/limonov/index1.html>.
10. <http://www.rg.ru/2006/05/19/saharov.html>.

³³ 6 września 2012 r. media doniosły: «Władimir Putin pokazał swojemu narodowi kolejne oblicze. Tym razem wyczulone na los żurawi. Prezydent młodym ptakom wychowanym w niewoli wskazywał drogę latając na motolotni». «Putin stał się „żurawiem alfa” i ruszył w przestworza», <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/putin-stal-sie-zurawiem-alfa-i-ruszyl-w-przestworza,275112.html>.

11. *Klimowicz T.* O człowieku, który wypadł z historii, ale szczęśliwie do niej powrócił // *Przegląd Polityczny*. — 1999. — Nr 42.
12. *Klimowicz T.* Ostatni sprawiedliwy // *Gazeta Wyborcza* («Świąteczna»). — 2003. — 6—7 grudnia. — Nr 284.
13. *Klimowicz T.* Petersburski karnawał // *Zeszyty Literackie*. — 1998. — Nr 62.
14. *Klimowicz T.* Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917—1996). — Wrocław, 1996.
15. Manifest punkowy, http://www.badreligion.booo.pl/eseje/eseje_manifesto.html.
16. *Nęcki Z.* Poczucie niższości // *Słownik psychologiczny* / red. W. Szewczuk, Warszawa, 1979.
17. *Niemczyńska M.I.* Wszystko oprócz «50 twarzy Greya», czyli 20 literackich premier, na które warto czekać, http://wyborcza.pl/56,75475,12414830,Wszystko_oprocz_50_twarzy_Greya_czyli_20_literackich.html.
18. Przeszłość, pamięć, narracja // *Konspekt*. — 2003. — Nr 14—15, <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/14/bauer.html>.
19. Putin stał się «żurawiem alfa» i ruszył w przestworza, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/putin-stal-sie-zurawiem-alfa-i-ruszył-w-przestworza,275112.html>.
20. Russian Writer Shooting at Sarajevo 1992, http://www.youtube.com/watch?v=tH_v6aL1D84&feature=player_embedded.
21. *Достоевский Ф.* Записки из подполья // *idem*, Полное собрание сочинений в тридцати томах. — Ленинград, 1973. — Т. 5.
22. *Зиновьев А.* Гомо советикус, <http://www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-homo-sovieticus.pdf>.
23. *Лимонов Э.* Анатомия героя, http://nbp-info.ru/new/lib/lim_anatomy/07.htm.

Siarhiej Kawalou

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin, Polska)
skowalow@wp.pl

*Profesorowi Telesforowi Poźniakowi,
badaczowi polsko-białoruskich związków literackich¹*

IN THE SHADOW OF POLISH MASTER: ANDREI RYMSHA'S CREATIVE WORK

Close interweaving of the Renaissance tendencies with the rests of medieval aesthetics, peculiarities of the Belarusian and Lithuanian cultures and during the last phase of development — also with the Baroque influence is the typical feature of the multilingual poetry of the Great Duchy of Lithuania of the Renaissance time. From two schools of the Polish poetry — M. Rej's school and J. Kochanowski's school — the latter was closer to the poets of the Grand Duchy of Lithuania of the 16th—early 17th cc. which also didn't lose the contact with the medieval literature felt the serious influence of the «Kresy» culture and represented the views of the middle classes of the gentry's society. The Renaissance, humanist features were not so vivid in the creative works of the Belarusian and Lithuanian poets as in the works of J. Kochanowski and his followers, though the individual impact of the great Polish poet is felt in the work of A. Rymsha *Ten-year narration of the military affairs of prince Kryshraf Radzivil* (Vilno 1585).

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Renaissance, multilingual poetry, epic poems, historical genre.

¹ Na dorobek białorutenistyczny Profesora Telesfora Poźniaka składa się przede wszystkim gruntowny przegląd literatury białoruskiej zawarty w «Dziejach literatur europejskich» (red. W. Floryan. — T. 3. — Cz. 1. — Warszawa, 1989. — S. 629—698) oraz dwie wydane antologie: «Antologia literatury białoruskiej od XIX do początku XX wieku» (Wrocław 1993), a także «Antologia poezji białoruskiej XX wieku» (Wrocław 1997). Niestety w cieniu wymienionych publikacji pozostają badania polsko-białoruskich związków literackich, prowadzone przez Pana Profesora, artykuły o wpływach estetycznych oraz ideowych literatury polskiej na literaturę białoruską: «Kultura polska w kręgu poetyckim Janki Kupały» (1984), «Motywy kresowe i wschodniosłowiańskie w wierszach Krystyny Krachelskiej» (1989), «Polskaja kultura ũ białoruskim literaturnym adradžeńni XIX—pačatku XX st.» (1993), «Polacy w białoruskim odrodzeniu kulturalno-literackim» (1999).

W CIENIU POLSKIEGO MISTRZA: TWÓRCZOŚĆ ANDRZEJA RYMSZY

Z dwóch nurtów, zapoczątkowanych w literaturze polskiej XVI wieku przez Mikołaja Reja oraz Jana Kochanowskiego, ówczesnym poetom Wielkiego Księstwa Litewskiego był zdecydowanie bliższy ten pierwszy, ponieważ reprezentował poglądy średniej szlachty, nawiązywał do tradycji średniowiecznej oraz kształtował się w kręgu oddziaływania kultury «kresowej». Renesansowe, humanistyczne cechy w twórczości poetów Wielkiego Księstwa Litewskiego przejawiały się mniej wyraźnie niż w twórczości wykształconego w Padwie Kochanowskiego i jego następców.

A jednak w wielojęzycznej poezji Litwy i Białorusi późnego renesansu znajdziemy nie tylko teksty inspirowane twórczością Jana Kochanowskiego (na przykład, poemat «Proteus abo Odmieniec» Piotra Stojęńskiego i Cypriana Bazylika), lecz także utwory, które powstały w wyniku twórczej rywalizacji z polskim mistrzem. Takim unikalnym dziełem jest poemat Andrzeja Rymszy «Dziesięćroczna powieść wojennych spraw oświęconego księcia... Krzysztofa Radziwiłła...».

Niedługo po zakończeniu wojny inflanckiej (1558—1582) w literaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się liczne poematy epickie poświęcone tragicznym wydarzeniom w dziejach Europy Wschodniej. Miejscowi poeci, bezpośredni świadkowie i uczestnicy działań wojennych, chwytają za pióro, aby zachować w pamięci potomnych dokonania «litewskich Hektorów i Ulissesów» w potyczkach z Moskwą. Większość tych utworów jest poświęcona zasługom przedstawicieli jednego rodu, jednej rodziny — Radziwiłłom linii birżańskiej. Na przykład, zwycięstwo hetmana Mikołaja Radziwiłła Rudego nad rzeką Ułą przedstawione zostało w polskim poemacie Macieja Strykowskiego «O porażeniu 30 000 Moskwy z kniazem Piotrem Szujskim... nad rzeką Ułą... r. 1564» oraz w łacińskim poemacie Jana Radwana «Radivilias... sive de vita et rebus... Nikolai Radivili» (Wilno 1592). Najbardziej atrakcyjnym ze wszystkich epizodów wieloletniej wojny okazała się dla poetów wyprawa hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła Pioruna na tyły wojsk moskiewskich jesienią 1581 r. Pierwszy szczegółowy opis tej wyprawy odnajdujemy w poemacie Franciszka Gradowskiego «Hodoeporicon Moschicum... Christophori Radivilonis» (Wilno, 1582). Niespełna rok później dokonania Krzysztofa Radziwiłła opisał Eliasz Pielgrzymowski w mowie uroczystej «Panegyrica Apostrophe... ad Christophorum Radivilum» (Kraków, 1583). Obydwaj twórcy byli uczestnikami kampanii wojennej, obydwaj kierowali swe utwory łacińskie nie tylko do czytelnika ojczystego, lecz także europejskiego. W 1583 r. w Krakowie ukazał się pierwszy polski poemat o wyprawie radziwiłłowskiej: «Jezda do Moskwy» Jana Kochanowskiego.

Jednak najbardziej wyczerpujący i rzetelny opis wyprawy Krzysztofa Radziwiłła wyszedł spod pióra Andrzeja Rymszy: «Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw oświeconego księcia... Krzysztofa Radziwiłła...» (Wilno, 1585). Poemat Gradowskiego liczy 790 wersów, poemat Kochanowskiego 410 wersów, natomiast poemat Rymszy 2184 wersy (bez części wstępnej). «Dziesięćroczną powieść...» Rymszy możemy uznać za najbardziej znaczący utwór z cyklu radziwiłłowskiego również z artystycznego punktu widzenia.

Po Macieju Strykowskiemu to właśnie Andrzej Rymsza należy do najbardziej znanych dziś poetów Wielkiego Księstwa Litewskiego drugiej połowy XVI wieku, przy czym znany jest jako poeta białoruski. Nazwisko poety pojawia się w białoruskich podręcznikach uniwersyteckich², sylwetka Rymszy znajduje się w biobibliograficznym słowniku «Беларускія пісьменнікі» («Pisarze białoruscy»)³, wzmianka o poecie znajduje się również w artykule «Literatura białoruska», napisanym przez Telesfora Poźniaka do wielotomowego wydania «Dzieje literatur europejskich»⁴.

Andrzej Rymsza (około 1550—po 1599) urodził się we wsi Penczyn pod Nowogródkiem, w rodzinie szlacheckiej herbu Półkozic. Od 1572 r. życie Rymszy było ściśle związane z dworem księcia Krzysztofa Radziwiłła Pioruna. W 1581 r. poeta brał udział w wyprawie Krzysztofa Radziwiłła na ziemie moskiewskie, później towarzyszył księciu w podróży po Inflantach. W latach 1589—1599 pełnił obowiązki podstarosty (pretora) Birż, rodowej posiadłości Radziwiłłów. Z wyznania był kalwinistą, ale najprawdopodobniej pochodził z rodziny prawosławnej.

Nie mamy informacji na temat jego wykształcenia. W 1581 r. w ostrogskiej drukarni Iwana Fiodorowa ukazało się wierszowane dzieło Rymszy «Которого ся месяца што за старых веков дело короткое описание», nazwane przez naukowców «Храналогія» («Chronologia»). Opierając się na tym utworze, Konstanty Charłampowicz wyraził przypuszczenie, że Andrzej Rymsza być może uczył się albo był wykładowcą w szkole brackiej w Ostrogu⁵.

Co prawda jeszcze Włodzimierz Pieratc trafnie zauważył, że «poziom wykształcenia Rymszy był wyższy od poziomu wykształcenia ucznia szkoły brackiej końca XVI w.»⁶. Na pewno w 1581 r. autor «Chronologii» nie uczył się w szkole ostrogs-

² Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд. — Мінск, 1998. — С. 272—273.

³ А.Ф. Коршунаў Рымша Андрэй // Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік / Т. 5. — Мінск, 1995. — С. 188—190.

⁴ Т. Поźніак Літэратура бiałаруска // Дзёіе літэратур еўропеекскіх / ред. В. Флорыан / Т. 3. — Чз. 1. — Варшава, 1989. — С. 642.

⁵ К. Харламповіч Западнорусскіе праваслаўныя школы XVI і начала XVII века, адношэньне іх к інаслаўным, рэлігійнае абучэньне в ннх і заслугн іх в дэле зашчыты праваслаўнай веры і царквы. — Казань, 1898. — С. 252.

⁶ В.Н. Перетц Малорусскія внршы і песнн в запнсах XVI—XVII вв. // Ізвестня ОРЯС Імпер. Акад. Наук. — Санкт-Петебург, 1899. — Т. IV. — С. 882.

kiej, gdyż w tym czasie miał około trzydziestu lat i brał udział w kampanii wojennej pod dowództwem Krzysztofa Radziwiłła.

Wiersze A. Rymszy w języku starobiałoruskim skupiały uwagę badaczy, począwszy od Włodzimierza Pieratca, Michaiła Gruszewskiego, Jefima Karskiego. Jednak najważniejszy utwór poety — «Dziesięćroczna powieść wojennych spraw oświęconego księżęcia... Krzysztofa Radziwiłła» — stosunkowo niedawno stał się przedmiotem badań literaturoznawców białoruskich.

Jako pierwszy na poemat Rymszy zwrócił uwagę polski uczony Alojzy Sajkowski w 1965 r., badając fenomen mecenatu Radziwiłłów w wiekach XVI—XVIII⁷. Wymieniwszy nazwiska poetów związanych z dworem Mikołaja Radziwiłła Rudego i jego syna Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, Sajkowski uznał «Dziesięćroczną powieść...» za jeden z najbardziej znaczących utworów, jakie powstały w ośrodku radziwiłłowskim. Nieco później Alojzy Sajkowski i Wojciech Ryszard Rzepka wspólnie wydali poemat Rymszy na podstawie egzemplarza Biblioteki Gdańskiej PAN⁸.

Twórczością Andrzeja Rymszy zajmował się także Juliusz Nowak-Dłużewski, który zbadał «Dziesięćroczną powieść...» w kontekście polskiej poezji okolicznościowej epoki renesansu⁹. W przeciwieństwie do Sajkowskiego, Nowak-Dłużewski niezwykle krytycznie ocenił talent Rymszy, zarzucając poecie słabą znajomość języka polskiego, naruszenie podstawowych zasad wersyfikacji, brak zdolności narratorskich i nawet... sadyzm, z jakim opisane są karne akcje Krzysztofa Radziwiłła.

Pierwszym spośród literaturoznawców białoruskich, który podjął próbę naukowej analizy poematu Rymszy, był Iwan Sawierczanka. Zwrócił on uwagę na takie cechy utworu, jak: historyzm, patriotyzm, obecność barwnych scen batalistycznych i obrazów przyrody, brak psychologizmu w opisach zachowań bohaterów, dominacja pierwiastka uniwersalnego nad indywidualnym¹⁰. Wbrew stwierdzeniom Nowaka-Dłużewskiego o sadyzmie Rymszy badacz białoruski podkreślił humanistyczną wymowę «Dziesięćrocznej powieści...»: «A. Rymsza, opisując triumfalne zwycięstwa swojego opiekuna, stwierdzał tym samym, że wojna stanowi zjawisko antyhumanistyczne, niesie zniszczenie i śmierć, dewastację pomników kultury materialnej i duchowej»¹¹.

⁷ A. Sajkowski *Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. — Poznań, 1965. — S. 5—24.

⁸ A. Rymsza *Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw... // Archiwum Literackie*. — Wrocław, 1972. — T. XVI. — S. 133—223. Dalej cytaty z utworu «Dziesięćroczna powieść...» pochodzą z tego wydania, w nawiasie podaję numer strony.

⁹ J. Nowak-Dłużewski *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: pierwsi królowie elekcyjni*. — Warszawa, 1969. — S. 134—147.

¹⁰ I.B. *Саверчанка* *Старажытная паэзія Беларусі: XVI—першая палова XVII ст.* — Мінск, 1992. — S. 94—103.

¹¹ *Ibidem*, s. 97.

Własną analizę «Dziesięćcrocnej powieści...» Rymczy w zestawieniu z poematami «Hodoeporicon Moschicum...» Gradowskiego i «Radivilias...» Radwana przedstawiłem w monografii «Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст.» («Poezja epicka Białorusi i Litwy końca XVI w.»)¹². Doszedłem do wniosku, iż utwory te w istotny sposób różnią się od siebie zarówno pod względem treści, jak i formy. «Radivilias...» jest niemal klasycznym wzorem poematu epickiego, a «Hodoeporicon Moschicum...» i «Dziesięćcrocna powieść...» mają charakter wierszowanych dziuryszów wypraw wojennych. «Dziesięćcrocna powieść...» jednak wyróżnia się na tle innych utworów epickich większym stopniem realizmu, naturalizmem w opisie wydarzeń wojennych, a także zainteresowaniem ciężką dolą żołnierzy. Nie budzi jednak wątpliwości orientacja wymienionych utworów na te same wzorce klasyczne («Iliadę» Homera, «Eneidę» Wergiliusza, «Farsalię» Lukana) czy wpisywanie się w miejscową tradycję epicką (reprezentowaną w wielojęzycznej literaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego przez latopisy białorusko-litewskie oraz poematy Jana z Wiślicy i Mikołaja Hussowskiego). Podobieństwo typologiczne, zbieżność tematów, patos patriotyczny, wspólni bohaterowie pozwalają na połączenie wymienionych utworów w jeden cykl poetycki, który umownie możemy nazwać «radziwiłłowskim».

Rozpatrując «Dziesięćcrocna powieść...» w kontekście wielojęzycznej poezji Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki renesansu, warto podjąć próbę zestawienia poematu Rymczy z innymi utworami, poświęconymi dokonaniom Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, jak to: «Jezda do Moskwy» Jana Kochanowskiego oraz «Panegyrica Apostrophe... ad Christophorum Radivilum» Eliasza Pielgrzymowskiego. Duże znaczenie może mieć porównanie poematów Rymczy i Kochanowskiego, albowiem w tym przypadku uwidacznia się nie tylko wpływ polskiego mistrza na poetów Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz także oczywiste staje się poetyckie współzawodnictwo.

Od razu nasuwa się pytanie odnośnie do zależności trzech wyżej wymienionych poematów od «Hodoeporicon Moschicum...» Gradowskiego — pierwszego utworu poświęconego wyprawie radziwiłłowskiej w 1581 r. Polski uczyony Stanisław Łempicki już w 1947 r. konstatawał, iż poemat Gradowskiego posłużył za wzór i ważne źródło informacji Kochanowskiemu¹³. Podobnego zdania był również A. Sajkowski, który stwierdził ponadto, że za źródło informacji Kochanowskiemu posłużył także szczegółowy dziurysz wyprawy radziwiłłowskiej, być może autorstwa Andrzeja Rymczy. Ślady istnienia takiego dziurysza zachowały się w tekście «Dziesięćcrocnej powieści...» oraz na marginesach książki¹⁴.

¹² C.B. Кавалёў Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. — Мінск, 1993. — S. 40—71.

¹³ S. Łempicki Dwie «Jezdy do Moskwy» // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU. — Poznań, 1947. — Nr 3. — S. 71—72.

¹⁴ A. Sajkowski Od Sierotki do Rybeńki..., s. 21.

Juliusz Nowak-Dłużewski zdecydowanie sprzeciwiał się przypuszczeniom o rzekomej zależności «Jezdy do Moskwy» od «Hodoeporicon Moschicum...», zwracając uwagę na obecność w poemacie Kochanowskiego faktów, których nie znajdziemy w poemacie Gradowskiego. Według Nowaka-Dłużewskiego podobieństwo utworów wynikało wyłącznie z faktu posługiwania się obydwu poetów tym samym dziarszym wyprawą radziwiłłowskiej, przy czym Kochanowski wykorzystywał cudzy dziarszy z większą sumiennością, gdyż niczego nie skracał i nie zmieniał. Nowak-Dłużewski uważał, że «Hodoeporicon Moschicum...» wywarł wpływ nie na «Jezdę do Moskwy», lecz na «Dziesięćroczną powieść...», albowiem Rymśza sam do tego rzekomo się przyznawał¹⁵.

Rzeczywiście, w napisanej prozą przedmowie do «Dziesięćrocznej powieści...», adresowanej do księcia Krzysztofa Radziwiłła, Rymśza z powagą wypowiadał się o książce Gradowskiego:

«Przeto tymi czasy napierwej pan Fronc Gradowski Jego Krol[ewskiej] Miłości sekretarz historyją zacnych a przeważnych spraw wojennych W. K. M. w osobliwych książkach, ktorem i ja widział, nadobnym wierszem łacińskim prawie heroico, statecznie i porządnie napisał a wydrukowawszy między zacne ludzie podał, do których czytania wszyscy ludzie mądry a uczeni z pilnością się udali wychwalając zacne a mężne sprawy W. K. M» (s. 140—141).

Idąc za przykładem Gradowskiego, postanowił napisać poemat o dokonaniach Krzysztofa Radziwiłła także Rymśza, tyle że po polsku, adresując swój utwór nie do mądrych uczonych ludzi, lecz «wszystkim prostakom — ile takim, którzy się lepiej szablą sylogismować, kopiją argumentować, czymburem konfirmować, niżli łaciną dysputować, nauczyli...» (s. 141). Kiedyś Mikołaj Hussowski w «Pieśni o żubrze» pisał, że zajęcie myśliwego jest mu bardziej znane i bliskie niż delikatna praca poety, że jego ręka pewniej trzyma łuk i kopię niż pióro¹⁶. Andrzej Rymśza, podobnie, uważa siebie przede wszystkim za wojownika, a dopiero później za poetę i przyznaje, że lepiej poznał sztukę żołnierską niż pisarską (jest to tradycyjny topos autorskiej skromności).

Z przedmowy do utworu wynika, że Rymśza traktował poemat Gradowskiego nie jak wzór do naśladowania, lecz jak inspirujący przykład, zamierzając napisać utwór o innym charakterze niż «Hodoeporicon Moschicum...». Poemat Kochanowskiego i dzieło Pielgrzymowskiego w datowanej na 10 kwietnia 1583 r. przedmowie nie są wymieniane, gdyż w tym czasie nie były jeszcze wydane. «Dziesięćroczna

¹⁵ J. Nowak-Dłużewski *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce...*, s. 139—141.

¹⁶ М. Гусоўскі *Песня пра зубра: на лац., беларус., руск. мовах / пер. Я. Семяжона, Я. Парэцкага.* — Мінск, 1980. — S. 56—57.

powieść...» powstała pomiędzy 17 października 1582 r. (w tym dniu odbył się ślub Krzysztofa Radziwiłła z Katarzyną Tęczyńską, opisany w ostatnim rozdziale poematu) a 31 marca 1583 r. (tą datą oznaczono zakończenie pracy nad utworem). Utwory Rymszy, Kochanowskiego, Pielgrzymowskiego powstawały niemal jednocześnie i jednocześnie musiały być opublikowane w 1583 r., jednak w odróżnieniu od utworów Kochanowskiego i Pielgrzymowskiego «Dziesięćroczna powieść...» Rymszy była wydana własnym sumptem autora dopiero po dwóch latach, z ogromnym opóźnieniem jak na owe czasy.

Widocznie Krzysztof Radziwiłł nie był zainteresowany poematem swojego «skromnego sługi» Andrzeja Rymszy, postawiwszy na znane nazwisko poety z Czarnolasu. Nietrudno wyobrazić sobie reakcję Rymszy, uczestnika pochodu radziwiłłowskiego, spowodowaną publikacją jeszcze dwóch utworów poświęconych tej wyprawie, tym bardziej że zarówno Gradowski, jak i Kochanowski, pisząc swe poematy, korzystali prawdopodobnie z jego prozaicznego diariusza. Możemy zatem sądzić, że wydanie własnym kosztem «Dziesięćrocznej powieści...» było plonem twórczych ambicji Rymszy, nie zaś wynikiem niezadowolenia mecenasa z poematu Kochanowskiego, jak uważał Alojzy Sajkowski¹⁷.

Zwróćmy jeszcze uwagę na to, że w dyskusjach polskich uczonych nie wymienia się «Panegyrica Apostrophe...» Eliasza Pielgrzymowskiego, i nie jest to przypadek. Po pierwsze, Pielgrzymowski, podobnie jak Rymsza, uczestniczył w wyprawie Krzysztofa Radziwiłła i do napisania własnego utworu nie był mu potrzebny cudzy diariusz. Po drugie, utwór Pielgrzymowskiego pod względem typologicznym różni się od poematów Gradowskiego, Kochanowskiego, Rymszy, gdyż został napisany według zupełnie innego modelu.

Poemat Gradowskiego należy do popularnego w ówczesnej poezji europejskiej gatunku *hodoeporicon*, który skupia różnorodne opisy podróży, w tym także opisy działań wojennych. Niewątpliwie wybór gatunku podpowiedział Gradowskiemu sam temat utworu: wyprawa hetmana Krzysztofa Radziwiłła na ziemie moskiewskie jesienią 1581 r. Wierszowanymi opisami pochodu radziwiłłowskiego są również poematy Kochanowskiego i Rymszy, co potwierdza wniosek Ludwika Szczerbickiej-Ślęk, według którego rozwój epiki historycznej w Rzeczypospolitej na przełomie renesansu i baroku przebiegał pod znakiem *hodoeporicon*¹⁸.

Dzieło Pielgrzymowskiego nie należy do gatunku *hodoeporikon*, gdyż stanowi opis i wystawienie zasług państwowych i wojennych Krzysztofa Radziwiłła oraz całego rodu Radziwiłłów (w tym także zasług we wprowadzaniu «prawdziwej wiary» — kalwinizmu). Wyprawa Krzysztofa Radziwiłła na ziemie moskiewskie w

¹⁷ A. Sajkowski *Od Sierotki do Rybeńki...*, s. 20.

¹⁸ L. Szczerbicka-Ślęk *W kręgu Klio i Kalliope: Staropolska epika historyczna*. — Wrocław, 1973. — S. 6.

1581 r. ukazana jest jako istotny, ale zaledwie epizodyczny fakt w sławnej historii rodu Radziwiłłów¹⁹. Wszystkie wyżej wspomniane utwory cechował panegiryzm, w mniejszym bądź większym stopniu, lecz w tekście Pielgrzymowskiego bezpośrednie retoryczne wysławianie bohatera i jego przodków staje się zasadniczą formą wypowiedzi. Brakuje tu opisów wojennych czynów Krzysztofa Radziwiłła, autor wylicza i wprowadza je do utworu jedynie na zasadzie argumentów logicznych, bądź kwiecistych tropów czy figur stylistycznych, jako niezbędne elementy uroczystego przemówienia. «Panegyrica Apostrophe... ad Christophorum Radivilum» Pielgrzymowskiego bliższa jest poematowi Bazylego Hiacynta «Panegyricus in excidium Polocense...» (Padwa 1580), w którym nie tyle pokazuje się wyzwolenie Połocka, ile zasługi króla Stefana Batorego oraz księcia Mikołaja Radziwiłła Rudego i innych magnatów białorusko-litewskich.

Panegiryzm znalazł odzwierciedlenie w tytułach utworów Hiacynta i Pielgrzymowskiego, podobnie jak w nazwach poematów Gradowskiego i Kochanowskiego zasygnalizowana została zupełnie inna specyfika gatunkowa.

Tytuł poematu Rymszy świadczy o tym, że autor «Dziesięćroczej powieści...» stawiał sobie bardziej ambitne zadanie niż tylko opis wyprawy radziwiłłowskiej 1581 r.: autor pragnął prześledzić udział swego patrona w operacjach wojennych od 1572 do 1581 r., tworząc wierszowaną *kronikę* czynów Krzysztofa Radziwiłła na przestrzeni dziesięciu lat.

Poemat Kochanowskiego starannie naśladuje kompozycję poematu Gradowskiego. W ekspozycji poeta sławi zwycięstwo Mikołaja Radziwiłła Rudego nad armią Piotra Szujskiego w 1564 r. (w bitwie tej chrzest bojowy przeszedł młody Krzysztof Radziwiłł), dokładnie wymienione są inne bohaterskie czyny młodego Radziwiłła, natomiast główna uwaga autora skupia się na dywersji radziwiłłowskiej na tyłach wojsk moskiewskich od 5 sierpnia do 24 października 1581 r. Andrzej Rymsza rezygnuje z takiego początku, który zezwalał na pokazywanie wspólnych spraw ojca i syna, i pierwszy rozdział poematu rozpoczyna się skromnym «kronikarskim» zapiskiem dotyczącym śmierci króla Zygmunta Augusta:

«Roku od Chrysta Pana nam narodzonego
Tysiąc pięćset pisano siedmdziesiąt wtorego,
Kiedy Parce niezbędne nam Króla świętego
Augusta prze śmierć wzięły, a Bog jako swego
Do nieba doprowadził. [...]»

(s. 144—145)

Zwróćmy uwagę na pojawienie się obok siebie Boga chrześcijańskiego i postaci zaczerpniętych z mitologii greckiej. Podobnie w «Wojnie Pruskiej» Jana z Wiślicy pokonać Krzyżaków pomaga królowi Jagielle Bóg chrześcijański, natomiast żonę

¹⁹ H. Pilgrimovius Panegyrica Apostrophe... ad Christophorum Radivilum. — Cracoviae, 1583. — S. 1—12.

wybierają mu bogowie olimpijscy. Jest to bez wątpienia wynik naśladowania przez poetów renesansowych wzorców antycznych.

W odróżnieniu od Kochanowskiego, który w prosty sposób przekazał treść poematu «Hodoeporicon Moschicum...» i nieznanego nam diariusza, Rymsza w znaczącym stopniu uzupełnił informacje zawarte w utworze Gradowskiego, zamieszczając opis wydarzeń z lat 1572—1581 (rozdziały I—VIII), bardziej szczegółowo opowiedział o wyprawie radziwiłowskiej (rozdziały IX—XXII), dbając jednocześnie o wartość swojego utworu jako źródła historiograficznego. Za początek opowiadania poeta wybrał rok 1572 dlatego, że Krzysztof Radziwiłł został w tym roku hetmanem polnym litewskim, i właśnie wtedy autor poematu znalazł się w otoczeniu księcia. W wierszowanej przedmowie uroczyście obiecuje on czytelnikowi:

«O tym rzecz swą prowadzę, na co oczy nasze
Patrzyły i chcą patrzac bez przestanki zawsze».

(s. 144)

Andrzej Rymsza, uczestnik wyprawy Krzysztofa Radziwiłła wielokrotnie podkreśla swoją rolę świadka wielu opisanych w poemacie wydarzeń, których daty podaje w tekście lub na marginesie. Zasada prawdy historycznej uważana jest przez badaczy «Dziesięćrocnej powieści...» za podstawową wartość artystyczną utworu Rymszy, nazywanego poematem-kroniką²⁰ oraz poematem pamiętnikarskim²¹.

Znamienne, że Franciszek Gradowski w epigramacie rozpoczynającym poemat prosi Kaliope — muzę poezji epickiej²², aby pokierowała jego piórem, natomiast Andrzej Rymsza w poetyckiej przedmowie wymienia jako swe opiekunki dwie muzy: Kaliope i muzę historii — Klio²³. Rymsza, podobnie jak Strykowski, uważa siebie za poetę-historyka, pisze *kronikę wierszowaną* dziesięcioletniej służby Krzysztofa Radziwiłła Ojczyźnie, odwołuje się nie do wergiliańskiego, lecz do lukanowskiego modelu eposu, a jak wiadomo: «[...] cała rzymska epika do Wergiliusza była wierszowaną kroniką»²⁴.

Za doskonały przykład dążenia autora do myślenia historycznego, nieprzyjmowania na wiarę niesprawdzonych, wątpliwych faktów i legendarnych przesłanek mogą służyć jego rozważania dotyczące tak zwanej cerkwi księcia Witolda nad Dźwiną, niedaleko Toropca.

Cerkiew tę wspominają w swoich poematach Gradowski i Kochanowski, ale ani jeden, ani drugi poeta nie wątpi w to, że rzeczywiście wybudował ją Witold. Poeci nawet nie zastanawiają się nad tą kwestią, najwidoczniej nie jest to rzecz w ich mniemaniu ważna.

²⁰ I.B. Саверчанка Старажытная паэзія Беларусі: XVI—першая палова XVII ст., s. 96—97.

²¹ A. Sajakowski Od Sierotki do Rybeńki..., s. 10.

²² F. Gradovio Hodoeporicon Moschicum... Christophori Radivilonis. — Vilnae, 1582. — S. 4.

²³ A. Rymsza Deketeros akroama..., s. 143.

²⁴ C.S. Lewis Ziarna paproci i słońce. — Warszawa, 1986. — S. 46.

Inne podejście prezentuje Rymsza. Poinformowawszy, że Krzysztof Radziwiłł rozbił obóz obok cerkwi, rzekomo wybudowanej przez Witolda (tak głosi legenda), autor «Dziesięćrocznej powieści...» aż szesnaście wersów poświęca rozważaniom na ten temat. Po pierwsze, poeta uważa, że jeśli Witold rzeczywiście wybudował świątynię nad Dźwiną koło Toropca, to początkowo musiał to być kościół, dopiero później przekształcono w cerkiew prawosławną, gdyż Witold był wyznania katolickiego, a ochrzczony został w Krakowie. Po drugie, kiedy Witold ogniem i mieczem pustoszył te ziemie, był jeszcze poganinem i chrześcijańskich świątyń nie budował; niemniej jednak studnia Klucz Witolda rzeczywiście mogła powstać przy bezpośrednim udziale księcia. Uwagi Rymszy nie mają jednak kategorycznego charakteru, poeta jedynie uświadamia czytelnikowi, iż informacje te nie znajdują potwierdzenia w źródłach historycznych:

«Jesli cerkwie budował, nie wiem pewnie o tym,
Wszakoz będziem-li żywi, dowiemy sie potem».
(s. 194)

Argumenty Rymszy są dość sprzeczne (Witold w ciągu swego życia kilkakrotnie zmieniał wyznanie), dlatego nie robią specjalnego wrażenia, natomiast zwraca uwagę sposób myślenia autora, jego dążenie do przedstawienia współczesnego mu zjawiska poprzez pryzmat historyczny.

Bezspornym osiągnięciem twórczym Rymszy jest stworzenie obrazu Krzysztofa Radziwiłła. Panegiryczne wysławianie księcia znajdziemy jedynie w nielicznych fragmentach: na przykład w przemówieniu Sławy, skierowanym do umiłowanego «kochanka». Zdecydowanie częściej poeta pokazuje swojego bohatera w działaniu, opowiada o jego prawdziwych czynach rycerskich i żołnierskich zasługach.

Andrzej Rymsza rozpoczyna poemat od ukazania wielkiego niebezpieczeństwa, jakie zagrażało Wielkiemu Księstwu Litewskiemu ze strony Księstwa Moskiewskiego. Car Iwan Groźny marzył o zajęciu Wilna, o tym, aby wolnych Litwinów uczynić swymi pokornymi niewolnikami. Krzysztof Radziwiłł występuje w poemacie jako bojownik i pogromca tyranii, jako obrońca ojczyzny i wolności, kiedy bierze się, za przyzwoleniem panów rady, do zbierania wojska, żeby walczyć z najeżdżącą:

«Przyzwolił wnet chcąc bronić swej miłej ojczyzny,
Obiecując, iż wolność nie popadnie blizny
Od tego to tyrana, który nasze dzieci
Chce zniewolić, z nas samych chce naczynić kmieci».
(s. 146)

Wybór Krzysztofa Radziwiłła na hetmana polnego litewskiego i jego wezwanie do obrony ojczyzny przed wrogiem spotkało się z gorącym poparciem szlachty białorusko-litewskiej:

«Ślachta wszytka gotowa była ku pomocy
Do polnego hetmana biec dzień i w nocy,

Ratować swej ojczyzny i miłej wolności,
Nie dać nieprzyjacielom burzyć swoich włości».

(s. 146)

Patriotyczny początek «Dziesięćroczej powieści...» od razu wskazuje na główną ideę utworu. Rymsza już w pierwszym rozdziale przedstawia swój stosunek do wojny inflanckiej i wyprawy Krzysztofa Radziwiłła na ziemie moskiewskie jesienią 1581 r. W następnych dwudziestu czterech rozdziałach utworu Krzysztof Radziwiłł i jego poplecznicy czynem potwierdzają szlachetne słowa wypowiedziane przez nich w rozdziale pierwszym.

Ciąg zdarzeń ukazanych w poemacie układa się zgodnie z prawdą historyczną i doprowadza czytelnika do logicznego wniosku, że wyprawa Krzysztofa Radziwiłła była nie tylko zbrojnym, lecz także moralnym odwetem na agresję Moskwy za krzywdy wyrządzone Liwinom w ciągu długich lat.

Nieprzypadkowo zatem przestraszeni nieoczekiwanym najazdem Radziwiłła podwładni Iwana IV z wyrzutem kierują do cara następujące słowa:

«Grechi nasze czy twoi wsich nas pohubili,
Użo Litwa puł carstwa twojego wybili.
Ty był choceł wsiu Litwu wziat niesprawiedliwie,
Otoż Litwa samoho wojujet straszliwie».

(s. 209)

Motyw sprawiedliwego ukarania wroga przewija się przez całą «Dziesięćroczną powieść...» i wydaje się kontynuacją motywu obrony ojczyzny, gdyż obrona ziemi ojczystej i zemsta za krzywdy, jakich doznała — to temat przewodni nie tylko poematów Rymszy i Gradowskiego, lecz także całej poezji epickiej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku.

Obraz Krzysztofa Radziwiłła w «Dziesięćroczej powieści...» nie został wykreowany przez nadwornego panegiryka, lecz przez towarzysza broni, który koncentrował się na konkretnych, realistycznych szkicach, a nie na pięknych figurach retorycznych. Rymsza świadomie podkreślał te cechy hetmana polnego litewskiego, które wzbudzały szacunek do niego ze strony prostych żołnierzy i mogły posłużyć za przykład dla młodych:

«Sam ustawicznie jeździł straży doglądając,
Jednych zwodzi, a drugich na to miejsce dając.
Nic to wstać o pułnocy, jeździć po obozie,
By lud prześpiesznie leżał, sam strzeże na mrozie».

(s. 167)

Poeta skupił uwagę nie tylko na zdolnościach przywódczych Radziwiłła, lecz także na prezentowanych przez niego umiejętnościach żołnierskich: znoszeniu głodu i chłodu, zadowalaniu się tylko tym, co niezbędne, odmawianiu sobie przez długi czas przyjemności, do których przywykł jako przedstawiciel arystokracji. Rymsza

opisuje na przykład, jak po kolejnej wojennej przygodzie Krzysztof Radziwiłł w towarzystwie kilku służących powraca o północy do obozu:

«Przyjechał, drży by ryba wywleczona z wody,
Co rozumiesz, na ten czas jakie Pan miał gody.
Ognie wszystkie deszcz zgasił, a drew suchych nie masz,
Całkiem leżał mokrzuczki i do koszule aż.
Toż nazajutrz u ognia Pana rozebrali,
Gdy się ugrzał i jeść już potym jemu dali».

(s. 165)

Odwaga i kunszt rycerski były akurat tymi cechami księcia, które zbliżały go do prostych żołnierzy, gdyż nie wynikały one z pochodzenia czy bogactwa Radziwiłła, lecz kształtowały się w licznych bitwach i wyprawach. Andrzej Rymsza, kreując postać Krzysztofa Radziwiłła, pokazuje niełatwe, surowe życie żołnierza, podkreśla, że prawdziwe bohaterstwo polega nie tylko na heroicznym czynach, lecz również na codziennej, często zmundnej służbie ojczyźnie.

W poemacie Rymszy zostali przedstawieni liczni uczestnicy wojny inflanckiej: Michał Garaburda, Eliasz Pielgrzymowski, Kacper Bekiesz, Filon Kmita-Czarnobyłski; jednak są to jedynie słabo naszkicowane postacie, które autor tylko parokrotnie przywołuje po nazwisku. Opisując przeprawy przez rzeki, lasy i bagna, czy potyczki z wrogiem, poeta najczęściej nie wymienia konkretnych nazwisk, zwraca natomiast uwagę czytelnika na wspólne działania żołnierzy. W ten sposób oprócz kreacji głównego bohatera w «Dziesięćrocznej powieści...» powstaje zbiorowy obraz uczestników wyprawy Radziwiłła.

W poemacie niewiele jest scen batalistycznych, są one za to niezwykle malownicze i pełne ekspresji:

«Wnet wsze zacne rycerstwo hetmanowi swemu
Dzięki dawszy, pośpieszno szli ku zamku temu
Mężnym sercem, aż kryk ich niebo usłyszało;
Echo milczeć musiała, głosu jej nie stało.
Już drzewca tkwią pod dachy z smolanemi snopy,
Drudzy już w zamku biją tam te harde chłopcy.
Zewsząd wielka kurzawa, aż groza i pojrzyć,
Dali wszystko ogniewi i trwiącemu poźrzec».

(s. 151)

Podobnych rozbudowanych opisów nie znajdziemy w poemacie Jana Kochanowskiego, który w czterech zaledwie wersach zawarł informacje o zajęciu miasta i zniszczeniu kilku wsi (jeden wyjątek stanowi szczegółowy opis bitwy pod Sokółem). Porównajmy na przykład, w jaki sposób Kochanowski i Rymsza opisywali przeprawę chorągwi radziwiłłowskich przez Niedźwiedzie Bagno.

W «Jeździe do Moskwy», napisanej w formie zwrotu poety do Krzysztofa Radziwiłła, znajdujemy na ten temat lakoniczny fragment:

«Idąc daley Turosno twoie konie piły,
Ale zaś na Starynie drogi zley użyły,
Topiąc sye na niedźwiedzim na niebezpiecznym błocie
Rzadko tam w ktorey było bez chromego w rocie»²⁵.

Cytowany urywek adekwatnie odzwierciedla styl poematu, całkiem słusznie nazywanego «katalogiem miejscowości zajętych i zniszczonych przez wyprawę»²⁶. Wierszowana informacja Kochanowskiego swym lakonizmem przypomina dziennikowy zapis Rymszy na marginesach «Dziesięćrocnej powieści...»:

«17 aug[usta] od Żarkow nad jezioro Turosno mil 5 uszli. 18 august[a] wojsko szło przez starynę barzo topką i zarabaną na mil pułtory, przećsię uszli w ziemię moskiewską mil 4. Tę starynę Moskwa zowie Niedźwieżoje Błoto» (s. 175).

W poemacie Rymszy wyprawie radziwiłłowskiej poświęcono aż trzydzieści dwa wersy. Porównując za Gradowskim przeprawę Radziwiłła przez Niedźwiedzie Bagno do przeprawy Hanibala przez Alpy i Kserksesa przez górę Atos, Rymsza kreśli barwną scenkę:

«Jedni drzewo rąbają na trzy sąźnie wkoło,
Drudzy gacą chrost kładąc topkie błoto ono.
Inszy drzewo, co jedno na drugim leżało,
Zwalają, aby prześciu nic nie zawadzało.
Nie znać było, gdzie Hetman, abo gdzie paniątko,
Pokalali sie błotem jak lecie prosiątko.
Fauni, Panes, Sylwani także Satyrowie
Radują sie, że w lesie polgnęli panowie.
Wołają: „Bracie rata, ulgnąłem do szyje”,
Inszy z błota wylazszy, błotem błoto myje.
Mniema, że sie już umył, a on po staremu
Błota pełen, a patrząc śmieje sie drugiemu».

(s. 176)

Cytowany fragment zupełnie nie przypomina dokumentalnego zapisu w kronice czy w diariuszu. Mamy tu do czynienia z przykładem tekstu artystycznego, stworzonego przez mistrza słowa.

Andrzej Rymsza, podobnie jak Franciszek Gradowski, umiejętnie wprowadza do poematu epickiego poświęconego wydarzeniom historycznym końca XVI wieku elementy klasycznego eposu bohaterskiego: opisy wojsk, przemówienia dowódców, wołania bohaterów do bogów z prośbą o pomoc, relacje z bitew, mieszanie się bóstw w sprawy wojenne, uroczyste pochówek poległych żołnierzy. Z tych tradycyjnych elementów epickich niemal całkowicie zrezygnował wybitny znawca literatury antycz-

²⁵ *J. Kochanowski* Dzieła wszystkie. — Warszawa, 1924. — T. 2. — S. 318.

²⁶ *J. Krzyżanowski* Historia literatury polskiej: Alegoryzm — preromantyzm. — Warszawa, 1964. — S. 179.

nej Jan Kochanowski. W «Jeździe do Moskwy» poeta ograniczył się do panegirycznego wychwalenia Krzysztofa Radziwiła na początku poematu i suchego wyliczenia faktów w głównej części utworu.

W prozatorskiej przedmowie do «Dziesięcrocnej powieści...» Rymsza wymienia wielu znakomitych działaczy wojennych i państwowych czasów starożytnych: Aleksandra Macedońskiego, Temistoklesa, Hannibala, Cezara i innych. Wieczną, nieśmiertelną sławę przyniosły tym wielkim osobistościom ich działania na rzecz ojczyzny, które zachowały się w pamięci potomnych dzięki temu, że mądrzy, uczeni ludzie, historycy i poeci w odpowiednim czasie utrwaliли ich heroiczne czyny w mądrych ksiązkach.

Andrzej Rymsza przypomina słowa Aleksandra Macedońskiego o roli poety w głoszeniu sławy bohaterów i zachowaniu pamięci o ważnych wydarzeniach historycznych: «Bo gdyby pisanie Homerusowego, które on o wojnie trojańskiej z Greki i o wszelkich na ten czas sprawach zostawił, nie było, pewnie też mogła, która ciało Achillesowe zakryła, zarazem by i imię jego i sławę zasypała» (s. 139). Autor «Dziesięcrocnej powieści...» przekonuje czytelnika, że królowie, książęta, hetmani, a więc współcześni bohaterowie, nie ustępują w swym męstwie i godności starożytnym herosom, brakuje jedynie poetów, na miarę Homera, którzy mogliby dostojnie opisać ich czyny.

Rymsza, opowiadając o wojennych operacjach Krzysztofa Radziwiła, robi wycieczki do historii starożytnej, przypomina taktykę Hannibala i Kserksesa. Poeta chętnie porównuje Krzysztofa Radziwiła z legendarnymi postaciami Grecji i Rzymu, wynosząc hetmana polnego litewskiego wyżej niż bohaterów starożytnych. W porównaniach tych, co ciekawe, zawsze obecna jest pewna doza humoru: Kurcjusz nie może równać się z Krzysztofem, gdyż pewnego razu skoczył dla ojczyzny do jamy i już z niej nie wyjdzie (s. 155). Z kolei Odyseuszowi daleko do wstrzemięźliwości i ascetyzmu Radziwiła, bo sprytny Grek sześciokrotnie zabawiał się z Kaliope, zapomniawszy o swej żonie Penelopie (s. 219).

Autor «Dziesięcrocnej powieści...» był dobrym znawcą mitologii greckiej i rzymskiej: łąki, pola, lasy, jeziora i rzeki tajemniczej Moskwy z woli poety zamieszkują licznie bóstwa i istoty mitologiczne, które wraz z mieszkańcami cierpią przez straszną wojnę. W poemacie odnajdujemy wiele opisów przyrody, z czego większość to opisy mitologizowane:

«Pola piękne, wesołe, mało nie jak w raj,
Wsi wszędy wkoło pełno, ani widać gaju.
Alić Ceres w kłosianym wieńcu buczno chodzi,
Chłop sierpem ostrzębnym zboże rzezać godzi.
Bog Sylwanus Cererze pola ukazuje,
A Pan swoje pastyrze z owcami szykuje...»

(s. 180)

Idylliczny obraz przyrody zazwyczaj stanowi w poemacie preludeum przed pojawieniem się chorągwi Radziwiłła i rozpoczęciem działań bojowych. Drugi rodzaj obrazów przyrody w «Dziesięćrocznej powieści...» także związany jest z motywami militarnymi, ale stworzony już bez wzorowania się na klasycznym eposie. Obrazy tego rodzaju możemy nazwać szkicami z natury; ważną rolę odgrywa tu artystyczny szczegół. Rymsza był mistrzem szczegółów, co wynikało w dużej mierze z jego spostrzegawczości i świetnej znajomości rzemiosła żołnierskiego:

«Rano gdy już namioty słońce ogrzewało,
Mroz już ginie, a wdzięczne ciepło nastawało.
Zbroje z potu mroźnego już pociirali,
A gęstą mgłą trąbami w szelinę zagnali».
(s. 205)

Poeta doskonale łączy w tych wersach detale realistyczne (żołnierze tuż po przebudzeniu najpierw doprowadzają zbroję do porządku) z piękną metaforą (dźwięki trąby przeganiają gęstą mgłę). Z porankiem i głosem trąby w «Dziesięćrocznej powieści...» wiąże się większość opisów przyrody. Rymszą, podobnie jak innych ówczesnych poetów, mało interesowała przyroda jako piękno samo w sobie. Poranny śpiew trąby stanowił dla poety część składową rytuału wojskowego, był nieodłącznym atrybutem rycerstwa. Trąba rozbrzmiewa w całym poemacie Rymszy, a uczestnicy wyprawy zdecydowanie częściej witają poranki niż wieczory, ponieważ właśnie o poranku rozlegają się dźwięki trąby. Czasem do trąby dołączają jeszcze bębny i wtedy opis poranka zachwyca swym uroczystym charakterem, polifonią dźwięków i barw:

«Zorza swe złote włosy wszędy rozpuściła,
Wszystkie nocne ciemności w morze zapędziła.
Jasne słońce już świeci na te niskie grody,
Biała jasność oświeca pola i ogrody.
Trąba po rosie swój głos straszliwy wydaje,
Bębny huczają, a pałka od nich nie odstaje.
Wiatr lekuchny chorągwie pięknie rozpościra,
Pan Trocki z swym rycerstwem k Toporcu nacira».
(s. 195)

Tak udanych szkiców z natury nie znajdziemy w poemacie Jana Kochanowskiego. W «Jeździe do Moskwy» o istnieniu przyrody przypominają pojedyncze wersy, np.: «Nazaiutrz kiedy słońce z morza wychadzało...»²⁷.

Ocenając wyniki rywalizacji twórczej Kochanowskiego i Rymszy w napisaniu poematów epickich o heroicznym czynach księcia Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, należy uznać, iż zwyciężył poeta spod Nowogródka. «Porażka» Kochanowskiego

²⁷ J. Kochanowski *Dzieła wszystkie*. — Warszawa, 1924. — T. 2. — S. 325.

nie wynika oczywiście z braku talentu, lecz z braku osobistego zainteresowania tematem utworu i niewystarczającą znajomością materiału historycznego.

Opisując wyprawę Krzysztofa Radziwiłła, Jan Kochanowski jedynie realizował zamówienie mecenasa, natomiast Andrzej Rymsza wskrzeszał wydarzenia ze swego własnego życia, swoich żołnierskich przygód pod dowództwem hetmana polnego litewskiego. W «Dziesięćrocznej powieści...» Rymsza wykazał się znajomością wzorców antycznych i umiejętnością twórczego naśladownictwa, jednak za najcenniejsze cechy poematu trzeba uznać prawdziwość, dokładność oraz wyrazistość opisu działań wojennych i żołnierskiego bytu.

Na język «Dziesięćrocznej powieści...» bez wątpienia wywarł wpływ język białoruski, na co zwracali uwagę polscy badacze²⁸. Językoznawca Alicja Pihan wyraziła przypuszczenie, że w rękopisie poematu było znacznie więcej fonetycznych i gramatycznych «dialektyzmów», ale poprawił je przed publikacją utworu drukarz Daniel Łęczycki (leksykę poprawić było trudniej, gdyż naruszałoby to rytm wiersza)²⁹. Wypowiedzi cara Iwana IV oraz mieszkańców państwa moskiewskiego przytoczone są w poemacie w «oryginale», a właściwie w mieszanym języku rusko-białoruskim, w czym przejawiało się eksperymentatorstwo Rymszy (chwyt ten wykorzysta w swych późniejszych utworach również Eliaz Pielgrzymowski).

Wpływ języka białoruskiego widoczny jest także w polskojęzycznych utworach innych ówczesnych poetów Wielkiego Księstwa Litewskiego: Macieja Strykowski, Jana Kozakowicza, Eliasza Pielgrzymowskiego, Jana Protasowicza. Podkreślić jednak należy, iż spośród nich wszystkich tylko Andrzej Rymsza zrobił zdecydowany krok w stronę twórczości białoruskojęzycznej, to właśnie on w historii literatury białoruskiej zyskał miano «twórcy gatunku poezji panegirycznej»³⁰. Po ukazaniu się «Dziesięćrocznej powieści...» poeta umieszcza w wileńskich wydaniach Mamoniczów trzy epigramaty w języku starobiałoruskim: «На герб... пана Остафея Воловича» («Na herb... pana Eustachego Wołowicza...», 1585), «На преславные... гербы... пана Лва Сапеги» («Na herby... Lwa Sapiehy», 1588), «На гербы... пана... Теодора Скумина» («Na herby... pana... Teodora Skumi-na», 1591).

Epigramat Andrzeja Rymszy «Na herb... pana Eustachego Wołowicza...», zamieszczony w książce «Генадия патриарха Константинопольского... диалог...» [‘Henadiusza, patriarchy Konstantynopolskiego... dialog’] jest pierwszym wierszem heraldycznym w historii literatury białoruskiej:

²⁸ *W. Rzepka, A. Sajkowski* Andrzeja Rymszy «Dziesięćroczna powieść wojennych spraw...» // *Archiwum Literackie*. — T. XVI. — S. 129; *A. Pihan* Leksykalne wpływy wschodniosłowiańskie w języku «Dziesięćrocznej powieści...» Andrzeja Rymszy (1585) // *Studia Polonistyczne*. — 1979. — T. 6. — S. 99—100.

²⁹ *A. Pihan* Leksykalne..., s. 100.

³⁰ *А.Ф. Кориунаў* Рымша Андрэй..., s. 188.

«Што две стрелы, што врубы, што лилеи значать,
то вси люди мудрые вельми горазд бачать,
Которых зацный тот дом за герб уживаеь,
вер мне, иж там Господу цнота свою маеь»³¹.

Na szczególne wyróżnienie zasługuje epigramat Rymszy «Na herby... Lwa Sapiehy» z uwagi na to, iż zdołał on pierwsze wydanie «Статута Великого Князства Литовского» (Wilno 1588), sąsiadując z patriotyczną przedmową Lwa Sapiehy «Всім вобец станом Великого Князства Литовского [‘Do wszystkich stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego’].

Można przypuszczać, że Andrzej Rymsza napisał znacznie więcej utworów w języku starobiałoruskim: w listach Salomona Rysińskiego białoruski badacz Jakow Porecki odnalazł informację o epigramacie Rymszy ku czci Radziwiłłów w «języku narodowym», dwa warianty przekładu tego epigramatu na język łaciński, a także informację o istnieniu diariusza białoruskiego poety³².

Ostatnim znanym nam dziełem literackim Andrzeja Rymszy jest wydany przez Jana Karcana przekład na język polski utworu Anzelma Polaka «Chorographia albo topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemie Świętej...» (Wilno, 1595). Na liście tytułowym «Chorographii...» mieści się wierszowany dwuwers, w którym poeta wyśmiewa pseudowykształcenie i nieuctwo absolwentów zagranicznych uniwersytetów:

«Napatrzyłem się tego, gdy kto jeździł do Włoch:
Jak stąd dureń wyjechał, tak się zwrócił płoch»³³.

Na odwrocie listu tytułowego umieszczony został epigramat na herb Ostrogskich, natomiast książka kończy się czterowерsem o charakterze prefacyjnym. Zdecydowanie większe zainteresowanie, niż wspomniane skromne wiersze, budzi zagadkowy fragment prozatorskiej przedmowy Andrzeja Rymszy do Elżbiety z Ostrogskich, żony Krzysztofa Radziwiłła: «To się też dotyczy tego, abych miał tu przypominać wielką Zaczność i podniebiosną Sławę domu i przodków W.X.M., tego w tej małej książeczce teraz mi wypisować nie zdało się, wolę z tym Czytelnika do Kroniki odesłać, tam się każdy doczytać będzie mógł męstwa, dzielności i mądrej rady do wszelakich spraw Książęcia Ostroskiego, Getmana Wielk. Księst. Litewskiego...»³⁴.

W «Dziesięćroczej powieści...» nie są wysławiane czyny przestawicieli rodu Ostrogskich. Powstaje zatem pytanie, jaką kronikę miał na myśli pisarz: «Kronikę

³¹ Анталогія даўняй беларускай літаратуры. XI—першая палова XVIII стагоддзя / рэд. В. А. Чамярыцкі. — Мінск, 2003. — S. 455.

³² Я. Порецкіі Неизвестные стихи Андрея Рымши // Неман. 1969. — № 2. — S. 186—187.

³³ A. Polak Chorographia albo topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemie Świętej. — Wilno, 1595. — S. 1.

³⁴ Ibidem, s. 6.

polską, litewską, żmudzka i wszystkiej Rusi» (Królewiec, 1582) Macieja Strykowskiego czy może własną, nieznaną nam «Kronikę...»? Znamienne, że to właśnie w połowie lat dziewięćdziesiątych XVI wieku pojawiają się liczne poematy epickie opisujące czyny wojenne księcia Konstantego (Konstantynowicza) Ostrogińskiego: «De bello Ostrogiano» i «Rozprawa przygody sławnego żołnierza»³⁵. Autorem pierwszego utworu był Grek Simon Pecalides, drugi, wydany anonimowo, mógł napisać — zakładając hipotetycznie — sam Rymsza. Wydrukowanie «Chronologii» w Ostrogu świadczy o powiązaniu Rymszy z ostrogskim ośrodkiem kulturalnym, czemu sprzyjały zapewne śluby jego chlebobdawcy Krzysztofa Radziwiłła z Katarzyną Ostrogską w 1578 r. oraz Elżbietą Ostrogską w 1593 r.

Przypomnijmy, że Jan Kozakowicz już w 1585 r. nazywał swego przyjaciela znakomitym poetą, pisząc: «jużeś niebo osławił nieraz swoim zdaniem / I ziemiś pięknie służył książek swych wydaniem»³⁶. Dziś znany jest tylko jeden utwór, który Rymsza opublikował przed «Dziesięćroczną powieścią...», a mianowicie «Chronologia» (1581). Tak więc Kozakowicz albo przeceniał zasługi przyjaciela, albo lepiej niż współcześni bibliografowie znał jego twórczość.

Na podstawie analizy wiersza Kozakowicza, listów Rysińskiego, cytowanego fragmentu z przedmowy do Elżbiety Radziwiłłowej można zatem dojść do następującego wniosku: Andrzej Rymsza był znanym wówczas poetą z bogatym dorobkiem literackim, którego zaledwie część zachowała się do dzisiaj. O talencie poetyckim Rymszy świadczy także wysoki poziom artystyczny «Dziesięćrocznej powieści wojennych spraw oświęconego księcia... Krzysztofa Radziwiłła» —jednego z najlepszych poematów epickich w literaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki renesansu.

Bibliografia

1. *Kochanowski J.* Dzieła wszystkie. — T. 2. — Warszawa, 1924.
2. *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej: Alegoryzm — preromantyzm. — Warszawa, 1964.
3. *Lewis C.S.* Ziarna paproci i słońce / przeł. Z. Sroczyńska. — Warszawa, 1986.
4. *Lempicki S.* Dwie «Jezdy do Moskwy» // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU. — Poznań, 1947. — Nr 3.
5. *Nadolski B.* Poezja polsko-łacińska w dobie Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce (zbiór). — Warszawa, 1956. — T. 4.
6. *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Pierwsi królowie elekcijni. — Warszawa, 1969.

³⁵ *B. Nadolski* Poezja polsko-łacińska w dobie Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce. — Warszawa, 1956. — T. 4. — S. 210.

³⁶ *A. Rymsza* Deketeros akroama..., s. 136.

7. *Pihan A.* Leksykalne wpływy wschodniosłowiańskie w języku «Dziesięciorocznej powieści» Andrzeja Rymszy (1585) // *Studia Polonistyczne*. — 1979. — T. 6.
8. *Pilgrimovius H.* Panegyrica Apostrophe... ad Christophorum Radivilum. — Cracoviae, 1583.
9. *Polak A.* Chorographia albo topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemie Świętej. — Wilno 1595.
10. *Poźniak T.* Literatura białoruska // *Dzieje literatur europejskich* / red. W. Floryan. — T. 3. — Cz. 1. — Warszawa, 1989.
11. *Rymsza A.* Deketeros akroama, to jest «Dziesięcioroczna powieść wojennych spraw...» // *Archiwum Literackie*. — T. XVI. — Wrocław, 1972.
12. *Rzepka W., Sajkowski A.* Andrzeja Rymszy «Dziesięcioroczna powieść wojennych spraw...» // *Archiwum Literackie*. — T. XVI. — Wrocław, 1972.
13. *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. — Poznań. 1965.
14. *Szczerbicka-Ślęk L.* W kręgu Klio i Kalliope: Staropolska epika historyczna. — Wrocław, 1973.
15. Анталогія даўняй беларускай літаратуры. XI — першая палова XVIII стагоддзя / Рэд. В.А. Чамярыцкі. — Мінск, 2003.
16. Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд. — Мінск, 1998.
17. *Гусоўскі М.* Песня пра зубра: на лац., беларус., руск. мовах / пер. Я. Семяжона, Я. Парэцкага. — Мінск, 1980.
18. *Кавалёў С.* Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. — Мінск, 1993.
19. *Коришунаў А.* Рымша Андрэй // *Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік*. — Т. 5. — Мінск, 1995.
20. *Перетц В.* Малорусскія віршы і песні в записях XVI—XVII вв. // *Известия ОРЯС Импер. Акад. Наук*. — Санкт-Петербург, 1899. — Т. IV.
21. *Порецкий Я.* Неизвестные стихи Андрея Рымши // *Неман*. — 1969. — № 2.
22. *Саверчанка І.* Старажытная паэзія Беларусі: XVI — першая палова XVII ст. — Мінск, 1992.
23. *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1898.

Jolanta Sujecka

Uniwersytet Warszawski (Polska)
jolanta.sujecka@ibi.uw.edu.pl

CONCEPTIONS OF THE BALKANS

My article will trace the history of scientific thinking about the Balkans in the three aspects: linguistic, historical and mental.

The linguistic Balkans as a term is connected with the beginnings of research on the Balkans and with the names of 19th-century linguists, Jernej Kopitar and Franz Miklosich (Sawicka, 2009). According to their observations, lexical and structural convergence occurred in the region of «Turkish Europe» in languages belonging to unrelated language families that were subsequently enclosed within a single state territory over a long period (Asenova, 1989). This was how the term Balkan Language League was born in the 20th century, its author being the Danish linguist Kristian Sanfeld (1930).

The historical Balkans, though the most firmly rooted in academic tradition and used particularly by historians, is undoubtedly the vaguest of these terms. It essentially denotes the boundaries of Ottoman conquests/influences in south-eastern Europe, which means it is based on shifting territories.

The mental Balkans is not a term simply derived from the two previous concepts, though it certainly owes a great deal to them. According to my proposal, the starting point for this space-time continuum is the developing concept of the Balkans (Todorova 1997) and Europe on the one hand, and on the other the *antemurale christianitatis* ideologeme present in Croatian literature ever since the Ottoman threat first appeared. Its literary interpretation is the ideologized image of the Other/the enemy in the elegy devoted to Sibenik by Juraj Šižgorić in 1477. Thus, the mental Balkans is a proposal for lending this expression the status of a scientific term, and this is my research task in the present paper.

Keywords: The linguistic Balkans, The historical Balkans, The mental Balkans, Borderlands, Turkish Europe.

KONCEPTUALIZACJE BAŁKANÓW

W niniejszym artykule zamierzam zarysować drogę kształtowania się naukowej refleksji o Bałkanach w jej trzech aspektach: lingwistycznym, historycznym i kulturowo-mentalnym. Aspekt lingwistyczny traktuję jedynie jako konieczne wprowadzenie, bez którego nie da się opisać pozostałych, a w istocie ostatniego z nich.

Termin Bałkany lingwistycznie wiąże się z początkiem naukowej refleksji o Bałkanach i z nazwiskami dziewiętnastowiecznych językoznawców: Jerneja Kopitara i Franza Miklosicha (Sawicka 2009). Zgodnie z ich obserwacjami na obszarze tzw. Tureckiej Europy¹ zaszły zjawiska konwergencji leksykalnej i strukturalnej w obrębie języków należących do niespokrewnionych rodzin językowych i później dodatkowo zamkniętych przez długi okres w ramy jednego obszaru państwowego (Asenova, 1989). W ten sposób w XX wieku narodził się termin «bałkańska liga językowa», którego twórcą był duński lingwista Chrystian Sanfeld² (Sawicka, 2009).

Interesujący wydaje się fakt, że refleksja naukowa o unikatowym charakterze Bałkanów, jako fackie naukowym, która zaczyna się od lingwistów, dojrzewa w tym samym czasie, kiedy kształtuje się negatywny stereotyp regionu jako zacofanego, konfliktogennego, pod każdym względem gorszego. Świadomość gorszości terytorium mają przedstawiciele chrześcijańskich elit, którzy właśnie z tego powodu posługują się terminem «Turecka Europa», zamiast określeniem «Bałkany» (Rakowski, 1860—1861).

Termin Bałkany choć historycznie najbardziej osadzony w tradycji naukowej, używany zwłaszcza przez historyków, jest bez wątpienia najmniej precyzyjny. W istocie bowiem oznacza obszar osmańskich zdobyczy i wynikające z nich wpływy w Europie południowo-wschodniej, czyli opiera się na zmieniających się granicach terytoriów podbijanych przez Osmanów.

W tak zarysowanym kontekście, z jednej strony bardzo precyzyjnie wyznaczonej granicy Bałkanów lingwistycznych, z drugiej bardzo nieprecyzyjnych historycznych granic regionu, proponowany przeze mnie trzeci sposób opisu wydaje się godny uwagi i funkcjonalny przede wszystkim dla historyka kultury.

Bałkany mentalne, bo o ten termin chodzi, jako — w moim przekonaniu — najlepiej ujmujący ich unikatowość, nie stanowią zwykłej pochodnej obydwu poprzednich, choć na pewno zawdzięczają im wiele. Zgodnie z moją propozycją punkt wyjścia dla tej czasoprzestrzeni stanowi z jednej strony kształtujące się pojęcie Bałkanów (Todorowa, 1997) i Europy, z drugiej zaś ideologem (Wołoszynow, 1929)³ *antemurale*

¹ Termin «Turecka Europa» występuje w XIX w. jako określenie terytoriów w Europie południowo-wschodniej, pozostających w obrębie imperium osmańskiego, czyli Bałkanów. Termin Bałkany nie jest używany przez chrześcijańskie elity, które poruszają istotne dla regionu kwestie na łamach prasy. Por. np. «Дунавски лебед» (Łabędź Dunajski 1860—1861) redagowany przez Georgiego Sawę Rakowskiego w językach słowiańskim, greckim i francuskim.

² Monografia Christiana Sanfelda najpierw została opublikowana w 1926 roku w języku duńskim, a cztery lata później w języku francuskim pod tytułem: «La Linguistique balkanique» (Paris, 1930).

³ Na pierwszą bodaj próbę zdefiniowania terminu «ideologem» zwróciła mi uwagę Profesor Danuta Ulicka, podpowiadając pochodzącą z 1929 roku monografię Walentina Nikołajewicza Wołoszynowa.

christianitatis, obecny w literaturze chorwackiej od czasu pojawienia się osmańskiego zagrożenia. Jego literacką wykładnią jest obraz innego jako wroga, który pojawia się w literaturze łacińskiej z terenu Dalmacji, między innymi w elegii Juraja Šižgoricia, poświęconej dewastacji Šibenika (1477) (Blažević, 2008, 2010).

Balkany mentalne są zatem propozycją nadania temu określeniu waloru terminu naukowego i tak właśnie formułuję moje zadanie badawcze na potrzeby niniejszego artykułu.

Termin Balkany mentalne odsyła do pojęcia mapy mentalnej i oznacza spersonalizowany sposób postrzegania przestrzeni, taki zatem, który ma swojego nadawcę/konceptualizatora wprowadzającego swój własny punkt widzenia. Odmianą mapy mentalnej jest mapa kognitywna, termin wprowadzony w 1948 roku, a zatem wcześniej niż poprzedni⁴, przez amerykańskiego psychologa, behawiorystę Edwarda Chace Tolmana na łamach «Psychological Review» (Tolman, 1948). Mapa kognitywna wiąże się z uwarunkowanym zewnątrz procesem poznania, można zatem ten termin tłumaczyć jako percypowanie przestrzeni poprzez modele mentalne, które z kolei są pochodną naszej ramy doświadczeniowej (Pomorski, 2004), czyli edukacji i wychowania, jakie odebraliśmy. Tym samym powyższa eksplikacja nie podważa tego, co powiedziano o mapie mentalnej, przeciwnie — można ją traktować jako bardziej precyzyjne dopełnienie tej pierwszej.

Nadawanie percypowanej przestrzeni pewnej określonej struktury semantycznej, spójnej wewnątrz, wiąże się z procesem percepcji świata (Tolman, 1948) i odsyła do jeszcze innej dziedziny, jaką jest teoria fotografii i socjologia obrazu. Przywołane przez Georges'a Didi-Hubermana (2008) słynne cztery fotografie, które udało się wykonać z ukrycia więźniom Sonderkomando w 1944 roku w Auschwitz, pozwalają stworzyć obraz mentalny Zagłady. Powiązanie tych fotografii w znaczeniowo spójną całość dzisiejszemu odbiorcy umożliwia wiedza wyniesiona ze szkoły, a także szerszy kontekst popularyzowania tej wiedzy przez media. Tym samym sensowna, wzajemnie powiązana narracja, w jaką układają się cztery fotografie, jest pochodną wiedzy spoza obrazu, który tworzą. Można zatem powiedzieć, że ich percepcja jest uwarunkowana zarówno przez fakty historyczne dokumentujące Zagładę, jak i przez model wiedzy, kształtowany przez edukację.

⁴ Termin mapa mentalna wiąże się z m.in. z badaniami nad topografią miast średniowiecznych (Strauss, 1958; Classen, 2009) i jest propozycją interpretacji przestrzeni miejskiej z punktu widzenia konwencji kulturowej epoki, czyli nadawania topografii miejskiej dodatkowego znaczenia kulturowego zgodnego z kodem epoki. Ciekawą kontynuacją tej perspektywy badawczej wychodzącą poza okres średniowiecza są badania m.in. Mikołaja Madurowicza, dotyczące geografii humanistycznej na przykładzie Warszawy (Madurowicz, 2007; 2010). Określenie mapa mentalna odsyła także do jeszcze wcześniejszego kontekstu, powszechnie używanej przez studentów retoryki w starożytnym Rzymie metody zapamiętywania mowy przygotowywanej do wygłoszenia, zwanej metodą «loci».

Rozważany w tym kontekście termin Bałkany mentalne oznaczałyby uformowaną dzięki obecności osmańskiej w Europie południowo-wschodniej strukturę historyczną i kulturową, która stanowi pochodną językowej, arealnej⁵ całości terytorium, ale nie jest z nią tożsama, jest bowiem czasoprzestrzenią szerszą niż obszar bałkańskiej ligi językowej. W tym sensie bałkański chronotop⁶ kulturowo-mentalny obejmowałby nie tylko obszar Grecji kontynentalnej⁷, Bułgarii, Macedonii, Albanii, Rumunii, lecz także Serbii tureckiej, Bośni i Hercegowiny. Tak wyznaczone terytorium z jednej strony obejmuje wszystkie języki bałkańskiej ligi językowej (nowogrecki, bułgarski, macedoński, albański, arumuński⁸), z drugiej zaś znacznie szerszy obszar, włączający w swój obręb również Serbię turecką⁹ i tureckie pogranicze religijno-wojskowe, czyli Bośnię i Hercegowinę. Potraktowanie Bośni i Hercegowiny jako integralnej części chronotopu Bałkanów mentalnych można rozumieć jako paralelę do włączania przez lingwistów w obręb bałkańskiej ligi językowej tzw. języka rumelijskiego, czyli języka tureckiego używanego na Bałkanach, a więc w tureckiej Europie.

Zamieszkała w większości przez zislamizowanych chrześcijan słowiańskiego pochodzenia posługujących się językiem słowiańskim¹⁰ Bośnia i Hercegowina jest swoistym nośnikiem pamięci osmańskiej przeszłości zarówno na płaszczyźnie religijnej, jak i na poziomie świadomie kultywowanej tradycji życia codziennego.

Język rumelijski, czyli język ludności tureckiej, ale także zislamizowanej ludności chrześcijańskiej z europejskiego terytorium zajętego przez Osmanów, z nielingwistycznego punktu widzenia jest również nośnikiem kultury osmańskiej, zwłaszcza w swej miejskiej odmianie (Mazover, 2005). Takim samym nośnikiem jest religia i pozbawiony religijnej wykładni obyczaj.

⁵ Termin «arealna» całość językowa jest pochodną stosowanego przez badaczy zjawiska gramatyzacji w obrębie bałkańskiej ligi językowej terminu «gramatyka arealna». Badania te są prowadzone np. w ośrodku w Skopje pod kierunkiem Profesor Zuzanny Topolińskiej przez m.in. Marjana Markovika (2012). Podobne badania prowadzi także Victor Friedman (2012).

⁶ Terminu chronotop używam w sensie, jaki mu nadał M. Bachtin (Ulicka, 2008).

⁷ Grecja kontynentalna, w odróżnieniu od Wysp Jońskich, które od XV do końca XVIII wieku znajdowały się pod panowaniem Republiki Weneckiej, pozostawała w obrębie imperium Osmanów od upadku Konstantynopola (1453) aż po powstanie greckie w pierwszej połowie XIX wieku (1821—1826).

⁸ Lingwiści używają terminu język arumuński, co odróżnia ten język, używany na południe od linii Dunaju, od języka rumuńskiego. Język arumuński jest zatem językiem zarówno ludności pasterskiej określanej pogardliwie na Bałkanach terminem «Vlah» (Wołoch), jak i ludności miejskiej nazywanej «Cincar», posługującej się tą odmianą języka rumuńskiego.

⁹ Lingwiści włączają w obszar bałkańskiej ligi językowej jedynie południowo-wschodnie gwary języka serbskiego.

¹⁰ Używany przez Bošnjaków język nazywany jest językiem bošnjackim dla odróżnienia od chorwackiego i serbskiego, języków także używanych na terytorium Bośni i Hercegowiny przez mniejszość chorwacką i serbską (Molas, 2007).

Tym samym zakreślony przeze mnie obszar Bałkanów mentalnych wyznaczałyby utrwalone, dzięki długiej obecności osmańskiej, kulinaria¹¹ i religia. Obydwa nośniki bałkańskości wzajemnie się dopełniają. Osmańskie wpływy kulinarne mają wszak swoją muzułmańską i chrześcijańską wersję, choć dania noszą te same nazwy, w wariacie islamskim przygotowywane są bez wieprzowiny, w chrześcijańskiej ich odmianie zakaz ten nie obowiązuje.

Podobne nośniki bałkańskości¹² odnajdujemy na poziomie religii. Nobilitujący dodatek przed nazwiskiem «chadzi» obecny w każdym języku na Bałkanach, w arabskim, także w tureckim oryginale oznaczający pielgrzymkę do Mekki, przysługiwał muzułmaninowi, który odwiedził miejsca święte islamu — Mekkę i Medynę, lub chrześcijaninowi, który był u grobu Chrystusa w Jerozolimie. Początkowo umieszczany przed nazwiskiem i zapisywany osobno, z czasem stał się jego integralną częścią¹³, informującą o przodku, który odbył pielgrzymkę do Mekki lub do Jerozolimy.

Z drugiej strony obszar Bałkanów mentalnych wyznaczają swoiste terytoria graniczne w postaci pograniczy chrześcijańskich, takich jak uformowane w XVI wieku habsbursko-węgiersko-chorwackie Pogranicze Wojskowe i Pogranicze Weneckie, czy wreszcie kształtujące się dłużej pogranicze kulturowe, jakim były znajdujące się za Dunajem na obszarach habsbursko-węgierskich terytoria Bački, Banatu i Srjemu zdominowane od początku XVIII wieku przez prawosławnych Serbów habsburskich. Pogranicza chrześcijańskie, jako pochodna idei *antemurale christianitatis* (Rapacka, 1997), bardzo wyraźnie oddzielały terytoria osmańskie, czyli kształtujące się Bałkany, od formującej się chrześcijańskiej Europy. Tymczasem pogranicze kulturowe, jakie powoli dojrzewało na terenach zadunajskich dzisiejszej Wojwodiny, nie stanowiło tak wyrazistej granicy, przeciwnie — wiele faktów historycznych wskazuje na stale podtrzymywaną wielopoziomową komunikację pomiędzy terenami osmańskimi a habsburskimi (Sujecka, 2011).

Rola zadunajskich terytoriów zasiedlonych w większości przez Serbów z bardzo ważnym w XVIII wieku dla prawosławia centrum w Sremski Karlovcji jest nie do przecenienia. Terytoria zadunajskie od imperium Osmanów oddzielała granica naturalna w postaci Dunaju i państwowa, jako że w XVIII wieku należały do monarchii Habsburgów. Jednocześnie jednak o ile pisarze skupieni wokół szkoły rusko-słowiańskiej z

¹¹ Można z łatwością wyznaczyć granice Bałkanów poprzez zarysowanie granic wpływów kuchni tureckiej, która ma swoje narodowe warianty w Bułgarii, Macedonii, Grecji, Serbii, Albanii, Rumunii czy Bośni i Hercegowinie.

¹² Wielu historyków kultury Bałkanów z powodzeniem uznałoby cechy przeze mnie wymieniane za pozostałości osmańskich wpływów na Bałkanach. Moim zdaniem jednak cechy te, niejako nadbudowując się nad językowymi wyznacznikami Bałkanów, wyznaczają obszar o wyrazistym obliczu kulturowym.

¹³ Na przykład nazwisko bułgarskie Chadżinikołow, które jeszcze w przed drugą wojną światową było zapisywane jako chadzi-Nikołow. Por. także greckie odmiany nazwisk o tym samym rdzeniu, Chadżinikolau czy serbskie np. Chadżinikolić.

Jovanem Rajiciem, Hristoforem Žefarovicem i Zaharije Orfelinem na czele niejako podtrzymywali swoistą osobność Bałkanów mentalnych, ponieważ sami reprezentowali silny, ale konserwatywny ośrodek piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego kręgu Slavia Orthodoxa, o tyle dojrzewający w tym samym kręgu Dositej Obradović przesuwając granicę między Bałkanami mentalnymi a oświeceniową Europą, otwierając Serbów tureckich na wpływy z Zachodu. Wpisywany w oświeceniowy paradygmat Dositej jest przeciwstawiany przez badaczy późniejszym romantyzmowi z Vukiem Karadžiciem na czele, podtrzymującym swoistą serbską prowincjonalność poprzez wpisywanie jej w «nowoczesność romantyczną» (Popović, 1976; Gil, 2005).

Wydaje się jednak, że biografię i twórczość Dositeja Obradovicia, w kontekście opisywanego pojęcia Bałkanów mentalnych i ich pograniczy, można interpretować wielopoziomowo. Z jednej więc strony słynny gest z Halle z 1782 roku, kiedy Dositej zrzucił szaty mnisie i zakłada «grešne, svetske haljine» (Obradović, 1961; Deretić, 1969), oraz jego racjonalna wykładnia w postaci uzasadnienia pożytku płynącego z pisania językiem zrozumiałym dla szerokiego ogółu Serbów (Sujecka, 2011) oznaczają tworzenie świadomego wyłomu w konserwującej cerkiewnosłowiańską tradycję pisarską szkole rusko-słowiańskiej skupionej wokół ośrodka w Sremski Karlovci. Z drugiej zaś przebijający cerkiewnosłowiański mur Obradović niejako przesuwając granicę Bałkanów mentalnych, torując drogę Serbom tureckim ku europejskiej myśli oświeceniowej. Tym samym jego otwarcie na racjonalne europejskie prądy oświeceniowe zmniejsza bałkański mentalny chronotop.

Problemem, który wymaga uważnego potraktowania, jest kwestia rozumienia nowoczesności. Niektórzy spośród osiemnastowiecznych pisarzy kręgu szkoły rusko-słowiańskiej, jak choćby Jovan Rajić, byli świetnie wykształceni, i to nie tylko w ramach obowiązującego cerkiewnosłowiańskiego modelu edukacyjnego. Rajić znał języki starożytne, a także niemiecki i włoski (Frajnd, 1997). Należącego do tego samego kręgu pisarzy Slavia Orthodoxa na Bałkanach Paisija Chilendarskiego, którego Rajić namawia do opuszczenia świętej góry Athos i udania się do Sremski Karlovci po to, aby mógł przeczytać księgi niedostępne na podupadającym wówczas Athosie, a konieczne do napisania przyszłego dzieła «Istorija Slawjano-bołgarskaja» (Djrković, 2002), badacze zaliczają do znacznie gorzej wykształconych, również w ramach tego samego modelu (Rajkov, 1972). W Sremski Karlovci Paisij czyta w ruskiej redakcji cerkiewnosłowiańskiego «Il regno degli Slavi» Mavra Orbiniego (1722)¹⁴,

¹⁴ Dzieło Mavro Orbiniego «Il regno degli Slavi» (1601) w pochodzącej z 1722 r. ruskiej redakcji cerkiewnosłowiańskiego nosi tytuł: «Історіографія початія имене, славы, и разшіренія народа славянскога, и ихъ цареи и Владѣтели подь многими имянами и со многими Царствіями, Королевствами и Провинціями. Собрана изъ многіхъ книгъ історическіхъ, чрезъ Господина Мавроурбіна Архімандрита Рагужскога». Переведена со італіанскога на російскои языкъ и напечатана повелѣніемъ и во время счастливаго владѣнія ПЕТРА ВЕЛІКАГО императора и самодержца всеросійскога и прошчая, и прошчая, и прошчая. въ Санктпѣтербургскои Тѣпографіи. 1722 году Августа въ 20 день.

Rajić czyta i tłumaczy dzieła niemieckie, korzysta z łacińskich. Różnica poziomu wykształcenia jest wynikiem zróżnicowanych kontekstów, reformującej się Europy w przypadku Serbów habsburskich i imperium osmańskiego sprzed «tanzimatu»¹⁵, w odniesieniu do Słowian tureckich.

Kontekst reform józefinizmu sprawia, że choć Jovan Rajić i Dositej Obradović żyli i tworzyli w podobnym czasie, to patronują odmiennym epokom w historii piśmiennictwa serbskiego¹⁶. O ile twórczość Rajicia i samą postać można widzieć jako przedłużenie obszaru Bałkanów mentalnych, bo reprezentuje piśmiennictwo Slavia Orthodoxa w kręgu Serbów habsburskich, o tyle życie i twórczość Dositeja Obradovicia wywodzącego się z tego samego kręgu kulturowego są poszerzeniem europejskiego dominium oświeceniowego na Bałkanach.

Bardziej skomplikowany obraz zyskujemy, kiedy prześledzimy określenia, jakimi posługują się Rajić i Obradović, definiując wspólnotę, z której się wywodzą i którą opisują. Kluczowe dla cerkiewnosłowiańskich pisarzy barokowych, do których należał Rajić, jest pojęcie «rod», czyli ród, rozumiany jako wspólnota prawosławnych Serbów. W dziełach Obradovicia, powstających pod wpływem myśli oświeceniowej, tradycyjne określenie «rod» / ród występuje wymiennie z «narod», który należy w tym kontekście tłumaczyć jako lud-naród, nie zaś jako naród, jak to ma miejsce w polskich opracowaniach historycznych dotyczących Serbii (Felczak, Wasilewski, 1985).

Rzeczywiście Dositej Obradović przyjmował inne niż krąg Rajicia, bo niekonfesyjne, rozumienie wspólnoty, z jakiej się wywodził. Serbów definiował poprzez pochodzenie etniczne, język, którym mówią, wreszcie terytorium, jakie zamieszkują. Natomiast Rajić na określenie serbskiej wspólnoty używa w swojej monumentalnej «Istoriji raznych slavenskich narodov» (1768 [1794—1795]) terminu «rod», czyli «ród», definiowanego konfesyjnie poprzez prawosławie.

Jeśli jednak przyjrzymy się rozumieniu serbskiej przestrzeni w narracji Rajicia i Obradovicia, dostrzeżemy pełną wspólnotę wyobrażeń tego, co serbskie, choć uzasadnienia są odmienne (Sujecka, 2011). Dla Rajicia o serbskości terytorium decyduje argument historycznej obecności, ciągłości tradycji dynastycznej i państwowej, a także starożytne mapy, którymi — za Đorđe Brankoviciem — Rajić się posługuje. Dla Obradovicia serbską przestrzeń wyznaczają etnogeneza i język, czyli nośniki nowoczesnie rozumianej tożsamości, a mimo to obydwie przestrzenie pokrywają się, co wynika z utożsamienia języka ludu-narodu serbskiego z jednym z jego dialektów, ze sztokawszczyzną, używaną zarówno w Bośni i Hercegowinie, jak i w Dubrowniku.

¹⁵ Tanzimat w języku tureckim oznacza uporządkowanie i jest okresem reform w imperium osmańskim zamkniętym datami 1839 i 1856.

¹⁶ Jovan Rajić (1726—1801) jest przez serbskich historyków literatury zaliczany do epoki baroku, gdy tymczasem żyjący nieomal w tym samym czasie Dositej Obradović (1739—1811) uważany jest za przedstawiciela serbskiego oświecenia (Deretić, 1969).

Tym samym można by potraktować pisarstwo i biografię Dositeja Obradovicia jako etap przejściowy między Rajiciem i Vukiem Karadżiciem, wielkim reformatorem języka serbskiego, który jako pierwszy używa terminu «srpski narod» / «naš narod» w znaczeniu narodu, który uformował się w oparciu nie o tradycję cerkiewnosłowiańską, ale poprzez podniesienie ludowości do rangi *sacrum*¹⁷.

Na koniec tego krótkiego artykułu należałoby postawić kwestię serbskiej przynależności do Bałkanów mentalnych. Lingwiści zaliczają jedynie południowo-wschodnie dialekty języka serbskiego do bałkańskiej ligi językowej. Historycznie, serbskie terytoria znalazły się w obrębie imperium Osmanów. Nowoczesna serbska tradycja narodowa ukształtowała się poprzez wyobrażenie językowej i terytorialnej wspólnoty dwu serbskich tradycji kulturowych, których nosicielami byli Serbowie tureccy i Serbowie habsburscy. Obydwie oddzielone od siebie granicą, a jednak komunikujące się z sobą wspólnoty połączyło takie samo rozumienie terytorium i języka. Mapa kulinarna łączy Serbię turecką w obręb Bałkanów kulturowych. Rajić poprzez swoje pisarstwo podtrzymuje bałkańskość kulturową, zatem poszerza obszar Bałkanów mentalnych, Dositej Obradović i Vuk Karadžić przesuwały granicę Bałkanów poza Serbię.

Czy zatem Serbia w wyniku procesu modernizacji, który pozwolił ukształtować się jako samodzielne byty także innym nowoczesnym państwom narodowym na Bałkanach, stała się pograniczem Bałkanów? Jeśli tak, to wraz z wycofywaniem się Osmanów z Bałkanów po kongresie berlińskim można by przyjąć tezę o stopniowym zanikaniu przestrzeni Bałkanów mentalnych. Badania prowadzone przez bałkaniistów-językoznawców potwierdzają, że procesy konwergencji w obrębie języków bałkańskiej ligi językowej nadal zachodzą (Marković, 2012). Bałkany lingwistyczne zatem pozostają nadal faktem naukowym i obszarem badań, nie zaś wyobrażeń.

Obszar wyznaczony na skutek przekształcenia granicy między dwiema wielkimi religiami: islamem i chrześcijaństwem, w granicę między Europą chrześcijańską a Europą turecką, którego rozdzielenie utrwaliły uformowane pogranicza chrześcijańskie i muzułmańskie, wraz z postępującymi od XVIII wieku procesami modernizacji przestał być zamkniętym, oddzielnym od świata zewnętrznego terytorium, jednak jego językowo i kulturowo utrwalona bałkańskość pozostała faktem. Potwierdza ją mnogość form synkretycznych zarówno na poziomie religijno-kulturowym, jak i literackim, kulinarnym czy wreszcie językowym.

¹⁷ W zrozumieniu tego problemu pomaga właśnie tłumaczenie leksemu «народ» jako lud-naród, a nie kontekstowo, czyli raz «naród», to znowu w zależności od kontekstu — «lud». Wtedy bowiem zaciera się bardzo czytelna informacja zawarta w leksemie lud-naród o ludowych, a nie cerkiewnosłowiańskich korzeniach nowoczesnych narodów w kręgu Slavia Orthodoxa. Takiego rozumienia leksemu «народ» na przykładzie bułgarskiego kontekstu kulturowego nauczyła mnie profesor Teresa Dąbek-Wirgowa.

Bibliografia

1. *Асенова П.* Основни проблеми на балкансия езиков съюз. — София, 1989.
2. *Blažević Z.* Ilirizam prije ilirizma. — Zagreb: «Golden marketing-Tehnička knjiga», 2008.
3. *Blažević Z.* Indetermi-Nation: Narrative identity and symbolic politics in early modern Illyrism // Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe / red. B. Trencsényi, M. Zászkaliczky. — Brill, 2010.
4. *Деретућ Ј.* Доситеј и његово доба. — Београд, 1969.
5. *Didi-Huberman G.* Obrazy mimo wszystko / przeł. M. Kubiak Ho-Chi. — Kraków, 2008.
6. «Дунавски лебед» («Łabędź Dunajski») 1860—1861 / red. Г.С. Раковски [reprint dostępnу w: Редка и ориенталска периодика // Народна Универзитетска Библиотека, Скопје].
7. *Ђурковић С.* Предговор. Историја разних славенскихъ народоѡвъ. — Нови Сад, 2002. — S. VII —XXXIV.
8. *Felczak W., Wasilewski T.* Historia Jugosławii. — Wrocław, 1985. — S. 248—249.
9. *Friedman V.* The Balkan Sprachbund in the Republic of Macedonia Today: Eurology as Discontinuity and Dialectology as Continuity // Colloquia Humanistica. — 2012. — Nr 1 [w druku].
10. *Gil D.* Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności. — Kraków, 2005. — S. 89—125.
11. *Марковиќ М.* Macedonian language from the perspective in its Balkan environment (language tendencies) // Colloquia Humanistica. — 2012. — Nr 1 [w druku].
12. *Madurowicz M.* Miejska przestrzeń tożsamości. — Warszawa, 2007.
13. *Mazower M.* Salonica. City of ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430—1950. — London, 2005.
14. *Molas J.* Language and Territory as Core Values in Serbian, Croatian and Bosnian Tradition // Territorialism and Identity. The Slavonic and non-Slavonic Balkans / Red. J. Sujecka przy współpracy W.J. Burszty i Jacka Serwańskiego / Sprawy Narodowościowe // 2007. — Nr 31. — S. 199—212.
15. *Обрадовић Д.* Живот и прикљученија Димитрија Обрадовича I, II // Сабрана дела I / Red. Ђ. Гавела. — Београд, 1961. — S. 73—284.
16. *Обрадовић Д.* Јест ли полезно у простом дијалекту на штампугу што издавати / Red. Ј. Шаулић, Ђ. Гавела. — II. — S. 277—281.
17. *Pomorski J.* Punkt widzenia we współczesnej historiografii // Punkt widzenia w języku i kulturze / Red. J. Bartmiński. — Lublin, 2004. — S. 11—32.
18. *Поповић М.* Видовдан и часни крст. — Београд, 1976.

-
19. *Rajuń J.* Живот и дело / Red. M. Фрајнд. — Београд, 1997.
 20. *Ражков Г.*, Увод. История славяно-болгарская. Първи Софрониев препис. — София, 1972. — S. 5—16.
 21. *Rapačka J.* Leksykon tradycji chorwackich. — Warszawa, 1997. — S. 142—148.
 22. *Sawicka I.* O geografii fonetycznej Europy (na podstawie fonetyki Europy południowo-wschodniej) // *Linguistica Copernicana*. — 2009. — Nr 1. — S. 199—222.
 23. *Sujecka J.* Imagines du voisinage dans la Slavia Orthodoxa du XVIIIe siècle, du point de vue des langues modes de pensée, L'Homme et son environnement dans le Sud-Est Européen / Red. H. Antoniadis-Bibicou, M. Aymard, A. Guillou / *Actes*. — 11. — Paris, 2011. — S. 541—550.
 24. *Strauss G.* Topographical-Historical Method in Sixteenth-Century German Scholarship // *Studies in Renaissance*. — 1958. — T. 5. — S. 87—101.
 25. *Todorova M.* *Imagining the Balkans*. — Oxford University Press-New York, 1997.
 26. *Tolmana E.Ch.* Cognitive maps in rates and man // *Psychological Review*. — 1948. — T. 55. — S. 189—208.
 27. *Ulicka D.* Dlaczego Bachtinowski chronotop nie jest metaforą? // *Metafory w dyskursie humanistycznym — w mówieniu publicznym i w mowie potocznej* / Red. J. Sujecka / *Studia Litteraria Polono-Slavica* 8. — Warszawa, 2008. — S. 149—175.
 28. *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age* / red. A. Clasen. — Berlin, 2009.
 29. *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej* / red. M. Madurowicz. — Warszawa, 2010.
 30. *Волошынов В.* Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке. — Ленинград, 1929.

Milica Jakóbiec-Semkowowa

Uniwersytet Wrocławski (Polska)
milicasemkow@wp.pl

WHAT ABOUT WHERE THE DREAMS OF THE SLAVIC FOLK HEROIC EPIC

In Ukrainian Slavic epic “dumy”, Russian Slavic epic “byliny” and the oldest heroic songs of South Slavs was traced the motive of a dream. The heroes of “byliny” mostly rest while sleeping and then get power to fight. Much less the motive of rest appears in Ukrainian Slavic epic “dumy” and Serbian songs, generally also it has got another role there. The second part of the matter are the prophecy dreams, which straight predict the future or they have a metaphorical character. The common feature of the heroes is the belief in dreams, and if they(the dreams) predict a misfortune — a different kind of spells to prevent the implementation of a dream.

Keyword: the Slavic Folk, Russian Slavic epic “byliny”, Ukrainian Slavic epic “dumy”, the heroic songs of South Slavs, the Dream.

O CZYM ŚNILI BOHATEROWIE SŁOWIAŃSKIEJ LUDOWEJ EPIKI BOHATERSKIEJ

Rozpatrując różnorodne aspekty egzystencji bohaterów słowiańskiej ludowej epiki bohaterskiej, to, co nadawało sens ich istnieniu i aktywności życiowej¹ — mniej lub bardziej zgodne z etosem rycerskim zmagania zbrojne, pogonie i ucieczki, uczty i biesiady — warto też zapytać, czy w obrazie ich życia pojawia się w ogóle sen — sen rozumiany jako naturalny wypoczynek, czas regeneracji i odnowy organizmu. Czy i w jakim stopniu sen krzepił nadwyrężonych nieraz nadludzkiem wysiłkiem bohaterów bylin, ukraińskich dum czy też epiki południowsłowiańskiej.

¹ *M. Jakóbiec-Semkowowa* Czy bohaterowie jugosłowiańskiej epiki rycerskiej mogli być bogaci? // Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. — 8. Pieniądz / Slavica Wratislaviensia. — T. CXLIX / red. K. Chrobak, M. Filipek, M. Jakóbiec-Semkowowa, A. Matusiak, Ł. Skotnicka. — Wrocław, 2009. — S. 333—342; *eadem* Czy Królewicz Marko i jego pobratymcy byli bohaterami z krwi i kości? // Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. — 9. Ciało / Slavica Wratislaviensia. — T. CLIII / red. A. Matusiak, I. Gwóźdź-Szewczenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko. — Wrocław, 2011. — S. 83—94.

Punkt wyjścia dla niniejszych rozważań stanowią teksty ukraińskich dum (w polskich przekładach Mirosława Kasjana²), bylin z tomu polskich translacji, zamieszczonych w tomiku z serii «Biblioteka Narodowa»³ oraz serbskie i chorwackie pieśni należące do grupy najdawniejszych («starijih vremena») z antologii Vojislava Đuricia wydanej w Belgradzie w 1973 roku⁴. W miarę możliwości sięgnięto też do wschodniosłowiańskich tekstów oryginalnych.

Najmniej informacji na temat snu i odpoczynku znajdziemy w ukraińskich dumach. Wspomina się tylko, że uciekający z Azowa trzej bracia bezpiecznie odpoczywali, leżąc (Kasjan, 77): «Кульбаки під себе послали, Ружжя по комишах поховали, Безпечно спать полягали, Світової зори дожидали»⁵, a więc jest tu mowa o nocnym wypoczynku. Dla Iwasia Konowczenki dzień wyruszenia na wojnę zaczyna się od powstania ze snu («од сна починає»⁶). W wariancie tłumaczonym przez M. Kasjana pułkownik korsuński wyróżnia młodego Kozaka przez zaproszenie go do swojego namiotu: «Kiedy sławę rycerską umiałeś zdobywać, / proszę cię, zechciej w moim namiocie spoczywać» (Kasjan, 130). Dalsze poczynania Iwana — nadmiar wypitej okowity i brawurowa szarża na wroga, zakończona śmiercią bohatera, budzą wątpliwość, czy o nocny sen w namiocie tu chodziło.

Drobna wzmianka o wstawaniu ze snu pojawia się w dumie o wdowie i niewdzięcznych synach. Ale w tym przypadku można mówić o znaczeniu symbolicznym tego na pozór drobnego szczegółu. Uświadomiwszy sobie niegodziwe postępowanie wobec rodzicielki, synowie «од сна вставали, Біле лице промивали, Та божі молитви сотворяли; Ой, що мовлять словами, обіллються дрібними то й сльозами» (Колесса, 321). Symboliczne «przebudzenie ze snu» następuje po czterestu latach; wagę tego momentu podkreśla uroczyste wprowadzenie w postaci słowiańskiej antytezy: «А в святу то неділеньку / То рано пораненько / То не сизи орли засвистали, — Як ті бідні вдовиченки од сна...» (Колесса, 321). Wariant tłumaczony przez Kasjana jest jeszcze bogatszy: słowiańska antyteza zostaje powtórzona: «Hej, to wtenczas w niedzielę świętą / Rano raniusieńko, / To nie we wszystkie dzwony dzwonia, / A o synach wdowy / Ludzie ciągle mówią. / A w niedzielę świętą / Rano raniusieńko, / To nie орлы сиwe зашвістаły, / Kiedy ci biedni synowie wdowy / Ze snu wstawali...» (Kasjan, 149).

² Na ciche wody. Dumy ukraińskie / Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył M. Kasjan. — Wrocław, 1973. W tekście użyty będzie skrót: Kasjan.

³ Byliny / Wybrał, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Marian Jakóbiec. — Wrocław, 1948. W tekście użyty będzie skrót: «Byliny».

⁴ *B. Бурић* Антологија народних јуначких песама. — Београд, 1973. W tekście użyty będzie skrót: Đurić

⁵ *Ф. Колесса* Українська усна словесність. — Львів, 1938. — S. 281. W tekście użyty będzie skrót: Колесса.

⁶ Українська народна поетична творчість. Хрестоматія / упорядкував Ф. Поліщук. — Київ, 1968. — S. 195. W dalszym ciągu użyty będzie skrót: «Хрестоматія».

Niewiele więcej dowiadujemy się o śnie bohaterów epiki południowosłowiańskiej. Królewicz Marko przysypia, jadąc na koniu («Marko na Šarcu zadrema», Đurić, 216), prosząc wcześniej swego pobratymca Miłosza, by mu śpiewem przyjemniał drzemkę. Nie jest to jednak głęboki sen; kiedy zazdrosna wiła rani śmiertelnie Miłosza, Marko natychmiast rusza do akcji i ratuje przyjaciela. Chwilowa nieuwaga bohatera, lekki sen, jest tylko momentem zawiązania dramatycznej akcji. Podobną rolę konstrukcyjną odgrywa nocny odpoczynek w pieśni «Sekula se u zmiju pretvori». Wojewoda Janko dociera na Kosovo, rozstawia straże i udaje się na spoczynek, obwieszczając: «idem sanak boraviti» (Đurić, 379). Jego siostrzeniec Sekula, powtarzając zdanie o spoczynku, zapowiada, że przemieni się w tym czasie w latającego smoka i dokona wypadu do obozu tureckiego, skąd przyniesie głowę wrogiego wodza, trzymając ją w paszczy jak sokoła. Motyw baśniowy zostaje wykorzystany w pełni i zgodnie z obietnicą Sekula wykonuje to zadanie, jednak obudzony z ciężkiego snu Janko rani śmiertelnie smoka, nie pamiętając, że to jego przemieniony w potwora siostrzeniec, który umierając, wypomina wujowi: «kad si pošo sanak boraviti, / da ne daješ umlje za bezumlje» (Đurić, 380). Fantastyczny wątek przemiany bohatera w istotę nadprzyrodzoną zderza się z prozaiczną codziennością — odurzenie snem przynosi tragiczne konsekwencje.

Najsłynniejszy bohater epiki południowosłowiańskiej — królewicz Marko — na wieść o nieuchronnie zbliżającej się śmierci, której najczęstszym zamiennikiem jest wieczny sen, po uporządkowaniu spraw doczesnych, czyli po rozstaniu z koniem Šaracem zniszczeniu szabli i buzdyanu, by się nie dostały w ręce tureckie i sporządzeniu testamentu, w którym rozdziela trzy mieszki złotych dukatów, przygotowuje się do snu wiecznego: zdejmuje zielony płaszcz, rozkłada go pod drzewem, żegna się, siada na płaszczu i naciąga na oczy sobolową czapkę. Warto zwrócić uwagę na kolor płaszcza — zielony był w państwie otomańskim zarezerwowany dla wyznawców proroka. Marko jako poddany turecki niejednokrotnie manifestował swoją niezależność («pije u Ramazan vino»), a zdjęcie płaszcza przed przeżegnaniem się i udaniem się na wieczny spoczynek ma wymowę symboliczną. Niby-śpiącego Marka znajduje mnich wędrujący z uczniem. I znowu symboliczna scena snu-śmierci zderza się z realną rzeczywistością; wędrowcy boją się budzić bohatera, «jer je Marko iza sna zlovoljan» (Đurić, 351), obawiają się jego gniewu, ośmiela ich dopiero dostrzeżenie zawieszonoego na drzewie listu.

Cytowany tu najpopularniejszy wariant pieśni o śmierci Królewicza Marka przedstawia układanie się do spoczynku; w podaniach wskazujących bliskie prawdzie historycznej (po bitwie pod Rovinami — «na Rovinama») miejsce rozstania się Marka ze światem, jest mowa o cudownym przeniesieniu wraz z koniem do górskiej pieczary, gdzie śpi, czekając na odpowiedni moment, by znowu powrócić. Motyw śpiącego bohatera nie należy do rzadkich w tradycji epickiej, do tej wersji odejścia Marka ze świata żywych wielokrotnie odwoływać się będą autorzy serbscy: Jovan

Sterija Popović w połowie XIX wieku napisze alegorię dramatyczną «Sen Królewicza Marka» («*Сан Марка Краљевића*»), Jovan Đorđević fantazję dramatyczną «Szabla Marka» («*Маркова сабља*»), czołowy przedstawiciel chorwackiego romantyzmu Petar Preradović dramat poświęcony temu bohaterowi uosabiającemu siłę narodów południowosłowiańskich, a przedstawiciel realizmu Radoje Domanović — satyryczne opowiadanie «Królewicz Marko po raz drugi między Serbami» («*Марко Краљевић по други пут међу Србима*»)⁷.

Motyw snu/odpoczynku zdecydowanie częściej pojawia się w rosyjskich bylinach. Ilija Muromiec po cudownym uzdrowieniu i przygotowaniu konia żegna się z rodzicami i wyrusza w drogę. Na «czystym polu»⁸ dostrzega namiot z wygodnym łóżem: «Wyciągnął się na łożu i chrapnął sobie tego, / Zasnął Ilija Muromiec, spał bohaterskim snem, / Trzy razy noc odchodziła, trzy razy przybywał dzień» («Byliny», 9). Młodemu Dobryni Nikityczowi matula radzi: «Najedź się, synu, napij, kładź się spać spokojnie: / namyśliły się rankiem: noc przynosi radę» («Byliny», 6). Zgodnie z regułą opowieści bylinnej fraza ta zostaje powtórzona, a rankiem bohater «z twardego snu się budzi» («Byliny», 47). Ten sam bohater w bylinie «Diuk Stefanowicz» potrzebuje długiego krzepiącego snu przed rozprawą z wrogiem: pod białym namiotem «spał cały dzień do wieczora / i całą noc aż do świtu» («Byliny», 91). Podobnie potrzeba wypoczynku i nabrania sił przed trudnym zadaniem kieruje postępowaniem Aloszy Popowicza, który zmierzając do Kijowa, gdzie będzie się musiał zmierzyć z okrutnym Tuharynem, «Ложился в свой шатер опочин держат»⁹ i noc mu szybko minęła. Sytuacja ta powtarza się dwukrotnie. Jeszcze bliższa realnej codzienności jest wzmianka o śnie Wasyla Pijanicy, który okutany rogózką «A tak ci ten Wasienka śpi, jak wodogrzmot grzmi» («Byliny», 74). Nie ma wątpliwości, że jest to ciężki sen pijacki («Z ciężkiego snu Wasyli rozbudził się, / Z tęgiego chmielu Wasyli ocknął się», «Byliny», 74). Z kolei Wasyl Busłajew zasypia wtrącony do ciemnicy, podczas gdy jego kompania walczy z «chłoptwem nowogrodzkim»; obudzony przez dziewczkę służebną (девушка-чернавушка), «Ото сна Василий пробуждается, Он выскочил на широкий двор»¹⁰ — wykazuje się ponadludzką siłą. I w tym przypadku sen pomaga bohaterowi. Z «wielkiego lęku» natomiast zapada w sen Sadko, udając się do króla podmorskiej krainy: «Со тоя со страсти со великия / Заснул на дощечке на дубовой. / Проснулся Садко во синем море, /

⁷ Zob. <http://www.istorijskabinoteka.com/art2:legendarna-biografija-marka-kraljevica>, http://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljevi%C4%87_Marko.

⁸ W większości podanych przykładów nie udało się dotrzeć do odpowiednich wariantów oryginalnych, dlatego z konieczności podane są cytaty w przekładzie polskim z edycji «Byliny».

⁹ Выезд Алеши из Ростова и встреча его с Тугарином // Былины / подготовка текста и комментарии В. Я. Проппа и Б. И. Путилова. — Москва, 1958. — S. 245 W tekście użyty będzie skrót «Былинь».

¹⁰ <http://rusfolklor.ru/archives/854#more-854>.

во синем море, на самом дне» («Былины», 342). Przeniesienie bohatera do świata baśniowego odbywa się poza jego świadomością, a sen spełnia funkcję środka anestetycznego także przy powrocie bohatera «na wysoki brzeg» w mieście rodzinnym.

Pojawienie się motywu snu/odpoczynku przed lub po bohaterskich czynach również we współczesnej twórczości o charakterze bylinnym świadczy o istotnym znaczeniu tego motywu. Znajdujemy go w zapisanej w latach trzydziestych XX wieku bylinie o Czapaju. Bohaterowie z oddziału Czapajewa «w bitwach wielkich zmęczeni się bardzo, / zapragnęli po bitwach odpocząć, / zapragnęli wyspać się po bitwach, / legli w domach, w twardy sen zapadli» («Byliny», 163). Jednego z żołnierzy jednak dręczą koszmarne sny (przyjdzie nimi zająć się później), których przywódca nie chce słuchać: «nie zrozumiał zgoła, o czym mowa [...], z boku na bok przewrócił się we śnie, / nie otworzył swych oczu sokolich, [...] w sen kamienny znów zapada junak, / rychłej śmierci nie przeczuł...» («Byliny», 164). Twardy sen głównego bohatera odgradza go od rzeczywistości, jest prologiem snu wiecznego.

Drugi krąg zagadnień należących do poruszanej tu problematyki stanowią sny wróżebne. Idąc za sugestią Henryki Czajki, która wspomina o nich w książce poświęconej strukturze treści bohaterskiej epiki ludowej Słowian Południowych¹¹, wyróżnić można sny prorocze, najczęściej zapowiadające zbliżające się nieszczęście, oraz sny alegoryczne, wymagające interpretacji. Klasycznym przykładem snu-zapowiedzi jest sen Alkana-Paszy z ukraińskiej dumy o Samuelu Kiszce, zapowiedziany zresztą jako «sen dziwny, bardzo dziwny, nad podziw» (Kasjan, 86). Młody Alkan-Pasza, «trebizondzkie książę», najpierw przeklina go: «Такий міні, небожата, сон приснився, / Бодай ніколи не явився!» (Колесса, 289), a następnie opowiada, szkicując tylko jego najistotniejsze elementy, obrazy pełne grozy: płonąca galera, wymordowani Turcy-janczarowie, uwolnieni niewolnicy-Kozacy, on sam pocięty szablą (na trzy części!) przez hetmana Kiszkę i wrzucony do morza. Usłudni doradcy zalecają zaostrezenie rygorów wobec chrześcijańskich niewolników, Alkan-Pasza dopiero po odebraniu informacji, że tak się właśnie stało i dyscyplina została wzmożona — oddaje się uciechom. Przebiegłe działania Kozaków przynoszą jednak zapowiedziany skutek; sen sprawdza się w każdym calu.

Charakter sprawdzającej się przepowiedni ma również sen królewicza Marka («Marko Kraljević i Mina od Kostura») — bohater określa go dwukrotnie jako «čudni sanak». Wprowadzenie stanowi opis niezwykłego zjawiska atmosferycznego: smuga mgły ciągnąca się od «białego grodu Kostura» owija się wokół siedziby Marka w Prilepie i przynosi zbrodniczo usposobionego Musę Kesedżiję, który pod nieobecność gospodarza okrutnie rozprawi się z domem i rodziną Marka (Đurić, 299—300). Sługa Marka uspokaja go, przytaczając powszechnie znane powiedze-

¹¹ H. Czajka Bohaterska epika ludowa Słowian Południowych. Struktura treści. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973. — S. 205—207.

nie: «san je laža, a Bog je istina» (równoważne z polskim: «sen mara, Bóg wiara»). Bohater dostaje się na służbę u cara, walczy z Arapami, jest ranny, a kiedy wraca do zdrowia, otrzymuje wieści o spełnieniu się przepowiedni zawartej we śnie: «da su njemu dvori poharani, / poharani, ognjem popaljeni, / stara majka s konjma pregažena, / i vjerna mu ljuba zarobljena» (Đurić, 303). Tę samą formułę wygłosił wcześniej Marko, relacjonując swój sen, powtarza ją jeszcze raz carowi — ta kolejna, już trzecia repetycja nadaje temu motywowi szczególne znaczenie.

Formuła «san je laža, a Bog je istina» pojawia się też w pieśni o ożenku Maksima Crnojevicia. Wypowiada ją Ivo Crnojević, odrzucając w ten sposób przepowiednię, którą wyśnił jego siostrzeniec Jovan-kapetan. Już na wstępie określił on sen epitetem «grdan (sanak)» [straszny, szpetny] i przeklął go: «oči sklopih, grdan sanak viđeh, / grdan sanak, da ga bog ubije!» (Đurić, 419). Podobnie jak w przypadku Marka, wprowadzeniem jest groźne zjawisko atmosferyczne: grom uderza w siedzibę rodu, Żabljak, wybuchają płomienie, rozsypują się mury, ale syn Ivana, Maksim, nie doznaje żadnej szkody. Spełnienie przepowiedni nie dokonuje się wprawdzie bezpośrednio, jest rozłożone w czasie, ale Ivo wspomina słowa Jovana, gdy znajduje go śmiertelnie rannego na pobojuwisku i gdy dowiaduje się, że syn Maksim uniknął śmierci.

Do kręgu snów bezpośrednio dotyczących realnych wydarzeń zaliczyć też można sen-polecenie, dobrą radę. W pieśni południowosłowiańskiej «Kraljević Marko i Arapin» udziela jej strapionej carycy (sułtance) nieznanomy człowiek. Chodzi o powstrzymanie groźnego Arapina (Đurić, 309), który oblega stolicę, gnębi ludność i domaga się ręki cesarskiej córki. We śnie wskazany zostaje królewicz Marko jako jedyny junak zdolny pokonać wroga. Car-sułtan nie waha się, wierzy w słuszność polecenia i bezzwłocznie mu się podporządkowuje, a Marko wypełnia powierzone mu zadanie.

W analizowanym tu korpusie tradycyjnych bylin sen-przepowiednia nie występuje, ze snem wróżebnym natomiast spotykamy się tylko raz w bylinie o dzielnym Wołdze Busłajewiczu. Żona sułtana tureckiego opowiada mężowi swój sen, przestrzegając go przed wyprawą na Ruś, «widziała» bowiem, że ze wschodu przyleciał niewielki ptaszek i pokonał w pojedynku dużego czarnego kruka: «Малая птица пташица / Черного ворона повыклевала, / И по перышку она повыщипала, / А на ветер все повыпускала» («Былины», 18). Sułtan bez trudu odgaduje znaczenie snu, ale nie przyjmuje go do wiadomości, oburzony na żonę oznajmia: «Ах ты, старый черт! Сама спала, себе сон видела!» («Былины», 18), po czym wymierza jej dwa siarczyste policzki i dwukrotnie rzuca o podłogę. Wołga Busłajewicz, przed którym sułtanka ostrzegała męża, dzięki cudownym przemianom kolejno w wilka, gronostaja i małego ptaszka unieszkodliwia wojsko tureckie i ochoczo dzieli łupy. Metaforycznie sformułowana przepowiednia zawarta we śnie sprawdza się w rzeczywistości.

Szczególną rolę snu jako czynnika aktywizującego akcję odnaleźć można natomiast w cytowanej już dwudziestowiecznej pieśni bylinnej o Czapajewie. Dłuższa relacja Pietruszki, oddanego zucha «o płowych kędziorach», który nie może spać i wierci się niespokojnie, składa się z dwu obrazów: alegorycznego i realnego. W pierwszym z nich w szczerym polu na dębie pojawia się czarny kruk przemawiający ludzkim głosem. «Wieszczce ptaszysko» jest jednym z najstarszych symboli śmierci i jego obecność stanowi wystarczającą jej zapowiedź. W tym przypadku jednak sen alegoryczny uzupełniają realne informacje: «nad brzegami onej Ural-rzeki» «informuje ptak-zwiastun, grasują niezliczone zastępy rozbójników» («Byliny», 163—164). Rzeka Ural, forsowana przez rannego Czapajewa, staje się miejscem jego śmierci.

Symboliczną wymowę ma wróżebny sen żony Stefana Musicia, bohatera cyklu kosowskiego. Kobieta opowiada «zły sen» [zao sanak] słudze: stado gołębi z dwoma przewodnikami leci nad pole kosowskie, spada na tabor sułtana i już się stamtąd nie podnosi. (Đurić, 270). Interpretacja tego obrazu sennego jest dla kobiety jednoznaczna — to ostrzeżenie, zapowiedź śmierci. Tak też to rozumie sługa; świadom niebezpieczeństwa, nie chce wzbudzać lęku w obozie Stefana, nie rozpowszechnia złej wróżby, która oczywiście się spełnia: w bitwie ginie książę Łazarz i dzielny Stefan Musić. Henryka Czajka w przywołanej wcześniej pracy, wspominając o snach wróżebnych, przypisuje je najczęściej kobietom, jak ma to miejsce w omawianej pieśni, ale w całym przebadanym korpusie najdawniejszej epiki serbsko-chorwackiego obszaru językowego udało się odnaleźć tylko dwa cytowane tu przykłady.

Na dwa sny alegoryczne zwraca uwagę Mirosław Kasjan (Kasjan, 29), wydawca polskich przekładów dum ukraińskich. Po śmierci wspomnianego już Iwana Konowczenki jego starej matce «Приснитися [...] сон, Барзо дивен напричуд» («Хрестоматія», 200). Opowiada go spotkanym na bazarze sąsiadom, którzy znając prawdę, nie chcą jej rozbawiać złudzeń: «Ти, удово, стара жоно, Не плач, не журися, Бо вже твій син Ивась подружився: Поняв собі дівку туркеню, чужоземку, У зеленій сукні, з білими басанами; Бог йому да поміг, горазд живе, Подати не дає, Хліба не присіває, Нихто його не зачипає!» («Хрестоматія» 200). Nieco odmienny wariant dumy tłumaczy Kasjan — wdowa sama opowiada swój sen, «mój syn na wojnie się ożenił, / Za żonę pojął Turczynkę hardą i pyszną, / We wstęgach białych na zielonym odzieniu. / Pańszczyzny ona nie odrabia, / Podatku nie płaci / I nikt w węgły jej chaty nie stuka, / ona tylko jednego, sędziego sprawiedliwego, pana z niebios słucha» (Kasjan, 131), ale każdy niemal drobny szczegół charakterystyki poślubionej kobiety jest odniesieniem do wyobrażenia śmierci, która tylko Boga się boi i której nikt dobrowolnie nie szuka.

Sen alegoryczny, pouczający jest tematem dumy «Wróżba ze snu»: młodzieniec prosi o jego interpretację swoją matkę, która innym ludziom «sny odgaduje». Wyjaśnienia otrzymuje po każdym z trzech kolejnych obrazów. Symbole dotyczą wyboru towarzyszkii życia: góra rozkwitająca czerwonym kolorem wina oznacza kobietę

zameżną, która gotowa jest opuścić rodzinę dla młodego bohatera; zielony kolor symbolizuje bogatą wdowę, a biały kolor kamienia skromną sierotę, która jest najlepszą kandydatką na żonę. Barwne symbole i pogodne zakończenie («Gdy mąż i żona żyją w poczciwości, / Święty Mikołaj chadza do nich w gości» — Kasjan, 142) nadają tej dumie charakter liryczny, a główny motyw wyboru narzeczonej zbliża ją do licznych w folklorze słowiańskim pieśni związanych z wyborem męża lub żony.

Z krótkiego przeglądu obecności motywu snu w dawniejszej ludowej słowiańskiej epice bohaterskiej można wysnuć wniosek o kilku podobieństwach i kilku różnicach. Bohaterowie południowosłowiańscy i ukraińscy rzadko odpoczywają, układając się do snu. Pokazywani są w działaniu, ich sprawność fizyczna nie podlega dyskusji, nie muszą jej regenerować, a pokrzepieniu częściej służą obfite posiłki. Na Bałkanach nawet krótkie chwile oderwania od rzeczywistości mogą spowodować niebezpieczne skutki. Bohaterowie bylin natomiast zapadają w twarde sen, zbierając siły do wykonania trudnych zadań; wzmianki o spaniu nasycone są realistycznymi szczegółami (namiot, łożo, okrycie, chrapanie), przyziemne, naturalne potrzeby ludzkie mają przybliżyć te postaci wyposażone skądinąd często w cechy nadprzyrodzone — potężny wzrost, siłę i nadprzyrodzone umiejętności przemiany w inną istotę. Hiperbolizacja cech bohaterskich dotyka także potrzeby wypoczynku: Dobrynia Nikitycz «То он день едет по красному по солнышку, / Да он в ночь ехал по светлому по месяцу / [...] Он-то ездил целый день с утра до вечера» («Былины», 37); ten sam bohater jednak — jak wykazano wyżej — krzepi się snem.

Wspólną — bez wątplenia — cechą junaków, bohaterów epickich jest wiara w sny, a ponieważ łatwiej zapadają w pamięć sny-koszmary, w obawie przed możliwością ich ziszczenia się wypowiedane są zaklęcia: «San je laža, a Bog je istina», «Sen mara, Bóg wiara», nawet przekleństwa («Бодай николи не явився!»). Pozytywną interpretację snu ma też zapewnić serbskie powiedzenie «dobar junak dobar san usnio». Złowieszczy sen-przepowiednia bywa interpretowany na opak (jak w dumie o Iwanie Konowcencie), zatajony (jak w pieśni o Stefanie Musicciu) bądź wręcz odrzucony, nieprzyjęty do wiadomości (jak w bylinie o Busłajewiczu). Wspólną płaszczyzną tych przypadków jest przekonanie o tym, że poprzez widzenie senne odsłania się śniącemu jakaś część Niewiadomego, tajemnica przyszłości, którą chciałby poznać, ale której się lęka. Z tym uniwersalnym doświadczeniem trudno się nie zgodzić.

Bibliografia

1. Byliny / wybrał, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył M. Jakóbiec. — Wrocław, 1948.
2. Czajka H. Bohaterska epika ludowa Słowian Południowych. Struktura treści. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.

3. *Jakóbiec-Semkowowa M.* Czy bohaterowie jugosłowiańskiej epiki rycerskiej mogli być bogaci? // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. — 8. Pieńiądz / *Slavica Wratislaviensia*. — T. CXLIX / red. K. Chrobak, M. Filipek, M. Jakóbiec-Semkowowa, A. Matusiak, Ł. Skotnicka. — Wrocław, 2009.

4. *Jakóbiec-Semkowowa M.* Czy Królewicz Marko i jego pobratymcy byli bohaterami z krwi i kości? // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. — 9. Ciało / *Slavica Wratislaviensia*. — T. CLIII / red. A. Matusiak, I. Gwóźdz-Szewczenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko. — Wrocław, 2011.

5. *Na ciche wody. Dumy ukraińskie* / Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył M. Kasjan. — Wrocław, 1973.

6. *Выезд Алеши из Ростова и встреча его с Тугарином* // *Былины* / Подготовка текста и комментарии В. Проппа и Б. Путилова. — Москва, 1958.

7. *Ђурић В.* Антологија народних јуначких песама. — Београд, 1973.

8. *Колеса Ф.* Українська усна словесність. — Львів, 1938.

9. *Українська народна поетична творчість. Хрестоматія* / упорядкував Ф. М. Поліщук. — Київ, 1968.

10. <http://rusfolklor.ru/archives/854#more-854>.

11. <http://www.istorijskabiblioteka.com/art2:legendarna-biografija-marka-kraljevica>.

12. http://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljevi%C4%87_Marko.

Włodzimierz Mokry

Uniwersytet Jagielloński (Kraków, Polska)
ukrainoznawstwo@uj.edu.pl

PHILOSOPHY OF LAND AND HUMAN LIFE IN THE WORK OF VASYL STEFANYK

Vasyl Stefanyk was a writer-thinker who drew the knowledge of the land in the first place from the life wisdom which is nearest related to the land, because of working on it the Ukrainian peasants — хлібороб (chliborob) for the bread. The overall picture of land was included in both the literary, publicist works, speeches, as well as in the mails of Stefanyk sent to friends, especially to Olga Kobylanska — the author of a novel titled *A land*. The literary image of the land is the most important in the works of a novelist, which in accordance with the creator's intention, is usually seen through the eyes of his novels' characters. Essential is that prototypes of these characters who are practicing ground, are often such in *Pokucie* as immortalized in the novel *Stone cross* by Ivan Didukh — relative of the writer's mother, Oksana Kejwan (maiden name Didukh) or his father — Semen Stefanyk. For those characters who live according to the Ukrainian Christian tradition, the land is a mother-life giver, the giver and the source of life for all living beings, and it means "the providential [...] external frameworks of human life", both material and spiritual, celestial, especially for the Ukrainian peasant, preparing the land for the giving birth of bread. Stefanyk shows the experiences of his characters in extreme situations, because, as he confided after writing the novel *She — land*, he wanted "the strings of the soul of our peasant so heavily to be tuned and stretched that the great music of Beethoven flowed out from it". From the image of the Ukrainian village created by Stefanyk which is most commonly tragic, due to lack of land and its fruits, contrasts sharply outlined in the novel *A Thread*, *Maria*, and *A dream of an own land* the perfect image of the host of the land and the figure of mother — the refuge of the Ukrainian family. It is the host who is thanking God for the given to him the piece of land and sharing its fruits — bread with loved ones. The mother is a housewife who is loved by a "burly husband" who needs a piece of land that to be able to feed the whole family.

"Punching down to their knees into the ground with horrible faces turned to the sky", the Ukrainian peasants — хлібороби who are shining of reflections of the Creator, are in the opinion of Stefanyk the blood of homeland, which thanks to the work of its worthy sons results in necessary for life of every Ukrainian family, rhodium and nation everyday "extraordinary spiritual bread".

Keywords: Vasyl Stefanyk, the Ukrainian modernism, the Ukrainian Christian tradition, philosophy of life, the Ukrainian national identity.

FILOZOFIA ZIEMI I ŻYCIA CZŁOWIEKA W DZIELE WASYLA STEFANYKA¹

Wasył Stefanyk był pisarzem-myślicielem, który wiedzę o ziemi czerpał przede wszystkim z mądrości życiowej najbliższej związanych z ziemią, bo pracujących na niej na chleb ukraińskich wieśniaków — *хліборобиє* (chliborobiw).

Interesujący nas całościowy obraz ziemi zawarty został zarówno w utworach literackich, publicystycznych, przemówieniach, jak i w korespondencji Stefanyka do przyjaciół, zwłaszcza do Olgi Kobylańskiej — autorki powieści zatytułowanej «Ziemia». Najważniejszy w dziele pisarza literacki obraz ziemi, zgodnie z zamierzeniem twórcy, jest widziany z reguły oczami bohaterów jego nowel. Istotne, że prototypami tych bohaterów uprawiających ziemię są często znani autorowi sąsiedzi z rodzinnego Rusowa na Pokuciu. Bohaterem takim jest między innymi uwieczniony w noweli «Kamienny krzyż» Iwan Diduch — krewny matki pisarza, Oksany Kejwan z domu Diduch, czy sam jego ojciec — Semen Stefanyk.

Z analizy dzieła najwybitniejszego mistrza noweli ukraińskiej wynika, że dla bohaterów jego utworów, starających się żyć zgodnie z obrzędowo-religijną, z gruntu chrześcijańską tradycją ukraińską, ziemia jest matką-rodzicielką, dawczynią i źródłem życia wszystkich istot żyjących i stanowi «opatrnościowe [...] ramy zewnętrzne życia ludzkiego»², zarówno materialnego, jak i duchowego, niebiańskiego, zwłaszcza dla chłopu ukraińskiego, przygotowującego ziemię do rodzenia chleba.

¹ Filozofię ziemi i życia człowieka rozumiemy w przede wszystkim jako filozofię historycznie chrześcijańską, czyli tę, która rozwinęła się w środowisku chrześcijańskim, a nie tę, która — jak zastrzega Józef Bocheński — zakłada dogmaty chrześcijańskie. Por. *J. Bocheński* Zarys historii filozofii. — Kraków, 1993. — S. 98—108. Filozofia (*gr.* umiłowanie mądrości) ma także udział w przekazywaniu człowiekowi «mądrości Bożych Ksiąg, Słowa Bożego» (*A. Szeptycki* Boża mądrość // *Metropolita Andrzej Szeptycki* Pisma wybrane / wybór M. H. Szeptycka, M. Skórka. — Kraków, 2000. — S. 307). «Mówiąc o filozofii chrześcijańskiej, mamy na myśli wszystkie ważne kierunki myśli filozoficznej, które nie powstałyby bez bezpośredniego lub pośredniego wkładu wiary chrześcijańskiej... [filozofia służy] formowaniu pytania o sens życia i poszukiwania odpowiedzi na nie [...] przez rozumowe poznawanie przyrody można dotrzeć do Stwórcy [...] „Bo z wielkości i piękna stworzeń poznaje się przez podobieństwo ich Stwórcę”» (*Mdr* 13, 5). (*Jan Paweł II* Encyklika *Fides et ratio* (Wiara i rozum) // Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. — Kraków, 2000. — S. 1085, 1103, 1164). Za odwołaniem się głównie do filozofii chrześcijańskiej przemawia przyjęta przez Wasyła Stefanyka koncepcja przedstawienia obrazu ziemi widzianej głównie oczami swych bohaterów, wychowanych w tradycji chrześcijańskiej i przekonanych, że są oni dziełem Stwórcy, podobnie jak ich rodzicielka-ziemia.

² *G. Becquet* Ziemia // *X. Léon-Dufour* Słownik teologii biblijnej. — Poznań, 1994. — S. 1129. Podczas rozważań o ziemi wszyscy badacze chrześcijańskich kultur narodowych odwołują się z reguły do wiedzy zawartej w Biblii, począwszy od «Księgi Rodzaju», gdzie czytamy: «Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię» (Rdz 1, 9). «Niebo i ziemia są tu po prostu określeniem związanego ze stworzeniem świata początku w układzie tego, co na górze i co na dole, co z ducha i co z materii» (*M. Lurker* Słownik wyrazów i symboli biblijnych / tłum. K. Romaniuk. — Poznań, 1989. — S. 278).

W nowelach zatytułowanych «Ona — ziemia», «Pole», «Miedza», «Synowie», «Sen o ziemi», a także «Kamienny krzyż» czy «Niebieska książeczka», głęboki związek wieśniaków z uprawianą przez siebie ziemią ukazany został z charakterystyczną dla prozy Stefanyka tendencją do kreowania bohaterów przeżywających stany najwyższego napięcia psychicznego. Przeżywają oni dramat utraty ziemi lub lęku na myśl o braku następcy po śmierci gospodarza, którego synowie — jak chociażby w nowelach «Synowie» i «Maria» — polegli, walcząc o wyzwolenie ziemi ukraińskiej zajmowanej przez zaborców.

Zgodne z wewnętrznym przekonaniem i zamierzeniem artystyczno-ideowym pisarza ukazywanie przeżyć bohaterów w sytuacjach krańcowych — jak zwierzał się twórca po napisaniu noweli «Ona — ziemia» — zmierzało do tego, «by struny duszy naszego wieśniaka tak mocno nastroić i naciągnąć, by z tego wypłynęła wielka muzyka Beethovena»³.

Nieprzypadkowo też najgłębsze, biblijne rozumienie istoty ziemi i jej znaczenia w życiu człowieka okazuje znajdujący się w sytuacji ekstremalnej bohater noweli zatytułowanej «Miedza». Wierzy on, że ziemia, stworzona przez Boga tuż po niebie⁴, jako córka Stworzyciela jest żywa, a zatem jest rodzicielką wszystkich wyrastających z ziemi istot, przede wszystkim zaś ziemską matką człowieka. Dlatego też uważający się za prawowitego syna ziemi bohater «Miedzy», powodowany nadzieją na odpuszczenie grzechów, miał odwagę zwrócić się do Boga-Stwórcy z następującymi słowami modlitewnego błagania: «Ziemia — to Twoja córka i Ty [Boże] powinieneś mi wybaczyć»⁵.

Świadomość tego, że Terra-Mater, Ziemia-Matka jest żywa, rodzi z własnej «substancji żywe istoty»⁶ i dzięki swemu bogactwu oraz urodzajności stanowi pod-

³ В. Стефаник 3 листа до редакції журналу «Плужанин» 1 серпня 1927 року // іdem, Публіцистика. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953. — S. 99. Jeżeli nie podano inaczej, wszystkie tłumaczenia z języka ukraińskiego autora tekstu — W.M.

⁴ Z «Księgi Rodzaju» wiemy, że po stworzeniu nieba w drugim dniu, trzeciego dnia Bóg stworzył ziemię: «A potem Bóg rzekł: „Niechaj zbiorą się wody spod nieba w jedno miejsce i niech się ukaże powierzchnia sucha!” A gdy tak się stało, Bóg nazwał tę suchą powierzchnię ziemią, a zbiorowisko wód nazwał morzem. Bóg widząc, że były dobre, rzekł: „Niechaj ziemia wyda rośliny zielone: trawy dające nasiona, drzewa owocowe rodzące na ziemi według swego gatunku owoce, w których są nasiona”. I stało się tak. Ziemia wydała rośliny zielone...» (Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. — Poznań-Warszawa, 1971. — S. 21).

⁵ Твори Василя Стефаника / ред. Ю. Гаморак. — Львів, 1942. — S. 306.

⁶ «Skoro ziemia jest Matką — pisze Dorota Forstner — rodzi z własnej substancji żywe istoty, to znaczy, że i ona jest żywa, i wszystko, co z niej pochodzi, poświęcone jest życiu. Chociaż człowiek wraca do niej martwy, to jednak powinien i może żyć na nowo, bowiem jest zrodzony z Terra-Mater. Podobnie jak narodziny do życia były wyjściem z wnętrza ziemi, tak śmierć jest powrotem „do siebie”, gdy tylko dobiegnie kresu wyznaczona każdemu miara życia, aby narodził się ponownie, aby przed tymi ponownymi narodzinami odpoczął, oczyścił się i odnowił» (D. Forstner Ziemia // eadem, Świat symboliki chrześcijańskiej / przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. — Warszawa, 1999. — S. 80). Por. M. Eliade Die Religionen und das Heilige. — Frankfurt, 1986. — Rozdz. 7.

stawę życia dla pracującego na ziemi człowieka, miał ojciec pisarza Semen Stefanyk, którego pamięci syn Wasyl poświęcił jeden ze swych najważniejszych utworów, nieprzypadkowo zatytułowany «Ona — ziemia». Znamienne, że utwór ten — jak zapisał w swych wspomnieniach Wasyl Stefanyk — stanowi literacko przetworzoną rozmowę ojca pisarza ze zmuszonymi zostawić swoją ziemię uciekinierami wojennymi z Bukowiny: gazdą Danyłą i jego żoną Marią, która z żalu po utracie ziemi straciła mowę. Wówczas, podczas podsłuchiwanej przez Wasyla całonocnej rozmowy z goszczącymi w domu Stefanyków uciekinierami, jego ojciec wypowiedział przeświadczenie o najważniejszej dla chłopów ukraińskiego sprawie, jaką była konieczność posiadania przez niego własnej ziemi, włączone po literackim dopracowaniu do noweli «Ona — ziemia»⁷:

«Наше діло з землев; пустиш єї, то пропадеш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долоньями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиши, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату і дітей і внуків, шо регочутси, як срібні дзвінки, і червоніют, як калина»⁸

(Nasza sprawa z ziemią jest taka: puścisz ją, to przepadniesz, trzymasz ją, to ona wszystką siłę z siebie wygarnia, wyczerpuje dłońmi twoją duszę; przyłgniesz do niej, garbisz się, to ona z siebie żyły wysysa, a za to masz trzodę i staда, i stogi. I ona za twoją siłę daje ci pełną chatę i dzieci, i wnuków, co rechczą jak srebrne dzwoneczki i czerwienieją jak kalina).

Jak widać, w rozumieniu Semena Stefanyka ziemia jako Terra-Mater jest żywą córką Stwórcy i «oznacza nie tylko glebę, ale też wszystko, co z siebie wydaje i co na niej żyje, zwłaszcza wspólnotę ludzką»⁹. A zatem ziemia jako symbol «wszelkiego stworzenia, a tym samym wszystkich bytów przemijających»¹⁰, a zwłaszcza nie-

⁷ Dopowiedzmy, że po wypowiedzeniu w tej rozmowie przez Semena Stefanyka przytoczonej opinii, uciekinierzy postanowili wracać i walczyć o odzyskanie pozostawionej ziemi. Uczestnictwo w tej rozmowie Wasyla Stefanyka zmieniło na bardziej ciepły i wyrozumiały jego stosunek do ojca, uchodzącego za dość zamkniętego. O społecznym rezonansie noweli «Ona — ziemia» świadczy fakt, że wystawiono ją jako sztukę teatralną i powstała jej filmowa adaptacja.

⁸ В. Стефаник Вона — земля // Твори Василя Стефаника..., s. 273.

⁹ D. Forstner Ziemia..., s. 80.

¹⁰ M. Lurker Ziemia // idem, Słownik wyrazów..., s. 278. W Psalmie 24 zapisano wprost: «Do Jahwe należy ziemia i to, co ją napelnia, świat i jego mieszkańcy» (Ps 24, 1); Pismo Święte..., s. 590. W «Księdze Mądrości» Syracha ziemia staje się «matką żyjących»: «Wielka udręka stała się udziałem każdego człowieka i ciężkie jarzmo dla synów Adama, od dnia wyjścia z łona matki, aż do dnia powrotu do matki wszystkich» (Syr 40, 1); Pismo Święte..., s. 827; natomiast «Księga Ezdrasza» przytacza wyznanie Stwórcy: «Uczyniłem ziemię łonem Matki dla wszystkich, którzy w swoim czasie zostali w niej zasiani» (D. Forstner Ziemia..., s. 80).

zniszczalnych, nieśmiertelnych, oczekuje od swych dzieci należnego szacunku, oddania i troski, by była przez jej Synów «spulchniana, żeby zgotować ziarnku miękkie łożę»¹¹, na którym jej owoce dojrzewać będą jak dziewczyna do zalotów z noweli «Ozimina»: «Земля все молода, вона як дівка, свето є — то вбереси, будний день — то вона по-будному вбрана, а все дівочить — відколи світа та сонця»¹² (Ziemia zawsze jest młoda, ona jak panna, święto jest — stroi się, dzień powszedni — to ona choć zwyczajnie ubrana, ale wciąż wdzięczy się — od świtu do nocy).

Obraz ziemi zawsze młodej jak panna i dojrzewającej jak ozime zboże potrzebne do wypieczenia chleba powszedniego niezbędnego do życia każdego człowieka — zgodnie z antyczną tradycją grecką, a także kulturą chrześcijańską — staje się u Wasyla Stefanyka nie tylko symbolem ziemi Terra-Mater (rodzącej wszelkie stworzenia), a więc wszystkich bytów znikomych, przemijających, ale przede wszystkim bytów nieprzemijających, nieznikomych — *нетлінних* — jak czytamy w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian oraz w ukraińskiej Jutrzni Wielkanocnej¹³ i jak to w swych rozważaniach filozoficzno-teologicznych uzasadnił znany Stefanykowi Hryhorij Skoworoda¹⁴. W zgodzie z tą tradycją również twórca «Kamiennoego krzyża»

Również znawca kultury Słowian Kazimierz Moszyński, omawiając cykl «wierzeń otaczających bogatą, jak mówią tu i ówdzie Słowianie, matkę — ziemię», przytacza przekonanie chłopów na Rusi, iż nie należy uderzać w ziemię kijem, jak czynią to dzieci, gdyż «Grzech bić ziemię; ona jest naszą matką» (*K. Moszyński* Kultura ludowa Słowian. — T. II: Kultura duchowa. — Warszawa, 1967. — S. 510—512).

¹¹ *W. Stefanyk* Synowie, cyt za: *W. Mokry* Ukraina Wasyla Stefanyka. — Kraków, 2001. — S. 205.

¹² *B. Стефанюк* Озимина // *idem*, Моє слово. Новели та оповідання. — Київ, 1991. — S. 122.

¹³ Podczas Jutrzni Wielkanocnej w sobotę i niedzielę wierni obrządku bizantyńsko-ukraińskiego śpiewają: «Ty wskrzesiłeś tych, którzy byli w grobach, dając rodowi ludzkiemu nieznikomość» — «ciało nieznikome [...] Bo śmiertelną pokonawszy siłę, zmartwychwstaniem Twoim, dałeś Chryste wszystkim umarłym nieznikomość. Dawco życia (*життятворче*) Boże nasz, Chwała Tobie» (Молитвослов. Вечірні і утрєні: недільні — щоденні — загальні. — Рим, 1975. — S. 131—134). Natomiast w Pierwszym Liście do Koryntian czytamy: «Oto ogłaszam wam tajemnicę: nie wszyscy pomrzemy, lecz wszyscy będziemy odmienieni. [...] umarli powstaną nienaruszeni, a my będziemy odmienieni. Trzeba, ażeby to, co niszczałne, przyodziało się w niezniszczalność, a to, co śmiertelne, przyodziało się w nieśmiertelność» (1 Kor 15, 51-53). *Pismo Święte...*, s. 1305.

¹⁴ Zdaniem H. Skoworody, śmierci jako zniszczenia nie ma. Istnieje jedynie powrót każdego człowieka, każdej istoty do swego początku, do swego niebytu: w przyrodzie wszystko się starzeje, zmienia się; tylko duch — Bogoczłowiek jest wieczny; nie umiera, lecz zmienia się od śmierci do życia, od rozkładającego się bytu do bytu stałego, wiecznego ciała nieznikomego — *нетлінного тіла*. Por. *W. Mokry* Hryhorija Skoworody rozumienie Chrystusa jako idealnego — prawdziwego człowieka // *Słowianie Wschodni. Duchowość, mentalność, kultura* / red. A. Rażny, D. Piwowarska. — Kraków, 1998. — s. 59.

dostrzega w każdym człowieku pierwiastek niebieski i w sposób niezwykle głęboki oraz sugestywny stara się ten duchowy pierwiastek przedstawić, a także ochronić i umocnić, zwłaszcza w człowieku odtraconym przez społeczność, jak na przykład matka nieślubnego syna z noweli «Grzech», matka pozostawiona przez syna w samotnej, zimnej izbie w noweli «Wigilia» czy zdesperowany ojciec, który utopił swą córeczkę, by ulżyć jej cierpieniu, a będąc świadomy swego zbrodniczego czynu, robi znak krzyża i oddaje się w ręce sądu, by odpokutować swój grzech («Nowina»).

Wszyscy bohaterowie prozy Stefanyka są świadomi swych złych uczynków, pragną odpokutować grzechy, by móc wyzwolić się z uwikłań w sprawy ziemskie z myślą o podążaniu ku dobru i osiągnięciu rzeczy niebiańskich, zgodnie z pouczeniem św. Pawła z Listu do Kolosan: «Dążcie do tego, co w górze, nie do tego, co na ziemi. Umarliście bowiem w Bogu. Gdy się ukaże Chrystus, nasze życie, wtedy i wy razem z Nim ukażecie się w chwale» (Kol 3, 2-4)¹⁵.

Wyrazistym przykładem człowieka wywikłanego ze spraw wyłącznie ziemskich i wznoszącego się ku wartościom duchowym jest zasługujący na odrębne omówienie Iwan Diduch, który na uprawianej przez siebie z wielkim trudem ziemi wycisnął własne piętno, naznaczając skaliste wzgórze symbolizującym duchowe zwycięstwo nad materią kamiennym krzyżem. Podobnie jak w noweli «Kamienny krzyż», w zwycięstwie ukrzyżowanego, ale zmartwychwstałego Chrystusa oraz w Jego matce Maryi znajduje oparcie, życiową mądrość, wiedzę i radę, jak żyć dalej, ojciec rozpaczający po utracie obu synów walczących o wyzwolenie ziemi ukraińskiej («Synowie»).

Przedśmiertne życzenie tytułowego bohatera noweli «Miedza», pragnącego wrócić do łona Matki-Ziemi, współbrzmi z postawą Hioba, który w odpowiedzi na «Hiobowe wieści», w celu uwolnienia się od spraw ziemskich: «jedną po drugiej — rozdarł swoje szaty, ostrzygł sobie głowę, rzucił się na ziemię i modlił się, mówiąc: „Nagi wyszedłem z łona matki i nagi tam wrócę. Dał Jahwe i zabrał Jahwe. Niech będzie imię Jahwe błogosławione!”» (Hi 1, 21)¹⁶. Bohater «Miedzy» z łona śmierci

¹⁵ Pismo Święte..., s. 1337.

¹⁶ D. Forstner Ziemia..., s. 80. Dopowiedzmy, że «Wołanie Hioba — jak zauważa D. Forstner — św. Grzegorz Wielki zinterpretował w sposób następujący: „Nagim mnie ziemia wydała, kiedy tu przybyłem, nagim ziemia przyjmie, kiedy stąd odejdę”. [...] Z pojmowaniem ziemi jako matki spotykamy się także w Piśmie Świętym, oczywiście nie w duchu pogańskim, ale w duchu, w którym wszystkie sprawy, a więc i takie rozumienie ziemi, odnosi się do Boga» (s. 80). «W mowach Boga Job otrzymuje częściową odpowiedź na swoje trudności. Z cudownych rządów Bożych przebija wielkość niepojęta dla umysłu ludzkiego. Przewija się ona w tym, że Bóg troszczy się o wszystko na świecie. Bóg, w którym Job widział swojego przeciwnika, jest i pozostanie dobrym Bogiem, kochającym wszystkie swoje stworzenia. Pełnej odpowiedzi na ten problem musimy jednak szukać dopiero w Nowym Testamencie — w krzyżu Chrystusa. [...] W tradycji Job był uznawany za typ Chrystusa cierpiącego niewinnie. W liturgii czyta się niektóre rozdziały tej księgi w oficjum za zmarłych, gdzie mają one wyrażać cierpienia duszy spragnionej Boga i szczęścia wiecznego po wyjściu z miejsca próby, jakim jest czyściec» (Wstęp do księgi Joba // Pismo Święte..., s. 539—540).

prosił najbliższych, by położyli go na ziemi, gdyż zapragnął po raz ostatni ją ucałować, i nakazywał, by bez ubierania zasypano go w trumnie tą samą ziemią, w której spoczęły ciała tych, którzy ją wyzwali:

«Здойміть мене на землю, най її ще раз поцілую... Аби-сте мені до деревища насипали землі і не вбирали. Я хочу лиш з нею бути, так як наші..., яких поховано в землі, яку визволяли».

(Połóżcie mnie na ziemię, niech ją jeszcze raz pocałuję... Abyście mi do trumny nasypali ziemi i nie ubierali. Chcę tylko być z nią, tak jak nasi, których pochowano w ziemi, którą wyzwali)¹⁷.

Jak widać, dla przywiązanych całym swoim jestestwem do ziemi¹⁸ bohaterów wyszczególnionych wyżej utworów ziemia jest nie tylko jedyną żywicielką ich rodzin. Fundator kamiennego krzyża Iwan Diduch, ojciec dwóch synów oraz staruszek z noweli «Miedza» darzą ziemię szczerą miłością i gotowi są z odpowiedzialnością i szacunkiem gospodarza uprawiać ją jako ziemię-rodzicielkę, niezależnie od tego, czy jest to ich własna czy cudza ziemia¹⁹. Szanując ją jako «rzeczywistość życiodajną»²⁰ i sakralizując za obdarowywanie człowieka swymi owocami, synowie ziemi czują się odpowiedzialnymi za jej oblicze gospodarzami, powołanymi do czynienia jej «sobie poddaną» (Rdz 1, 28)²¹.

Uprawiana z miłością i przemieniana przez swoich synów ziemia kształtuje za razem psychikę, osobowość i charakter swych dzieci, uszlachetnia je. Pod stopami przygotowującego ziemię pod siew zboża Maksyma.

«земля подавалася, розсипувалася, Максимові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість,

¹⁷ *В. Стефаник Межа* // Твори Василя Стефаника / ред. Ю. Гаморак. — Львів, 1942. — С. 332.

¹⁸ Bohaterką taką jest ukazana w noweli «Pole» przywiązana do ziemi wszystkimi częściami swojego istnienia matka, którą podczas pracy zmorzył kamienny sen i dlatego nie uratowała życia swemu pozostawionemu pod krzakiem niemowlęciu: «Pośród wykopanej naci śpi matka. Jej nogi to same rany, pokaleczone, porżnięte, podrapane. Leży jak kamień, jakby przyrosła czarnymi włosami do ziemi» (*W. Stefanyk Pole*, cyt. za: *W. Mokry Ukraina Wasyla Stefanyka...*, s. 181).

¹⁹ «Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї жиєш, своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой допевне» (A ziemię całuj wszędzie, gdziekolwiek byś stąpił: twoja czy obca, ona cię karmi; swoja rodzi i cudza rodzi... Co prawda to prawda). *W. Stefanyk Sen*, cyt. za: *W. Mokry Ukraina Wasyla Stefanyka...*, s. 193.

²⁰ *G. Becquet Ziemia...*, s. 1128.

²¹ «„Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną; abyście panowali nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym i nad wszystkimi zwierzętami pełzającymi po ziemi”. I rzekł Bóg: „Oto wam daję wszelką roślinę przynoszącą ziarno po całej ziemi i wszelkie drzewo, którego owoc ma w sobie nasienie: dla was będą one pokarmem”» (Rdz 1, 28-29). *Pismo Święte...*, s. 22.

і за те він її так любить. І як він викидав жменею зерно, то приповідав: „Колисочку я вам постелив м’якеньку, ростить до неба”».

(ziemia ustępowała, rozsypywała się, nogi Maksyma wyczuwały miękkość, tę miękkość, która rzadko gości w duszy chłopa: od ziemi płynie do niego ta miękkość i dlatego tak ziemię miłuje. Maksym rzucał garść ziarna i przygadywał: «Posłałem wam kołyseczkę mięciuchną, rośnijcie pod niebo»)²².

Zakorzeniony w ojczyściej ziemi człowiek, który pragnie «przyłgnąć do niej, poznać i polubić ją, aby ona do niego przemówiła»²³, będzie zawsze gotowy, gdy

²² *W. Stefanyk Synowie...*, s. 205.

²³ Znani Wasylowi Stefanykowi pisarze zachodnioukraińscy z kręgu Ruskiej Trójcy — Markijan Szaszkievicz, Jakub Hołowacki i Iwan Wahylewicz, w odpowiedzi na zagrożoną w Galicji w latach trzydziestych XIX wieku ukraińską tożsamość narodową, w następujący sposób tłumaczyli swoje rozumienie narodu ukraińskiego i znaczenie dla jego rozwoju duchowego języka ojczystego oraz «życia politycznego». Zdaniem J. Hołowackiego: «Naród to moralna osoba, która osiadłszy, wiele lat musi siedzieć w jednym miejscu, aby przyzwyczaić się do ziemi, do klimatu, zapoznać się z przyrodą, przyłgnąć do niej, poznać i polubić ją, aby ona do niego przemówiła i aby naród sam stworzył pieśni, wymyślił i wynalazł sobie właściwą formę dla wyrażenia swych uczuć». «Naród podług mojego mniemania — pisał I. Wahylewicz — jest lud, który wstąpiwszy w życie polityczne, wyrobił sobie właściwy charakter lub, że tak powiem, osobny typ, a do tego najwięcej należy język». Natomiast Markijan Szaszkievicz podkreślał, że «język to najuczciwszy, najwierniejszy dar przyrody [...]. W nim przejawia się dusza narodu, poziom oświaty, głębia i szerokość jego horyzontów myślowych, jego rozumienie i odczuwanie przyrody i jej zjawisk. Jest to majestatyczny, z wielu odgłosów utworzony, pięknie brzmiący głos narodu — tych wzniosłych i nigdy nie milknących instrumentów przyrody. A jeżeli język nazwiemy wielką i harmonijną wielogłosową muzyką narodu, to piśmiennictwo będzie jego najpiękniejszym i wiernym obrazem» (*W. Mokry «Ruska Trójca»*. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. — Kraków, 1997. — S. 37). «Ojczyzna, czyli ziemia ojców jest jednym z głównych elementów życia każdego narodu. Jak długo tedy trwa Boże doświadczenie, ojczyzna cierpiąca upokorzenia i znajdująca się daleko, zajmuje miejsce centralne w ich modlitwach (Ne 9, 36n), w ich troskach (2, 3), w ich nadziejach na przyszłość (Tob 13, 9-17; Ba 4,30-5,9)». *P. Grelot Ojczyzna // Słownik teologii biblijnej...*, s. 628—630. Zdaniem błogosławionego Jana Pawła II: «Wyraz „ojczyzna” łączy się z pojęciem i rzeczywistością ojca. Ojczyzna to jest poniekąd to samo co ojcowizna, czyli zasób dóbr, które otrzymaliśmy w dziedzictwie po ojcach. To znaczące, że wielokrotnie mówi się też: „ojczyzna matka”. Wiemy z własnego doświadczenia, w jakim stopniu przekaz dziedzictwa duchowego dokonuje się za pośrednictwem matek. Ojczyzna więc to jest dziedzictwo, a równocześnie jest to wynikający z tego dziedzictwa stan posiadania — w tym również ziemi, terytorium, ale jeszcze bardziej wartości i treści duchowych, jakie składają się na kulturę danego narodu. O tym właśnie mówiłem w UNESCO w czerwcu 1980 roku, podkreślając, że nawet wówczas, gdy Polaków pozbawiono terytorium, a naród został podzielony, dziedzictwo duchowe, czyli kultura przejęta od przodków, przetrwało w nich. Co więcej, wyjątkowo dynamicznie się rozwijało» (*Jan Paweł II Pojęcie ojczyzna // Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci.* — Kraków, 2005. — S. 66).

przyjdzie taka potrzeba, bronić tej ziemi do końca i zapłacić za jej zachowanie cenę najwyższą, jak uczynili to dwaj bohaterowie z noweli «Synowie», będący w przekonaniu odbiorców i bohaterów oraz w rozumieniu samego pisarza «krwią ziemi»²⁴ ukraińskiej:

«„Тату, — каже, — тепер ідемо воювати за Україну”. — „За яку Україну?” А він підоймив шаблев груду землі та й каже: „Оце Україна, а тут, — і справив шаблев у груди, — отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати...” „Сину, — кажу, — та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і его на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік”. — „Добре, — каже, — тату, підемо оба”».

(«Ojczy — mówi — teraz jedziemy wojować za Ukrainę». — «Za jaką Ukrainę?» — A on podniósł szablą grudę ziemi i mówi: «Oto ona, Ukraina, a tu — i wskazał szablą na grudę — oto jest krew, idziemy ziemię naszą odbierać wrogowi...» «Synku — mówię — mam jeszcze młodszego syna, Iwana, weź i jego na sprawę; mocny jest, niechaj już lepiej was obu pochowam w naszej ziemi, żeby się tylko nie dostała okrutnemu wrogowi». — «Dobrze — mówi — pójdziemy obaj»)²⁵.

Dzięki nierozzerwalnemu związkowi człowieka z ziemią jawi się ona jako pewien rodzaj «świętej wartości, stanowiąc nomen omen o sensie... lub jego braku podczas ziemskiego bytowania rolnika»²⁶. Natomiast do najwyższej wartości podnoszona jest ziemia, za którą oddali życie jej synowie i w której spoczęły ich ciała. Z bólem, ale i z godnością przyjmujący śmierć swych dzieci ojciec w modlitewnej prośbie do Boga powie: «Niech was obydwu pochowam w tej naszej ziemi, aby wróg z tego korzenia nie mógł jej wydrzeć dla siebie»²⁷. Wróg nie może wydrzeć ziemi tym jej

²⁴ Podczas jubileuszu 60-lecia urodzin Stefanyka chłopci ze wsi Tułowy odczytali list do pisarza, w którym m.in. napisali: «Ty podniosłeś naszą duszę, od wieków tratowaną przez obcych, a lekceważoną przez swoich, i podniosłeś tę naszą duszę do takich wyżyn, jakie należą się synom Ziemi. Tylko Ty jeden wiesz, że nasza chłopska dusza jest twarda i niezwyrodniona, bo taką nas uczyniła Ona — Ziemia, a my jesteśmy jej krwią» (*W. Mokry* Ukraina Wasyla Stefanyka..., s. 17).

²⁵ *W. Stefanyk* Synowie..., s. 208.

²⁶ Por. *D. Puchacz* Wasyla Stefanyka prawda o ziemi // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1998. — T. VII—VIII. — S. 302.

²⁷ «[...] най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік» (*В. Стефанік* Сини // *idem, Твори*. — Київ, 1971. — S. 302. W sposób trafny ujmuje ten problem M. Łużanśkyj, gdy odpowiada na postawiony przez siebie problem: czy mógłby słaby duchem ojciec powiedzieć do syna, który idzie w bój za Ukrainę: «„Synu, weź również młodszego [brata], niech was obydwu pochowam w tej naszej ziemi”». Tak może powiedzieć tylko ten, któremu ukraińska ziemia dała swoją moc i siłę» (*Г. Лужанський* Син землі..., s. 78, cyt. za: *D. Puchacz* Wasyla Stefanyka prawda..., s. 312).

synom, którzy «śpiewając, szli na śmierć za swoją ziemię». Jest tak, gdyż poległym w walce za wyzwolenie ojczystej ziemi — jak sądzi bohater «Miedzy»:

«Гвєра з мертвої руки не мож вирвати... Лиш очі сміються, бо нема мами, щоби їх затулила. А я плачу та гадаю: доки ми ці сміючі очі, як перли, закопуємо, то й наша межа буде»²⁸.

(broni z martwej ręki nie można wyrwać... Tylko oczy się śmieją, bo nie ma mamy, która by je zatuliła. A ja płacze i myślę: dopóki my te śmiejące się oczy, niby perły, zakopujemy, dopóty nasza ziemia będzie).

Można powiedzieć, że w ukazanym przez Stefanyka tak głębokim związku chłopca ukraińskiego z ojczystą ziemią zawiera się swoiste «sprzężenie pomiędzy tym, co duchowe, a tym, co materialne, pomiędzy kulturą a ziemią. Ziemia odebrana narodowi przemocą staje się niejako głośnym wołaniem w kierunku „ducha” narodu»²⁹. Dlatego w sposób wręcz naturalny do Bogarodzicy doświadczonej bólem utraty zamężonego Syna z prośbą o pomoc zwraca się ojciec zraniony śmiercią dwóch synów poległych w walce o wolność Ukrainy:

«А ти, Мати Божа, будь мойов газдинев; ти з своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох».

(А Ты, Матко Божа, bądź moją gaździną; Ты ze swoim synem w środku, a koło ciebie Andrzej oraz Iwan po obu stronach... Tyś dała Syna jednego, a ja obu)³⁰.

Podobnie jak ojciec dwóch poległych w walce o wyzwolenie ojczystej ziemi w noweli «Synowie» oraz zmuszony do opuszczenia swej ziemi Iwan Diduch z noweli «Kamienny krzyż»³¹, duchowe oparcie w ukrzyżowanym, ale zmartwychwstałym Chrystusie odnajdują również zrodzeni z czarnej ziemi i wrośnięci w nią bohaterowie takich nowel Stefanyka, jak: «Pole», «Ona — ziemia», «Wigilia», «Nieszczęście», «Zmarnował się», «Niebieska książeczka», «Klonowe liście», «Pogrzeb», a także przywoływany już bohater tragicznej «Nowiny» — Hryć Łetiuczuj.

Z wyłaniającym się z większości utworów Stefanyka dramatycznym, wręcz tragicznym obrazem życia wsi ukraińskiej, spowodowanego brakiem ziemi i jej owo-

²⁸ В. Стефанюк Твори..., s. 331.

²⁹ Ibidem. *Jan Paweł II* Pojęcie ojczyzna, s. 67: «Duch narodu się budzi — podkreśla papież — żyje nowym życiem i z kolei walczy, aby były przywrócone ziemi jej prawa. Wszystko to ujął Norwid w zwężonej formie, mówiąc o pracy: „[...] Piękno na to jest, by zachwycało do pracy — praca, by się zmartwychwstało».

³⁰ W. Stefanyk Synowie..., s. 209.

³¹ Por. na ten temat: W. Mokry O wierzących w moc krzyża // idem, Ukraina Wasyla Stefanyka..., s. 64—66.

ców, ostro kontrastuje zarysowany w nowelach «Nitka», «Maria» oraz «Sen o własnej ziemi» idealny wizerunek gospodarza dziękującego Bogu za podarowany mu kawałek ziemi i dzielącego się jej owocami — kołaczami — z bliskimi³², a także postać matki — ostoju rodu ukraińskiego, i kochającego ją «krzepkiego męża», któremu, by mógł wyżywić całą rodzinę, potrzebna jest jedynie własna ziemia. Natomiast prawo do posiadania ziemi — zdaniem pisarza — powinni sobie wywalczyć sami uprawiający ją chłopcy³³. Swoją własną ziemię ma i cieszy się jej owocami bezimienna bohaterka noweli «Nitka» — żona Semena i matka trójki dzieci. Pod życzliwym okiem Matki Boskiej przędzie ona odwieczną «długą, nieskończoną» nić swojego rodu, gdyż wręcz instynktownie odczuwa swoje znaczenie i miej-

³² *W. Stefanyk Sen...*, s. 194.

³³ Oprócz bezpośrednich doświadczeń wyniesionych z życia wśród chłopów ukraińskich, Stefanyk, po pierwsze, był świadomy, że Ukraińcy żyjący od wieków na «własnej, ale nie własnej ziemi» (T. Szewczenko), nie wygrali walki o ziemię ukraińską, którą prowadziła szlachta polska z caratem rosyjskim. Pisze na ten temat francuski profesor Daniel Beauvois w swej znakomitej książce, w której przedstawił etapy, sposoby oraz skutki wojny o ziemię, jaką Rosjanie toczyli przez czterdzieści lat z Polakami na Ukrainie i której «ostatecznie nie wygrali... Ukraińcy». Zob. *D. Beauvois* Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863—1914. — Sejny, 1996. — S. 11; por. idem, Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793—1914. — Lublin, 2005. — S. 814. Po drugie, mający doświadczenia działacza politycznego, także jako poseł w parlamencie austriackim (1908—1918) Stefanyk w 1936 roku pisał m.in.: «Ziemi jemu [chłopu] nikt nie da ani nie sprzeda, musi on sobie sam ją wziąć. Rewolucja na Wielkiej Ukrainie pokazała nam, kiedy i jak się to robi... Ta jedyna Ukraina, jaka istnieje w świecie, stworzona została nie waszymi [tj. narodowców — przyp. M.W.] zjazdami i waszymi artykułami. Ale my, chłopcy, nie boimy się bolszewików, bo wszyscy jesteśmy w duszy bolszewikami, choć często strasznie nam robi się od tego słowa...». Cyt. za: *M. Wawrzonek* Stosunek Wasyla Stefanyka do Cerkwi i tradycji religijnych: na materiale wybranych utworów i listów do metropolity Andrzeja Szeptyckiego // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1998—1999. — T. VII/VIII. — S. 270. Dopowiedzmy, że Wasyl Stefanyk należał do Ukraińskiej Partii Radykalnej, której członkowie głosili stosunkowo radykalne poglądy na temat drogi prowadzącej do uzyskania prawa do posiadania przez chłopów ukraińskich własnej ziemi. Jako działacz polityczny w parlamencie austriackim, a następnie obserwator dramatycznej w skutkach sytuacji chłopów ukraińskich, emigrujących w poszukiwaniu chleba, miał wyrobione zdanie na temat przyczyn wszystkich nieszczęść i tragedii osobistych chłopów ukraińskich, zarówno na zachodnich, jak i wschodnich ziemiach Ukrainy, gdzie władze stalinowskie wywołały sztuczny głód w latach 1932—1933. Miał też Stefanyk kontakty z innymi twórcami ukraińskimi m.in. z Łesią Ukrainką, która była zdania, że «kto sam się wyzwoli, ten będzie wolny, kto kogoś wyzwoli, ten weźmie go w niewolę». Cyt. za: *Między Sąsiadami — Між сусідами* // *Almanach Fundacji św. Włodzimierza Chrzciela Rusi Kijowskiej w Krakowie*. — 1999. — Nr 9. — S. 265. Por. też *D. Puchacz* Pożegnanie z ziemią. Problem zamorskiej emigracji zarobkowej w twórczości Wasyla Stefanyka. Próba zrozumienia czy usprawiedliwienia ukraińskiego chłopca // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1998. — T. VII—VIII. — S. 204—208.

sce w społeczności oraz powinność matki i żony. Matka tej idealnej rodziny, której prototypami są członkowie rodziny pisarza, została stworzona do wielkiej «radości, że ona kocha i ją kochają» dzieci i mąż, który wyżywi ich każde nowo narodzone dziecko:

«Він у мене дужий, я ще буду мати діти. Кілько дітей я не народжу... то він усіх погодує. Мушу їх накривати, любити і на них робити».

(Krzepki jest mój mąż, jeszcze będę miała dzieci. Ile mu dzieci urodzę... wszystkie wyżywi. A do mnie należy odziewać je, kochać i dla nich pracować)³⁴.

By ziścił się sen o szczęśliwym życiu ukraińskiej rodziny, której namiastkę, opierając się na życiu własnej rodziny mającej swoją ziemię³⁵, nakreślił Stefanyk w noweli «Nitka», wystarczyłoby zapewnienie chłopom ukraińskim prawa do posiadania ziemi, a także uczciwego ich wynagradzania za uprawianie ziemi zabranej im w przeszłości i do dziś nieoddanej: «A ziemia — to wszystko, jeśli tylko twoja. Ona ciebie i ogrzeje, i ubierze, i nakarmi, i do honoru doprowadzi...»³⁶.

Dla bohaterów Stefanyka, od pokoleń cierpiących poniżenia, upokorzenia oraz zniewolenia z powodu utraty i braku swojej ziemi, odzyskanie jej na własność to pierwsza i najważniejsza potrzeba Ukraińców, przekonanych, że przyczyni się to do poprawy bądź naprawienia ich losu. Dlatego bohaterowie nowel «Synowie» i «Maria», poległi w walce o wyzwolenie ziemi ukraińskiej, będącej dla jej synów «wszystkim», uzyskują miano rycerzy ukraińskiej niepodległości. Dlatego też ziemi okupionej krwią jej synów nie powinny bezcześcić ukraińskie dziewczęta-ladacznice włóczące się po karczmach z moskiewskimi żołdatami, przed czym przestrzega tytułowa bohaterka noweli «Maria» — matka trzech poległych w walce o Ukrainę synów i córki zdrajczyni — Katarzyny³⁷.

Z postępowania bohaterów prozy Stefanyka, ich stosunku do Stwórcy wszelkiego stworzenia, a zwłaszcza do drugiego człowieka — bliźniego wyłania się głęboki i sugestywny obraz ziemi widziany oczami serca kochających swą Terra-Mater synów. To z uprawianej z oddaniem ziemi jej najwierniejsi dziedzice — chłopci ukraińscy — czerpią swą siłę, mądrość życiową, odczytują ducha narodu, jego problemy, pragnienia i marzenia o godnym życiu. Wiarę w zwycięstwo dobra nad złem utwierdza w bohaterach Stefanyka krzyż, wyłaniający się z literackiego obrazu ziemi stworzonego

³⁴ *W. Stefanyk Nitka*, cyt. za: *W. Mokry Ukraina Wasyla Stefanyka...*, s. 219.

³⁵ Prototypami bohaterów noweli «Nitka» stali się matka, ojciec oraz brat i siostra pisarza.

³⁶ *W. Stefanyk Sen...*, s. 193.

³⁷ Szerzej na ten temat zob. *W. Mokry O godnym przyjsciu i zejsci z oblicza ziemi // idem, Ukraina Wasyla Stefanyka...*, s. 41—44.

przez pisarza i będący dla ówczesnego pokolenia Ukraińców oraz ich przywódców³⁸ źródłem siły duchowej pozwalającej ufać w nadejście dla Ukrainy szczęśliwszych czasów.

Podkreślmy, że ziemia wraz z jej całym stworzeniem, a zwłaszcza z człowiekiem, w którego Stwórca «tchnął ducha»³⁹, to główne źródło siły duchowej i twórczej. W swoistej autorefleksji, zatytułowanej «Samemu sobie», rozmyślający nad tym, jakie powinno być jego poetyckie słowo, Wasyl Stefanyk nieprzypadkowo odwołał się do doświadczenia wyniesionego z uprawy ziemi i wyznał, że pragnął, by jego słowo było mocne i czyste jak pług, który orze ziemię, piękne jak urocza dziewczyna i subtelne jak matka⁴⁰, której obraz stworzył między innymi w nowelach «Nitka» i «Maria». Szczególnie bliski związek z ziemią, jej życiodajną mocą oraz podstawą życia rodziny i narodu odczuwają bohaterki obu utworów — zarówno bezimienna żona Semena i matka trójki dzieci, zdana na pomoc zstępującej podczas nocnych prac z obrazu Matki Boskiej («Nitka»), jak i nieprzypadkowo nosząca imię Bogarodzicy tytułowa bohaterka noweli «Maria», która czuwa, by nie została zbezczeszczona ziemia ukraińska, okupiona krwią jej synów i uświęcona ich śmiercią.

Jeżeli «matka ziemia» jest podstawą zaistnienia i życia roślin, zwierząt, a zwłaszcza człowieka, to źródłem zaistnienia oraz trwania rodziny i rodu ludzkiego jest kochająca swojego męża oraz dzieci, ale i przez nich kochana matka z noweli «Nitka». Jej wiara w miłość męża Semena (ojca pisarza), jego miłość do niej i do uprawianej przez niego ziemi pozwala ufać w godne życie ich dzieci — Marii, Wasyla i Jurka.

Patronujący całemu dziełu Wasyla Stefanyka kamienny krzyż wyrastający z uprawianego przez Iwana Diducha skalistego wzgórza jest ponadto świadectwem tkwiącego w człowieku naturalnego dążenia do przemieniania ziemi z taką chrze-

³⁸ Przypomnijmy, że źródła sił duchowych w krzyżu upatrywali spotykający się i korespondujący ze Stefanykiem: Łesia Ukrainka, autorka dramatu «Na polu krwi» («На полі крові») o zdrajcy Chrystusa — Judaszu; Iwan Franko, twórca «Mojżesza» i wiersza «Krzyż», zaczynającego się od słów: «Wszystkich nas znakiem krzyża chrzcili, / Spod znaku krzyża wyrastamy, / Z krzyża wciąż płyną nasze siły / I wiarę świętą utwierdzamy»; a zwłaszcza autor traktatów teologicznych o roli modlitwy i krzyża metropolita Andrzej Szeptycki, utrzymujący kontakty ze Stefanykiem. Por. *Metropolita Andrzej Szeptycki* Znak świętego krzyża // idem, *Pisma wybrane*. — Kraków, 2000. — S. 241. Por. też na ten temat *W. Mokry* Krzyż w życiu duchowym Ukraińców XI—XX wieku // *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci* / Red. W. Mokry. — Kraków, 2001. — S. 211—234.

³⁹ «A wreszcie rzekł Bóg: „Uczyńmy człowieka na Nasz obraz, podobnego Nam. Niech panuje nad ptactwem powietrznym, nad bydłem, nad ziemią i nad wszystkim nadziemnym zwierzętkiem” [...] Stworzył Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył: stworzył mężczyznę i niewiastę. [...] wtedy to Jahwe Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia» (Rdz 1, 26-28 i 2,7). *Pismo Święte...*, s. 22—23.

⁴⁰ Por. *A. Fornal* Proza poetycka Wasyla Stefanyka // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1997. — T. V—VI. — S. 302.

ścijańską cierpliwością, miłością i wiedzą o niej, by stawała się mu poddana, dawała mu siłę i wiarę w możliwość spokojniejszego i lepszego życia, a nie odbierała mu wszystkie siły, stawała się niedostępna, niezrozumiała oraz niewdzięczna i pozbawiała nadziei na lepsze jutro, co między innymi spotkało jedną z bohaterek prozy autorki powieści «Ziemia» Olgi Kobyłańskiej⁴¹. Naznaczający wzgórze i ukazujący niebo kamienny krzyż przyniósł ukojenie nie tylko właścicielowi tej nieurodzajnej ziemi⁴², ale i wszystkim współczującym Iwanowi Diduchowi i solidaryzującym się z jego pragnieniami rodakom, którzy świadomi swych słabości i grzechów, pragną je przewyciężyć i odpokutować, by się oczyścić⁴³, czuć uprawnionymi do posiadania ziemi i przemieniania jej podczas ziemskiej wędrówki do Stwórcy nieba i ziemi.

* * *

Wiedzę o ziemi, jej istocie i fundamentalnym znaczeniu dla życia człowieka bohaterowie Stefanyka czerpią ze swoich bliskich związków z ziemią, zwłaszcza podczas jej uprawiania, gdy wzajemnie na siebie oddziałują. Z jednej bowiem strony człowiek wyciska swoje piętno na uprawianej przez się ziemi, przemienia ją, czego wyrazistym świadectwem jest ufundowany przez Iwana Diducha, górujący nad całym

⁴¹ O. Кобылянська Земля // eadem, Вибрані твори. — Київ 1952. — Т. II; por. C. Єфремов Ольга Кобылянська // idem, Історія українського письменства. — Київ, 1995. — S. 554—556.

⁴² Dzięki chrześcijańskiej wierze w moc zwycięstwa dokonanego przez krzyż doświadczonemu przez los bohaterowi noweli «Kamienny krzyż» udaje się przewyciężyć nabrzmiałą przez całe katorżnicze życie rozpacz i unieść brzemień własnej niedoli. Zrozpaczonego bohatera Iwana Diducha poznajemy m.in. w momencie rozpacz, ale i przewyciężenia beznadziejnej sytuacji: «— Leżę ja zeszłej nocy w stodole i myślę: „Boże miłosierny, czym tak ciężko zgrzeszyłem, że wypędzasz mnie za dalekie morza? Całe życie pracowałem i pracowałem”. Nieraz, bywało, dzień się kończy, a ja padam wieczorem na ziemię i modłę się gorzko: „Boże, nie zostaw mnie bez kawałka czarnego chleba, a ja znowu będę pracował, dopóki moje ręce i nogi pozwolą”... — Potem ogarnął mnie taki smutek, że gryzłem palce, włosy rwałem, jak zwierzę tarzałem się po słomie. I wtedy nieczysty przystąpił do mnie... Nie wiem, kiedy i jak, ale ocknąłem się pod gruszą z powrozem w ręku... Jeszcze chwila, a byłbym się powiesił. Ale Bóg miłosierny wie, co robi. Wspomniałem o swoim krzyżu i zle odeszło. Aj, jak biegłem wtedy na swoje wzgórze! W minutę byłem już pod krzyżem, posiedziałem chwilę i zrobiło mi się trochę lżej...». Cyt. za: *W. Mokry* Ukraina Wasyla Stefanyka..., s. 176.

⁴³ Bohaterowie Stefanyka, których mądrość życiowa wyrasta z uprawy ziemi i doświadczania sytuacji granicznych, szczególnie śmierci najbliższych, zgodnie z tradycją biblijną nie traktują nawet najbardziej surowej kary jako definitywnej reakcji Boga, ale jako doświadczenie oczyszczające. «Oczyszczona i uświęcona całkowicie (Ez 47, 13-48; Za 14), ta „ziemia święta”, do której nowy lud będzie ponownie wprowadzony przez Jahwe... cała ziemia będzie mieć udział w zbawieniu...» (*G. Becquet* Ziemia..., s. 1135).

wzgórzem krzyż, który został przez Chrystusa «nad ziemią wywyższony» (J 12, 32)⁴⁴. Z drugiej zaś strony uprawiana przez człowieka ziemia formuje jego charakter, myśli, sposób patrzenia na świat, przyrodę, jego język, nieustannie nawiązujący do obrazów przedstawiających ziemię.

Wasył Stefanyk stworzył w swym dziele jeden z najpiękniejszych obrazów ziemi, powstały podczas uprawiania i przemieniania jej przez rozumiejącego ziemię człowieka, któremu ziemia odwzajemnia się swoimi owocami za jej godne traktowanie. Na obraz ten składa się między innymi następujące, godne przytoczenia na zakończenie, zwierzenie podczas «spulchniania» ziemi przez ojca wspominającego dzieciństwo swoich synów poległych w walce o wyzwolenie Ukrainy:

«Bóg obsypywał nas jasnością, i cała ziemia, i wszyscy ludzie połyskiwali złotem. Tak oto słońce, jak w wielkiej niecce, miesiło wiosnę na ziemi... A z niecki tej braliśmy kołacze i kołacze leżały też przed muzykantami, i młodzi kochali się, i w kwiatach stawali pod koroną, i płynęła wiosna jak morze, jak potop; wtedy to, ptaszku, śpiew twój wlewał się w moje serce, jak dźwięczny strumień wody do nowego dzbanu»⁴⁵.

Oryginalną częścią stworzonego przez Stefanyka obrazu ziemi i życia człowieka jest również ukazana w sposób głęboki, lakoniczny i subtelny chwila radości bohatera «Snu» z uzyskania na własność kawałka gruntu, przemieniająca nieszczęśliwego najmitę w spokojnego o los swojej rodziny gospodarza, wdzięcznego Bogu i życzliwego bliźnim. Nowy gospodarz, dziękując Stwórcy za dar ziemi, leży krzyżem na myśl o tym, że będzie mógł świątecznymi kołaczami «podzielić się z tymi sąsiadami, którzy nie mają z czego takich pszenicznych kołaczy upiec»⁴⁶.

Wybitny ukraiński poeta, uczonek i propagator literatury i kultury ukraińskiej w Polsce Bohdan Łepki, który znał Wasyla Stefanyka z bezpośrednich spotkań w Krakowie, w sposób oryginalny i trafny scharakteryzował twórcę «Kamiennego krzyża», gdy pisał, że Stefanyk «wyrasta wprost z ziemi, z geniusza ludu, z życia na Pokuciu. Medyk z fachu (studiował w Uniwersytecie Jagiellońskim), zatapia sondę w duszę swoich bohaterów i dobywa z niej nieznanne dotychczas zjawiska. Zdziawia i przeraża niejednokrotnie ten najgłębszy z psychologów-analityków ukraińskich.

⁴⁴ Pismo Święte..., s. 1231.

⁴⁵ *W. Stefanyk* Synowie..., s. 207.

⁴⁶ «Da Bóg, będzie pszenica. Napieczemy kołaczy i damy tym, którzy nie mają z czego piec... Damy, damy, jak nam Bóg da, to i my damy... Rozrzucił ręce na krzyż... — Miedza — i ta chce rodzić kłosa, taka sama to ziemia, a może nawet lepsza... Po śmierci zostawię ci wszystko... Spójrz, jakby obrus równa, tylko że czarna. Ja ci tym obrusem w polu stół nakryję, a ty będziesz jeść i błogosławić będziesz, że miałeś takiego ojca... — A wiosna piękna, uważaj, nie wałęsaj się, oraj ziemię...» (*W. Stefanyk* Sen..., s. 194.)

[...] Ma swój język, chociaż pisze gwarą pokucką, swoją własną składnię, swoją architekturę, w której jest ogromnie skąpy, ale wytrawny [...] ekspresja jego bowiem i umiejętność operowania skrótami jest zadziwiająca. Jego utwory („Kamienisty krzyż”, „Klonowe liście”, „Droga”) to nie nowelki, lecz dziwnie skondensowane epeje chłopskie lub dramaty, których grać niepodobna, bo były to raz tylko grane w duszy autora, na tej scenie, której tajemnicy nikt nie zgłębił»⁴⁷.

Naturalne i uzasadnione są zatem wciąż podejmowane przez kolejne pokolenia ukraińskich nowelistów nowe próby poznania najgłębszych przeżyć człowieka, utrwalo-nych w nieprześcignionych nowelach-epejach syna ukraińskiej ziemi regionu Pokucia — Wasyla Stefanyka. Pisarz ten, podobnie jak Szewczenko, był «synem wieśniaka, który wyedukowawszy się, nie porzucił wieśniaków i nie stał się ich wrogiem. Pierwszym celem stała się obrona chłopów, a drugim celem Szewczenki było dążenie do ukazania duszy chłopskiej w całej jej krasie i niewinności. Służąc tej sprawie, stracił on całe życie, za to cierpiał w długoletniej niewoli i z tymi myślami umarł. Chyba lepszego syna nie spłodziliście, chyba większego przykładu nie ma dla tysięcy tych chłopskich synów, którzy po nim przyszedli z chłopstwa»⁴⁸. Natomiast zwracając się ze swojego celu kilka miesięcy przed powstałą w 1925 roku «Autobiografią», Stefanyk zapewniał swoich rodaków, że nigdy «ani na włos» nie przestał ich bronić i w swojej pracy pisarskiej starał się «najdelikatniejszą w świecie tkaninę duszy robotniczej tak rozpostrzec przed ludzkimi oczyma, żeby jaśniała ona jak niebo, i żeby błyski gniewu uderzały jak grom z tej robotniczej duszy»⁴⁹.

«Wbici po kolana w ziemię... strasznymi twarzami zwróceniu do nieba»⁵⁰, jaśnieją- cy odbłaskami Stwórcy chłopci ukraińscy — «хлібороби», stanowią w przekonaniu Stefanyka krew ojczyzny, która dzięki pracy swych godnych synów owocuje niezbędnym do życia każdej ukraińskiej rodziny, rodu i narodu powszednim i «nad-powszednim»⁵¹ chlebem duchowym.

⁴⁷ Zarys literatury ukraińskiej. Podręcznik informacyjny przez Bohdana Łepkiego zast. prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. — Warszawa-Kraków, 1930. — S. 263—264.

⁴⁸ В. Стефаник З промови на Шевченківському святі в Коломиї в 1891 році // idem, Публіцистика. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953. — S. 32—33.

⁴⁹ В. Стефаник З листа до української робітничої організації в Торонто (в Канаді) від 14 вересня 1924 р. // idem, Публіцистика. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953. — S. 97.

⁵⁰ W. Stefanyk Droga, cyt. za: W. Mokry Ukraina Wasyla Stefanyka. — Kraków, 2001. — S. 19.

⁵¹ Jak nauczał metropolita Andrzej Szeptycki, z którym znał się i korespondował Wasyl Stefanyk...

«четверте прохання „Отче нашу”: „хліб наш насущний дай нам днесь”. Можна те слово приймати в двоякому значенні. Насамперед у значенні, сказати би, матеріальному; через слово „хліб” висказуємо все те, що для дочасного життя щоденно треба, але можна, і віддай треба під „хлібом” розуміти і надприродний хліб Пресвятої Євхаристії; він є також

Bibliografia

1. *Beauvois D.* Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijow-szczyźnie 1793—1914. — Lublin, 2005.
2. *Beauvois D.* Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863—1914. — Sejny, 1996.
3. *Becquet G.* Ziemia // *X. Léon-Dufour* Słownik teologii biblijnej. — Poznań, 1994.
4. *Bocheński J.* Zarys historii filozofii. — Kraków, 1993.
5. *Fornal A.* Proza poetycka Wasyla Stefanyka // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* — 1997. — T. V—VI.
6. *Forstner D.* Ziemia // eadem, Świat symboliki chrześcijańskiej / przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. — Warszawa, 1999.
7. *Jan Paweł II* Encyklika *Fides et ratio* (Wiara i rozum) // Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. — Kraków, 2000.
8. *Lurker M.* Słownik wyrazów i symboli biblijnych / przeł. K. Romaniuk. — Poznań, 1989.
9. *Mokry W.* Hryhorija Skoworody rozumienie Chrystusa jako idealnego — prawdziwego człowieka // *Słowianie Wschodni. Duchowość, mentalność, kultura* / red. A. Rażny, D. Piwowarska. — Kraków, 1998.
10. *Mokry W.* Krzyż w życiu duchowym Ukraińców XI—XX wieku // *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci* / red. W. Mokry. — Kraków, 2001.
11. *Mokry W.* «Ruska Trójca». Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. — Kraków, 1997.
12. *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. — T. II. *Kultura duchowa.* — Warszawa, 1967.
13. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. — Poznań ; Warszawa, 1971.
14. *Puchacz D.* Wasyla Stefanyka prawda o ziemi // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* — 1998. — T. VII—VIII.

насуцним — щоденним кормом, бо щоденне його споживання приносить людині безмірний хосен, невисказане добро. А поза Євхаристією ще в дальшій перспективі під таїнственным хлібом розуміємо Божу благодать, що через Святі Тайни udіляється. Тому грецьке слово Євангеліє Матея перекладають словом „насуцний”, цебто потрібний до удержання життя, але і слово „надсуцний”, *supersubstantialis*, що майже відповідає слову „надприродний”, хліб, що сходить з неба. Цим проханням учить нас Ісус Христос бажати і просити того, що конечне для життя, для себе, для ближніх, а zarazом бути вдоволеним тим, що конечне; не бути захланням на те, що не конечне; вчить нас євангельського убожества в тому ступені, до якого кожний з нас покликаний...» (*Митрополит Андрей Шептицький* Божа мудрість // *Твори, Опера.* — Рим, 1978. — S. XLV—XLVII. — S. 99).
 Por. też *A. Szeptycki* Boża mądrość // *Metropolita Andrzej Szeptycki* Pisma wybrane..., s. 300.

15. *Stefanyk W.* Synowie [za:] *W. Mokry* Ukraina Wasyla Stefanyka. — Kraków, 2001. — S. 205.
16. *Szeptycki A.* Boża mądrość // *Metropolita Andrzej Szeptycki* Pisma wybrane / wybór M.H. Szeptycka, M. Skórka. — Kraków, 2000.
17. *Szeptycki A.* Znak świętego krzyża // idem, Pisma wybrane. — Kraków, 2000.
18. *Wawrzonek M.* Stosunek Wasyla Stefanyka do Cerkwi i tradycji religijnych: na materiale wybranych utworów i listów do metropolity Andrzeja Szeptyckiego // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1998—1999. — T. VII—VIII.
19. Zarys literatury ukraińskiej. Podręcznik informacyjny przez Bohdana Łepkiego zast. prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. — Warszawa-Kraków, 1930.
20. *Кобилянська О.* Земля // idem, *Вибрані твори*. — Київ, 1952. — Т. II.
21. Молитвослов. Вечірні і утрени: недільні — щоденні — загальні. — Рим, 1975.
22. *Стефаник В.* З листа до редакції журналу «Плужанин» 1 серпня 1927 року // idem, *Публіцистика*. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953.
23. *Стефаник В.* З листа до української робітничої організації в Торонто (в Канаді) від 14 вересня 1924 р. // idem, *Публіцистика*. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953.
24. *Стефаник В.* З промови на Шевченківському святі в Коломиї в 1891 році // idem, *Публіцистика*. Вибране із статей, промов та листів. — Київ, 1953.
25. *Твори Василя Стефаника* / Ред. Ю. Гаморак. — Львів, 1942.
26. *Єфремов С.* Ольга Кобилянська // idem, *Історія українського письменства*. — Київ, 1995.

**BIBLIOGRAFIA PRAC
PROFESORA TELESFORA POŹNIAKA
(1955—2011)¹**

MONOGRAFIE, ANTOLOGIE, ROZDZIAŁY, ARTYKUŁY

Rok 1955

O pierwszych inscenizacjach sztuk Czechowa w Polsce // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. — 1955. — Nr 3. — S. 24—62.

Rok 1958

O pierwszych polskich przekładach powieści Dostojewskiego // *Slavia Orientalis*. — 1958. — Nr 2. — S. 121—136.

Rok 1965

Dramaturgia M. Gorkiego w opinii polskiej na początku XX w. // *Slavia Orientalis*. — 1965. — Nr 2. — S. 191—218.

Błok i Dostojewski // *Slavia Orientalis*. — 1965. — Nr 4. — S. 419—434.

Rok 1966

Aleksander Ostrowski w Polsce na przełomie XIX i XX w. // *Slavia Orientalis*. — 1966. — Nr 2. — S. 199—214.

Rok 1967

Walery Briusow i Dostojewski // *Slavia Orientalis*. — 1967. — Nr 4. — S. 409—418.

Rok 1969

Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich. — Wrocław, 1969.

Sztuki Mikołaja Gogola w Polsce u schyłku w. XIX i na początku XX // *Slavia Orientalis*. — 1969. — Nr 1. — S. 25—38.

O Schopenhaueryzmie Afanasija Feta // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska*. — Opole. — 1969. — Z. 6. — S. 35—43.

¹ Prezentowany spis publikacji naukowych Profesora Telesfora Poźniaka jest uzupełnieniem spisu publikacji slawistycznych z lat 1955—2002, który znajduje się w tomie jubileuszowym dedykowanym Profesorowi w Jego siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Zob. *T. Poźniak Spis publikacji slawistycznych // Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. 4 / Red. Anna Paszkiewicz i Łucja Kusiak-Skotnicka. — Wrocław, 2003. — S. 7—28.

Rok 1971

Walerego Briusowa droga do koncepcji rewolucji // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia.* — Opole. — 1971. — Z. 9. — S. 105—114.

Rosyjskie zespoły teatralne w Polsce w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX w. Szkic problematyki // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska.* — Opole. — 1971. — Z. 7. — S. 5—19.

Dostojewski i problemy prozy rosyjskiej radzieckiej // *Kierunki.* — 1971. — Nr 49. — S. 10—11.

Dostojewski a modernizm polski // *Przegląd Humanistyczny.* — Warszawa. — 1971. — Nr 5. — S. 69—78.

Rok 1972

Wokół tradycji Dostojewskiego w rosyjskiej prozie radzieckiej lat dwudziestych // *Slavia Orientalis.* — 1972. — Nr 3. — S. 297—303.

Dostojewski w Polsce Ludowej // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska.* — Opole. — 1972. — S. 4—9.

Tradycyi ruszkoj klasycznej literatury w sowiezskiej prozie // *Rol ruszkoj sowiezskiej literatury w przyrodawianiu ruszkoj jazyka kak inostrannogo. Dokłady i soobszczenija, Międzynarodnyj simpozium MAPRJAŁ.* — Moskwa, 1972. — S. 76—78.

Rok 1973

Uczebniki po ruszkoj literaturie konca XIX—naczała XX w. // *II Międzynarodnyj Kongress MAPRJAŁ. Dokłady.* — Warna, 1973. — S. 236—238.

Rok 1974

Wopros tradycyi i nowatorstwa w sowiezskich uczebnikach po ruszkoj literaturie konca XIX i naczała XX w. // *Język Rosyjski.* — 1974. — Nr 2. — S. 85—89.

Kuźma Čorny i radziecka proza białoruska // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska.* — Opole. — 1974. — Z. 11. — S. 5—11.

Anatol Łunaczarski i początki teatru radzieckiego // *Teatr.* — 1974. — Nr 4. — S. 19—21.

W 175. rocznicę urodzin Aleksandra Puszkina kilka faktów i spraw przypomnienia // *Teatr.* — 1974. — Nr 13. — S. 6—10.

Aleksander Ostrowskij w Polsce na rubieżu XIX i XX w. // *Literaturnoje nasledstwo.* — Moskwa. — 1974. — T. 88. — Kn. 2. — S. 373—392.

Rok 1975

Polacy o teatrze i dramaturgii rosyjskiej w okresie rewolucji 1905 r. // *Teatr.* — 1975. — Nr 8. — S. 16—17.

Ruskij teatr i dramaturgija w Polsce w period riewolucyi 1905g. // Simpozium MAPRJAŁ. Dokłady. — Sofija, 1975. — S. 80—81.

Dramaturgia rosyjska w Polsce na pocz. XX w. // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska. — Opole. — 1975. — Nr XIV. — S. 15—21.

Jednostka a historia w «Wojnie i pokoju» Lwa Tołstoja i w «Cichym Donie» Michaiła Szołochowa // Slavia Orientalis. — 1975. — Nr 4. — S. 447—450.

O czom napomnił autograf // Nioman. — Minsk. — 1975. — Nr 9. — S. 188—189.

Rok 1976

Janko Kupała i Ludomir Michał Rogowski. Kartka z dziejów stosunków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich // Slavia Orientalis. — 1976 — Nr 1. — S. 51—54 (współautorstwo: V. Rahojsa).

Rok 1977

O radzieckiej poezji białoruskiej okresu wojny 1941—1945 // Slavica Wratislaviensia XII. — Wrocław, 1977. — S. 23—32.

Kurs ruskiej literatury w wuzach PNR // Aktualnyje problemy sowietskoj literatury. — MGU. — Moskwa, 1977. — S. 201—204.

Rok 1978

Janko Kupała // Ruch Literacki. — 1978. — Nr 4—5. — S. 63—69.

Literatura białoruska w kręgu dwu rewolucji // Slavia Orientalis. — 1978. — Nr 4. — S. 471—479.

Problematyka i poetyka opowiadań Wasilija Szukszyna // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska. — Opole. — 1978. — Nr XVI. — S. 5—14.

Obraz rewolucji w poezji K. Balmonta i W. Briusowa // Przegląd Rusycystyczny. — 1978. — Nr 1. — S. 77—81.

Rosyjska powieść radziecka lat trzydziestych w kręgu problematyki i poetyki Lwa Tołstoja // Slavia Orientalis. — 1978. — Nr 1. — S. 87—93.

O rusko-polskich wzaimootnoszenijach w oblasti teatru i dramaturgii na rubież XIX i XX ww. // Simpozium MAPRJAŁ. Dokłady i soobszczenija. — Sofija, 1978. — S. 70—71.

Istorija mnogonacyonalnoj sowietskoj literatury w processie obuczenija polskich rusistow // Międzynarodnyj simpozium MAPRJAŁ. Dokłady i soobszczenija. — Lublin, 1978. — S. 132—134.

Powieść rosyjska radziecka lat trzydziestych w kręgu poetyki Lwa Tołstoja // VIII Međunarodni Slavistički Kongres. Zagreb 1978. Knjiga referata. — Zagreb. — 1978. — T. II. — S. 717—718.

Rok 1979

Dostojewski i Tołstoj w rosyjskiej prozie radzieckiej lat dwudziestych i trzydziestych // *Slavica Wratislaviensia XVIII*. — Wrocław, 1979. — S. 47—56.

O wlijanii Dostojewskiego i L. Tołstogo na literaturnyje processy w russkoj so-wietskoj literaturie // IV Międzynarodnyj Kongriess MAPRJAŁ. Dokłady i soobsz-czenija. — Berlin, 1979. — S. 604—605.

Rok 1980

Rosyjski dramat obyczajowy w inscenizacjach polskich k. XIX i początku XX w. // *Slavia Orientalis*. — 1980. — Nr 3. — S. 447—457.

«Car Paweł I» Dmitrija Miereżkowskiego w pierwszych inscenizacjach polskich // *Slavica Wratislaviensia XX*. — Wrocław, 1980. — S. 63—73.

Aleksander Błok w kręgu spraw polskich // *Literatura Radziecka*. — Moskwa. — 1980. — Nr 11. — S. 154—160.

Topos ziemi w «Cichym Donie» Michaiła Szołochowa // *Slavia Orientalis*. — 1980. — Nr 4. — S. 521—531.

Rok 1981

Orient we wczesnej prozie Leonida Leonowa // *Przegląd Rusycystyczny*. — 1981 — Nr 1. — S. 26—34.

Les traditions dostoiëvskiennes dans la conception du mond d'Alexandr Block // *Humanitas*. — 1981. — Nr 7. — S. 79 —102.

Litieraturowiedczeskoje i lingwistyczskoje sodierżanije żurnala «*Slavia Orientalis*» // *Bołgarskaja rusistika*. — 1981. — Nr 1. — S. 74—79.

Trzydzistolecie kwartalnika «*Slavia Orientalis*» // *Przegląd Rusycystyczny*. — 1981. — Nr 4. — S. 91—93.

Rok 1982

Russkaja poezija naczała XX w. i tradycyi Dostojewskiego // V Międzynarodnyj Kongriess MAPRJAŁ. Dokłady i soobszczenija. — Praha, 1982. — S. 469—471.

Rok 1983

Orient w poezji Aleksandra Błoka // *Slavica Wratislaviensia XXV*. — Wrocław, 1983. — S. 33—44.

Gest i słowo w technice postaciowania Aleksego N. Tołstoja // *Język Rosyjski*. — 1983. — Nr 5. — S. 261—266.

Rok 1984

Kultura polska w kręgu poetyckim Janka Kupały // *O polsko-radzieckich związkach literackich* / Red. W. Wilczyński. — Zielona Góra, 1984. — S. 89—99.

Proza ugrupowania literackiego «Bracia Serapiona» // *Slavica Wratislaviensia* XXIX. — Wrocław, 1984. — S. 19—29.

«Strach» i «wstyd» w mirowozzrienu Dostojewskiego // *Slavica*. — Debrecen. — 1984. — Nr 1. — S. 35—44.

Rok 1985

Kategoria strachu i wstydu w światopoglądzie Dostojewskiego // *Slavica Wratislaviensia* XXXIII. — Wrocław, 1985. — S. 57—86.

Mit azjatycko-koraniczny w twórczości Dostojewskiego // *Slavica Wratislaviensia* XXXVI. — Wrocław, 1985, — S. 3—26.

Rok 1986

Russkaja literatura i kulturnyj process. Za mnogostoronnieje i boleje diejstwiennoje izuczenije istorii kultury w uniwersitietskoj podgotowkie rusistow-filologow // *Studia Russica*. — Budapest. — 1986. — Nr IX. — S. 350—355.

Problem rekonstrukcji polskich inscenizacji sztuk rosyjskich na przełomie XIX i XX w. // *Metodologiczne problemy badań nad historią polsko-rosyjskich związków literackich*. — Szczecin, 1986. — S. 179—188,

Mit ziemi w prozie białoruskiej XX w. // *Slavica Wratislaviensia* XXXIX. — Wrocław, 1986. — S. 49—60.

Syberia w utopii historiozoficznej Dostojewskiego // *Przegląd Humanistyczny*. — 1986. — Nr 9/10. — S. 59—73 (Przedruk: *Dziewiętnastowieczność* / red. E. Czaplejewicz. — Warszawa, 1988. — S. 335—356).

Sibir' w twórczości Dostojewskiego // *Tradycy i nowyje naprawlenija w priepodawanii russkogo jazyka i literatury*. — VI Międzynarodnyj Kongres MAPRJAŁ. — Budapest, 1986. — S. 111—112.

Dostojewski i wyzwolenie Bułgarii // *Filologia Rosyjska. Studia i materiały*. — WSP. — Zielona Góra. — 1986. — Z. 5. — S. 39—50.

Rok 1988

Orient biblijny u Dostojewskiego // *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej* / red. R. Łużny. — Lublin, 1988. — S. 247—281.

Koran w literaturze rosyjskiej XIX i pocz. XX w. // *Slavia Orientalis*. — 1988. — Nr 4. — S. 549—575.

Rok 1989

Motywy kresowe i wschodniosłowiańskie w wierszach Krystyny Krahelskiej // *Chrześcijański Wschód a kultura polska. Studia* / Red. R. Łużny. — Lublin, 1989. — S. 303—316.

Literatura białoruska // *Dzieje literatur europejskich* / Red. W. Floryan. — T. III. — Cz. I. — Warszawa, 1989. — S. 629—698.

Rok 1990

Pierwsze odgłosy kultury koranicznej na Rusi i w Rosji // Kultura Wschodu i Zachodu w literaturze rosyjskiej i radzieckiej / Red. T. Poźniak i A. Wieczorek. — Opole, 1990. — S. 17—25.

Rok 1991

Z problematyki recepcji Koranu w literaturze rosyjskiej początku XIX w. // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska. — Opole. — 1991. — Z. XXVIII. — S. 119—126.

Rok 1992

Dostojewski i Wschód. Szkic z pogranicza kultur. — Wrocław, 1992.

Neobizantynizm Dostojewskiego // Slavica Wratislaviensia LXX. — Wrocław, 1992. — S. 33—54.

Siedemdziesięciolecie profesora Franciszka Sielickiego // Slavica Wratislaviensia LXX. — Wrocław, 1992. — S. 5—9.

Rok 1993

Antologia literatury białoruskiej od XIX do początku XX w. — Wrocław, 1993.

Rudolf Abicht jako białorutenista // Slavica Wratislaviensia LXXIX. — Wrocław, 1993. — S. 15—30.

Jubileusz siedemdziesięciolecia profesora Franciszka Sielickiego // Nasz Uniwersytet. — Wrocław. — 1993. — Nr 17. — S. 13—14.

Człowiek gościńca i ulicy w twórczości Dostojewskiego // Podróż w literaturze rosyjskiej i innych literaturach słowiańskich / Red. T. Poźniak i A. Wieczorek. — Opole, 1993. — S. 41—50.

O kilku znakach kultury w świecie Dostojewskiego // Slavica Wratislaviensia LXXVI. — Wrocław, 1993. — S. 33—42.

Pseudonimy pisarzy białoruskich. Próba klasyfikacji // Slavia Orientalis. — 1993. — Nr 2. — S. 299—313.

Polacy w białoruskim odrodzeniu kulturalno-literackim // Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria. — Warszawa. — 1993. — T. XII. — S. 7—39.

Polskaja kultura ũ bielarskim literaturnym adradžeńni k. XIX pačatku XX st. // XI Medzinárodný Zjazd Slavistov. Zborník résumé. — Bratislava, 1993. — S. 584.

Rok 1994

Rudolf Abicht (1850—1921) i początki białorutenistyki wrocławskiej // Zbliżenia. Annäherungen. Polska Niemcy. — Wrocław. — 1994. — Nr 2. — S. 88—94.

Między destrukcją a uniformizacją. Literatura i kultura białoruska przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX w. // Slavica Wratislaviensia LXXXVII. — Wrocław, 1994. — S. 35—46.

Rok 1996

Bułgarski mit narodowy w twórczości Christo Botewa // *Slavica Wratislaviensia* XCII. — Wrocław, 1996. — S. 19—43.

Literatura białoruska i «zona». O doświadczeniu łagrowym poezji białoruskiej XX wieku // *Studia Litteraria Polono-Slavica*. — 1996. — Nr 2. — S. 71—95.

Rok 1997

Antologia poezji białoruskiej XX wieku. — Wrocław, 1997.

Badania historycznoliterackie w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego // 50 lat nauki we Wrocławiu / Red. Wojciech Wrzesiński. — Wrocław, 1997. — S. 61—71 (współautorstwo: Krystyna Galon-Kurkowa, Tadeusz Klimowicz, Łucja Kusiak-Skotnicka, Milica Semkowowa, Marian Ściepuro, Janina Wołczuk).

Bułgarska mentalność narodowa w twórczości Iwana Wazowa. Problem odszczepieństwa // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 1* / red. Krystyna Galon-Kurkowa i Tadeusz Klimowicz. — Wrocław, 1997. — S. 80—91.

«Homo aegrotu» Fiodora Dostojewskiego // *Słowianie Wschodni. Duchowość, Mentalność, Kultura* / Red. Anna Rażny, Danuta Piwowarska. — Kraków, 1997. — S. 135—139.

Stambuł—Konstantynopol Iwana Wazowa. Z problematyki bułgarskiej świadomości pogranicza // *Slavica Wratislaviensia* XCVIII. — Wrocław, 1997. — S. 25—37.

Rok 1998

Akcenty praskie w twórczości Larysy Hienijuš. Z doświadczeń emigracyjnych literatury białoruskiej XX wieku // *Slavia Orientalis*. — 1998. — Nr 3. — S. 509—517.

Dom i świat w twórczości Iwana Wazowa // *Studia nad językami i kulturami europejskimi. Prace Komisji Kultur Europejskich Oddziału PAN we Wrocławiu* / Red. Antoni Furdal. — Wrocław, 1998. — S. 43—54.

Konstantynopol — wschodniosłowiańskie Jeruzalem. Substytut i symbol // *Z polskich studiów slawistycznych. Seria IX*. — Warszawa, 1998. — S. 211—216.

Profesor Marian Jakóbiec 8 IX 1910—27 IV 1998 // *Slavia Orientalis*. — 1998. — Nr 4. — S. 554—559.

Literatura białoruska // *Nowa encyklopedia powszechna*. — T. I. — Warszawa. — PWN. — 1998. — S. 445.

Rok 1999

Motyw gór w twórczości Iwana Wazowa // *W kręgu kultury Słowian. Tom dedykowany profesor Henryce Czajce* / red. E. Tokarz. — Katowice, 1999. — S. 141—145.

Mit herosa w twórczości Christo Botewa // *Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś*. — T. II / Red. J. Świdziński. — Poznań, 1999. — S. 133—139.

Posłowie // *Fiodor Dostojewski*, Łagodna. Opowiadania i opowieści, wyboru dokonał T. Poźniak // Przeł. Zbigniew Podgórzec. — Wrocław, 1999. — S. 815—820.

Marian Jakóbiec (8 IX 1910—27 IV 1998) // *Pamiętnik Słowiański*. — 1999. — T. 49; wyd. 2000. — S. 165—169.

Profesor Marian Jakóbiec (1910—1998) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1999. — Z. 8/9. — S. 432—437.

Profesor Marian Jakóbiec (8 IX 1910—27 IV 1998) // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 2* / Red. Telesfor Poźniak i Anna Skotnicka-Maj. — Wrocław, 1997. — S. 7—10.

Profesor Ryszard Łużny (10 IX 1927—8 III 1998) // *Slavica Wratislaviensia CV*. — Wrocław, 1999. — S. 161—163.

Rok 2000

Motywy chrześcijańsko-bizantyjskie w literaturze bułgarskiej w. XIX (Iwan Wazow) // *Music Antiqua Europae Orientalis. Acta Slavica*. — Bydgoszcz 2000. — Vol. 2. — S. 87—94.

Rok 2001

Profesor Franciszek Sielicki (1923—2001) // *Slavia Orientalis*. — 2001. — Nr 4. — S. 416—419.

Rok 2002

Profesor Franciszek Sielicki (1923—2001) // *Slavica Wratislaviensia CXVI*. — Wrocław, 2002. — S. 7—9.

Profesor Teresa Dąbek-Wirgowa (1933—1999) // *Slavica Wratislaviensia CXVI*. — Wrocław, 2002— S. 153—155.

«Tekst wileński» literatury i kultury białoruskiej początku XX wieku // *Slavia Orientalis*. — 2002. — Nr 2. — S. 279—294.

Profesor Franciszek Sielicki (1923—2001) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — Warszawa. — 2002. — Nr 13—14. — S. 472—476.

Rok 2003

Kultura narodowa i uniwersalna w twórczości Iwana Wazowa // *Dialog w literaturach i językach słowiańskich*. — T. 1. *Literaturoznawstwo* / red. Wanda Laszczak i Aleksandra Wiczorek. — Opole, 2003. — S. 211—220.

Spis publikacji slawistycznych // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. 4 / red. Anna Paszkiewicz i Łucja Kusiak-Skotnicka. — Wrocław, 2003. — S. 7—28.

Szkic życiorysu naukowego // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. 4 / red. Anna Paszkiewicz i Łucja Kusiak-Skotnicka. — Wrocław, 2003. — S. 9—15.

Rok 2004

Profesor Kole Simiczijew jako sławista-macedonista. Nota pośmiertna // *Slavica Wratislaviensia* CXXVI. — Wrocław. — 2004. — S. 159—161.

Rok 2005

Balkan niewzruszony. Obrazy przyrody u Iwana Wazowa // Pejzaże kultury. Prace ofiarowane Profesorowi Jackowi Kolbuszewskiemu w 65. rocznicę Jego urodzin / red. Władysław Dynak i Marian Ursel. — Wrocław, 2005. — S. 614—622.

Rok 2006

Realia białoruskie w polskim środowisku zaściankowym powiatu wilejskiego (1918—1939) // Droga ku wzajemności. Tom jubileuszowy dedykowany profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu / red. M. Timoszek i M. Chaństowicz, — Warszawa, 2006. — S. 188—200.

Rok 2007

Bułgarski bóg Mars. Temat wojny w twórczości Iwana Wazowa // Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. 7. — Cz. 2 / red. Miłosz Bukwałt, Tadeusz Klimowicz, Manuela Maciołek, Agnieszka Matusiak, Sylwia Wójtowicz. — Wrocław, 2007. — S. 75—85.

Literaturoznawstwo Słowiańskie // Wrocławskie środowisko akademickie. Twórcy i ich uczniowie 1945—2005 / red. Adam Chmielewski, Ludwik Turko. — Wrocław, 2007. — S. 284—285.

Tematyka bułgarska w dziewiętnastowiecznej sławistyce i literaturze rosyjskiej // Kultura rosyjska w ojczyźnie i diasporze. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi / red. Lidia Liburska. — Kraków, 2007. — S. 11—23.

Rok 2008

Pseudonimy akowców wileńskich. Próba klasyfikacji // *Slavia Orientalis*. — 2008. — Nr 4. — S. 485—508.

Rok 2010

Migawki wspomnień uniwersyteckich. Profesor Zbigniew Barański (1924—2009) // Mistrzowi i Przyjacielowi. Pamięci Profesora Zbigniewa Barańskiego / red. Anna Paszkiewicz, Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak, Wiesława Zybura. — Wrocław, 2010. — S. 35—39.

Nazwiska białoruskie żołnierzy Wojska Polskiego okresu drugiej wojny światowej 1939—1945. Szkic problemu // *Literatury wschodniosłowiańskie. Z najnowszych badań* / Red. Halina Twaranowicz. — Białystok, 2010. — S. 313—324.

O białorutenizmach w polszczyźnie zaściankowej Wileńszczyzny (1918—1939) // Seminarium Naukowe Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. — 2010. — Nr 9. — S. 169—172.

Profesor Marian Jakóbiec (8 IX 1910—27 IV 1998). W setną rocznicę urodzin // Slavica Wratislaviensia CLII. — Wrocław, 2010. — S. 7—14.

RECENZJE, SPRAWOZDANIA, STRESZCZENIA

Rok 1962

Rec.: *A. Szifman* Lew Tolstoj i Wostok, Moskwa, 1960: Slavia Orientalis. — 1962. — Nr 2. — S. 236.

Rec.: Tchekhov en Roumanie. 1895—1960. Bibliographie littéraire sélective. — Bucarest, 1960: Slavia Orientalis. — 1962. — Nr 2. — S. 237.

Rok 1964

Rec.: *L. Grossman* Dostojewski. — Moskwa, 1962: Slavia Orientalis. — 1964. — Nr 2. — S. 205—206.

Rok 1970

Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich. Streszczenie // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego za rok 1968. Seria A. — Wrocław, 1970. — S. 8—9.

Rok 1972

Rec.: *B. Białokozowicz* // Z dziejów wzajemnych polsko-rosyjskich związków literackich w XIX w. — Warszawa, 1971: Nowe Książki. — 1972. — Nr 10. — S. 28—29.

Rok 1973

Rec.: *V.P. Rahojsa* Paetyka Maksima Tanka. — Minsk, 1968: Slavia Orientalis. — 1973. — Nr 3. — S. 411—412.

Rec.: Narodnyja piesniary. Da 90-hoddzia z dnia naradżennia J. Kupały i J. Kolaśa. — Minsk, 1972: Slavia Orientalis. — 1973. — Nr 4. — S. 503—504.

Rok 1974

Rec.: *A.A. Łojka* Biełaruskaja paezija XX st. — Minsk, 1972: Slavia Orientalis. — 1974. — Nr 2. — S. 271—272.

Sprawozd.: II Międzynarodowy Kongres Rusycystów w Warnie // Przegląd Humanistyczny. — 1974. — Nr 1. — S. 154—156.

Rok 1975

Rec.: Roman w sowriemiennych litieraturach jużnych i zapadnych sławian. — Moskwa, 1973: Pamiętnik Słowiański. — 1975. — Nr 25. — S. 222—225.

Rec.: *R.M. Siemaškievič* Bielaruski litieraturna-hromadski ruch u Pieciarburzie. — Minsk, 1971: Slavia Orientalis. — 1975. — Nr 3. — S. 390—392.

Sprawozd.: Sympozjum poświęcone literaturze rosyjskiej radzieckiej w Uniwersytecie Moskiewskim // Przegląd Humanistyczny. — 1975. — Nr 3. — S. 161—163.

Rok 1976

Rec.: Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Orientalis. — Nr 1. — Wrocław-Warszawa, 1974: Slavia Orientalis. — 1976. — Nr 1. — S. 119—121.

Rok 1977

Rec.: *T.V. Kabrżyskaja, V.P. Rahojša* Karani družby. — Minsk, 1976: Slavia Orientalis. — 1977. — Nr 1. — S. 137—138.

Rec.: Poetyckie tradycje przyjaźni. — Warszawa, 1977: Pokolenia. — 1977. — Nr 3. — S. 198—200.

Rok 1978

Rec.: Literatura rosyjska w zarysie. — Warszawa, 1975: Slavia Orientalis. — 1978. — Nr 4. — S. 447—498 (współautorstwo: R. Łużny, F. Sielicki).

Rec.: *N. Vatacy* Maksim Bahdanovič. Biblijahraficzny daviednik. — Minsk, 1977: Slavia Orientalis. — 1978. — Nr 4. — S. 497—498.

Rec.: Jak unieść wierszem Twoją chwałę. Antologia. — Łódź, 1977: Przegląd Humanistyczny. — 1978. — Nr 12. — S. 191—192.

Rok 1979

Rec.: *A. McMilin* Die Literatur der Weissrussen. A History of Byelorussian Literature — from its Originis to the Present Day. — Giessen, 1977: Slavia Orientalis. — 1979. — Nr 3. — S. 372—374.

Rec.: Polska antologia poezji białoruskiej (Antologia poezji białoruskiej / Opracował A. Barszczewski. — BN. — Wrocław, 1979): Odgłosy. — 1979. — Nr 17. — S. 13.

Rok 1980

Rec.: Historia i współczesność w sztukach Władimira Sołowiowa // Odra. — 1980. — Nr 2. — S. 106—107.

Rok 1981

Rec.: *Ludwika Jazulkiwicz-Oselkowska* F. Dostojewski w twórczości S. Brzozowskiego i S. Żeromskiego. — Warszawa, 1980: Język Rosyjski. — 1981. — Nr 2. — S. 119—121.

Rec.: *A.G. Sokołow* Istorija ruskoj literatury k. XIX—naczała XX w. — Moskwa, 1979: *Slavia Orientalis*. — 1981. — Nr 1. — S. 122—125.

Rok 1983

Rec.: *U.M. Kazbiaruk* Paema Jakuba Kołasa «Novaja ziamla» u sviatle słavianskich tradycyj. — Minsk, 1979: *Slavia Orientalis*. — 1983. — Nr 1—2. — S. 184—185.

Rec.: Nowa antologia rosyjskich kierunków literackich (*Z. Barański, J. Litwinow* Rosyjskie kierunki literackie przełomu XIX i XX w. — Warszawa, 1982): Przegląd Humanistyczny. — 1983. — Nr 5. — S. 169—171.

Rok 1984

Rec.: *M.L. Mużyński* Jakub Kołasa. Letapis życia i tvorčasci. — Minsk, 1982: *Slavia Orientalis*. — 1984. — Nr 1. — S. 111—112,

Rec.: Zhłybiń narodnych. — Minsk, 1982: *Slavia Orientalis*. — 1984 — Nr 2. — S. 248—251.

Rec.: *Stanisław Poręba* Kierunki i prądy literackie w porewolucyjnej literaturze rosyjskiej. — Katowice, 1983: *Slavica Wratislaviensia XXXI*. — Wrocław, 1984. — S. 113—115.

Rec.: *Borys Bursow* Osobowość Dostojewskiego / przeł. Alicja Wołodźko. — Warszawa, 1983: Przegląd Humanistyczny. — 1984. — Nr 9/10. — S. 144—147.

Rok 1986

Rec.: *F. Sielicki* Klasycy dziewiętnastowiecznej prozy rosyjskiej w Polsce międzywojennej. — Warszawa, 1985: *Slavia Orientalis*. — 1986. — Nr 4 — S. 633—635.

Rec.: Polonistyka radziecka / wybór, wstęp i noty o autorach B. Białokozowicz. — Warszawa, 1985: *Pamiętnik Literacki*. — 1986 — Z. 4. — S. 337—341.

Rok 1987

Rec.: O poezji rosyjskiej // red. R. Łużny. — Warszawa-Kraków, 1984: *Slavica Wratislaviensia XLIV*. — Wrocław, 1987. — S. 111—112.

Rec.: O Bogu, jego sługach i diabelskich sztuczkach. Setnik legend Południowej Słowiańszczyzny / wybrał, przełożył, opracował i wstępem opatrzył K. Wrocławski. — Warszawa, 1985: *Literatura Ludowa*. — 1987. — Nr 7. — S. 53—55.

Rec.: *C. Gurdek-Stępień* Poetika dramaturgii W. Wiszniewskiego. — Katowice, 1983: *Slavica Wratislaviensia XLIV*. — Wrocław, 1987. — S. 117—118.

Rok 1988

Rec.: *S. Pahujan* Listy ũ budučyniu / apr. T. Kabrzyckaja i V. Rahojša. — Minsk 1986: *Slavia Orientalis*. — 1988. — Nr 2. — S. 335—336.

Rec.: *G. Kjetsaa, S. Gustavsson, B. Beckman, S. Gil* The Authorship of «The Quiet Don». — Oslo-New Jersey, 1984: *Slavica Wratislaviensia XLVII*. — Wrocław, 1988. — S. 92—95.

Rok 1989

Rec.: *A.L. Vierabiej* *Žyvaja poviaź časou̯*. Narys tvorčaści U. Karatkieviča. — Minsk, 1985: *Slavica Wratislaviensia XLVIII*. — Wrocław, 1989. — S. 127—129.

Rok 1990

Rec.: *A. Raźny* Fiodor Dostojewski. Filozofia człowieka a problemy poetyki. — Kraków, 1988: *Slavia Orientalis*. — 1990. — Nr 1—2. — S. 220—223.

Rok 1991

Rec.: *Oxford Slavonic Papers*. — T. XIX. — Oxford, 1986: *Slavica Wratislaviensia LVI*. — Wrocław, 1991. — S. 134—136.

Rec.: *Bogdan Kosanović* Tragično u delu Šolohova. — Novi Sad, 1988: *Slavica Wratislaviensia LXIV*. — Wrocław, 1991. — S. 137—138.

Sprawozd.: *Białoruscy uczeni w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego* // *Slavica Wratislaviensia LVI*. — Wrocław, 1991. — S. 145—147.

Człowiek gościńca w twórczości Dostojewskiego. Streszczenie // *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A*. — Wrocław, 1991. — T. 46. — S. 16—17.

Rok 1992

Rec.: *Comparative and Contrastive Studies in Slavic Languages and Literatures. Japanese Contributions to the Tenth International Congress of Slavists*. — Sofia-Tokyo 1988: *Slavica Wratislaviensia LXVIII*. — Wrocław, 1992. — S. 111—113 (współautor: Jan Sokółowski).

Rec.: *W.F. Szalkiewicz* *Kastus' Kalinowskij*. — Minsk, 1988: *Slavica Wratislaviensia LXVIII*. — Wrocław, 1992. — S. 99—101.

Rok 1994

Rec.: *Biełaruskija piśmienniki. Daviednik / układalnik A. Hardzicki*. — Minsk 1994: *Slavia Orientalis*. — 1994. — Nr 4. — S. 563—564.

Rec.: *Dziecko i społeczeństwo (I.S. Kon Riebionok i obszczestwo. Istoriko-etnograficzeskaja pierspiektiwa*. — Moskwa, 1988): *Literatura Ludowa*. — 1994. — Nr 3. — S. 87—89.

Rok 1995

Rec.: *Albaruthenica. Biełarusika*. — Minsk 1992: *Slavia Orientalis*. — 1995. — Nr 1. — S. 152—155.

Rec.: Albaruthenica. Bielarusika. — Minsk 1993: Slavica Wratislaviensia LXXXIV. — Wrocław, 1995. — S. 109—112.

Rec.: *Lucjan Suchanek* Aleksander Sołżenicyn. Pisarz i publicysta. — Kraków, 1994: Slavia Orientalis. — 1995. — Nr 3. — S. 444—446.

Rec. *Bogdan Kosanović* Rasprave iz ruske književnosti. — Novi Sad, 1994: Slavia Orientalis. — 1995. — Nr 4. — S. 579—581.

Rec.: II Kolokwium Slawistyczne Polsko-Bułgarskie // red. J. Świdziński. — Poznań, 1991: Slavica Wratislaviensia LXXXIV. — Wrocław, 1995. — S. 112—113.

Rok 1996

Rec.: Język, literatura, kultura Słowian — dawniej i dziś. — Poznań, 1991: Slavica Wratislaviensia XCII. — Wrocław, 1996. — S. 117—118.

Rec.: Nimfy. Herosi. Antagoniści. Epos ludowy Bułgarów / Wybór, wstęp, komentarze Henryka Czajka. — Katowice, 1994: Slavica Wratislaviensia XCIV. — Wrocław, 1996. — S. 123—125.

Rok 1997

Rec.: *Jan Čykvín* Dalokija i blizkija. Bielaruskija piśmienniki zamiežža. — Białystok, 1997: Slavia Orientalis. — 1997. — Nr 3. — S. 491—494.

Rec.: *Jolanta Sujecka* Obraz wielkiej przemiany w poezji bułgarskiej (1918—1925). Warszawa, 1996: Pamiętnik Słowiański. — 1997. — T. 45/46. — S. 195—197.

Rec.: Nowy podręcznik ludoznawstwa ukraińskiego (Ukrajiniške narodoznavstvo / Red. S.P. Pawluk, H.J. Horyń, R.F. Kyrzcziv. — L'viv, 1994): Literatura Ludowa 1997. — Nr 4—5. — S. 108—111.

Rok 1998

Rec.: Mit szlacheckiego gniazda (*Vasilij Šczukin, Mif dvorjanskogo gnezda: geokulturologičeskoje issledovanie po russkoj klassičeskoj literaturie.* — Kraków, 1997): Znak. — 1998. — Nr 4. — S. 147—150.

Rec.: Ukraina między polityką a mistyką (*Włodzimierz Pawluczuk* Ukraina. Polityka i mistyka. — Kraków, 1998): Literatura Ludowa. — 1998. — Nr 4—5. — S. 103—106.

Rok 1999

Rec.: Polska «Historia literatury rosyjskiej XX wieku» (Historia literatury rosyjskiej XX wieku // praca zbiorowa pod red. Andrzeja Drawicza. — Warszawa, 1997): Studia Litteraria Polono-Slavica. — 1999. — T. 3. — S. 303—305.

Rec.: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / red. Stefan Kozak. — Nr 6—7. — Warszawa, 1998: Slavia Orientalis. — 1999. — Nr 2. — S. 298—304.

Rec.: Wrocławskie Studia Wschodnie. — T. 1. — Wrocław, 1997; T. 2. — Wrocław, 1998; Slavia Orientalis. — 1999. — Nr 2. — S. 295—298.

Rok 2000

Rec.: Nowe okno na Wschód (Novaâ Polša. — Warszawa, 1999—2000): Wrocławskie Studia Wschodnie. — T. 4. — Wrocław, 2000. — S. 321—322.

Rok 2001

Rec.: «Nowa Polska» po rosyjsku («Novaâ Polša». — Warszawa, 1999. — Nr 1—4): Slavica Wratislaviensia CXII. — Wrocław, 2001. — S. 143—144.

Rec.: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / red. Stefan Kozak. — Warszawa, 1999. — Nr 8—9: Slavica Wratislaviensia CXII. — Wrocław, 2001. — S. 146—149.

Rok 2002

Rec.: *Malgorzata Świdorska* Studien zur Literaturwissenschaftlichen Imagologie. Das literarische Werk F.M.Dostojewskijs aus imagologischer Sicht mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung Polens. — München, 2001: Slavia Orientalis. — 2002. — Nr 4. — S. 597—601.

Rec.: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / red. Stefan Kozak. — Warszawa, 2002. — Nr 13—14: Slavia Orientalis. — 2002. — Nr 4. — S. 620—624.

Rok 2003

Rec.: *Jakub Kolas* «Novaja ziarnla», «Nowaja ziarnla», «Nowa ziarnla» / Ahulnaja redakcyja, paslasłoŭje Jazepa Januszkiewicza. — Minsk, 2002: Slavia Orientalis. — 2003. — Nr 3. — S. 473—474.

Rec.: *Jolanta Sujecka* Ikona domu. — Warszawa, 2001: Slavia Orientalis. — 2003. — Nr 1. — S. 132—136.

Rok 2004

Rec.: *Urszula Kaczmarek* «Spod znaku Warneńczyka». — Poznań, 2002: Slavica Wratislaviensia CXXVI. — Wrocław, 2004. — S. 156—158.

Rec.: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. — Nr 15—16. — Warszawa, 2003: Slavia Orientalis. — 2004. — Nr 3. — S. 476—478.

Rok 2005

Rec.: *Aleksander Barszczewski* Białoruskie piśmiennictwo emigracyjne (Belaruskaâ emigracyjnaâ pis”movas”c’). — Cz.1. — Warszawa, 2004: Slavia Orientalis. — 2005. — Nr 4. — S. 581—585.

Rec.: Sloŭnik movy «Našaj Nivy» u 5 tamah, — T.1. — A-D / Red. V.P. Lemcŭgova. — Minsk, 2003: Slavia Orientalis, — 2005. — Nr 4. — S. 593—596.

Rec.: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — Nr 17—18. — Warszawa, 2004: *Slavia Orientalis*. — 2005. — Nr 3. — S. 474—477.

Rok 2007

Rec.: *Agnieszka Matusiak* W kręgu secesji ukraińskiej. Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy «Młodej Muzy». — Wrocław, 2006: *Slavia Orientalis*. — 2007. — Nr 3 (2007). — S. 447—450.

Rok 2011

Rec.: *V.P. Ragojša* Litaraturaznaučy slounik. Términy i panâcci. — Minsk, 2009: *Slavia Orientalis*. — 2011. — Nr 1. — S. 166—168.

OPINIE O KSIĄŻKACH ORAZ BIOGRAMY

***Telesfor Poźniak* Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich. — Wrocław, 1969:**

Dostojewski a symboliści // *Kultura*. — Warszawa. — 1970. — Nr 8. — S. 9; *B. Białokozowicz* *Slavia Orientalis*. — Warszawa, 1972. — Nr 1. — S. 114—117; *A.L. Grigoriew* Dostojewskij w sowriemiennom zarubieźnom litieraturowiedienii // *Russkaja Litieratura*. — Leningrad, 1972. — Nr 1. — S. 208; *W.N. Baskakow* Izučzenije russkoj litieratury w poslewojennoj Polsce // *Russkaja Litieratura*. — Leningrad, 1973. — Nr 4. — S. 182—183.

***Telesfor Poźniak* Dostojewski i Wschód. Szkic z pogranicza kultur. — Wrocław, 1992:**

Anna Raźny // *Slavia Orientalis*. — Kraków, 1994. — Nr 1. — S. 108—110; *Jan Orłowski* // *Przegląd Humanistyczny*. — Warszawa, 1994. — Nr 3. — S. 143—145; *Wasilij G. Szczukin* // *Nowoje litieraturnoje obozrienije*. — Moskwa, 1994. — Nr 9. — S. 316—318; *Jerzy Kapuścik* Próba syntezy. F. Dostojewski na warsztacie polskich badaczy w ostatnim trzydziestoleciu // *Przegląd Humanistyczny*. — Warszawa, 1994. — Nr 4. — S. 137—140; *Małgorzata Świdorska* Studien zur literaturwissenschaftlichen Imagologie. Das literarische Werk F.M. Dostojewskijs aus Imagologischer Sicht mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung Polens. — Verlag Otto Sagner. — München, 2001. — S. 102—107.

***Telesfor Poźniak* Antologia literatury białoruskiej od XIX do początku XX w. — Wrocław, 1993:**

Alesia Bielavusava Antałołhija biełaruskaj literatury // *Hołas Radzimy*. — Minsk, 1994. — Nr 13. — S. 7.

Telesfor Pożniak Antologia poezji białoruskiej XX w. — Wrocław, 1997:

Jan Čykin Polska białoruszka // Niva. — Białystok, 1997. — Nr 12. — S. 5;
T. Kabrzyckaja, V. Rahojsa // Kantakty i Dyjałohi. — Minsk, 1997 — Nr 5. —
 S. 31—33; *Ivo Pospíšil* Nové knity v Bratislavské literárněvědné slavistiky // Slavia. —
 Praha, 1997. — Z. 4. — S. 489—490.

HASŁA W ENCYKLOPEDIACH

Nowa Encyklopedia Powszechna. — PWN. — T. 5. — Warszawa, 1998, — S. 299.
 Encykłapiedyja Literatary i Mastactva Bielarusi. — T. 4. — Minsk, 1987. — S. 319.
 Pamiac. Historyka-dakumentalnaja chronika wilejskaja rajona. — Minsk, 2003. —
 S. 574.
 Bielaruskaja Encykłapiedyja. — T. 12. — Minsk, 2001. — S. 448.

RECENZJE PRAC DOKTORSKICH I HABILITACYJNYCH

Rec.: *Julian Maliszewski* Twórczość Iwana Kozłowa na tle romantycznych prądów literackich lat 20. i 30. XIX wieku — rozprawa doktorska (26.06.1978).

Rec.: *Andrzej Lazari* «Poczwinnictwo». Z badań nad historią idei w Rosji — rozprawa habilitacyjna (1.01.1989).

Rec.: *Teresa Zaniewska* Strażnicy pamięci. Poezja białoruska w Polsce po roku 1956 — rozprawa habilitacyjna (1.12.1998).

Rec.: *Małgorzata Filipek* Literatura serbska w Polsce międzywojennej — rozprawa doktorska (28.09.1999).

Rec.: *Urszula Kryska* Postać nihilisty w literaturze rosyjskiej lat sześćdziesiątych XIX wieku — rozprawa doktorska (22.02.2000).

Rec.: *Elżbieta Mikiciuk* «Chrystus w grobie» i rzeczywistość «Anastasis». Rozważania nad «Idiotą» Fiodora Dostojewskiego — rozprawa doktorska (9.03.2000).

Rec.: *Katarzyna Osińska* Studio w rosyjskiej kulturze teatralnej XX wieku. Wybrane zagadnienia — rozprawa doktorska (16.05.2000).

Rec.: *Tomasz Wielg* Poetyka prozy Wasila Bykowa — rozprawa doktorska (21.09.2000).

Rec.: *Wiesława Zybura* Wasilij Żukowski — literacki pielgrzym pomiędzy Wschodem i Zachodem. Zarys życia i twórczości — rozprawa doktorska (26.09.2000).

Rec.: *Andrzej Dudek* Wizja kultury w twórczości Wiaczesława Iwanowa — rozprawa habilitacyjna (1.03.2001).

Rec.: *Beata Siwek* Poeci Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego Białowieża wobec problematyki dużej i małej ojczyzny — rozprawa doktorska (25.04.2001).

Rec.: *Katarzyna Duda* Wiara i naród. Twórczość Władimira Maksimowa — rozprawa habilitacyjna (8.11.2001).

Rec.: *Jolanta Sujecka* Ikona domu — rozprawa habilitacyjna (18.05.2004).

Rec.: *Olga Kich-Maslej* Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX—pierwszych dziesięcioleci XX wieku. Zdziechowski, Łepski, Feldman — rozprawa doktorska (25.11.2004).

Rec.: *Halyna Soloviy* Dyskurs erotyczny w twórczości modernistów rosyjskich i ukraińskich — rozprawa doktorska (11.01.2006).

Rec.: *Agnieszka Matusiak* W kręgu secesji ukraińskiej. Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy «Młodej Muzy» — rozprawa habilitacyjna (9.10.2007).

Rec.: *Anna Ursulenko* Rola folkloru w procesie kształtowania się tożsamości narodowo-kulturowej współczesnej Ukrainy (na materiale publicystyki społeczno-kulturalnej po 1991 roku) — rozprawa doktorska (13.05.2008).

Rec.: *Katarzyna Bortnowska* Twórczość poetycka współczesnych modernistów białoruskich — rozprawa doktorska (18.11.2008).

OPIEKA PROMOTORSKA

Tadeusz Klimowicz Dmitrij Mamin-Sibiriak i problemy naturalizmu w literaturze rosyjskiej — rozprawa doktorska (1978).

Wojciech Gorczyca Dramatopisarstwo Konstantego Trieniowa — rozprawa doktorska (1983).

Czesław Panek Pozycja artysty w rosyjskich manifestach literackich pierwszego trzydziestolecia XX w. (Modernizm, awangarda) — rozprawa doktorska (1990).

Katarzyna Wysoczańska-Pająk Postać sobowtóra w prozie rosyjskiej lat dwudziestych XX wieku — rozprawa doktorska (1993).

Henryk Suszko Latopis hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze — rozprawa doktorska (2000).

Sylwia Wójtowicz Dramatopisarstwo Łesi Ukrainki. Horyzont aksjologiczny refleksji kulturowych — rozprawa doktorska (2004).

Opracowanie: Sylwia Wójtowicz

**ЗВІЛЬНИТИ МАЙБУТНЄ ВІД МИНУЛОГО?
ЗВІЛЬНИТИ МИНУЛЕ ВІД МАЙБУТНЬОГО?**

•

**UWOLNIĆ PRZYSZŁOŚĆ OD PRZESZŁOŚCI?
UWOLNIĆ PRZESZŁOŚĆ OD PRZYSZŁOŚCI?**

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

•

LITERATURA I KULTURA

Joanna Bobula

Uniwersytet Jagielloński (Kraków, Polska)
j.bobula@uj.edu.pl

**DECONSTRUCTION AND RECONSTRUCTION.
VOLODYMYR VYNNYCHENKO
AND THE CONTEMPORARY
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (AN OUTLINE)**

Regardless of the individual experience, institutions such as state and society need an relatively coherent vision necessary to determine the identity.

Especially in the situation where there are sharp political divisions, and where the political emigration existed, the process of reconstruction of the of the past requires a deconstruction of the divergent visions for each topic.

As an example one can consider — started in the 90s of the Twentieth century — the process of restoration and reconstruction of the universal knowledge about Volodymyr Vynnychenko. The existing, partial or contradictory visions, assisted also by the information blockade concerning that figure, had formed in fact a white spot the history of twentieth- century Ukraine.

Keywords: Vynnychenko, historiography, identity , authority, ideology.

**DEKONSTRUKCJA I REKONSTRUKCJA.
WOŁODYMYR WYNNYCZENKO
A WSPÓŁCZESNA HISTORIOGRAFIA UKRAIŃSKA
(ZARYS PROBLEMU)**

Moment tworzenia własnej tożsamości ze zbiorowości narodowej, włącznie z instytucjami państwa, definiowaniem tego, jak rzeczywistość ma wyglądać (jak ma wyglądać ten twór), wymaga znalezienia wzorców zachowań, zgody na odniesienia się do przeszłości i wskazania wizji przyszłości. Jednocześnie nakłada się to, że rzeczywistość — z uwagi na postęp techniczny, informacyjny — jest jeszcze bardziej złożona, a zatem poszukiwanie wzorców nie jest linearne. Wzorców istnieje bowiem wiele.

W przypadku Ukrainy, jej dziejów, są takie momenty, które wskazują na to, że istnieje bardzo duża polaryzacja w wielu kwestiach. Widać to wyraźnie zwłaszcza w zakresie dziejów Ukrainy lat 1917—1920, gdy obok paradygmatu radzieckiego mamy do czynienia z paradygmatem «samostanowienia narodowego» pielęgnowanego przez diasporę, co w rezultacie prowadzi do «monotematycznej historiografii», jak słusznie zauważył Orest Subtelny¹.

Niezależnie od tego, jak jednostki radzą sobie z rzeczywistością, jak nawet kategorie społeczne (inteligencja, robotnicy) radzą sobie z rzeczywistością, to stworzenie instytucji o charakterze państwowym oraz ukonstytuowanie społeczeństwa i tak wymaga reinterpretacji historii; wymaga znalezienia wzorców i znalezienia względnie jednolitego spojrzenia na te wzorce, a więc siłą rzeczy, wymaga spojrzenia na przeszłość, aby móc zbudować przyszłość.

Na Ukrainie po 1991 roku mamy do czynienia ze spotkaniem różnych wizji i następnie z próbą uwolnienia się od bagażu przeszłości — w tym przypadku od historiografii radzieckiej od końca lat dwudziestych (od Wielkiego Przełomu) do końca lat osiemdziesiątych minionego stulecia. W dyskusji od połowy lat dziewięćdziesiątych na temat historiografii ukraińskiej dochodziły do głosu (często «z zewnątrz») bardzo istotne kwestie w związku z odniesieniem się do przeszłości w nowej rzeczywistości, jak choćby głos Andreasa Kappelera, który wskazał, iż nie chodzi o proste li tylko przekształcenie interpretacyjnych matryc z «klasowych» na «narodowe». Historycy ukraińscy — zdaniem sławisty — powinni przede wszystkim zrewidować tradycyjne (w tym przypadku — radzieckie i nacjonalistyczne/emigracyjne) oceny poszczególnych okresów, zwłaszcza lat 1917—1920². Wspomniany wcześniej historyk Orest Subtelny podniósł ponadto kwestię zapewnienia pluralizmu podejść w badaniach przeszłości Ukrainy.

Proces interpretacji, reinterpretacji to głos o znalezienie wspólnej płaszczyzny, to niejako stawianie granic za każdym razem. W sytuacji, kiedy istnieją ostre podziały polityczne oraz gdy w przeszłości występowała emigracja polityczna, proces rekonstrukcji przeszłości wymaga dekonstrukcji rozbieżnych wizji dotyczących każdego tematu. Za przykład niech posłuży trwający od lat dziewięćdziesiątych

¹ O. Subtelny The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. — Summer-Winter 1993. — Nr 1—2. — S. 33—54.

² Na wypowiedź A. Kappelera pochodzącą z jego wystąpienia podczas drugiego Kongresu MAU we Lwowie (sierpień 1993) — w szerokim kontekście ujmowania dziejów Ukrainy — zwrócił uwagę polski badacz Tomasz Stryjek w książce «Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?», która stanowi zarazem analizę sposobów przedstawiania przeszłości Ukrainy przez współczesnych jej badaczy. A. Kappeler Ukrainian History from a German Perspective // Slavic Review. — 1995. — Nr 3. — S. 691—701 — podają za: T. Stryjek Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991—2004. — Warszawa, 2007. — S. 322—323.

XX wieku proces przywrócenia, a w zasadzie rekonstrukcji w powszechnej świadomości postaci Wołodymyra Wynnyczenki. W. Wynnyczenko «już ma swoje miejsce w historii ojczyznianej»³, jak konstatuje Stanisław Kulczycki w zakończeniu książki z 2005 roku poświęconej twórcy ukraińskiemu, a napisanej wspólnie z Walerijem Sołdatenką.

Postać Wynnyczenki jest jedną z bardziej jaskrawych postaci kultury ukraińskiej pierwszej połowy XX wieku. Ostatnie trzydzieści lat życia spędził na emigracji, ale nie wśród emigracji ukraińskiej, którą w swojej twórczości publicystycznej ostro krytykował⁴ za — najogólniej mówiąc — brak poczucia odpowiedzialności, indyferentyzm narodowy, tracenie energii na wewnętrzne sprzeczki («kupczenie się») w sytuacji, gdy istnieje potrzeba, a nawet konieczność znalezienia wspólnego frontu, wspólnej idei. Z kolei emigracja ukraińska nie mogła wybaczyć Wynnyczence jego «komunizujących» poglądów oraz podjętej na Ukrainie w roku 1920 próby współpracy z bolszewikami⁵.

Z rozpoczętym na Ukrainie w końcu lat 80. i początkiem 90. nowym etapem w rozwoju nauki historycznej wiąże się również przywrócenie w powszechnej świadomości postaci Wołodymyra Wynnyczenki (do niedawna «wroga ludu») już nie tylko jako pisarza dramaturga (większość prac poświęconych jego twórczości to były prace literaturoznawcze), ale również jako działacza politycznego w latach

³ С. Кульчицький, В. Солдатенко Володимир Винниченко. — Київ, 2005. — S. 374.

⁴ Krytykę emigracji ukraińskiej zawierają takie publikacje W. Wynnyczenki, jak: «List do klasowo nieuświadomionej inteligencji ukraińskiej» («Лист до клясово неусвідомленій української інтелігенції») z 1920 r., częściowo także «List otwarty do M. Gorkiego» («Одвертий лист до М. Горького») z 1926 r. oraz broszura «Za jaką Ukrainę» («За яку Україну») z 1934 r. Zob. В. Винниченко. Публіцистика / упоряд. і ред. Віктор Бурбела. — Нью-Йорк-Київ, 2002.

⁵ Walerij Sołdatenko — od lat badający spuściznę społeczno-polityczną ukraińskiego rewolucjonisty — wskazuje na kilka narożnych punktów w biografii politycznej Wynnyczenki, które doprowadziły do powstania jego negatywnego wizerunku. Po pierwsze, zadecydowały o tym socjalistyczne upodobania pisarza i jego światopoglądowa ewolucja w kierunku idei komunistycznych, w kierunku platformy władzy radzieckiej, po drugie, skłonność do radykalnych, rewolucyjnych metod rozwiązań społecznych, a nie przywiązywanie do reformatorskich, ewolucyjnych możliwości postępu społecznego, a także stawianie przez niego akcentu na socjalnych aspektach życia i rozwoju narodu. Wreszcie po trzecie, federalistyczne poglądy i przekonania, zwłaszcza niejednoznaczne próby znalezienia kompromisu z Rosją radziecką. Badacz, konsekwentnie podkreśla, iż należy dopełnić, skorygować, a częściowo i sprostować wyobrażenia dotyczące W. Wynnyczenki: «Заглиблення в проблему вимагає з'ясування значної низки питань, відповіді на які здатні істотно доповнити, здавалось би, очевидні висновки, скоригувати достатньо поширені уявлення, почасти й спростувати їх» (В. Солдатенко Думки з приводу Винниченкової політичної долі (до 130-річчя від дня народження Великого Українця) // idem, Революційна доба в Україні (1917—1920 роки). Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті. — Київ, 2011. — S. 387.

1917—1920⁶. Jak pisze Walerij Sołdatenko, na przełomie 80. i 90. lat Wołodymyr Wynnyczenko «stawał się w społecznym odbiorze jednym z symboli sumienia ruchu ukraińskiego». Mamy tutaj do czynienia z zastąpieniem paradygmatu radzieckiego paradygmatem narodowym (przekształcenie interpretacyjnych matryc z «klasowych» na «narodowe»). Choć odrzucano lub «wypierano się» historiografii radzieckiej (w której Wynnyczenko przywoływany był w kontekście zdrady proletariatu jako «burżuazyjny nacjonalista»), przepisywano niektóre stronicę przeszłości, zapelniano «białe plamy» — na podstawie po części materiałów źródłowych w otwieranych państwowych, a wcześniej partyjnych, archiwach, a po części na podstawie «odkrywanej» historiografii emigracyjnej — to w pracach powstających na Ukrainie w pierwszych latach niepodległości dominowała metodologia materializmu historycznego, dominował radziecki paradygmat historyczny (ocena z «pozycji klasowych»). W połowie lat 90. pojawia się jeszcze inne niebezpieczeństwo: mechanicznego zastąpienia w ukraińskiej historiografii jednej «słusznej» metodologii inną. Na Ukrainie ukazują się bowiem krytyczne publikacje skierowane pod adresem zwolenników orientacji socjalistycznych i propagatorów modelu federacyjnego (takich, jak: Mychajło Hruszewski, Pawło Chrystiuk, Mykyta Szapował, Mykoła Porsz, Władymyr Czechowski). «Atrakcyjność» (w tym przypadku negatywna) Wołodymyra Wynnyczenki polegała na tym, że osądzano go jako jednego z głównych (tuż obok pierwszego prezydenta odradzającej się Ukrainy — M. Hruszewskiego) winowajców utraconej w latach 1917—1920 szansy historycznej⁷. Nie trudno domyśleć się, że za wzorzec takiej interpretacji posłużyły zdobycze historiografii emigracyjnej — diaspory z lat 70. i 80., w której W. Wynnyczenko nierzadko ukazywany był jako zdrajca sprawy narodowej⁸. «Zamknięta w kręgu interpretacji z pierwszej połowy XX wieku [historiografia emigracyjna — przyp. J.B.] — jak pisze Tomasz

⁶ Nie sposób nie wspomnieć w tym miejscu o kulturalno-naukowym wydarzeniu, jakie miało miejsce 27 kwietnia 1989 roku w Kijowie, poświęconemu «powrotowi» W. Wynnyczenki na Ukrainę — jako pisarza i polityka zarazem. Wówczas — na posiedzeniu w Budynku Literatów, gdzie zabrali głos między innymi: Iwan Dziuba, Tamara Hundorowa, Walerij Szewczuk, Mychajło Słaboszpyc'kyj — postać Wołodymyra Wynnyczenki po raz pierwszy została ukazana nie tylko w wymiarze literaturoznawczym, ale także z uwzględnieniem jego znaczenia jako postaci politycznej. Zob. Володимир Винниченко: повернення. Матеріали засідання у Будинку літераторів у Києві 27 квітня 1989 р. // Радянське літературознавство. — 1989. — № 7. — S. 67—74; № 8. — S. 64—75.

⁷ Zob. Ю. Павленко, Ю. Храмов Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — Київ, 1995; Й. Тимченко Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917—березень 1918). — Київ-Львів, 1996.

⁸ Zob. Р. Млиновецький Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (Про що «історія мовчить?»). — Торонто, 1961; І. Нагаєвський Історія української держави двадцятого століття. — Рим, 1989; В. Верига Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. : у 2 т. — Львів, 1998.

Stryjek w odniesieniu do wypowiedzi historyka O. Subtelnego — nie miała badaczom pozostającym w kraju niczego nowego do zaproponowania»⁹.

Uświadomienie konieczności głębszej rewizji wypracowanej dotąd wiedzy i koncepcji historycznej nie przyszło tak od razu, a wraz z podaniem do publicznej wiadomości nieznanych wcześniej faktów, materiałów i literatury. Wypełnianie «białych plam» w odniesieniu do Wołodymyra Wynnyczenki wpisuje się w podział uwzględniający dwa nurty ukraińskiej historiografii emigracyjnej: nurt państwowy oraz nurt narodowo-demokratyczny¹⁰.

Różne punkty widzenia tego samego problemu w tym przypadku niosą zagrożenie nieporozumieniem. Z tych różnych punktów widzenia, ocen, a przede wszystkim na podstawie spuścizny samego twórcy¹¹, w rzeczywistości wyłania się bardzo sprzeczny obraz Wynnyczenki jako polityka. Z jednej strony mamy do czynienia bowiem z zarzutem alogiczności takiego stwierdzenia, ponieważ Wynnyczenko postrzegany jest przede wszystkim jako literat, ale także marzyciel, idealista, utopista, w żadnym wypadku zaś nie można nazywać go politykiem tylko dlatego, że w chwili «szansy historycznej» stanął na czele odradzającej się państwowości ukraińskiej. I co gorsza, szansę tę utracił. Z drugiej strony wyłania się obraz działacza politycznego, który wniósł nieprzeceniony wkład w narodowy i społeczny rozwój Ojczyzny, przybliżył ideę tworzenia państwowości ukraińskiej.

To postrzeganie postaci Wynnyczenki jako polityka jest jednym ze skrajnych punktów widzenia współczesnej historiografii ukraińskiej. Stąd potrzeba dekonstrukcji. I tutaj proces «odzyskiwania» Wynnyczenki dla pamięci historycznej znowu wpisuje się w trudny moment dla historiografii nowo powstałego państwa z całym bagażem zróżnicowania kulturowego oraz treści pamięci historycznej. Kolejnym niebezpieczeństwem, które staje na drodze do pełnej integracji społeczeństwa jawi się z kolei skłonność do ukazywania dziejów Ukrainy wyłącznie przez pryzmat jej tragicznych i pełnych ofiary walk o przetrwanie. Taka narracja, nazwana przez Marka von Hageną jako *lacrimogenesis*¹², w zasadzie nie wnosi niczego konstruktywnego

⁹ T. Stryjek *Jakiej przeszłości...*, s. 315.

¹⁰ W pracach nurtu państwowego (D. Hyrc'kyj, N. Korol, A. Kuszczyns'kyj, W. Łyczmanenko) osoba Sekretarza Generalnego Ukraińskiej Rady Centralnej obwiniana jest głównie za nieszczerść postawy podczas rozmów z hetmanem Skoropadskim na temat formowania rządu koalicyjnego.

¹¹ I tutaj spotykamy się z pewną przeszkodą, gdyż jeszcze do niedawna nie była opublikowana fundamentalna część kulturalnej spuścizny pisarza, mamy na myśli przede wszystkim traktat etyczno-filozoficzny «Konkordyzm» (wydany po raz pierwszy dopiero w 2010 r., a w 2011 r. pojawiła się jego skrócona wersja «Konkordyzm. System budowania szczęścia») oraz literaturę epistolarną.

¹² Nazwa ta pochodzi od pisarza rumuńskiego Florina Thomy — podają za: T. Stryjek *Jakiej przeszłości...*, s. 318.

w kwestii współczesnego rozumienia narodu, tym bardziej nie odpowiada współczesnym metodom badawczym¹³. W tym znaczeniu wartościowe jest nowe spojrzenie na Wynnyczenkę, z którym mogliśmy się niedawno spotkać przy okazji II festiwalu «Kalinowe mosty» na Warmii i Mazurach (maj 2011). Film Ireny Szatohinej na podstawie scenariusza Jurija Szapowała pod znaczącym tytułem «Wynnyczenko bez bromu» zdobył pierwszą nagrodę w kategorii filmów o emigracji, natomiast zarówno sama historia Ukrainy interesującego nas okresu, jak i los tytułowego bohatera ukazane zostały bez przesadnej skłonności do *lacrimogenesis*.

W 2005 roku, podczas pierwszych publicznych obchodów jubileuszu 125-lecia urodzin Wynnyczenki¹⁴, w Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (w Instytucie Badań Politycznych i Etniczno-Narodowych) została zorganizowana konferencja naukowa poświęcona społeczno-politycznej działalności W. Wynnyczenki, której materiały zostały opublikowane w 2006 roku. W jednym z artykułów — niezującego już akademika, zastępcy przewodniczącego NANU, Iwana Kurasa — czytamy: «Czy w istocie dla wybitnego artysty ukraińskiego i działacza społeczno-politycznego, a wraz z tym i dla samych Ukraińców — nastął szczególnie moment prawdy, czas jego nowego wejścia do życia duchowego narodu, autentycznego zainteresowania jego wieloaspektową twórczością?»¹⁵ Ważne, by przy próbach rekonstrukcji, zrozumieć Wołodymyra Wynnyczenkę bez uprzedzeń, niekoniunkturalnie ocenić jego poglądy. Wtedy może zakończy się — konstatował historyk — przymusowa emigracja Wynnyczenki-polityka.

Wydaje się, że wiele poczyniono w kierunku przywrócenia postaci tego wybitnego i — jak się okazuje — dalekowzrocznego twórcy kultury ukraińskiej. Proces rekonstrukcji Wołodymyra Wynnyczenki jest, można powiedzieć, w toku. Historizm i naukowa obiektywność powinny pozwolić na «odtworzenie» obrazu Wynnyczenki bez uprzedzeń, niejednostronnie i kompleksowo. Jednocześnie istnieje potrzeba «stawiania pomników», potrzeba symbolu, moralnego autorytetu, co może przejawiać się także w postaci tablic upamiętniających, w nazwie floty czarnomorskiej czy choćby w napisie na jubileuszowej monecie.

¹³ Problem powyższy poruszył w swoim wystąpieniu slawista Mark von Hagen z 1993 roku. Zob. *M. von Hagen Does Ukraine Have a History?* // *Slavic Review*. — 1995. — Nr 3. — S. 665.

¹⁴ Por. Postanowienie Rady Najwyższej Ukrainy z dnia 5 lipca 2005 r. (Nr 2731-IV) «Про відзначення 125-ліття з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка», <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1071.1717.0>. Postanowienie obejmowało szeroki program organizacyjny obchodów 125. rocznicy urodzin pisarza: odbyło się wówczas wiele imprez naukowych, politycznych, co miało na celu upamiętnienie jego postaci, a także swój ideologiczny wymiar.

¹⁵ *I. Курас Володимир Винниченко — політик // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) : збірник статей.* — Київ, 2006. — S. 11.

Żeby stworzyć obraz, trzeba zdekonstruować, obalić mity i zrekonstruować, kim był Wołodymyr Wynnyczenko jako polityk. Próba dekonstrukcji i naukowe próby rekonstrukcji zostały jednakże uwikłane w moment polityczno-ideologiczny. Mechanizm ten funkcjonuje zapewne dlatego, że instytucje muszą mieć jakąś wizję, jakąś warstwę ideową, ponieważ społeczeństwu jest to potrzebne dla, na przykład, wychowania młodych ludzi. Witalij Masnenko, reprezentujący jedną ze szkół historycznych na Ukrainie (narodowo-państwowy paradygmat dziejów), mówi wręcz o potrzebie formowania przez szkołę względnie jednolitej pamięci historycznej¹⁶. Ponadto, stawia się kreski, konstytuuje się coś, spotyka się różne perspektywy, zupełnie różne doświadczenia może też i dlatego, że istnieje ten inny (potrzeba «posklejania» przeszłości jako całości, która obejmuje również rekonstrukcje życiorysów); te instytucje by nie przetrwały, społeczeństwo by nie przetrwało — wystawione na społeczeństwo zachodnie z zupełnie inną dynamiką oraz tymczasowością. A dla instytucji, takich jak państwo i społeczeństwo, musi istnieć wizja przeszłości, wizja obrazu współczesności i tego, co ma być w przyszłości (warstwa ideologiczna).

Bibliografia

1. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр., у 2 т. — Львів, 1998.
2. *Винниченко В.* Публіцистика / упоряд. і ред. Віктор Бурбела. — Нью-Йорк-Київ, 2002.
3. Володимир Винниченко: повернення. Матеріали засідання у Будинку літераторів у Києві 27 квітня 1989 р. // Радянське літературознавство. — 1989. — № 7 і 8.
4. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) : збірник статей / ред. Іван Курас, Валерій Солдатенко. — Київ, 2006.
5. *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. — Київ, 2005.
6. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. — 2002. — № 5.
7. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (Про що «історія мовчить?»). — Торонто, 1961.
8. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — Рим, 1989.
9. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — Київ, 1995.

¹⁶ *В. Масненко* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 49—62.

10. *Солдатенко В.* Революційна доба в Україні (1917—1920 роки). Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті. — Київ, 2011.
11. *Тимченко Й.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918), Київ-Львів, 1996.
12. *Hagen Mark von* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. — 1995. — Nr 3.
13. *Kappeler A.* Ukrainian History from a German Perspective // *Slavic Review*. — 1995. — Nr 3.
14. *Stryjek T.* Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991—2004. — Warszawa, 2007.
15. *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. — Summer-Winter 1993. — Nr 1—2.

Олег Коцарев, Юлія Стахівська

Видавництво «Смолоскип» (Київ)
olehkots@ukr.net, coliganka@ukr.net

THE UKRAINIAN POETIC AVANT-GARDE OF 1910—1930TH: QUESTION OF READING TEXTS

The aim of the paper is to give a short review of the history of Ukrainian poetic avant-garde of 1910—1930th. Authors describe a problems of learning the expirience of this poetry because of avant-garde's non-inclusion into ukrainian literary canon. Main idea is necessity of publishing poetry texts of Ukrainian avant-gardists. The article presents the project of anthology «The poetry of Ukrainian avant-garde of 1910—1930th» also.

Keywords: avant-garde, Ukrainian avant-garde, the history of literature, anthology, poetry.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТИЧНИЙ АВАНГАРД 1910—1930-Х РОКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРОЧИТАНОСТІ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Чи обізнаний сьогоднішній читач із творчістю українських поетів-авангардистів? Скільки імен, окрім Михайля Семёнка¹, він чув? На жаль, доводиться констатувати: поезія українського авангарду на початку ХХІ століття майже непрочитана. Досі в Україні та за кордоном драматично мало видань, у яких поезія українського авангарду була б представлена широким корпусом власне художніх текстів, стилістично і географічно всеохопних². Процес повернення в канон і в історію вітчизняної літератури творчості 1910—30-х років мало заторкнув авангард із кількох причин.

¹ В українській мовній практиці прізвище Семенко вживається з наголосом і на другий, і на третій склад. Вважаємо правильним наголошування саме другого складу, адже, наприклад, у документальному фільмі Ролана Сергієнка «Межа» (1993) використане відеоінтерв'ю Миколи Бажана, де він, згадуючи про свого друга і сучасника, всюди робить наголос саме на другий склад.

² У рамках дослідницької стипендії імені Олега Ольжича протягом 2011—2012 років при видавництві «Смолоскип» було здійснено проект створення антології з робочою назвою «Поезія українського авангарду 1910—1930-х років». Її підготували автори цієї статті — Олег Коцарев і Юлія Стахівська. Наразі текст антології готовий, сподіваємося, невдовзі видавництво «Смолоскип» випустить цю книжку.

По-перше, поезію авангарду не дуже толерували тодішні «мейнстрімні» з точки зору сьогоднішніх стереотипів про «Розстріляне відродження» автори та критики — від Миколи Зерова до Миколи Хвильового. Вони залишили відповідні критичні зауваження, спогади, полемічні матеріали, які вплинули на читачів через багато років. Наприклад, Сергій Єфремов стосовно «урбаністів» висловлюється досить гостро: «Чудно і смішно читати було пишні тиради про «бетони», «залізо», «хмародряпи» й інші аксесуари міського ландшафту, коли бетони ті лежали в руїнах, залізо подірчавило та іржою вкрилось, а хмародряпи світили пробоїнами. ... Власне, такі тиради скидалися б на карикатуру, коли б не була це просто ознака часу — певного роду моди, шаблону, наслідування такого співця міста, як Верхарн, що творив серед обставин європейського міста...»³. Але нам видається, що ставити питання про сам факт наявності зображуваного об'єкта в дійсності — некоректно. Авангардне замилювання урбанізмом близьке до захоплення романтиків чарівними світами. Проте їм ніхто аж так не дорікає у нереальності фей. З іншого боку — архітектурний Харків 1920-х років — це нові райони з будинками-комунами, напівреалізованими проектами житлових комплексів, Держпром та ін., що таки подивовувало і будило фантазію тодішнього митця. Зрештою, важко не погодитися зі словами іншого українського критика 1920-х, Андрія Ніковського, який окреслює загальний дух тодішньої технократичної сучасності: «Даруйте на словах, — індустріалізація, урбанізація, механізація, інтенсифікація (ще раз вибачте!) увійшли в нерви і мозок людини, змінили її побут, примусили її говорити, співати, ходити, думати, кохати й їсти інакше»⁴.

По-друге, навіть ті з авангардистів, хто вижив і працював після сталінських репресій, у більш погідні 1960-ті роки, майже стовідсотково змінили стилістику свого письма, а власну експериментальну поезію минулого тепер часто трактували як «юнацькі примхи». Ще наполегливіше це декларували критики, які супроводжували повернення деяких імен або коментували уже нинішні перевидання. Авангардні епізоди творчості авторів, загалом прихильних до інших стилів, у багатьох випадках ігнорувались або представлялись у дуже урізаному вигляді. Наприклад, скептично сприймав свою авангардну юність поет Олександр Корж. Навіть уже в 1920-ті роки в характерній для нього формі вірша-листа він писав у тексті «Славлію травину» з присвятою *Мих. Семенку*:

От дурень,
Ах, який я великий дурень —
У розум так упав!

³ *Єфремов С.* Історія українського письменства: [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/Ist-pysm17.html> — С. 475—476.

⁴ *Ніковський А.* Vita Nova. — Київ, 1919. — С. 62.

Не прийду,
Не прийду я до мертвих мурів
Від живих трав.

І як же це зі мною сталось?
Загубився між сосен трюх!
Віднині я кидаю місту зухвало:
Ти мені не бог!...⁵

Його друг Василь Алешко, який 1921 року разом із Михайлем Семенком та Юліаном Шполом став засновником «Ударної групи поетів-футуристів», а рік до того видав досить експериментальну поему «Димарі в квітниках»⁶, також швидко відійшов від «семенківських» впливів. У різноманітних виданнях вибраних творів Миколи Бажана упорядники лише побіжно згадують один із найбільш концептуально-авангардних віршів поета «Мене зелених ніг...»⁷ (1923):

Мене зелених ніг,
тіл тюль люля хміль.
О, хто зазирає ввечері на зорі
в хвиль сльотну толь?
Маг гамм втом —
гілля хили чоло.

⁵ Славлю травину // Нова Генерація. — 1927. — №3. — С. 16.

⁶ Ось невеличкий уривок з частини V:

/.../Горбатий, що продає газети на Тевелівській площі,
Сьогодні охмелився, — скинув піджак — в одній жилетці
Запитав очами небо: чи буде дощ? —
А сонце кублилося в його потилиці.
Брали шпарко комуністичну літературу.
Паперяні гроші ледве вмщались в гаманець.
Від незграбного руху поточився з полиці Амур
І зразу ж наздогнало панну слово «грець».
Автомобілі дихали погрозою і забирали всю увагу
А в тім, в сквері було безпечно гратись дітям.
«Уріель Акоста» на вітрині зів'яв і засмаг.
Бо було тепло. Була середина квітня./.../

Димарі в квітниках. — Харків : Кооперативне видавниче товариство «Цех каменярів», 1920. Ця книжка радикально відрізняється від інших речей, що виходили з-під пера Алешка, який переважно залишався досить погідним співцем природи, сільського життя і праці, колективізації і т.п. Відтак, цілком органічно належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

⁷ Червоний шлях. — 1924. — № 1—2.

Лягай, гаї лагун
на килим, гегінь лон.
О коло, локон лих
у голих ніг і мхів твоїх.
Не келих хилить літо то —
а плахту,
не конопель стон —
жах тут —
тінь тут.
Коло плеса оплетене тло
навкруг,
Плахта там.

Хрестоматійними є й спомини Юрія Смолича про те, як Михайль Семенко, мовляв, перетворився на справжнього поета лишень у 1930-х, відмовившись від футуристичних викрутасів.

По-третє, над більшістю українських авангардних поетів тяжіє багато в чому виправдане реноме натхненних оспівувачів, агітаторів більшовицьких божевільних «реформ людини». При цьому ніби ігноруються аналогічні моменти у творчості представників інших напрямів. Як наслідок, некоректно змішуючи громадянське з художнім, чимало читачів і критиків відкидають авангардну поезію через її політичну лівизну. Утім, варто зазначити, що віра авангарду в перетворення світу за допомогою слова нагадує певний месіанізм. І саме він спричиняється до паралелей з тоталітаризмом, який першочергово прагне перетворення світу словом — проголосити, наказати і заборонити. Футуризм і фашизм в Італії, сюрреалізм і комунізм у Франції, «Ми за: комунізм...» («зазначалося на титулі українського журналу «Нова Генерація»⁸). Але тоталітаризм «тисне» і на мистецький авангард, якнайбільше прагне його (як конкурента) собі уподібнити, запозичити його мистецькі методи⁹.

Так само злий жарт зі сприйняттям авангардистів грає занадто буквальне розуміння їхніх маніфестів, загального тону декларативності у поезії. Декларація — це певною мірою перфекція, означення того, що хотіли б зробити автори, на що вони орієнтуються. «Сама наявність маніфесту вагоміша, ніж вміщені в

⁸ «Нова генерація» — літературно-мистецьке видання, що виходило в Харкові у 1927—1930-х роках. Організатор та головний редактор — М. Семенко, також входили: О. Влизько, Г. Шкурулій, О. Корж, Г. Коляда, М. Булатович, М. Гаско, Г. Вакар, Ю. Палійчук, Л. Дмитренко, С. Голованіський, М. Скуба та ін. Серед співробітників були представники кіно і театру (О. Перегуда, М. Терещенко, Г. Затворницький), із живопису (А. Петрицький, В. Єрмилов, П. Ковжун), фотографії (Д. Сотник) та архітектури (І. Малоземов, О. Касьянов, Л. Лоповик, М. Холостенко та ін.).

⁹ Авангардні принципи утопічної майбуттєвості та життєбудування були інкорпоровані до соцреалізму.

ньому принципи. Маніфест — чиста «форма», або чиста «функція»¹⁰. Задекларована радикальність та войовничість авангарду не реалізовувалась, але цього, власне, і не прагне маніфест. Його завдання засвідчити: «Маніфест як закріплений словесний жанр, прирівнюється в авангарді до акта сакрального й законодавчого, адже саме він програмує, озвучує та інтерпретує подальші принципи позиціонування групи»¹¹. Зрештою, авангардна маніфестографія — це і цікавий художній текст, з характерними образами, зворотами та синтаксисом.

По-четверте, попри футуристичні та конструктивістські декларації «масовості», авангард був мистецтвом «елітарним», а точніше — доволі непрозорим, багато де незрозумілим у традиційний спосіб. Відтак ми бачимо, що авангард, окрім нетривалих періодів прихильності літературної моди, залишався формалістичним читвом для дуже небагатьох. Особливо звужувало те коло зацікавлених поширене розуміння літератури в контексті національної мобілізації, яка неминуче була надзвичайно важливим чинником культурного життя у 20-х роках ХХ століття.

І все ж, попри всі наведені факти, не можна сказати, що український поетичний авангард і його рецепції залишаються на сто відсотків недоступними читачеві. Треба відзначити три найголовніші видання часів незалежності, в яких авангард було показано з симпатією, інтересом, де його не таврували, а досліджували й публікували. Першим таким виданням стала антологія «Український футуризм: вибрані сторінки», яку уклав Микола Сулима. Книжка «підняла» з глибин архівів і бібліотечних фондів масу цікавих текстів, вона досі є орієнтиром у своїй сфері. На жаль, видана в угорському місті Ніредьгаза, антологія вже давно є бібліографічною рідкістю. Другим надважливим кроком став вихід друком спершу англійською мовою, а потім і в українському перекладі дослідження Олега Ільницького «Український футуризм (1914—1930)». Концептуальне осмислення теорії та практики футуризму в Україні, великі масиви історичної інформації вирізняють цю книжку. І, нарешті, третьою етапною подією була праця Анни Білої «Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки». Уперше узагальнення відбулося не на рівні студій над окремою течією (в наших умовах нею практично завжди виявлявся футуризм), а в цілому над авангардом як сукупністю різних шкіл і напрямів.

Звичайно ж, трьома книжками не вичерпується присутність поетичного авангарду 1910—1930-х років у сучасному українському інформаційному просторі. Поступово зростає кількість різних досліджень, осмислень цієї поезії (а ще більше — авангардної теорії), а ось поступ прочитаності самих текстів лишається дуже скромним: узагальнювальні проекти на кшталт антології Миколи Сулими більше не з'являлися, час до часу виходять тільки перевидання текстів

¹⁰ Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки : монографія. 2-ге вид., доповнене і перероблене. — Київ : Смолоскип, 2006. — С. 54.

¹¹ Біла А. Там само. — С. 56.

окремих авторів, пов'язаних із авангардним письмом (Михайля Семенка, Богдана-Ігоря Антонича, Юліана Шпола, Олекси Слісаренка, Олекси Влизька, Майка Йогансена, Олександра Коржа, Андрія Чужого). Поза цим процесом перебуває творчість багатьох і важливих, й епізодичних в авангардній сфері поетів. У певних випадках ситуація доходить навіть до курйозів.

Наприклад, з іменем Гро Вакара пов'язане одне з «темних місць» у вивченні історії української поезії ХХ століття. А саме: чи не є Гро Вакар лише одним із псевдонімів іншого поета, Олександра Сороки¹²? Згідно з більшістю доступних джерел, це так і є. Наприклад, так він фігурує в антології «Український футуризм», у Словнику псевдонімів Олексія Дея¹³. Вірші Олександра Сороки виходили в поетичних збірках «Кимак», «На рейках», «Електрони», «Життя в русі», «Гроно». Ось невеликий уривок із вірша «Місто стає»:

Ніч,
як брижі на плесі,
одбиває годинник
кожну мить.
І не гуркоче,
і не шумить —
тихо встає
життя
на кресах.
Жовті,
як мідь,
здалеку вогники:
електричний світ
блідне на ранок.
Розляглося
над містом
дзеленкотання
дзвоників
і відгукнувся завод,
мізок поранивши./.../¹⁴

¹² Річ у тому, що Олександр Сорока мав чимало псевдонімів — Крокіс, Акерес, Копиця, Горкуша, Тимко і Вакар. На підставі існування псевда «Вакар» і закралася помилка ототожнення. Дослідивши фонд письменника (Ф. 75) в архіві Інституту літератури, ми остаточно дійшли висновку, що це два різні автори. На це вказує навіть такий простий факт, що серед найповнішої бібліографії творів Олександра Сороки (уклала дружина поета) не згадується «гро-вакарівський» роман «Поїзди підуть на Париж» (1932).

¹³ Ці самі дані подають інші дослідники: наприклад, Олександр Білецький та Юрій П'ядик.

¹⁴ Місто встає // На рейках: книга друга. — Харків : ЛіМ, 1931. — С. 13

Авторству Гро Вакара¹⁵ належить зовсім мало текстів, лише декілька публікацій у «Новій Генерації»; пропонуємо невеликий уривок із вірша «Останній борг»:

Натягнувши
 на себе
 закордонні костюми
 останніх фасонів
 і моди,
 висипали на вулицю
 чоловіки,
 як ляльки із гуми
 і жінки,
 як з ДВУ
 лірична періодика.
 Сновигають,
 як вівці...
 З якої рації —
 фарби облич
 і усмішок жар?
 Наших досягнень —
 сьогодні демонстрація,
 а ви з міста зробили
 якийсь нудний
 ляльковий базар. /.../¹⁶

В антології «Розіп'ята муза», впорядкованій Юрієм Винничуком, Гро Вакар подається як окремий поет із власною біографією. Гро Вакара як окрему людину згадано в книжці Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках»¹⁷. І, нарешті, переконливим свідченням є наявність окремої справи на

¹⁵ Гро Вакар — Григорій Васильович Вакар (інший, можливо, помилковий варіант написання прізвища — Вокор). Народився 1901 року в селі Мирони, у Молдові (тепер Одеська область). Здобув вищу освіту, працював службовцем. Поезії друкував у «Всесвіті», «Новій Генерації». У 1932 році видав роман «Поїзди підуть на Париж». Він став однією з жертв сталінських репресій. Особлива нарада НКВС 26 березня 1935 року засудила його на п'ять років. Опинився на Соловках. Після «перегляду справи» був розстріляний 3 листопада (за іншими даними — 27 жовтня) 1937 року в урочищі Сандормох.

¹⁶ Останній борг // Нова Генерація. — 1929. — № 11. — С. 13.

¹⁷ На користь «роз'єднання» постатей Сороки і Вакара свідчать стилістичні відмінності в текстах, опублікованих під цими іменами, та належність Сороки й Вакара до відверто ворожих літературних таборів — конструктивістського «Авангарду» і футуристичної «Нової Генерації».

Григорія Вакара (ГДА СБУ, Ф. 6, спр. 50362 фп.), а також те, що він є у списках розстріляних в урочищі Сандормох, натомість відомо, що Сорока загинув 12 жовтня 1941 року під час евакуації з Харкова (за деякими даними — при спробі втекти). Відтак, беремося стверджувати: ототожнення поетів Гро Вакара та Олександра Сороки виглядає помилковим. Ситуація «білих плям» у біографіях тодішніх не надто відомих авторів — явище досить системне, і не з вини самих лише дослідників. Адже багато архівних матеріалів та видань знищено, до деяких досі, ніби за інерцією, обмежений доступ.

Парадоксальна ситуація, коли теоретичне осмислення літературного явища помітно випереджує його дослідження як факту історії літератури, не репрезентуючи при цьому широкого пласту художніх текстів, стала для нас одним із головних стимулів узятися за роботу над антологією, до якої увійшов би великий корпус творів різних напрямів українського поетичного авангарду 1910—1930-х років. Наш добір авторів, віршів і теоретичні засади такого добору, поза сумнівами, цілком надаються до критики. Хочеться вірити, що зауваження, які неминуче очікують на антологію (навіть на її ідею), втіляться в нових, досконаліших проектах.

Якщо взятися пунктиром і надзвичайно стисло викласти декілька найважливіших подій, етапів і тенденцій історії авангарду в українській поезії, трохи двояко виглядає сам її початок. З одного боку, загальновизнаною й абсолютно виправданою є роль Михайля Семенка як зачинателя, головного організатора і взагалі центральної постаті авангардної літератури. Хрестоматійним вважається й те, що 1914 року він започаткував вітчизняну версію футуризму. З другого боку, хронологічно раніше, еталонного для Російської імперії тринадцятого року, з'явився вірш із промовистим самоозначенням «*Перша эго-футурня пісня/ на української мові*» авторства російськомовного поета-егофутуриста Василіска Гнідова. Майже немає сумнівів: текст «Огнянна свита» був для Гнідова лише локальним експериментом з українською мовою, до якої уродженець області Війська Донського теоретично міг мати якийсь стосунок. Перші дві строфи написано дивакуватою ламаною українською з надактивним використанням звукопису і зауму, а ще дві — літературною російською зі смисловими зсувами. А втім, чи можна в контексті авангарду ігнорувати експерименти, навіть локальні? Чи не в експерименті його сутність? Отож, Василіск Гнідов чи то розпочав український поетичний авангард, чи створив його ефективний епіграф:

«Гриба будик цири чіпіг —
Здвіна на хам дяки,
Коли за гичь будин цікавче
Тарас Шевченко будяче скавче —

Гуля ласкав стогма регота цвірка
 Свити́на ззіла сон кэ.
 Байдры шлига шкапік рука
 На дьготи сила хмара —
 А в зірок поів опару»¹⁸.

Далі вже Михайль Семенко організував і спозиціонував ранній український футуризм — перший український літературний авангард. Від 1914 року і до закінчення громадянської війни епатажні поети нестримно шукали якнайцікавіших форм, якнайдошкульнішого знуцання з усталених понять і канонів, палили «Кобзарі», зазнавали нескінченного іронізування й пародіювання, були в літературному світі водночас ігнорованими маргіналами та модними орієнтирами для кількісно скромного, але аж ніяк не найслабшого в сенсі обдарованості кола молоді.

Футуризм залишився не тільки першим, а й головним серед стильових напрямів українського авангарду. Всі інші течії так чи так на нього «озиралися» та виглядають із сьогоденної перспективи менш розвиненими, розмаїтими, цікавими.

Організаційною батьківщиною українського авангарду є Київ, попри майже стереотипне ототожнення явища з Харковом. Тут друкувалися перші журнали, відбувалися перші публічні заходи, з'явилися більшість книжок Михайля Семенка¹⁹, «Альманах трьох»²⁰, перші публікації Андрія Чужого, Гео Шкурупія, Юліана Шпола в альманасі «Семафор у майбутнє»²¹, вірші Миколи (Ніка) Бажа-на та Шкурупія у «Жовтневому збірнику панфутуристів»²². Звісно, перенесення столиці України, і, відповідно, осередку культурного життя та видавничих потужностей з Києва до Харкова, поступово сприяло зміні географії публікацій: саме до Харкова в пошуках визнання та заробітку потягнеться більшість авторів, а вже наприкінці 1920-х років тут діятимуть найпотужніші друковані видання українського авангарду: часопис «Авангард» (1928—1929) та журнал «Нова Генерація» (1927—1930).

¹⁸ *Очеретянский А., Янчек Дж.* Антология авангардной эпохи. Россия. Первая треть XX столетия (поэзия). — Нью-Йорк ; СПб., 1995.

¹⁹ У Києві вийшли його книжки «Дерзання» (1914), «Кверофутуризм» (1914), 1918 року — «П'єро задається», «П'єро кохає» і «Дев'ять поем»; «П'єро мертвопетлює», «Bloc-notes», «В садах безрозних», а також поеми «Ліліт», «Тов. Сонце» та «Дві поезофільми» — усе 1919 року, «Проміння погроз» (1921) та інші.

²⁰ Альманах трьох. Олекса Слісаренко, Микола Любченко, Михайль Семенко. — Київ : Вид-во Товариства українських письменників, 1920.

²¹ Семафор у майбутнє. — Київ, 1922.

²² Жовтневий збірник панфутуристів. — Київ : Golfstrom, 1923.

Під час захоплення більшовиками основної частини України авангардисти здебільшого активно підтримали нову диктатуру. Ми вже згадували про об'єктивні причини такої симпатії, звичайно, треба зважати і на кон'юнктурний момент — підтримка гасел комуністів та їхніх злочинних втілень часто була єдиним способом зберегти можливість організаційного забезпечення літературного процесу, продовжувати друкуватися, просто врятуватися від злиднів, арешту чи загибелі. Утім, свою долю відповідальності за таку підтримку комуністичної деспотії з авангардистів зняти не можна. Не можна про неї й забувати. Але, як наприклад, у випадку з творчим спадком режисерки Ленні Ріффеншталь, потрібно відрізнити політичний аспект творів (десь щирий, а десь нав'язаний) від їхньої художньої якості, свіжості, оригінальності. Набагато конструктивнішим буде зосередити увагу на художніх досягненнях, естетичному внескові авангардистів в українську культуру, ніж на їхніх кривавих ідейних запамороченнях. Якщо прийняти протилежну засаду, довелось би відкинути абсолютну більшість талановитих літераторів України ХХ століття.

У 1920-х роках український авангард був поділений на дві умовні організаційні структури. Відбулося це за рахунок того, що пізніше назвуть залізною завісою. Еміграція митців з території розгромленої УНР і встановлення нових кордонів виокремили «західну гілку» авангардної поезії. До неї мало дотик, наприклад, середовище сатиричного журналу «Будяк»(1921—1923): Олександр Копровський, Левко Лепкий, Роман Теодорович та ще кілька авторів, чії псевдоніми та криптоніми наразі не маємо змоги відкрити. Наприклад, уривок із вірша Теодоровича:

/.../А праця та
Сильна
Юк бетон або
пива стон
А щоб не було лиха
Тиха
О
О о о о о...
бо
Тиха має бути кожна
Праця осторожна
Національна
Універсальна
Нагельна однак як шепіт
150 — басів
Грубих діячів

В підземеллях інтригі
З мамалигі,

Ох так так.
Тарах. рах. Цях/.../23

Було також коло, сформоване при гурті «ІНТЕБМОВСЕГІЇ»²⁴, а ще Василь Хмелюк, Святослав Гординський, Володимир Гаврилюк, Богдан-Ігор Антонич та інші автори. Вони мали дуже різні стилістичні манери, теоретичні й ідеологічні погляди, але їх об'єднувало те, що в місцях, де вони жили — у Львові (за нашими даними — єдине місто Західної України, де творився літературний авангард), Празі чи Парижі — літературні пошуки були вільними від тотальної цензури (цензура польської Другої республіки, хоч і була досить жорстка, та все ж не діяла на рівні вибору стилістики письма, естетики), проте кожен автор тією чи іншою мірою перебував під пресом національно-мобілізаційних інтенцій та неготовності «україночитаючої» публіки сприймати експериментальну творчість. Скажімо, у текстах Ярослава Цурковського багато заклично-патріотичних моментів, авангардистські елементи виступають тут у манері подачі образу, специфічному синтаксисі:

/.../А ножем в спину цепеліні:
— Поезіє! зродися з духа,
що теше світ на світ — рубачами
туги!..

Бренить козаччиною муха
традиції, що світ спуска до ями...
В країні Перуна, на жорнах прапорів
змололи сміливість — пісні, що інваліди;
в лахмітті теміні, в сермязі кволости
повитиралась вічність, що потребує міді!.../25

«Західна гілка» кількісно становить абсолютну меншість поезії українського авангарду 20—30-х років ХХ століття. Водночас вона ще малодосліджений, малооприлюднений епізод української літератури. У роботі над текстом анто-

²³ Праця // Будяк. — 1922. — Ч. 3. — С. 7.

²⁴ ІНТЕБМОВСЕГІЇ — «Інтелектуальний бльок молоді всеукраїнської генерації», літературне об'єднання Ярослава Цурковського, його друкованим органом була газета «Літературні Вісти» (1927—1928 роки).

²⁵ Із поеми *Збентежений літак* // Службовик. — 1928. — Ч. 4—6. — С. 25—32.

логії ми свідомо намагалися зосередити якнайбільше уваги саме на цій царині, але, поза сумнівами, тут іще є чимале поле для діяльності майбутніх дослідників, які захочуть студіювати й публікувати твори українських авангардистів Галичини та західної еміграції.

Більшість же поетів авангарду працювала на території Радянського Союзу — головню в УСРР, але була ще й невеличка, проте гучна «колонія» в Росії. Тут умови були зовсім інші. Політична цензура (за сприяння жвавого політичного донощицтва серед самих письменників) постійно прагнула охопити своїми «обіймами» не лише ідеологічний зміст поезій, а й їхні художні, формальні особливості. Незалежно від своїх вірнопідданих заяв, авангардисти постійно були в цьому сенсі не дуже зручними. Їхні експерименти, непердбачуваність, буфонада викликали підозри. Відтак поетам радянського авангарду — що глибше у 20-ті й що ближче до 30-х років — доводилося в своїх пошуках постійно озиратися на більшовицьку владу. Радянський авангард не перебував у просторі абсолютно вільного експериментування, був змушений виконувати «державне замовлення». Натомість, він мав більш підготованого до такої поезії читача, порівняно зі своїм західним «побратимом».

У 1920-ті роки український авангард також урізноманітнився в стильовому розумінні. Якщо дотепер діяла формула «авангард = футуризм», то тепер з'являлися й інші напрями (хоч вони й не відходили від футуризму, особливо зрілого, на радикально далеку відстань), які можна окреслювати узагальненим поняттям авангарду. У творчості Василя Хмелюка стали помітними ознаки дадаїзму²⁶, сюрреалізму. Цей автор загалом найбільш вільний у своїх експериментах, він, паризький художник, найближчий до західноєвропейського авангарду:

/.../Коло вас виростуть ліси коней на пісках
Коло вас заскачуть недосушені макарони
Коло вас блиснуть лускою ходулі
і зарегочуться сантиметри.
З висот загавкають птахи як риби.
Спустяться на телеграфічні дроти журавлі.
Кондуктори заспівають білетами.
Заполошаться трамваї як блохи.

²⁶ о'мбор нако'со уда'н
са'нтоп арі'ду офо'р
кі'лонод у'фері о'ндо
та'мбук різомерока'лі
га'йріга ку'спарі офілопо'гуя са'та.
Са'йрама! Ма'ндо! Гуверіпа'н!/.../

З вірша *Рибацька хвала* //«Гін», «Осіннє сонце», «1926, 1928, 1923»: [факсимільне видання] — Львів; Прага: Вид-во Національного університету «Львівська Політехніка», 2009. — 16 с. + 32 с. + 52 с. + 28 с.

А ви станете на чорній гітарі як шомпол
 заплещете пальцями дрібно
 розплинетесь в жовті соки очима
 і крикните:
 Я ТРУБЛЮ ЗЕЛЕНОЮ ГРУШКОЮ!²⁷

Валер'ян Поліщук, у різні періоди працюючи в зовсім різних естетиках, продукує вірші з рисами конструктивізму (іноді химерно переплетеного з неоромантичними мотивами). Володимир Гаврилук і Микола Бажан перебувають під впливами експресіоністичної поезії. Своєрідний ексцентричний сцієнтизм знайшов ґрунт у віршах Володимира Ґадзінського:

/.../Летіло у пропасть минулого
 Розсипане каміння часу,
 Спадало безвартне, поламане,
 Заржавіле залізо простору.

У центрі цього могутнього виру
 Атом, електрон, квант, порошок,
 Зруйнували творчість минулого.

Атом кричав:
 «МАТЕРІЯ, І РУХ! МАТЕРІЯ І РУХ!»

І голос його
 Прогомонів в етерових полях —
 БЕЗ ЕТЕРУ.../.../²⁸

Зрештою, саме в це десятиліття виникло перше й останнє авангардне літературне угруповання, яке відкрито протиставляло себе сучасникам-футуристам. Ідеться про групу «Авангард», яку заснував Валер'ян Поліщук у Харкові 1925 року, та цікавий однойменний журнал. Поліщук та його однодумці — Раїса Троянker²⁹, Олександр Сорока, Леонід Чернов-Малошийченко та інші — у доволі плутаному маніфесті та подальших теоретизуваннях декларували «динамічний спіралізм», що поєднував ознаки конструктивізму, функціоналізму і

²⁷ З вірша *Купуйте овочі* // Там само.

²⁸ З поеми АЙНШТАЙН. ЗЕМЛЯ (дві поеми). — М. : Т-во «С І М», 1925. — 21 с.

²⁹ Єдина українська поетка того часу, що її окремі вірші з авангардними ознаками нам вдалося знайти. Величезна гендерна диспропорція авангарду в українській літературі — це питання, яке потребує окремих роздумів і вивчення.

майбутнього соцреалізму. У практичній творчості вони не цілком наблизилися до спіралічних ідеалів, окремі їхні твори спокійно можна було б приписати опонентам-футуристам, десь вони взагалі виходили за межі авангардного письма в бік, наприклад, профанованої романтики. Та загалом можна говорити принаймні про низку творів конструктивістського характеру і про відповідне, хоч і приблизне й тимчасове, самоозначення кількох поетів. Найперше вони взялися за оспівування «сьогодення» міста, омашинена душа якого заповнює і генерує в собі життя:

Будуйте будинки!
Високі будинки!
Кремезні будинки!
Стрункий хмарочос.
Не треба садибок,
Вузьких гацієндок
І власницько-хижих
Маленьких ранчо.
Кохаю кімнату
Високу і юну.
Простору кімнату,
Широке вікно
Будинок
— комуну
Будинок — комуну.
Кохаю давно³⁰.

Утім, на думку Володимира Моренця, український конструктивізм — явище неповне та малоталановите. Дослідник виділяє з-поміж усіх хіба Майка Йогансена³¹ та подекуди Валеріяна Поліщука, про решту групи говорить так:

³⁰ *Троянker P.* Горизонт. — Харків, 1930. — С. 49—50.

³¹ Тут якраз доречно зазначити, що конструктивістські ідеї цікавили не лише безпосередньо «задекларованих» авангардистів, а були елементом творчості багатьох митців. До «Техномистецької групи А» увійшли Майк Йогансен, Юрій Смолич, Олекса Слісаренко, Юрій Ковалів, близькими до них були Олександр Довженко та Лесь Курбас. «В основу її програми покладено ідеї невтомного Йогансена про синтез науки і мистецтва, колективістські засади творчості, поєднання в рамках організації людей різних професій, діячів науки і техніки. Найважливішою у цій програмі була настанова на «якість продукції». Спроби ж письменників налагодити постійний зв'язок з підприємствами були цілком у дусі модних віянь часу, хоча навряд чи сприяли творчим успіхам» (Агеєва В. Олекса Слісаренко. — К., 1990. — С. 12.

«Про досягнення в цьому напрямі інших конструктивістів довоєнної доби (О. Левади, Л. Чернова-Малошийченка, Р. Троянкера, В. Ярини та ін.) з огляду на невисокий художній рівень їхнього письма говорити не будемо. Просто врахуймо і їхній доробок і визнаймо, що в сукупності цих спроб конструктивізм в Україні справді почав був набирати ознак *напрямую*»³².

Загалом організаційно і творчо переважав футуризм. У 1920-ті роки з'явився найуспішніший їхній проект — журнал «Нова Генерація» та однойменне літературне угруповання (1927—1930). Михайлю Семенкові вдавалося також залучати саме до футуристичних організацій багато молодих поетів. Інколи вони писали, може, тільки по одному-два авангардних віршів не дуже високої якості та йшли з літератури, але іноді народжувалися талановиті, помітні автори. До футуризму якийсь час «горнулися» (якщо не в стилістичному, то хоча б в організаційному плані) й україномовні авангардисти Росії. Вони брали участь в об'єднанні «СіМ» («Село і місто»), позбавленому стилістичних та ідеологічних обмежень, покликаному інтегрувати всіх українських письменників РСФРР; авангардний блок «сімівців» намагався видавати власний журнал «Неоліф»³³, проте найчастіше вони співпрацювали з футуристичними виданнями, передусім із «Новою Генерацією». Насамперед це стосується Гео Коляди, а також містифікованого Едварда Стріхи³⁴ на першому етапі, ще до антифутуристичного самовикриття (відтоді він став друкуватися в поліщуківому «Авангарді»).

На межі 1920—30-х років український радянський авангард був загалом розгромлений (або ж організаційно самоліквідувався, що в умовах поєднання шаленого посилення державного тиску на митців із загальною атмосферою загипнотизованості страхом означало те саме). Усі групи розпустилися й постаралися влитися в єдину офіційну спілку письменників. До кінця 1930-х років від потужної, яскравої, галасливої юрби авторів, стилів, поетик, груп і видань залишились окремі вірші, які зрідка потрапляли до нових, уже переважно соцреалістичних, книжок тих поетів, які не кинули писати чи друкуватися або просто не були заарештовані. Більшість знакових постатей розстріляли (від Михайля Семенка і Валер'яна Поліщука до Олекси Влизька і Гео Шкуру-

³² Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 202.

³³ За нашими даними, було підготовлене тільки одне число. На жаль, ми не змогли знайти примірника цього часопису. Між тим, його повернення в обіг української літератури вважаємо справою вельми важливою.

³⁴ Поезію Едварда Стріхи ми свідомо включили в корпус текстів антології поезії українського авангарду. Його антиавангардні пародії (історія яких стала настільки хрестоматійною, що, на щастя, вже не потребує ще одного переказу), на наше переконання, цілком улягають самопародійності, самоіронії, за визначенням іманентної авангардові, особливо футуризму, який і залишився головним об'єктом пародій Едварда Стріхи.

пія). Ще дехто загинув під час Другої світової війни. З тих, хто вижив і далі писав, за нашими даними, лише Андрій Чужий частково зберіг у своїй поезії авангардні ознаки. Понад те, він намагався опублікуватися.

У «західній гілці» в 30-ті роки авангардний елемент тривав, хоч, м'яко кажучи, й не домінував. Такий синтетичний поет, як Богдан-Ігор Антонич, у досить значній кількості творів звертався до експресіоністичних і сюрреалістичних мотивів. Саме в цьому десятиріччі дебютував у поезії Святослав Гординський, не чистий авангардист, але автор низки виразно авангардних текстів. До речі, він — чи не єдиний автор нашої антології, що в його поезії можна добачити демонстративну відсутність ворожого ставлення до іншого «тоталітарного табору», нацистської Німеччини (воно було фірмовим знаком авангарду радянського):

(...) На кордоні з полиці мусів стягати свої валізи
І жах серця лягав на уста блідою помадою,
Бо віз контрабанду. Скрізь шукали й нахабно лізли.
Та все ж перевезти мені удалось пакет чоколядок!!

Потім посміхався злобно і, вже безпечний,
Купував «Віртсхен» і «Бір», із вікон на коридорі
І дививсь, як вітала мене оваційно
Нова Німеччина
Простягнутими долонями семафорів.

Український авангард закінчився з початком Другої світової війни. Хай навіть окремі, дуже нечисленні поети поверталися до елементів цієї стилістики й у повоєнні роки (зазвичай після добрячої паузи), та це вже не було цілісним явищем. Це вже була нова епоха. Як і творчість, наприклад, Нью-Йоркської групи, котру деякі дослідники називають продовженням авангардизму. Якщо й розуміти це все як власне авангард, то винятково як новий його етап, нову якість, а не як безпосереднє продовження пошуків десятих-тридцятих років. Що ж до «першого авангарду», він символічно народився з полум'я однієї світової війни та згорів у вогні другої. Може, перша викликала експериментаторське, руйнівне та деконструктивне натхнення як падіння обридлої консервативної старої Європи? А друга вже просто лякала та викликала бажання тільки рятуватися? У будь-якому разі, український поетичний авангард уклався в приbliżно двадцять п'ять років і загалом, можна сказати, його розвиток був обірваний гвалтовно. Що, звичайно, не означає автоматично, ніби за інших історичних, суспільно-політичних обставин йому би судилося тривати ще довго.

У сьогоднішній українській літературі впливи, відголоски та цитації поетичного авангарду не назвеш масовими. Проте авангардна спадщина так чи інакше засвоювалася пізнішими поетами. Можна говорити про певний вплив на «Київську школу». Постаті Михайля Семенка та поета Володимира Гаряїва, що називав себе останнім семенковим учнем, та інших авангардистів були вельми важливими для середовища «Червоної фіри» (Сергій Жадан, Ростислав Мельників, Сергій Пилипчук), особливо в період становлення. Присутній авангардний відгомін і в поезії Ігоря Бондаря-Терещенка. У своїх «Дванадцяти обручах» Юрій Андрухович деконструє образ Богдана-Ігоря Антонича в ключі, близькому до авангардної богемності, та часто обігрує його вірші більш-менш авангардного характеру. Своє відбиття авангард знайшов і в дискурсі поетів-«двотисячників». Так, житомирські поети з активного у двотисячних роках об'єднання «Неабищо»³⁵ не лише обігрували відповідну естетику чи прями цитати, а й оперували у своїх теоретизуваннях терміном «постфутуризм». Помітні впливи авангарду 1910—30-х років у творчості Любові Якимчук, інших помітних авторів.

Отож, треба сподіватись, антологія матиме вдячний читацький ґрунт і серед сучасних творців української літератури, а наслідком може бути краще засвоєння ними здобутків і прорахунків поетичного авангарду.

До нашої антології ввійшли поезії таких авторів: Василь Алешко, Богдан-Ігор Антонич, Микола (Нік) Бажан, Євген Бунда, Гро Вакар, Віктор Вер, Олекса Влизько, Володимир Гаврилук, Володимир Гаряїв, Мечислав Гаско, Сава Голованівський, Святослав Гординський, Володимир Ґадзінський, Леонід Зимний, Майк Йогансен, Гео Коляда, Олександр Корж, Іван Крушельницький, Михайло Лебединець, Іван Маловічко, Юрій Палійчук, Валер'ян Поліщук, Михайль Семенко, Микола Скуба, Олекса Слісаренко, Олександр Сорока, Едвард Стріха, Михайло Терещенко, Павло Тичина, Раїса Троянкер, Василь Хмелюк, Ярослав Цурковський, Леонід Чернов, Андрій Чужий, Гео Шкурупій, Юліан Шпол, у додатках — автори журналу «Будяк» (Олександр Копровський, Левко Лепкий, Роман Теодорович) і поети, що створили низку текстів на межі української та російської поезії (Василіск Гнідов, Ілля Сельвінський).

Тема українського поетичного авангарду після створення цієї антології аж ніяк не може вважатися вичерпаною. Кількість авторів відповідної естетичної спрямованості здатна виявитися більшою. Та й з уже наявними поетами немає цілковитої ясності щодо повного корпусу їхніх творів. А в деяких випадках нечіткою чи навіть майже відсутньою чи неопублікованою в доступних джерелах є й елементарна біографічна інформація. Наприклад, це стосується Євгена

³⁵ Ромцьо Здорик, Ніка Кавун, Олег Левченко, Стронговський, Богдан-Олег Горобчук та інші.

Бунди, про котрого ми не маємо жодних достовірних даних³⁶. Або Юрія Палійчука, що про нього відомо буквально кілька фактів³⁷.

Подальше глибоке вивчення та вичерпне опублікування творчості українських поетів-авангардистів першої половини двадцятого століття вимагає подальшої наполегливої праці літературознавців з архівами, старими виданнями, спогадами та іншими джерелами. Можливо, антологія наштовхне когось із дослідників на пошуки творів і біографічних даних одного з авторів. З урахуванням проскрибованого стану українського літературного ХХ століття, такий пошук з часом буде майже детективним.

Список використаної літератури

Вибрані джерела

1. *Алешко В.* Димарі в квітниках. — Харків : Кооперативне видавниче товариство «Цех каменярів», 1920. — 8 с.
2. *Бажан М.* Будівлі. — Харків : Книгоспілка, 1929. — 76 с.
3. *Бажан М.* Елегія атракціонів // Вапліте. — 1927. — № 5. — С. 118—119.
4. *Бажан М.* Мене зелених ніг... // Червоний шлях. — Харків, 1924. — № 1—2. — С. 51.

³⁶ Наразі не вдалося знайти достовірної біографічної інформації про Євгена Бунду. Єдина доступна упорядникам цієї антології добірка його творів вийшла 1927 року у Львові в «Літературних вістях», редагованих Ярославом Цурковським. Ось яку характеристику молодому авторові дає редакція (а судячи зі стилю й настрою тексту, імовірно, що його писав сам Цурковський): «Євген Бунда — молодий талановитий поет — дебютував у «ЛіВістях» (ч. 3—4) двома віршами. Характер його поезії — урбаністичний; в них актор субтельно відчуває ритм нинішнього нашого міста, зокрема настрої міського пролетаріату. У формі молодий поет співмірний з ритмом нинішнього динамічного життя. Узгляднюючи специфічні галицькі відносини, в яких видати неможному молодому поетові навіть майстерні твори — це утопічна мрія. Редакція «ЛіВістей» видає таким шляхом першу збірку Євгена Бунди. Поміщені на цьому місці вельми інтересні вірші далиби в особному виданні 20-тисторінкову збірку (garmond 18). Даємо цю збірку на жир хохляндських рецензентів /.../». За даними Ореста Цурковського (сина Ярослава), Євген Бунда займався дослідженнями з психології.

³⁷ Юрій Палійчук долучився до футуристичного руху вже в останні роки його існування, на етапі «Нової Генерації», друкувався там і в альманаху «Авангард» Гео Шкурупія. 1930 року ввійшов до Об'єднання пролетарських письменників України. У 1931 році надрукував книжку «Шлях через полюс». Схоже, що мешкав він у Києві. На цьому відомий нам життєпис обривається. Хоча, наприклад, існує екслібрис Юрія Палійчука, виконаний графіком Сергієм Конончуком у 1940 році. Якщо це справді екслібрис саме того Палійчука, то можна вважати, що 1940 року поет ще був живий і на волі. У кожному разі він залишається невідкритим персонажем української авангардної поезії.

5. *Бажан М.* ЦИРК // Нова Генерація. — Харків, 1927. — № 3. — С. 23—26.
6. *Бунда Є.* Маркові Черемшині // Літературні Вісті. — Львів, 1927. — №3—4. — С. 10.
7. *Вакар Г.* Останній борг // Нова Генерація. — 1929. — № 11. — С. 13—15
8. *Вер. В.* Місяць; Провесна // Нова Генерація. — Харків, 1928. — № 4. — С. 254—255.
9. *Влизько В.* За всіх скажу. — К. : Маса, 1927. — 61 с.
10. *Влизько В.* Живу, працюю. — Харків : ДВУ, 1930. — 198 с.
11. *Влизько В.* Підхід до банана диялектично // Універсальний журнал. — 1929. — № 6. — С. 74—75.
12. *Гаврилюк В.* Сольо в тиші. — Львів : Смолоскипи, 1935. — 32 с.
13. *Гаврилюк В.* Темні фавсти; Тропічний квітень // Назустріч. — Львів, 1938. — № 5. — С. 2.
14. *Гадзінський В.* АЙНШТАЙН. ЗЕМЛЯ (дві поеми). — М. : С і М, 1925. — 21 с.
15. *Гординський С.* Листівка з-над німецького кордону // Назустріч. — Львів, 1935. — №6. — С. 4.
16. *Зимний Л.* Не в дні ювілеїв. — Харків : Книгоспілка, 1930. — 64 с.
17. *Йогансен М.* Вибрані твори / упоряд. Р. Мельників. — 2-ге вид., доповнене. — К. : Смолоскип, 2009. — 768 с.
18. *Коляда Г.* Золоті кучері. — Видання автора, 1926 — 72 с.
19. *Коляда Г.* Штурм і натиск. — М. : СіМ, 1926 — 96 с.
20. *Коляда Г.* Futur Extra. — М., 1927. — 41 с.
21. *Коляда Г.* Поема про те, як стати вродливим, мати у жінок поспіх і бути щасливим // Нова Генерація. — Харків, 1929. — №5. — С. 32—34.
22. *Копровський О.* Львів у грудні // Будяк. — 1923. — Ч.1 — С. 7.
23. *Корж О.* Дроворуб // Нова Генерація. — Харків, 1928. — №3. — С. 185—186.
24. *Корж О.* Славлю травину // Нова Генерація. — Харків, 1927. — №3. — С. 16.
25. *Крушельницький І.* Залізна королева. — Львів, Б.р. — 40 с.
26. *Лебединець М.* Вікно розчинене. — Харків : ДВУ, 1922. — 48 с.
27. *Лепкий Л.* Мартонастрої // Будяк. — 1922. — Ч. 6—7. — С. 12.
28. *Маловічко І.* Головами на плечах. — Харків : ДВУ, 1930. — 84 с.
29. *Палійчук Ю.* Шлях через полюс. — Харків-Київ, 1931. — 52 с.
30. *Палійчук Ю. Л.* Дніпрельстан // Нова Генерація. — Харків, 1928. — №4. — С. 256.
31. *Поліщук В.* Електричні заграви. Найновіші поезії. — Харків : ДВУ, 1929.
32. *Поліщук В.* Зеніт людини. — Харків, 1930.
33. *Семенко М.* Вибрані твори / упоряд. А. Біла. — К. : Смолоскип, 2010. — 668 с.

34. *Скуба М.* Перегони. — Харків ; Київ : ДВУ, 1930. — 50 с.
35. *Скуба М.* Пісня про авто // *Нова Генерація*. — 1929. — № 7. — С. 3—5.
36. *Слісаренко О.* Твори : у 6 т. — Харків : Рух, 1933. — Т. VI.
37. *Слісаренко О.* Поєми. — Харків : Panfuturysty, 1923.
38. *Слісаренко О.* «Підземними...» // *Жовтневий збірник панфутуристів*. — К. : Golfstrom, 1923. — С. 27—28.
39. *Сорока О.* На рейках: книга друга. — Харків : ЛіМ, 1931. — 68 с.
40. *Стріха Е.* Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. — Нью-Йорк : Слово, 1955. — С. 268.
41. *Терещенко М.* Лабораторія. — Харків : Шлях освіти, 1924. — 80 с.
42. *Тичина П.* В космічному оркестрі. — Харків, 1921. — С. 16.
43. *Тичина П.* Замість сонетів і октав. — К. : Друкар, 1920. — С. 32.
44. *Теодорович Р.* «На овиді сходить сонце...» // *Будяк*. — 1922. — Ч. 3. — С. 3.
45. *Теодорович Р.* Праця // *Будяк*. — 1922. — Ч. 3 — С. 7.
46. *Троянкер Р.* Горизонт. — Харків : ДВУ, 1930. — 53 с.
47. *Троянкер Р.* Невеличка поема про старого професора. // *Мистецькі матеріали авангарду*. — Харків, 1929. — С. 44—45.
48. *Хмелюк В.* «Гін», «Осіннє сонце», «1926, 1928, 1923» : [факсимільне видання]. — Львів ; Прага : Вид-во Національного університету «Львівська Політехніка», 2009. — 16 с. + 32 с. + 52 с. + 28 с.
49. *Цурковський Я.* Збентежений літак // *Службовик*. — 1928. — Ч. 4—6. — С. 25—32.
50. *Чернов-Малошишченко Л.* На розі бур. — Харків : Рух, 1933. — 129 с.
51. *Чужий А.* Мій потрет // *Семафор у майбутнє*. — Київ, 1921. — С. 27.
52. *Чужий А.* Кожне слово по-своєму пахне // *Нова Генерація*. — 1929. — №5. — С. 26—28.
53. *Шкуруній Г.* Семафори // *Семафор у майбутнє: апарат панфутуристів*. — К., 1922. — Ч.1. — С. 22.
54. *Шкуруній Г.* Жарини слів: вибрані поезії. — Харків : Книгоспілка, 1925.
55. *Шкуруній Г.* Для друзів поетів — сучасників вічності. — К. : ДВУ, 1929. — 172 с.
56. *Шпол Ю.* Вибрані твори / упоряд. О. Ушкалова. — Київ : Смолоскип, 2007. — 531 с.

Критика

57. *Агєєва В.* Олекса Слісаренко. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990.
58. *Біла А.* Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Монографія. Видання друге, доповнене і перероблене. — К. : Смолоскип, 2006. — 464 с.

59. *Гдакович М.* «ІНТЕБМОВСЕГІЇ» Я. Цурковського як спроба створення авангардного мистецтва у Західній Україні : зб. праць науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2002. — Вип. 10. — С. 395—400.
60. *Горбачов Д.* Гопашно-шароварна культура як джерело світового авангарду. — Львів : Центр гуманітарних досліджень ; Київ : Смолоскип, 2008. — 96 с. («Університетські діалоги», №6).
61. *Дей О.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К. : Наукова думка, 1969. — 557 с.
62. *Льницький О.* Український футуризм (1914—1930) / переклала з англ. Рая Тхорук. — Львів : Літопис, 2003. — 456 с.
63. *Льницький М.* На перехресті стилів // Хроніка 2000. — К., 1999. — Ч. II. — С. 306—309.
64. *Льницький М.* Критики і критерії. Літературно-критична думка в Західній Україні 20—30-х рр. XX ст. — Львів : ВНТЛ, 1998. — 148 с.
65. *Йогансен М.* Конструктивізм, яко мистецтво переходової доби // Шляхи мистецтва. — 1922. — №2.
66. *Лавриненко Ю.* Розстріляне Відродження. — К. : Смолоскип, 2002. — С. 396.
67. *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927) / заг. ред. С. Пилипенка. — Харків : ДВУ, 1928. — Т. I: Біо-бібліографічний покажчик.
68. *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури: (1917—1927). — Т. 2. — Харків : ДВУ, 1928. — 436 с.
69. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як та ін. — К. : ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
70. *Мануйкін О. О., Поліщук В. Т.* З літопису духовного єднання (Черкащина у долі й творчості російських, єврейських і польських письменників.) — Черкаси : Сіяч, 1993. — 48 с.
71. *Моренець В.* Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст. : Україна і Польща. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 327 с.
72. Над рікою часу: Західноукраїнська поезія 20—30-х років. — Харків : Фоліо, 1999. — 639 с.
73. *Ніковський А.* Vita Nova. Критичні нариси: П. Тичина — М. Семенко — Я. Савченко — М. Рильський. — К. : Друкар, 1919. — 144 с.
74. *Очеретянский А., Янечек Дж.* Антология авангардной эпохи. Россия. Первая треть XX столетия (поэзия). — Нью-Йорк ; СПб., 1995.
75. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі : монографія. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999. — 447 с.
76. *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. — Тернопіль : Джура, 2008. — 416 с.

77. Розп'ята муза : Антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю : у 2 т. / укладач Юрій Винничук. — Львів : ЛА «Піраміда», 2011.
78. *Сирота Л.* Західноукраїнський літературний футуризм початку 1920-х років (За матеріалами журналу «Будяк» (1921—1923) — Режим доступу: http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/2657/1/175-192_Syrota_L.pdf. — Назва з екрана.
79. *Слабоштицький М.* Веньямін літературної сім'ї. — К. : Ярославів Вал, 2008. — 288 с.
80. *Слісаренко О.* Вибрані твори / Олекса Слісаренко; упоряд. Віра Агеєва. — К. : Смолоскип, 2011. — 872 с.
81. *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває. Дещо з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті. Частина друга. — К., 1969.
82. *Сніцарчук Л.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20—30-х рр. ХХ ст.: Історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / Львівська бібліотека ім. Стефаника НАН України. Науково-дослідний центр періодики. — Львів, 2001. — 240 с.
83. *Сулима М.* Український футуризм: Вибрані сторінки. — Ніредьгаза : Педагогічний інститут ім. Дьордя Бешшенєрі, 1996.
84. *Сусак В.* Українські мистці Парижа: 1910—1939 рр. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. — 408 с.
85. *Тереценко І-Б.* У Задзеркаллі 1910—30-х рр. : монографія. — К. : Темпора, 2009.
86. Українські авангардисти як теоретики і публіцисти / упоряд. Д. Горбачов, О. Папета, С. Папета — К. : Тріумф, 2005 — 384 с.
87. *Федорук О.* Василь Хмелюк. — К. : Тріумф, 1996. — 264 с.

Мирослав Шкандрій

Манітобський університет (Вінніпег, Канада)
Myroslav.Shkandrij@ad.umanitoba.ca

NATIONALISM AND UKRAINIAN LITERATURE IN THE 1930S

In the 1930s the ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) found expression not only in politics but also in literature. It is evident in the mythic structures that nourished the literature. Scholars like Antony Smith have drawn attention to myths of genesis and greatness, but an important role was also played at this time by other mythic structures — including those relating to palingenesis, Rome, and personal transformation. Literature helped to create a new image of the national community, and stimulated faith and enthusiasm in a generation that refused to accept the existing political situation in Europe and believed in a future independent Ukrainian state. The myths that inspired writers of the interwar generation were typical both of the narrower, authoritarian Nationalism and of the wider, liberal one, although each current expressed them differently. The entire literature of the thirties was strongly marked by a variant of social Darwinism that underlined the threat to the nation's existence and the inevitability of armed struggle as a method of self-defence.

Keywords: Ukrainian nationalism, literature, myth, the 1930s.

НАЦІОНАЛІЗМ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 30-Х РОКІВ

Український націоналізм міжвоєнних років був не тільки явищем політичним та ідеологічним, а й літературним. Політика, ідеологія та література, породжені цим рухом, великою мірою перепліталися й впливали одна на одну. Ідеологи обговорювали літературні твори, а письменники у своїх творах намагалися висвітлювати якийсь аспект ідеології, або протистояти йому. Аналіз текстів цього покоління, зокрема наявного в ній міфотворчого струменя, допомагає сучасному читачеві зрозуміти не тільки 30-ті роки, а й механізми, за якими діє подібне міфотворення у сьогоденній ситуації.

У цій статті йде мова про письменників, які представляли Організацію Українських Націоналістів (ОУН) або стояли близько до неї. Цей рух повстав

у Західній Україні (Галичині, Буковині й Закарпатті) і в еміграційних центрах після невдачі визвольних змагань 1917—20-х років. Література ОУН, як і великою мірою політика та ідеологія, найчастіше асоціюється із сімома визначними письменниками — Євгеном Маланюком, Оленою Телігою, Леонідом Мосендзом, Олегом Ольжичем, Юрієм Липою, Уласом Самчуком і Юрієм Кленом. Ідеологія організації залишила печать на їхній літературній творчості, а вони одночасно допомогли створити нове розуміння політичної спільноти, яке охопило міжвоєнні роки. Маланюк стояв дещо осторонь. Він уже був відомим письменником у другій половині 1920-х років, і до того ж відрізнявся ідеологічно та в мірі політичної заангажованості. Решта стали відомими вже в 30-ті роки й стояли ближче до ОУН. Однак були між ними суттєві непогодження, і всі вони пройшли складну еволюцію, внаслідок якої в останні роки війни й у післявоєнній еміграції Мосендз, Самчук і Клен передумали та відкинули значну частину ідеологічної спадщини міжвоєнних років.

Звичайно, були й маловідомі письменники, які радше виконували роль ідеологів, ніж письменників¹. Іноді твори писалися з пропагандивними цілями, а деякі меншого калібру автори, як, наприклад, Ростислав Єндик, скеровували свою творчість не тільки проти російського імперіалізму в усіх його виявах, але й зображували деяких персонажів в антисемітських тонах. Утім найвидатніші письменники уникали пропагандивності. Саме тому, що вони зосереджувалися на антиколоніальних формах писання (користуючись сучасною термінологією), вони уникали антиєврейського й расистського духу, який почав опановувати багатьох європейських письменників цього періоду. Навпаки, Самчукова творчість 1930-х і Кленова 1940-х років виявляє розуміння ситуації та долі євреїв. Виняток становить політична журналістика цих двох письменників. Самчук 1941 року писав редакційні статті для газети *Волинь*, яка друкувалася під німецькою окупацією, а Клен у 30-ті роки дописував до *Вістника*. У цих виступах письменники висловилися зневажливо про євреїв і вихваляли Німеччину.

Були всякі різновиди націоналізму. Варто відмежувати Націоналізм з великої букви (тобто погляди й політику членів і прихильників ОУН) від націоналізму з малої. До першої течії зараховували письменників, які дописували до оунівських видань або співпрацювали з львівським журналом *Вістник* (1933—

¹ До відомих письменників, які були членами ОУН або друкувалися в періодичних виданнях організації, належали Богдан Кравців, Олесь Бабій, Максим Грива (М. Загривний), Микола Чирський (Подольак), Іван Ірлявський (Рошко), Андрій Гарасевич, Іван Колос (Кошан) і Юрій Горліс-Горський (Городянин-Лісовий). Кравців був відомий як редактор львівських газет *Вісті* (1933—34), *Голос нації* (1936) і *Голос* (1937—38), а також літературних журналів *Дажбог* (1932—35), *Обрії* (1936—37). Бабій був автором вірша «Марш» (1929), який став гимном Націоналістів.

1939), який редагував Дмитро Донцов². Другий вид націоналізму представляв більше ліберальний, демократичний спосіб думання. Він охоплював переважну більшість населення, і не тільки в Західній Україні. До нього можна віднести ширшу течію письменників, яку часом називають Празькою школою. Цей термін іноді поширюється на всю міжвоєнну еміграцію (націоналістів і Націоналістів), хоч варто згадати, що не-оунівці друкувалися в різних видання і часто виступали проти Донцова та його *Вістника*³. Міфи, які появилися у творчій літературі міжвоєнного покоління, були притаманними і для вужчого, авторитарного Націоналізму, і для ширшого, ліберального, хоч обидва «націоналізми» виявляли ці міфи в дещо інакших формах.

Це покоління вийшло з бруталного досвіду 1914—20-х років — Першої світової війни та боротьби за незалежність. Воно було свідком зростання авторитарних рухів по всій Європі й приходом до влади комуністичних і фашистських режимів. Почуття епохальних зрушень підштовхувало інтелігентів і письменників до розробки політичної міфології, яка розривала з минулим. Багато творів, і в авторитарній течії, і в ліберальній, сповідували різкий антитрадиціоналізм, критикували минуле з наміром перетворити сучасність. Цей факт часто применшують або прикривають в сучасних дослідженнях, які залюбки наголошують на «традиціоналізмі» цього покоління. Звернення до минулого, зокрема до зображення історичних постатей і подій, служило подвійній меті:

² У 30-ті роки термін «націоналіст» польська влада в Галичині нерозбірливо вживала для позначення всіх, хто відстоював національні права. У цьому тексті відмежовуються націоналісти (ті, що підтримували незалежність України, або принаймні автономію Галичини) і Націоналісти (члени й прихильники ОУН). До перших належало більшість населення Західної України та еміграції. Вони були членами різних партій і сповідували різні політичні погляди. Демократичні погляди найбільшої української парламентарної партії в Польщі — Української Народної Демократичної Партії (УНДО) — були представлені в найбільш розповсюдженій газеті *Діло*. Комуністичну Партію Західної України (КПЗУ) можна теж назвати націоналістичною, оскільки вона мобілізувала українців для боротьби проти польської влади й за приєднання до незалежної Української держави, хоч уявляли цю державу членом Радянського Союзу.

³ Юрій Дараган, Оксана Лятуринська, Наталія Лівницька-Холодна, Олекса Стефанович, Галина Мазуренко, Ірина Наріжна, Андрій Гарасевич, Іван Колос і Наталена Королева часто зараховуються до цього більшого сузір'я, яке іменується Празькою школою. До не-Націоналістичних часописів можна зарахувати *Ми* (1931—39), *Напередодні* (1937—38), *Неділя* (1929—36) і *Назустріч* (1934—38). Були й різні релігійні часописи, як наприклад, *Мета* (1931—39), жіночі журнали, молодіжні, професійні та місцеві видання. Вони створювали різноманітне літературне поле. Прихильники ОУН часом друкувалися поряд з неприхильниками. Прямі виступи проти поглядів Донцова друкували журнали *Ми*, *Нові шляхи* (1928—32) і *Критика* (1933). Останні два організував Антін Крушельницький, який скоро почав вести радянфільську лінію, 1934 року він переїхав до Харкова, де за кілька місяців його арештували.

з одного боку, воно ставило як намір створення зв'язків з великою спадщиною, але з другого боку, подаючи візії тих цивільних та особистих чеснот, які мали б характеризувати модерну націю, воно заохочувало переступання через минуле. Твори авторитарної, як і ліберальної, течії вихваляли патріотизм і героїзм, і висловлювали захоплення «золотими віками» Київської Русі й козацької держави XVII та XVIII століття. У міжвоєнні роки розцвів історичний роман, в якому зображувалися ці історичні періоди, і поезія часто зверталася до них. Описуючи риси характеру, які «модерні» громадяни повинні взяти від давніх жителів, письменники мовби вказували дорогу до розбудови нового та кращого світу.

Виявилася ця тенденція у збиранні легенд, традицій і народних переказів, — відомий націєтворчий засіб, до якого звернулися романтики ще в 1830-ті роки. Подібним способом, видаючи книжки легенд Холмщини, Лемківщини, історії Перемишля, Белза та інших прикордонних міст, міжвоєнне покоління уявно долучало до національної історії регіональну ідентичність. Патріотичні оповідання для дітей зображували хлопця або дівчину, які в душі Жанни Д'Арк виявляли самопожертву й прив'язаність до рідної землі. У першому оповіданні збірки Антона Чекмановського *Віки пливуть над Києвом* (1938) героєм виступає простий, бідний хлопець, який хоче боротися проти наїзників-татар і присвячує своє життя захисту свого народу. Розпис у Софійському соборі в Києві мов промовляє до нього. Від нього падає сльоза, яка перетворюється на перлину, і за цю перлину хлопець купує собі зброю, щоб боротися проти червоного лицаря.

Добу Київської Русі ввели в поезію Юрій Дараган, Оксана Лятуринська та Олекса Стефанович. В історичному романі період Русі й Козаччини зображені у творах Володимира Бірчака, Андрія Чайковського, Семена Ордівського, В'ячеслава Будзиновського, Василя Гренджі-Донського, Наталени Королевої, Богдана Лепкого, Антона Лотоцького, Осипа Назарука, Юліана Опільського та Юрія Косача. Описування масових повстань і ставлення цих повстань до політичних еліт стало улюбленою темою. Бірчака *Володар Ростиславич: Історична повість з XI-го віку* (1930) розповідає про внутрішні чвари перед вторгненням угорського війська. Після усунення внутрішнього роздору українські сили перемагають загарбника. Читач має зрозуміти, що солідарність і відвага приносять успіх.

Захоплення міфом виростало демократичним способом у літературі. Історик Ентоні Сміт вже описав спонтанні форми міфотворення. Він вбачає у них механізми, за якими модерна нація створює політичну ідентичність. Міфи народження (зі своїми символічними, святими місцями) і міфи величі (зі своїми символічними періодами, як, наприклад, золоті віки) можуть служити прикладами. За такими засобами «рідний край» стає святим місцем, колицкою нації

та місцем її історичних спогадів. Модерні варіанти таких історичних текстів посилюють зв'язок з минулим через малювання наново цих сакральних пейзажів, повторення легенд і відвідування пам'яток. Нові спроби відтворення минулого беруть натхнення від давніх літописів і «святої» історії (від, наприклад, *Життя святих*) і відроджують у сучасному вигляді народних героїв, додаючи гідності до національної ідентичності. В українській літературі деякі сюжети давнього походження, як наприклад, ті, що взяті з *Літопису Временних Літ* (створений вперше в Києві близько 1113 року) століттями служили як рихтування для народного самовизначення. Письменники міжвоєнного періоду з ностальгією дивилися на культурні досягнення Київської Русі й козаччини як на часи, коли їхній народ виявляв міцніший характер і політичну зрілість. Ця література нагадувала читачеві зв'язки з минулим, посилюючи ідентифікацію із сильними провідниками і заохочуючи до політичної солідарності.

Таке поняття міфу якоюсь мірою черпало натхнення від текстів Ніцше. В останніх трьох розділах його *Народження трагедії (Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik, 1872)* німецький філософ подав оборону міфу, який він назвав «інтенсивнішим образом світу» та «згущенням явищ», і виносив догану світові, в якому бракувало духу зачарованості, де все роз'їдалося «критично-історичним духом». Без міфу, писав він, «кожна культура втрачає здорову природну силу творчості; лише горизонт, визначений міфом, доповнює й об'єднує цілий культурний рух» [14, с. 135]. Міфи виховують молоді душі й творять неписані закони кожної держави. Ніцше закликав німців розвивати шляхетну серцевину свого народу, відкидаючи колишню перевагу французької культури й відмовляючись від чужих міфів, яких не можна прищеплювати без ушкодження. Він переконував, що лише усунування чужих стихій дасть змогу німецькому духові відновити себе. Його вказування в народній культурі на діонісійський дух, який черпав з глибоких буремних сил, і його бажання пробитися через раціоналізм модерної культури та моралі, сягнути «поза добром і злом», мало резонанс. Він закликав переступати кордони й творити нову особистість з елементів до того заборонених.

Однак твори Націоналістів, як наприклад, Теліги, Маланюка, Липи, Самчука і Мосендза, відрізняються від загального зацікавлення історією та міфом. Навіть коли ці письменники переповідають минуле або «перепишують» легенди, відчутна сильна нетерпеливість і незадоволення, бажання негайної дії. В їхніх писаннях парадигма зривання та відновлення набуває забарвлення месіанізму. Авторитарна форма націоналізму зосереджувалася на потребі повного розриву з минулим і на питанні насильства. Її погляди віддзеркалювали думання парамілітарної УВО (Української Військової Організації) 20-х років, ОУН, і Донцова, критика й журналістика якого постійно наголошувала на потребі насильства в ім'я державотворення. Його *Націоналізм* (1926) вимагав

відколення від магістральної гуманістичної традиції, яку він вважав просякнутою сентиментальністю, солодкавістю й жалібністю. Він цитував Ніцше й Жоржа Сореля і наполягав на потребі нової літератури, яка була б навіяною ірраціональними бажаннями й «варварською» філософією міфів і легенд. Ця нова література, за ним, мала бути динамічною, наповненою конфліктами і змінами; вона повинна зображати особу, що бунтує проти встановлених норм і миролюбних ідеалів; її повинна надихати ідея національної революції. Він вказував на футуризм, експресіонізм і романтизм як приклади, які варто наслідувати. Десять років пізніше критик дещо змінив свій аргумент і почав нападати на «модернізм» у всіх його виявах. Частково завдяки цій переорієнтації, заборгованість міжвоєнної літератури модернізму не усвідомлюється. Насправді велику частину міжвоєнної літератури можна назвати національним модернізмом, а письменників, які стояли близько до ОУН, — вважати окремою в цьому модернізмі течією.

Естетика модернізму, особливо наголошення розриву й відновлення, приваблювала все міжнародне літературне покоління. Ця естетика залишила відбиток на творах і на самому міфотворенні революціонерів-націоналістів, як і на революціонерів-комуністів — тобто на крайньо-правих і на крайньо-лівих і в Західній Україні, і в Східній (Радянській). Які саме міфи виконували функцію рушійної сили в літературі Націоналістів?

Перший міф — це палігенезис (поява в зародках ознак, властивих дорослим формам далеких предків, або ідея відновлення давнього в сучасності). Варіант цього міфу, який притаманний авторитарному націоналізмові, вперше з'явився в *Націоналізмі* Донцова, текст, який дуже вплинув на оунівський рух.

Напередодні Другої світової війни і в 1939—1941 роки Ольжич, референт ОУН з культурних справ, надав цьому міфові «імперського» оформлення. У статті *Українська історична свідомість* 1941 року він писав: «Нація, що замикається у своїх межах, не тужить за духовою і державною експанзією, не знає імперіальної тенденції, — нація нежива» [8, с. 268]. Він говорив про бойовий інстинкт і войовничість як риси «української свідомості» й «національного світогляду», про меч як символ України та її історичної долі: «Мілітаризм — це універсальний світогляд і мораль, що формує людину і народи. Що у ворогові бачить не злочинця чи виродка, а теж людину, глибокою, творчою і мудрою трагікою життя поставлену боротись з другого боку. Отак родиться *лицарська етика й чесноти*. Мілітаристичний світогляд ушляхетнює життя, покликаючи в ньому: відвагу, мужність, вояцьку товариськість, почуття вищого обов'язку й честі» [8, с. 272].

Для Ольжича італійський фашизм був дороговказом, але події в Німеччині неминуче впливали. Гітлер 1935 року гучно розкритикував модернізм і наполягав на тому, щоб велике мистецтво завжди дотримувалося «вічних принци-

пів». Того самого року він висловився проти експресіонізму й футуризму. Року 1937 Геббельс відкрив Виставку Дегенеративного Мистецтва в Мюнхені, а 1938 року відбулося відкриття Виставки Дегенеративної Музики в Дюссельдорфі. Одночасно з цими подіями відкрилася Виставка Великого Німецького Мистецтва і Музичний Фестиваль, які мали демонструвати прийнятну творчість. Однак, всупереч цій риториці, модернізм і функціоналізм виявились у запланованих великих спорудах зі сталі та скла, а також на автобанах (автотрасах), особливо на 9 000 мостах і переїздах, які представляли найбільший успіх цієї естетики [15, с. 393]. До 1938 року вже було закінчено 3 000 кілометрів доріг. Мережу вітали в німецькій пресі як «найбільший шедевр усіх часів і місць» [the single greatest masterpiece of all times and places] [15, с. 392]. Року 1935 у статті *До проблеми культурної ділянки*, в якій обговорювалося фашистське мистецтво, Ольжич відмежував себе від літератури футуризму, «що був спочатку своєю революційністю та активізмом співтоваришем фашизму», а також від модерністичної музики й футуристичної архітектури, «які не були сприйняті фашизмом». Йому найбільше не сподобалися абстрактність, «порожнє експериментаторство» та «засадничий антитрадиціоналізм» [8, с. 211]. Він вважав, що така форма авангардизму не відповідала справжньому духові фашизму, який для нього був «суворим» і «відповідальним» там, де футуризм був лише грою почуттів. До того ж такий авангардизм занадто негативно й деструктивно ставився до культурних цінностей минулого. Ідеалом він вважав цілеспрямоване й організоване мистецтво, яке могло б подавати візію майбутньої нації. Він процитував схвально слова Муссоліні про те, що мистецтво має бути «традиціоналістичне й одночасно модерне», мусить дивитися «одночасно в минуле й майбутнє» [8, с. 211]. Ольжич теж схвалював зв'язок мистецтва з дією або чином через захоплення політикою, спортом, війною й будівництвом.

Другий споріднений міф, а насправді ціла міфотворча система, — це ідея давньої Римської держави. Рим символізував відданість політичному життю, визнання важливості війська й оборони держави. Однак ідея Риму асоціювалася теж з перевагами поганського світу, з ідеєю, що минуле видавало здоровіших й енергійніших людей, що люди давніх часів виявляли кращі риси характеру і що треба віднайти їхню втрачену силу й міць.

Приклад давнього Риму вчив, що риторика — це спосіб організувати думки й дії, а також засіб особистої підготовки до політичної кар'єри. Дидактичний тон панує в есеях Липи, Теліги й Ольжича наприкінці 30-х років. Ці автори починають сильно захищати виховну функцію літератури. Література давнього Риму вчила про славне минуле предків, про минуле як джерело прикладів правильної поведінки. Коли вже в пізні 30-ті роки українські ідеологи Націоналізму почали висловлювати критику на адресу футуристичного заперечення світові «абсолютних цінностей і абсолютних норм», вони вказували на давній

світ як протилежність, — тут нібито панувала відданість таким стабільним і незмінним основам [9, с. 7].

Легко зрозуміти, чому Рим і римляни захоплювали. У цій культурі війна всюдисуща — для виживання або для розбудови імперії. Війна створювала засоби зображування, які формували самоуявлення громадян. Ці засоби неодмінно підкреслювали військові доблесті: «Згадування минулого — по-римському — незмінно оберталось навколо великих фігур, які скріплювали силу Рому в безконечній, як здавалося, серії воєн ...» [Remembrance of things past — Roman style — revolved around the great figures who invariably enhanced Roman power in a seemingly endless series of wars ...] [12, с. 480—481]. На війну дивилися як на позитивний культурний процес, який розвивав найкращі якості (*virtus*). Брак зв'язку із славним минулим спричиняв занепад. Воєнні історики давнього Риму, як, наприклад, Саллюстій і Лівій, завдячують воєнні перемоги непохитній крицевості в суспільному характері. Вони неохоче зображували римлян у ролі розгромлених або переможених. У Лівія солдат, який вже не може вживати своїх рук, далі нападає на ворога, намагаючись відкусити йому ніс і вуха. Навіть єврейсько-римський історик Йозеф Флавій у своїй *Єврейській війні* (70—80-ті роки н. е.) виправдовує право римлян володіти світом, вказуючи на вищу якість їхніх військ.

Римський ідеал чоловічої енергії й самоствердження став домінуючою ідеєю в 30-ті роки. Забавний вияв цього можна знайти в куховарській книжці футуриста Марінетті (*La Cucina futurista*, 1932), яка радила італійцям відмовлятися від пасти, а їсти більше м'яса, щоб скріплювати свою мужність і бажання завоювань. Пастоїди-італійці, на його думку, були схильні до лінощів і неповоротливості. Харчування м'ясом дало б протитотуру, посилюючи в них активізм й агресивність. Есей Володимира Мартинця *Ідеологія чи біологія?*, який появився в його збірці *За зуби і пазурі нації* (1937), розробляє подібну аргументацію, доводячи що періоди м'ясоїдства завжди вели до успішного будування та розширення держави. Якби англійці не стали нацією біфштексоїдів, повідомляє він, малоімовірно, що вони завоювали б найбільш розкинену імперію в світі. Англійська кухня славиться своїми солідними й поживними стравами: «напівсире м'ясо волове й бараняче, ростбіфи, румстеки, багато шинки, яєць» [5, с. 20]. М'ясоїди, наголошує Мартинець, войовничіші, вони експансіоністи. Німці довго були відомі тим, що їли картоплю й капусту, а стали вони агресивною, м'ясоїдною нацією тільки недавно [5, с. 16]. Мартинець ніде не згадує про вегетеріанство Гітлера.

Третій міф, який споріднений з двома попередніми, — це ідея особистого перетворення або духовного відродження. Основний сюжет багатьох творів — це навернення особи, яка відкриває свою національну ідентичність. Від цього моменту вона пов'язує свою долю з долею народу. Таке навернення часом асо-

ціюється з ідеєю місії, з відкриванням давніх джерел, а також з ідеєю громадської солідарності. Перетворення особи може бути явищем раптовим, сильним і повним. Читач має зрозуміти, що національна свідомість, хоч приспана в деяких поколіннях, може несподівано й неминуче з'явитися знову, щоб заповнити особу. Приклади такого сюжету маємо у творах Леоніда Мосендза, особливо в його автобіографічній повісті *Засів* (1936), а також у його двох прозових збірках *Людина покірнa* (1937) і *Відплата* (1939, перевидана під назвою *Помста*, 1939).

Герой *Засіву* — хлопець із сильною волею, який вирішив стати українцем. Родина Ніно живе над Дністром. Його батько походить з української шляхти, а мати — з польської. Вона ще вживає старий католицький родинний молитовник, і пише листи своїм родичам на Волині польською мовою. Вдома розмовляють російською, але мовою, на яку вже вплинула українська. Українську мову вживають на ринку, із слугами, нянькою або «звичайними людьми». Як молодий Кіплінг, Ніно проводить весь свій вільний час з місцевими дітьми, розмовляє їхньою мовою й ідентифікує себе з ними:

І не дивно, що дитина вже також знає, що оточення ділиться на мужиків та панів, а до цих останніх належать його батьки й він. Але «панське» виховання лише зверху зачіпляє дитину, і наука батьків тримається в Ніновій голові поки він лише в покоях. А в хаті він буває мало, особливо ж уліті, бо догляд за ним малий. Мати часто хорує, мала Тата багато відбирає від неї часу, батька цілими днями нема вдома: і дитина більшу частину дня може бути на дворі.

Там Ніно бавиться з хлопцями на широкому, зарослому травою подвір'ї, або бігає з приятелями по довколишніх левадах, виноградниках, плазує по шовковицях, черешнях, вишнях та хлюпається в мілкому Дерлі.

Нінові приятелі — це діти сусідніх міщан — тих характерних потомків колишнього козацького міщанства, що століттями змагалося з шляхтою за права й вольності українських міст. Ще й досі деякі родини бережуть, як реліквії, якісь старі грамоти, а в свята жінки вдягають до церкви коралі в кілька шнурів з старими дукачами, що переходять у спадщину від матері до доньки [6, с. 14].

Хлопець питає «А хто ми, бабо?» і отримує відповідь «А ми, синку, руські». Його мати виправляє це твердження, говорячи, що вони не руські, а «русскіє» і додає, що він мусить розмовляти «по-русскі», а не «по-мужицьки» [6, с. 12—13]. Ніно не хоче переходити на російську мову, яка не дає йому можливості висловити те, чого він навчився в середовищі. Український світогляд великою мірою формується в ньому завдяки почутим міфам і легендам. Він вчиться про поганських богів Дажбога й Перуна, і під час поїздки на базар кучер Гаврило описує козацьку державу, лицарі якої колись відважно захищалися від польських гусарів, татарської кінноти, турецьких і московських військ.

У скелях на берегах Дністра заховані печери, які викопали монахи, щоб створити церкву й монастир. За легендою, прийде час, коли людям знову доведеться переховуватися в цих скелях, пролазячи через одну з дірок. Як паризькі аркади в уяві Беньяміна, таємнича місцевість стає входом до міфічного світу, в якому історія та сучасність переплітаються й освітлюють одна одну. У персонажі Ніно описано навернення самого Мосендза, який зізнався, що з російського імперіаліста він став українським націоналістом.

Олена Теліга народилася в Санкт-Петербурзі й виховувалася в інтелектуальній еліті імперської столиці (Зінаїда Гіппіус була її хрещеною матір'ю). У Празі вона теж пережила подібне навернення. Її брат Сергій писав вірші російською мовою і належав до російських літературних кіл. Улас Самчук описав, як Олена Теліга згадувала цей епізод:

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда [...] Це було на великому балу [...] Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів [...] Невідомо хто і невідомо з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими «залізняка на пузяку», «собачій язык» ... «Мордописня». Всі з того реготалися ... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знаю чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: «Ви хаами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!» [10, с. 287—88].

На превелике здивування її знайомих і всієї Господарської Академії, від того моменту Теліга розмовляла тільки українською мовою.

У творах Самчука теж часто зображено зміну в особі — психологічний прорив, або політичне навернення. Письменник виріс на Волині й вступив до УВО на початку 20-х років. Року 1924 він намагався перейти кордон до Радянської України, надіючись приєднатися до українізаційного руху й розбудови — хоч і комуністичної — України. Заарештований прикордонним військом, він просидів пів року в польській тюрмі, де знайомство з колишніми комуністами та людьми вже ознайомленими з радянською дійсністю змінило його. Це навернення описане в романі *Кулак* (1929—35, як окрема книжка 1937). Подібні прозріння описані у збірці *Месники* (1931—32) і в романах *Гори говорять* (1932—33, окремою книжкою 1934), *Віднайдений рай* (1936), *Волинь* (1934—38) і *Марія* (1934, 1952).

Ставлення Націоналістів до літератури й мистецтва вже було визначене на першому конгресі ОУН 1929 року. В одній резолюції було зазначено:

Укр[аїнський] націоналізм, як повний світогляд, не може обмежитись лиш до вузько політичної діяльності, а мусить охоплювати і організувати всі ді-

лянки життя нації, тим самим рівно ж — ділянку культури і мистецтва. Кладучи в основу своєї ідеології стремління нації до життя і розросту, укр[аїнський] націоналізм пособлятиме ті культурні творчості, які будять здоровий гін нації до сили і могутости, а боротисьме із цими об'явами, які ослаблюють, чи руйнують здоровий національний організм. Синтезуючи в своїй ідеології консерватизм і революційність, укр[аїнський] націоналізм плекатиме те мистецтво, яке своїм корінням зв'язане із здоровими елементами нашої минувшини, з її культом і героїзмом лицарськості та волевого творчого відношення до життя. Дослухуючись до голосу рідної землі, плекаючи культуру, як органічний вицвіт укр[аїнського] національного ґрунту, укр[аїнський] націоналізм протиставить свою культуру інтернаціональній, большевицькій культурі. З другого боку, — протиставить своє мистецтво московському нігілізмові і песимізмові, а звертає свій зір до зах[ідно]-евр[опейської] культури з її культом оптимізму, життєрадості і активізму [7, с. 162].

Ця заява фіксує амбівалентне ставлення до західної культури й модернізму, а також зацікавлення віталізмом і цілеспрямованим мистецтвом. З часом, як буває з кожним тенденційним підходом до мистецтва, цей вів до інструменталізації мистецтва. Уже в 30-ті роки деякі коментатори прийшли до висновку, що перше завдання літератури полягало в поширенні войовничого патріотизму.

Ці три літературні й міфотворчі структури — палінгенезис, Рим, особисте навернення — відіграли важливу роль в оформленні Націоналістичної літератури та у створенні нового уявлення національної спільноти. Вони підтримували надзвичайну віру й ентузіазм у цьому поколінні, яке не хотіло помиритися з політичною ситуацією в Європі, але вірило в майбутню незалежну українську державу, навіть коли реальних сподівань на це, виглядало, не було. У 1970-ті роки багато українських і єврейських в'язнів совісті опинилися в ГУЛАГУ. Тут Михайло Горинь зустрівся з Націоналістами, які в третьому десятилітті після війни ще сиділи в таборах. Він був здивований стійкістю цих старих в'язнів і їхньою відданістю національній справі:

Я й по сьогоднішній день не можу вгадати, як ми виховали отих своєрідних камікадзе, не сотні, а тисячі сотень людей, що готові були вмерти за українську ідею. В тому відношенні доходжу до думки, що період 30-х і початок 40-х років був в українському визвольному русі великим спалахом національної свідомості, величезної жертвенності в ім'я ідеї. Тридцять років призвели до того, що в системі цінностей ідея держави стала на перше місце. Ніхто нікого на питався, якою має бути та держава, ніхто не заглиблювався в економічні, соціальні структури, які мали б виникнути в тій державі. Усі розуміли: здобудемо державу, а там усе буде так, як треба [1, с. 39].

Ідеологія ОУН віддзеркалена у міфологічних структурах згаданої вище літератури. Особливо відчутне тяжіння до певного варіанта соціал-дарвінізму, у якому підкреслена загроза існуванню нації і неминучість вживання насильства як засіб самооборони. Ці міфи підносять поганські ідеали, з їхньою зневагою до слабкості й жалю. У них відчутний реваншизм, який виріс із поразки визвольних змагань і з почуття несправедливості західноєвропейської поведінки щодо українців. Однак були відмінності між самими письменниками, а також між письменниками, ОУН і Донцовим. Ці відмінності рідко обговорювали і прихильники, і противники ОУН — і перші, і другі переважно воліють бачити Націоналізм як моноліт.

Одна з визначальних рис ідеології ОУН полягала у вимозі об'єднання всіх частин України й незалежності цієї держави. Радикальне гасло «Самостійної, Соборної Української Держави» відразу поставило організацію у конфлікт з Польщею, Румунією, Чехословаччиною і Радянським Союзом. У кожній з цих держав були землі й населення, які, на думку організації, мали ввійти до майбутньої української держави. Донцов, який друкував *Вістник* у Львові, у тодішній польській державі, ніколи не критикував польської влади і не вів підпільної роботи, як це робило ОУН. До того ж він не визнавав над собою авторитету організації й не стримував себе від критики останньої. Це призводило до конфліктів.

Між письменниками і редактором *Вістника* виринуло непогодження щодо питання про якісну літературу, а найбільше через його «диктаторські» методи редагування. Маланюк, Липа, Мосендз і Самчук висловили своє невдоволення, намагалися друкуватися поза сферою його контролю або робили спроби створити інші видання.

У 1930-ті роки Донцовщина була більш екстремною ідеологією, ніж ідеологія еміграційного проводу ОУН. Цю донцовську ідеологію можна вважати третьою течією в націоналізмі, яка впровадила ксенофобські погляди, некритичне поклоніння Італії та Німеччині, а також віддавала перевагу безоглядним, а то й «екстатичним» формам вислову, що підбурювали емоції й применшували в політиці роль розуму. Якщо погодитися, що всі три течії (тобто націоналізм, Націоналізм і Донцовщина) орієнтувалися на нову, модерну Україну, яка наздоганяла б Захід економічно й культурно, тоді відмінності між цими течіями можна бачити у темпі й тактиці перетворення країни — від розмірених і поступових змін до тотальних і негайних. Ширша, ліберальніша течія уявляла собі модернізаційні процеси у вигляді еволюції, там де Націоналісти уявляли його як пришвидшений марш їхнього авторитарного уряду. Донцов ввів роздратований, навіть іноді шалений тон, самобичування й відкидання всієї самокритики. Він намовляв читача у 1938—39 брати приклад від фанатизму релігійних воєн середньовіччя та XVII ст. (див. його збірку *Хрестом і мечем* з 1948 року),

а під час війни почав висловлювати расистські погляди (див. його *Дух нашої давнини* з 1943 року).

Принаймні до того моменту, коли відбулося певне зрушення в роки 1939—41, ідеологія ОУН відмежовувалася від нацизму. Вона не зривала зв'язків з релігією, відкидала расистські теорії і протистояла гітлерівській ідеї *лебенсраум* (життєвого простору для німців) у Східній Європі. У *Майн Кампф* Гітлер схарактеризував німецьку націю як відповідальну за найбільші досягнення цивілізації, а слов'ян — як напівлюдську расу. Згідно з його планом, Європа мала стати Великою Німеччиною, величезною державою, в якій господарювала б 250-мільйонна німецька раса. Слов'яни, включно з українцями, виконували б роль рабів. Загроза була реальною і вироблення конкурентної політичної ідеології було невідкладною потребою. Письменники, близькі до ОУН, почали розробляти цю контр-міфологію. Вона зосереджувалася на потребі сильних особистостей, які були віддані національній справі — робітники, підприємці й селяни (у Самчука), солдати й вояки (у Маланюка та Ольжича), молодь (у Теліги та Мосендза), авантюристи й завойовники (у Клена). Персонажі здебільшого були вихідцями із звичайного населення. Донцов, навпаки, чимраз більше висловлював зневагу до пересічного громадянина і нетерпеливість до повільних процесів політичного переконування та економічного розвитку. Його настанова нагадувала зверхність феодального лорда, який намірений гнати «фелахів» (осілих селян-землеробів) до назначеної мети.

Все ж таки важливо усвідомити, що загроза виживанню нації була реальною. Року 1939, перед вибухом Другої світової війни, один коментатор назвав українське питання «найбільшим невирішеним питанням національності» [greatest unsolved problem in nationality] і застерігав, що потужний фермент націоналізму вказував на неможливість тривалого вирішення східноєвропейської кризи без «розважливої реалізації українського національного існування» [a reasonable realization of Ukrainian nationhood] [13, с. 89]. Він зазначав: «Маріонеткова українська держава ... найкраще прикрила б кольорами справедливості й легальності яке-небудь загарбання південної Росії, і немає великих сумнівів, що така держава буде створена, якщо *Дранг нах Остен* докотиться до Києва» [A Ukrainian puppet-state would ... provide the greatest colour of justice and legality to any Hitlerian seizure of southern Russia, and there seems little doubt that such a state would be set up if the *Drang nach Osten* should ultimately reach Kiev] [13, с. 74]. Отже, поінформований канадський науковець, як і французькі та британські дипломати, у цей час передбачали можливість, навіть ймовірність, що Німеччина створить українську державу. Зрозуміло, що українці мусіли замислитися над загрозою рабства й надією на незалежність у можливому новому ладі. Міжвоєнна література віддзеркалює дилеми цієї ситуації, сподівання та побоювання, які одночасно опановували Націоналізм.

У цій розігрітій атмосфері сподівань і тривог Крайова Екзекутива ОУН в Галичині набрала більше «донцовського» тону напередодні Другої світової війни. Наприкінці 1930-х панувало загальне враження, що західні держави продовжуватимуть загравати з Німеччиною, заспокоювати і йти на компроміс з Гітлером, та що прилучення Австрії та частини Чехословаччини до Німеччини 1938 року вже започаткували політичну реконструкцію Східної Європи. Проголошена Гітлером політика національного самовизначення принаймні ззовні подавала надію на продовження політичної перебудови і створення української держави. У цій ситуації деякі провідники ОУН, взявши «стрибок у невідоме», почали надіятися на допомогу Німеччини.

Дискусії над роллю ідеології іноді набирають есхатологічного тону й по-маніхейськи ставляться до політичних рухів і життя окремих осіб. Вивчення літератури, зокрема письменників, що були прихильниками ОУН, протиставляється такому спрощенню. Хоч згадані автори вийшли з подібного ідеологічного середовища, кожен реагував на події інакше, і кожен пройшов інакшу еволюцію. Загальна європейська тенденція в 1930-ті роки була в напрямі зростання авторитаризму. Країна за країною схвалювала антиінтернаціональну, антиліберальну й відверто антисемітську політику. Крайні праві сили висловлювали віру, що тільки «здатні» або «гожі» нації виживають, та пропагували солдатські чесноти і міцну державу. Однак, хоч військова доблесть та культ сили приваблювали багатьох, все-таки нацистські й антисемітські погляди відкидалися багатьма, навіть у рангах ОУН. Міфи палінгенезису, Риму й особистого навернення перепліталися з іншими ідеями, зокрема зі сфери історіософії, мистецтва, здоров'я, біології та сексуальності, і тут кожен з авторів згаданої сім'ї розвивав власні погляди і спостереження. У багатьох питаннях вони не погоджувалися між собою, як доводять архівні матеріали, їхнє листування, і новіші наукові дослідження. Хоч прихильники і критики Націоналізму іноді палко засуджують або боронять цей рух, уважне дослідження розбіжностей і відмінностей — між особами й окремими групами — вказує на складну картину. Зокрема письменники міняли свої позиції, намагаючись відповісти на завдання, поставлені перед своїм поколінням самою добою, або висунені ідеологією та політикою ОУН. Уже в післявоєнний період, за часи МУРу (Мистецького Українського Руху, який був створений у таборах біженців за роки 1945—48), ці письменники поставилися критично до досвіду та ідеологічної атмосфери 1930-х років. Юрій Шерех (Шевельов) видав свою критику Донцова у книжці *Думки проти течії* (1948). Одночасно Самчук, Клен і Мосендз намагалися осмислити добу Націоналізму, деромантизувати війну й створити альтернативний канон, який вони протиставили і соцреалізму, і Донцовщині, і Вісниківству. Про це свідчать три великі твори, писані або закінчені 1948 року: роман Самчука *Морозів хутір* (виданий 1948 року як перша частина тритомника

Ост), поема Клена *Попіл імперій* (не закінчена до смерті автора 1948 року, видана 1957), і роман Мосендза *Останній пророк* (незакінчений до смерті автора 1948 року, виданий 1960).

Список використаної літератури

1. *Горинь М.* Ми мріяли про незалежну державу // Зустрічі. — 1991. — №2. — С. 37—49.
2. *Донцов Д.* Націоналізм. — Львів : Нове життя, 1926.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — 2-ге вид. — Мюнхен ; Монреаль : без вид., 1951 (Оригінальне видання 1943).
4. *Донцов Д.* Хрестом і мечем : твори. — Торонто : Ліга визволення України, 1967.
5. *Мартинець В.* За зуби і пазурі нації. — Париж : Українське слово, 1937.
6. *Мосендз Л.* Засів. Повість. — Чернівці : Бібліотека Самостійної Думки, 1936.
7. *Муравський В.* (ред.) Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали. — Львів : Національна Академія Мистецтв України, 2006.
8. *Ольжич О.* Поезія, проза. — Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2007.
9. *Орест М.* Заповіт Юрія Клена // Орлик. — 1948. — №3—2. — С. 5—7.
10. *Самчук У.* З Оленою Телігою на шляху до Києва // Олена Теліга. Вибрані твори. — 2-ге вид. — Київ : Смолоскип, 2008. — С. 287—317 (1-ше вид. *Сучасність* 1 (1948)).
11. *Шерех Ю.* Думки проти течії: Публіцистика. — Без місця: Україна, 1948.
12. *Holkeskamp K.-J.* History and Collective Memory in the Middle Republic // A Companion to the Roman Republic / edited by Nathan Rosenstein and Robert Morstein-Marx. — Oxford : Wiley Blackwell Publishers, 2006. — P. 480—481.
13. *Kirkconnell W.* Canada, Europe, and Hitler. — Toronto : Oxford University Press, 1939.
14. *Nietzsche F.* The Birth of Tragedy and The Case of Wagner. — New York : Vintage Books, 1967.
15. *Spotts F.* Hitler and the Power of Aesthetics. — Woodstock and New York : The Overlord Press, 2009.

Віталій Чернецький

Університет Маямі (Оксфорд, Огайо, США)
chernev@muohio.edu

TRANSGRESSION AND GLOBALIZATION: STRATEGIES OF INCLUSION OF UKRAINIAN LITERARY DISCOURSE IN CONTEMPORARY SOCIOCULTURAL PROCESSES

During the last quarter century, from the days of the Bu-Ba-Bu group to the present, one of the key problems for Ukrainian culture remains entry on equal footing into contemporary global practices and contexts. How should one overcome the artificial isolation, the forced provinciality of the national literary discourse? The present article traces several productive strategies of the use of transgression as a device in this project, from the early texts by Yuri Andrukhovych through the experience of such younger-generation authors as Serhii Zhadan and Andrii Bondar. Special attention is paid to the strategic use of translations of Polish authors, from Witold Gombrowicz to Michał Witkowski. The article's theoretical basis brings together the thinking of Western theorists of transgression, globalization, and post-modernity with East European critical thought.

Keywords: transgression, globalization, postmodernism, postcolonialism, counterculture

ТРАНСГРЕСІЯ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: СТРАТЕГІЇ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ В СУЧАСНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Питання про глобалізацію як соціокультурне явище вже понад два десятиліття активно обговорюють науковці. Для багатьох учасників цих дебатів одним із ключових аспектів проблеми є співвідношення між політичними та економічними глобалізаційними процесами і культурою. Як зазначає угорсько-канадський дослідник Імре Семан, з одного боку глобалізація надає нам можливість усвідомити масивні зміни, що радикально трансформували сучасний досвід людства, — але водночас маємо плутанину між «реальним» явищем та

«реальними» наслідками з одного боку та, з іншого, із глобалізацією як чимось риторичним, метафоричним чи навіть вигаданим: іншими словами, це реальність, якій надаються певні наративні форми та логіка, і процеси цього надання різняться та часто суперечать між собою [Szeman 168–169]. Від самого початку маємо розгалуження між поглядами на глобалізацію, що ґрунтуються у політиці та економіці, і тими поглядами на неї, що користають з дискурсу культурної антропології. Не відкидаючи важливості першої з цих гілок, що має ширше визнання передусім у суспільствознавчій думці, я хотів би висловити припущення, що здобутки дискурсу про глобалізацію, який постав у царині культурної антропології, можуть надати нам низку ефективних знарядь для аналізу процесів, що відбуваються у текстах деяких з найцікавіших українських авторів останніх кількох десятиліть.

У своїй впливовій праці *Гібридні культури* мексиканський науковець Нестор Гарсія Канкліні пропонує візію сучасної глобальної культури як сформованої еkleктичними різноспрямованими контактами та запозиченнями, що сприяють поширенню нових культурних форм [García Canclini]. Інший дослідник, Арджун Ападурай, звертає увагу на те, що «сама глобалізація є глибоко історичним, нерівномірним та навіть *локалізаційним* процесом. Глобалізація не конче, і навіть не дуже часто означає гомогенізацію або американізацію, бо різні суспільства по-різному привласнюють матеріали модерності» [Appadurai 1996:17]. Отже, хоча багато спостерігачів справедливо сумують з приводу того, що у глобальній економіці індустрії культури ми можемо говорити про тріумф так званого «ринкового реалізму», що потребує опору так само як свого часу потребував його реалізм соціалістичний [див. Ali], інші звертають увагу на те, що ми можемо також спостерігати перші паростки тенденції так званої «низової глобалізації» [Appadurai 2001]. Продуктивний шлях для такого проекту пропонує Джон Томлінсон. У праці *Глобалізація і культура* він наголошує як головний визначальний аспект культурної глобалізації те, що він називає «комплексним підключенням» (complex connectivity), а саме «характерну для сучасного суспільного життя мережу взаємозв'язків та взаємозалежностей, що швидко розвиваються та щільнішають». Щоб усвідомити напрями та межі сучасних культурних трансформацій, на його думку, треба замислитись над тим, «як глобалізація змінює контекст конструювання значень, як вона впливає на сенс власної ідентичності, досвід місця і власної особи у відношенні до цього місця, як вона впливає на спільні розуміння, цінності, бажання, міти, надії та страхи, що стали навкруги життя, ситуйованного у конкретній місцині» [Tomlinson:2,20]. Цей підхід не означає нерозрізнення між власне культурою та її технологіями: література є не менш важливим об'єктом для подібних досліджень, ніж медіапростір або інтернет.

Антропологічний підхід до глобалізації також краще надається до поєднання з аналізом поняття про трансгресію як культурний феномен. Сам термін «транс-

гресія», хоч і має давню історію, зазнав переосмислення і зростання зацікавлення до нього приблизно півстоліття тому. Першою віхою в цьому можна вважати впливовий есей Мішеля Фуко «Préface à la transgression», надрукований 1963 року у спеціальному числі часопису *Critique*, присвяченому пам'яті Жоржа Батая, де Фуко бачить трансгресію не як негачію, а як своєрідний афірмативний «стрибок у безмежне» [Foucault 1977:35]. З іншого боку, праця М. Бахтіна про творчість Франсуа Рабле, видана 1965 року, сприяла запровадженню у широкий обіг сучасної літературознавчої та культурологічної думки поняття карнавалізації, що своєю чергою також глибоко пов'язано з дискурсом про культурну трансгресію. У 1980-ті роки цей дискурс зазнав піднесення у Східній Європі, завдяки внескові Марії Яніон, яка редагувала книжкову серію *Transgresje*, що привела у польській літературознавчій думці до виникнення жвавого і потужного обговорення трансгресії як водночас естетичного та етичного явища, в активному діалозі з французькою критичною думкою (зокрема, зазначений вище есей Фуко був перекладений у третьому томі серії, «Особи»). Майже водночас, але незалежно, тематика трансгресії також була акцентована в англomовному світі завдяки впливовій праці британських науковців Пітера Сталібраса та Алона Вайта *Політика і поетика трансгресії (The Politics and Poetics of Transgression)*, що переосмислює, а подеколи і дискутує з концепціями Бахтіна та їхніми сучасними інтерпретаціями. Британські автори наголошують на «суперечливій природі символічних ієрархій у домінантних конструктах літератури, тілесності та соціальних форм» [Stallybrass and White:4]. Їхнє розуміння трансгресії пов'язане із символічною інверсією, в якій карнавальне є лише одним із випадків «загальної економіки трансгресії та рекодуння відносин «високе/низьке» в усій соціальній структурі» [Stallybrass and White:18—19]. Дуже важливою в контексті цієї доповіді є думка Сталібраса та Вайта, що бахтінська теорія карнавалу найбільше надається до аналізу літературних текстів, що постали в колоніальних або нео-колоніальних контекстах; британські науковці звертають увагу, зокрема, на випадок модерної літератури на їдиш у Східній Європі [Stallybrass and White:11].

У контексті останніх років радянського тоталітаризму, і в Україні, і в Польщі та інших країнах регіону трансгресія та карнавалізація, безперечно, бачились як утопічна та контр-гегемонна стратегія у творчості, як ключова компонента в опорі офіційному тоталітарному дискурсові. Нижче я зосереджуся на декількох ключових випадках вжитку цієї стратегії та еволюційних шаблях розвитку української культури, що вони знаменували.

Повертаючись до 1980-х років в українській літературі, ми побачимо діяльність групи «Бу-ба-бу» як найбільш символічно впливовий зразок свідомого проекту культурної трансгресії. На відміну від текстів авторів попередніх генерацій, як-от, Валерія Шевчука, що намагалися сконструювати літературний

проект естетичного й етичного опору тоталітаризмові та колоніалізові через створення у своїх творах закритих мікрокосмів, що оперували за законами магічного реалізму, текстам бу-ба-бістів властива відкритість структури, гетерогенність інтертекстуальних зв'язків, і загальний грайливий підхід. Бу-ба-бістські тексти радикально викривляли темпоральність оповіді й свідомо інвестували в різноманітні форми карнавальної трансгресії. Вони створювали сплав грайливого дослідницького спрямування постмодерністичного письма з гострою критикою і російсько-советського імперіалістичного гніту, і зкам'янілих форм традиціоналістської української культури колоніальної доби. Сама вже назва угруповання, «бурлеск-балаган-буфонада», вказує на свідоме інвестування у карнавальну інверсію ієрархій. Тексти бу-ба-бістів стверджують українську культуру, але роблять це через порушення усіх табу її традиціоналістських форм.

Про бу-ба-бістів вже написано багато, в Україні і поза її кордонами [див. Гундорова, Chernetsky]. Неодноразово їх слушно критикували за деякі проблематичні аспекти їхнього проекту, зокрема його гендерно-сексуального виміру, що аж занадто просяк, як це влучно сформулював Марко Павлишин, «чоловічим гетеросексуальним тріумфалізмом» [Pavlyshyn:122]. Сталібрас і Вайт так само застерігають читачів щодо проблематичних аспектів карнавалу, бо він може демонізувати не сильніші, а саме слабші верстви суспільства — жіноцтво, етнічні та релігійні меншини, загалом будь-кого, хто «не належить» до громади — у процесі того, що вони називають *displaced abjection* (витісненим приниженням) [Stallybrass and White:19]. Все ж, я б хотів протиставити проект бу-ба-бістів, де, на мою думку, переважає хоч часом і наївний, але щирий момент звільнення особистості, той власне стрибок поза межі, на який звертав увагу Фуко, більш проблематичним виявленням того тріумфалізму, що ми можемо бачити, скажімо в «еротичній» прозі Юрія Покальчука; як слушно зазначив ще досить давно Тарас Кознарський, такі спроби «сексуального визволення» генерували тексти, що поєднують елементи давнього знайомого — соцреалізму — з не дуже високого гатунку порнографією [див. Кознарський]; на мою думку, однією з можливих причин цього є саме неусвідомлення необхідності позитивного глобалізаційного проекту (що особливо дивує, оскільки до того, у брежнєвську добу, Покальчук зробив винятково конструктивний внесок у відкриття української культури до решти світу своїми перекладами латиноамериканських модерністичних текстів).

Як зразок визвольної карнавальної трансгресії у контексті соціокультурних трансформацій кінця 1980-х років, я б навіть такий вже класичний бу-ба-бістський текст, як оповідання Юрія Андруховича «Самійло з Немирова, прекрасний розбишака», саме тому, що цей текст глибоко занурений в естетику карнавалу й гротеску, але водночас із постмодерністично-постколоніальним наголосом

на культурній гібридності. За своєю структурою, це оповідання нагадує тексти з програмової збірки Борхеса *Всесвітня історія неслави* (*Historia universal de la infamia*, 1935), складеної з псевдодокументальних розповідей не про відомих тиранів та гнобителів, а про дивних, екзотичних персонажів злочинного світу. Цей інтертекстуальний діалог підкреслено оформленням оповідання як нібито історичної розвідки і неодоразовим вживанням самого терміна «інфаміс»; однак Андрухович у своїй «грі у Борхеса» створює текст, що глибоко просякнутий і карнавальним підривом сталих соціальних структур, і постколоніальною оптикою. В Андруховича бароковий світ України XVII ст., на відміну від творів Валерія Шевчука [див. Chernetsky:190–200], не є замкненим сам на себе; навпаки, він ґрунтовно відкритий до різноманітних «контамінацій» (на кшталт використання героями телефону, сльозогінного газу та прямування в місто вулицею Леніна); замість текста борхесівського штабу, радше отримуємо наслідки трансгресивного проекту його опонента, Вітольда Гомбровича, і його блискучо-вибухового *Транс-Атлантику*, що використовує барокові форми, щоб кинути виклик застиглим формам національної культури. Однак у тексті Андруховича виразно присутня, поряд із карнавальним розвінчанням тих форм, меланхолійна «пост-карнавальна» нота в рефлексії:

[Немиричу] довелося до решти випити гірку чашу трагізму всіх великих: невідповідність тому часові, в який закинуто їх Провидінням.

Але гіркота чаші Немирича подвійна: не тільки час, а й місце. Бо мав нещастя бути українцем і жити в Україні — позбавлений власної державності, юриспруденції, власної історії, зрештою, власного національного злочинного світу. В Америці він міг би стати президентом, у Римі — папою чи, щонайменше, кардиналом, в Англії — Робін Гудом, у Німеччині — Бісмарком. А в Україні він зміг бути лише бандитом і погромником. Воістину свята правда в тогочасній польській приказці: «На Русі хоч езуїтів посій, то все одно злодії вродяться!» [Бу-ба-бу, с. 37]

Отже, текст, що можна було б прочитати як веселу вправу в коструванні постмодерного пастишу, обертається політично зарядженим постколоніальним жестом, алегоричною візією колоніальної української ідентичності.

Наступний щабель в еволюції продуктивної трансгресії в сучасній українській літературі я б пов'язав із текстами Оксани Забужко 1990-х років (від поезій, що увійшли до збірки *Автостоп*, до роману *Польові дослідження з українського сексу* та пізніших, коротших прозових творів, таких як «Казка про калинову сопліку» та «Дівчатка»). Її тексти перевернули систему координат сучасного українського письменства своїм наполегливим просуванням форм експериментального «жіночого письма» (*écriture féminine*) та гіноцетричності текстової

організації. Саме декларована відкритість до контактів з іншими авторськими текстуальними парадигмами (від Сильвії Плят та Ерики Джонг до Франца Фанона та Дерека Волкотта), у поєднанні з глибоким емоційним інвестуванням в український культурний проект, на мою думку, надала їй текстам (принаймні того періоду) такий потужний вивільнювальний момент. Це трансгресивна сповідь, спроба самотерапії, що є водночас постколоніальною терапією української нації, де нищівна критика панівного гендерного режиму пов'язана з аналізом психологічних наслідків колоніальної залежності.

Третій, і на сьогодні надалі актуальний шабель у цій історії українських літературних трансгресій, я б пов'язав із авторами генерації, що свій дорослий досвід вже здобувала у пострадянський період. Хоча ця генерація дуже багата на цікавих авторів, я б хотів звернути увагу на двох із них, бо на мою думку вони уособлюють два відмінних, але водночас і поєднаних один з одним, підходів до стратегії трансгресії.

Одна з найяскравіших постатей цієї генерації в українській літературі — це, безумовно, Сергій Жадан. Цей автор конструює власну ідентичність через декларовану спорідненість (чи непрямі алюзії) із широким спектром трансгресивних культурних знаків — від Артюра Рембо та футуристів до західних контркультурних молодіжних і музичних течій та спадку ватажка українського анархізму Нестора Махна. Контркультурний імпульс та зацікавлення альтернативними напрямками лівої думки поєднуються у його текстах 1990-х років із яскравими зразками того, що у критиці називається «біографічним поворотом» [див. Schwandt:22] та «нової відвертості» [див. Collins та Савчук], які постали в багатьох національних літературах після щільно наповнених алюзіями, інтертекстуально грайливих текстів, що були характерними для значної частини постмодерністичного письма попереднього періоду. Однак вже за кілька років Жадан також починає щораз глибше входити в інтертекстуальний діалог, поринає у своєрідний проект когнітивного мапування, викривляючи часопросторові орієнтири у своїх надалі неймовірно емоційно насичених текстах; на зміну поєднанню ліричного бунтаря поступово приходить іронічно-меланхолійний поет-філософ.

Чи не найцікавіший трансгресивний момент у літературній еволюції Жадана стався тоді, коли він звернувся також до прозової творчості. Вплив його першого роману, *Depeche Mode* (2004), був справді вибуховим, бо українська література отримала своєрідний гібрид з Джойсового *Улісса*, сучасної західної молодіжної прози на кшталт *Trainspotting* Ірвіна Велша та реалій великих міст постіндустріальної Східної України. Однак вже перша прозова книжка Жадана, *Біт Мак* (2003), що передувала романові, у своєму фокусі на сучасній новій інтернаціональній «загубленій генерації» через фрагментарний потік свідомості в хаотичних мандрах «новою Європою», наголошує на переосмисленні власної ідентичності.

Ключовим текстом у цій збірці, на мою думку, є перший текст, «Берлін, який ми втратили», що постає як певний пункт повороту у творчій еволюції письменника. Вже сам заголовок є провокативним парадоксом, симулякром ностальгії, що розбивається вщент, як тільки читач усвідомлює, що головний герой вибирається до Берліна вперше у житті. Сам текст, завдовжки у двадцять дві сторінки, є наративом Керуаківського стибу, що починається автоподорожжю з Відня до Берліна і продовжується блуканнями містом, яке, так само, як *Tarr* Віндгема Льюїса майже століття тому, здається населеним тільки мігрантами та експатріантами. Оповідач — він же головний герой — пересувається між різними контркультурними чи езотеричними подіями, майстернями художників — колишніх дисидентів, підозрілими третьосортними готелями та іншими місцями, позначеними непевністю та перехідним становищем. Як зазначає Інна Матеї, «замість напруженого сюжету, [це] оповідання пропонує феноменологію *буття* постколоніального, посттоталітарного суб'єкта, кинутого у транснаціональний, зглобалізований світ. Царина оповідання плинна, з прозорим часопростором... Велике місто постає як транскультурне, транснаціональне — як арт-галерея просто неба, що невпинно більшає у розмірах» [Mattei], але ця галерея пропонує не традиційну «високу» національну культуру, а глобальні культури та субкультури у всій їхній поліморфній розмаїтості.

На думку Матеї, у прозі Жадана ми маємо наголос на тому, що Ісая Берлін називав «позитивною свободою» (тобто не «свободою від», а «свободою для»), формуванням активного, свідомого індивіда. Текст не засуджує і не тривіалізує різноманітних «маргінальних» досвідів, що потрапляють у нього. Навпаки, здатність прийняти, абсорбувати широкий спектр досвідів постає як екзистенційна сила. Тільки в зіткненні з різноманітністю досвідів, каже нам текст, ми зможемо роздивитись лейбли фіксованих, застиглих ідентичностей. Цей імпульс у творчості Жадана також можна роздивитись у його перекладацьких проєктах, в яких він звертається до поезій Пауля Целана, Марціна Светлицького та контркультурного російського письменника-емігранта, відкритого гея Ярослава Могутіна [див. Ojcewicz].

При тому, що Сергій Жадан та Андрій Бондар однолітки (нар. 1974 р.) і пов'язані давніми дружніми стосунками, їхні підходи у літературі істотно різняться. На відміну від контркультурного імпульсу Жадана, у Бондаря ми простежуємо еволюцію від наслідування складних, герметичних форм раннього модернізму до зацікавлення у більш експериментальних, свідомо складних формах модерної музики, і далі до діалогу з американськими поетами Нью-Йоркської школи, зокрема не тільки (чи навіть не стільки) Френком О'Гарою як Джоном Ешбері. Однак протягом усієї його дотеперішньої літературної кар'єри, мабуть, найглибші зв'язки Бондар має з модерною і постмодерною польською літературою. Тут присутні і поети-«огаристи», чие «творчо непра-

вильне» (користаючись висловом Гарольда Блума) прочитання О'Гари, Ешбери, Скайлера та інших авторів він, своєю чергою, також свідомо «творчо неправильно» прочитусь, передусім у своїй третій збірці поезій *Примітивні форми власності* (2004), і звернення до чи не найскладніших за стилем, і водночас підкреслено трансгресивних прозових текстів у його перекладацькій діяльності (зокрема до *Фердидурке* Гомбровича та *Любева* Михала Вітковського), де йому доводиться винаходити новий дискурс, до того відсутній в українській літературній традиції. Отже, з одного боку, у власних текстах Бондар, зокрема в поезіях (таких як «Чоловіки моєї країни», «Jogging» та «Тільки не відштовхуй мене» [Бондар: 13—14, 69—71, 55—57]) і прозових мініатюрах останніх десяти років, поєднує «біографічний підхід», по-свіжому відкритий і тендітний, з аналізом вкоріненості культурних феноменів українського (та й не тільки) сьогодення у проблемах, комплексах, неврозах пострадянського/постколоніального суспільства. Його «комплексне підключення» постає як емоційна спорідненість з широким колом Інших. Від меланхолійної іронії власної поезії до відвертого просування трансгресивних моделей світу в перекладених текстах, Бондар, як і його друг Жадан, допомагає українській культурі заговорити новими голосами. Завдяки цьому, вони переносять український націєтворчий та культуротворчий проект у нову площину, роблячи її невід'ємною частиною не-ієрархічного, відкритого проекту альтернативної глобалізації.

Список використаної літератури

1. *Ali T.* Literature and Market Realism // *New Left Review*. — 1993. — №199.
2. *Appadurai A.* Grassroots Globalization and the Research Imagination // *Globalization* /ed. A. Appadurai. — Durham, 2001.
3. *Appadurai A.* Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. — Minneapolis, 1996.
4. *Borges J. L.* Historia universal de la infamia. — Buenos Aires, 1935.
5. *Chernetsky V.* Mapping Postcommunist Cultures: Russia and Ukraine in the Context of Globalization. — Montreal, 2007.
6. *Collins J.* Genericity in the Nineties: Eclectic Irony and New Sincerity // *Film Theory Goes to the Movies* / eds. A. Collins, J. Collins, and H. Radner. — New York, 1993.
7. *Foucault M.* A Preface to Transgression // *Foucault M. Language, Counter-Memory, Practice* / ed. F. D. Bouchard. — Ithaca, 1977.
8. *García Canclini N.* Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity / trans. Ch. L. Chippari and S. L. Lopez. — Minneapolis, 1995.
9. *Mattei I.* Aesthetic Dissonance and the Soviet Post-Totalitarian Condition: How the Steel Was Corroded. Ph.D. dissertation, Slavic Languages and Literatures. — Cambridge, 2009.

10. *Ojcewicz G.* Skazani na trwanie: Odmieńcy XX wieku w esejach Jarosława Mogutina. — Olsztyn 2007.
11. *Pavlyshyn M.* Ukrainian Literature and the Erotics of Postcolonialism. Some Modest Propositions // Harvard Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. XVII, no. 1/2.
12. *Schwandt T. A.* The SAGE Dictionary of Qualitative Inquiry. 3rd ed. — Thousand Oaks, 2007.
13. *Stallybrass P. and White A.* The Politics and Poetics of Transgression. — Ithaca, 1986.
14. *Szeman I.* Globalization, Post-Modernism and Criticism // Metaphors of Globalization: Mirrors, Magicians and Mutinies/ eds. M. Kornprobst, V. Pouliot, N. Shah, and R. Zaiotti. — New York, 2008.
15. *Tomlinson J.* Globalization and Culture. — Chicago, 1999.
16. Transgresje / red. M. Janion. — Gdańsk, 1981—1988. — T. 7.
17. *Андрухович Ю., Ірванець О., Неборак В.* Бу-ба-бу: Т.в.о./.../рп. — Львів, 1995.
18. *Бондар А.* Примітивні форми власності. — Львів, 2004.
19. *Гундорова Т.* Післячорнобильська бібліотека // Український літературний постмодерн. — Київ, 2005.
20. *Жадан С.* Біг Мак. — Київ, 2003.
21. *Кознарський Т.* А що під сподом? // Критика. — 1999. — №4.
22. *Савчук В.* Идеология постинформационной искренности // Художественный журнал. — 1999. — № 30/31. — Режим доступа: [<http://www.guelman.ru/xz/362/xx30/xx3005.htm>]. — Назва з екрана.

Marko Robert Stech

University of Toronto (Kanada)
m.stech@utoronto.ca

**SYMBOLS OF TRANSFORMATION
IN UKRAINIAN NOVELS OF THE 1990S
("PERVERZION" OF YURI ANDRUKHOVYCH)**

Drawing upon theories of Jungian analytical psychology, Marko Robert Stech's essay examines the treatment of symbols of transformation (in particular those of death and resurrection) in Yuri Andrukhovych's novel "Perversion". Based on his analysis, the author proposes certain general hypotheses concerning an apparent 'paradigm shift' in the collective psyche of the Ukrainian intelligentsia of the 1990s.

Keywords: Andrukhovych, Perversion, Ukrainian novel, symbols of transformation

**SYMBOLE PRZEMIAN W PROZIE UKRAIŃSKIEJ
LAT DZIEWIĘCDZIESIĄTYCH XX WIEKU
(NA PRZYKŁADZIE «PERWERSJI»
JURIJA ANDRUCHOWYCZA)¹**

Dokładny charakter relacji między psychologią artysty a treścią i formą jego twórczości artystycznej z pewnością wciąż wymyka się naukowym próbom precyzyjnego zdefiniowania i wyczerpującego opisu wraz z jego wyjaśnieniem. Nauka, aby w pełni zrozumieć prawa i mechanizmy procesu twórczego, musiałaby najpierw wyznaczyć granice (jeśli takie wyraźnie określone granice w ogóle istnieją), w których się kończy «ja» i zaczyna się «inny». Nauka musiałaby również odpowiednio uchwycić istotę procesu, w którym «ja» staje się świadome siebie i «innego», co w efekcie oznacza, że przedmiot jej badań, ludzka świadomość, musiałaby działać jednocześnie jako niezależny i «obiektywny» instrument do badania własnej natury, swych możliwości i ograniczeń. Pomimo wyraźnej niemożliwości realizacji takiego

¹ Prezentowany przekład stanowi skróconą wersję rozdziału: Symbols of Transformation: The Reflection of Ukraine's «Identity Shift» in Four Ukrainian Novels of the 1990s // Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe / red. L.M.L. Zaleska Onyshkevych, M. G. Rewakowicz. — Armonk (N. Y.)-London, 2009.

zadania, ludzki umysł nie zniechęca się w zmaganiach z tymi pytaniami; podobnie jak i człowiek, który nigdy nie będzie w stanie zawiesić swego, tylko pozornie daremnego z punktu widzenia logiki, poszukiwania obiektywnego sensu własnego istnienia i aktywności.

Jednym z niezaprzeczalnych aspektów relacji między dziełem sztuki a osobowością jego twórcy jest fakt, iż z psychologicznego punktu widzenia produkt działalności twórczej stanowi swoiste zwierciadło, w którym artysta znajduje częściowe odbicie swojej psychiki. Stąd tekst literacki w sposób nieunikniony zawiera odcisk świadomych i nieświadomych myśli autora, jego obaw, nadziei, wiary, skojarzeń oraz zwyczajowych i uwarunkowanych odpowiedzi na życiowe wyzwania. Jednocześnie, aby być zaakceptowanym i rozumianym przez innych, tekst musi przekroczyć granice niepowtarzalnych cech osobowych i dotrzeć do sfery treści zbiorowych, a jedną z takich sfer jest paradygmat kultury narodowej. W zasadzie to, co zostało tu powiedziane na temat relacji pomiędzy jednostkowym dziełem sztuki a «ja» jego twórcy, może być do pewnego stopnia ekstrapolowane i zastosowane do kultur narodowych i twórczości zbiorowej jednostek w nich tworzących. W szczególności zaś w okresach przejściowych i w momentach zwrotnych w rozwoju historii i kultury narodu, prace jego artystów, pisarzy, filozofów, myślicieli społecznych i politycznych odzwierciedlają proces różnorodnych przemysłów, ponownej oceny i reinterpretacji kultury narodowej i społeczno-politycznej tożsamości narodu — «zbiorowego ja», że tak to ujmę, koncepcji jeszcze bardziej ulotnej i trudnej do zdefiniowania niż tożsamość pojedynczej osoby, jednakże wyraźnie zauważalnej na tle historycznego rozwoju narodu. A zatem analogicznie jak u indywidualnego artysty można dostrzec kluczowe aspekty jego «ja» zakodowane w tekście lub obrazie, tak w wymiarach kultury narodowej można zobaczyć, przestudiować i zinterpretować procesy ewolucji kulturowej i historycznej jako kompozytowe odzwierciedlenie w «lustrze» artefaktów, tekstów, spektakli i pomysłów produkowanych przez indywidualnych twórców funkcjonujących w ramach krajowego kontekstu kulturowego.

Zresztą warto pamiętać, że ambiwalentne stanowisko sztuki na granicy indywidualnych i zbiorowych «świadomości», staje się przecież źródłem wielu fundamentalnych dylematów sztuki i procesu tworzenia. W związku z tym nasuwają się pytania, w jakim stopniu, na przykład, obraz czy tekst literacki zależą od konkretnej osobowości autora, w jakim stopniu ją odzwierciedlają, a w jakim stopniu są tworzone przez ponadjednostkowe wpływy i ucieleśnienia pewnych aspektów «ducha zbiorowego»? Czy można więc faktycznie traktować poszczególnych artystów jako rzeczywistych autorów swych utworów? Albo jeszcze bardziej prowokujące pytanie: czy artysta naprawdę pozostaje «sobą» w trakcie procesu twórczego, i czy w ogóle powinien chcieć być sobą zarówno w swej twórczości, jak i w życiu osobistym?

Fundamentalną analizę podświadomych procesów psychicznych, powiązanych z okresami przejściowymi między najważniejszymi etapami życia, a także gruntowne

studia odpowiadających tym procesom nieświadomie generowanych symboli można znaleźć w pionierskiej pracy Carla Junga «Symbole przemiany» (pierwotny tytuł z 1911/1912 roku brzmiał «Wandlungen und Symbole der Libido»). W 1952 roku praca została ponownie zredagowana i wydana pod obecną nazwą). Wśród najważniejszych omawianych przez niego symboli archetypowych występuje motyw śmierci i zmartwychwstania, symbolicznie reprezentujący proces psychiczny radykalnych przemian, spowodowanych zmianami warunków egzystencjalnych lub czynnikami procesu starzenia się i rozwoju psychicznego, które zmuszają ludzi do zasadniczych zmian poczucia tożsamości, strategii życiowych, racjonalnych poglądów i emocjonalnych reakcji wobec życia. Nasycone wielkim bogactwem materiału mitologicznego i literackiego z różnych kultur, a tym samym próbujące odzwierciedlić uniwersalne doświadczenie człowieka, dzieło Junga (podobnie jak i jego późniejsza publikacja «O psychologii i patologii tzw. zjawisk tajemnych», efektywnie inspirująca kolejne pokolenia jego uczniów) może naświetlić problem, w jaki sposób i do jakiego stopnia treść oraz forma twórczości zarówno literackiej, jak i artystycznej w ogóle odzwierciedlają egzystencjalne i psychologiczne kondycje, stanowią egzystencjalną i psychologiczną reprezentatywną formę autorów. Niewątpliwie, jest to kusząca zachęta, by ekstrapolować pomysły Junga w badaniach takich procesów w kontekstach zbiorowych, w szczególności zaś w sferze kultury narodowej.

Nie jest dziełem przypadku, że motywy śmierci i zmartwychwstania, jak również innych symboli przemian, pojawiały się z dużą częstotliwością w literaturze ukraińskiej lat dziewięćdziesiątych XX wieku, tj. w czasie krytycznej dekady dla reinterpretacji i przewartościowania nie tylko ukraińskiej tożsamości narodowej, lecz także tożsamości indywidualnej poszczególnych Ukraińców, spowodowanych zmianą paradygmatu, wynikającą z upadku Związku Radzieckiego z jego totalitarnym i represyjnym (jednakowoż stabilnym i znanym) systemem społeczno-politycznym oraz utworzeniem niezależnego państwa ukraińskiego w 1991 roku.

Stach Perfecki, bohater powieści Jurija Andruchowycza «Perwersja» (1996), paradoksalnie może być najbardziej użytecznym przedmiotem niniejszej analizy właśnie z powodu swej mglistej osobowości i widocznego braku jednoznacznie określonej tożsamości. Autor celowo pozbawia Perfeckiego kompletnie zdefiniowanego «ja» i pokazuje, że jest on złożonym charakterem, ukonstytuowanym na bazie cech zbiorowych. Wszakże Stach Perfecki miał «niezliczoną ilość twarzy i imion²», lub bardziej precyzyjnie — «w sumie miał on czterdzieści imion i żadne z nich nie było prawdziwe, a nikt nie znał jego prawdziwego imienia, nawet on sam»³, podczas gdy tekst informuje czytelników niezaznajomionych z symboliką liczb, że czterdzieści to symbol nieskończonej ilości. Nieokreślony charakter osobowości Perfeckiego

² J. Andruchowycz *Perwersja* / przeł. O. Hnatiuk i R. Rusnak. — Wołowiec, 2005. — S. 8.

³ *Ibidem*, s. 154.

można interpretować jako metaforę powszechnego kryzysu tożsamości człowieka Zachodu pod koniec XX wieku, w szczególności w sytuacji postsowieckiej przestrzeni społeczno-politycznej, w której dylemat utraty tożsamości jest szczególnie dotkliwie odczuwany. Przedstawiona przez Andruchowycza konsekwentna i natarczywa odmowa wyposażenia Perfeckiego w indywidualną tożsamość przywodzi jednak na myśl stwierdzenie Wenera Krausa, wybitnego aktora niemieckiego z pierwszej połowy XX wieku, który twierdził, że został aktorem, żeby «nie być sobą» i by funkcjonować w świecie «jak gdyby». Ihor G. Kosteckij skomentował prowokacyjne stanowisko Krausa w następujący sposób: «Tu być może tkwi istota całej mądrości sztuki i nie tylko sztuki teatru. Natura wydziela zbyt wąską przestrzeń dla człowieka w granicach jego ciała fizycznego. Być czymś więcej niż sobą — tego wymaga od człowieka Stwórca jego ducha»⁴. Tradycja teatru, reprezentowana zarówno przez Krausa, jak i Kosteckiego, sugeruje inną interpretację wyobcowania Stacha od jego «ja», pokazując, że reprezentuje on teatralną maskę, marionetkę nie tylko w sensie psychologicznym, ale również w sferze pojęć filozoficznych. To właśnie zbiorowy wymiar «maski», która zawiera w swej symbolicznej interpretacji liczne indywidualne «ja» z własnymi psychikami i losami, pozwala Perfeckiemu urzeczywistniać procesy bardziej uniwersalne i szerokie niż indywidualne dylematy egzystencjalne i problemy jednostki.

Ogólnie rzecz biorąc, analogia między prozą Andruchowycza a teatrem przychodzi naturalnie. Jego powieści często wykazują «dramatyczne» cechy typowe dla produkcji teatralnych lub żartobliwie bawią się teatralnymi motywami i technikami: od włączenia teatralnych przedstawień w tkaninę tekstów (np. opera «Orfeusz w Wenecji» w «Perwersji» lub wystawiony wojskowy zamach stanu na zakończenie «Rekreacji» [1992]) do budowy całej fabuły w myśl zasady filozofii: «życie jest teatrem» (zgodnie ze słynnymi słowami Szekspira «cały świat jest sceną»), w wyniku której jego teksty prozą w pewnym sensie przypominają dzieła teatralne⁵. Wszakże charakter Perfeckiego jest kwintesencją przykładu «aktora na scenie», który «wiecz-

⁴ *І. Костецький* Контур, степ і доля // Україна і світ. — Ганновер. — 1955. — Nr 14. — S. 63.

⁵ Od początku swojego istnienia grupa «Bu-Ba-Bu», którą tworzyli Jurij Andruchowycz, Wiktor Neborak i Ołeksandr Irwaneć, a której nazwa oznacza «burleskę», «bałagan» (termin oznaczający zarówno budki dla teatru jak i stan chaosu) oraz «bufonadę», nie koncentrowała się wyłącznie na działalności *stricto* literackiej, ale w dużym stopniu zależała od organizacji spektakli i «happeningów» opartych na wszelkiego rodzaju prowokacjach. Zainspirowani teoriami Michaiła Bachtina na temat roli karnawału w kulturze twórcy «Bu-Ba-Bu» wierzyli, że ich misją było: «profanować najświętsze idee w celu ratowania ich od skostnienia i śmierci» (*Ю. Андрухович* Бу-Ба-Бу і все інше. Апологія Блазенади // Літературна Україна. — 1991. — S. 7). Kulminacją ich prowokacyjnych performance'ów było wystawienie w majestatycznej operze we Lwowie w 1992 r. opery rockowej «Chrysler Imperial».

nie zmienia swój wygląd»⁶ i dla którego samo życie to ciąg przedstawień i mistyfikacji traktowanych nie tylko jako środek wyrazu artystycznego (takich jak na przykład lot nad dachami Lwowa w ramach działania pod tytułem «Młody poeta w szponach Delty Glider»)⁷, ale też jako nieodłączna część życia codziennego. Perfecki «ciągle marzy, aby zacząć wszystko od początku»⁸ («rozpocząć nową rolę»), wydaje się nie reagować poważnie nawet na sytuacje najbardziej niezwykle i niebezpieczne. Jest on osobą, która natychmiast naturalnie odnajduje się na scenie po przypadkowym włączeniu w wystawianą operę (wcielając się w archetypową rolę Orfeusza) i wreszcie, której zniknięcie pod koniec powieści (czy to w wyniku samobójstwa, czy kolejnej mistyfikacji) stanowi oczywistą próbę manipulowania rzeczywistością i własnym życiem.

Wszystkie te cechy wskazują, że Perfecki jest żarliwym propagatorem filozofii «życie jest teatrem», będącej światopoglądem zakładającym istnienie żywych i dynamicznych powiązań między sferą twórczości artystycznej (fikcyjnej rzeczywistości «jak gdyby», istniejącej jednak w pewnym sensie bardzo konkretnie⁹) i sferą życia codziennego, zwyczajowo uznawanej przez zdecydowaną większość ludzi za jedyną prawdziwą rzeczywistość. Koncepcja ta nie jest sprzeczna z istotą indywidualnego «ja» artysty, lecz raczej przez ściśle splatanie osobowości autora z wymiarem jego pracy twórczej i światem jego czytelników/widzów rozmywa i częściowo niweluje nasze normalne zrozumienie granic poszczególnych ludzkich «ja». Ten rodzaj nakładania oraz mieszania się «prawdziwych» i «artystycznych» światów może być

⁶ J. Andruchowycz Perwersja. — S. 9.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, s. 313.

⁹ W ukraińskiej tradycji literackiej najwybitniejszym promotorem filozofii «świata jako teatru» był Kosteckij, który raz po raz wracał do podobnych motywów w swych dramatach i esejach — od kwestionowania charakteru powiązań pomiędzy kreatywnością dramaturga lub reżysera teatralnego i «społecznego zapotrzebowania» na sztuki (*I. Костецький Трагедія Макбета // В. Шекспір Трагедія Макбета; Король Генрі IV / Переклад Т. Осьмачки / Ред. і вст. ст. І. Костецького, — Мюнхен, 1961. — S. 40—41*), do zaproponowania podstawowej filozoficznej zasady twórczości artysty (i człowieka w ogóle) w stosunku do Absolutu, zgodnie z którą artysta uważany jest za (w możliwej dla niego skali mikroskopowej) partnera Boga w uniwersalnym procesie stworzenia (ta idea została wyrażona m.in. w prawie średniowiecznie brzmiącym paradoksalnym pytaniem Kosteckiego: «Czy Bóg może stworzyć tak ciężki kamień, że nie będzie mógł podnieść go przez samego siebie» [*I. Костецький Король Генрі IV // В. Шекспір Трагедія Макбета...*, s. 167]). W rzeczywistości Kosteckij nie ogranicza się do teoretycznej dyskusji na temat tej koncepcji, ale (jak Perfecki w powieści Andruchowycza) włącza niektóre jej elementy w realne życie osobiste. Pomysły i teksty tego emigracyjnego pisarza i dramaturga mogłyby mieć bardzo istotny wpływ na autorów «Bu-Ba-Bu» i ich postawy wobec sztuki performatywnej, gdyby jego twórcze dziedzictwo było lepiej znane na Ukrainie w latach osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych.

postrzegany jako programowa zasada powieści Andruchowycza, co dodatkowo sugeruje fakt, że głównym bohaterem jego trylogii, składającej się z «Rekreacji», «Moscowiady» i «Perwersji», są pisarze i «gracze sceniczni» (często przypominający samego Andruchowycza), których życie nieustannie balansuje na krawędzi między zwykłą codzienną egzystencją a wymyślanym światem «jak gdyby» swej twórczości artystycznej. W rzeczywistości przywołana trylogia okazuje się na wskroś autobiograficzna, zawierając wiele osobistych i grupowych motywów, wewnętrznych żartów i ukrytych aluzji; teksty te są również dziełami bardzo zależnymi od swoich czytelników, ponieważ jednym z ich głównych celów jest sprowokowanie pewnych (nie zawsze przewidywalnych) reakcji. Podobnie jak sztuczki Perfekiego, powieści te stanowią świadome lub częściowo nieświadome próby manipulowania (niekoniecznie w negatywnym sensie tego słowa) codzienną rzeczywistością autora i jego czytelników oraz dopełnienia jej wymiarem wymyślanego i wcielonego w dzieło sztuki legendarnego świata «jak gdyby». Tego typu rodzaj «mistyfikacji» prowokuje pewne konsekwencje i niebezpieczeństwa. Na przykład fakt, że sam autor i świat, z którym «się bawi» (przede wszystkim świat nowej fali pisarzy ukraińskich lat osiemdziesiątych i początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku) stają się wewnętrznymi częściami tekstów literackich, istniejącymi i funkcjonującymi tam na innej płaszczyźnie, w wirtualnej rzeczywistości, będąc w ten sposób nie tylko współuczestnikami w fabule, lecz także obiektami krytycznej analizy. Z tego punktu widzenia, pierwsze trzy powieści Andruchowycza są w gruncie rzeczy tekstami o nowej literaturze ukraińskiej z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, przedstawiającymi ewolucję (nie zawsze celową i świadomą) niektórych jej głównych idei i trendów, a w szerszym znaczeniu — mają do czynienia z procesami autorefleksji i samostanowienia się nowej inteligencji ukraińskiej. (Oczywiście zgodnie z regułą filozofii «życie jest teatrem», istnieją jeszcze bardziej dalekosiężne aspekty takiej «zabawy» z rzeczywistością. Po pierwsze, «artystyczna rzeczywistość» «stworzona» przez autora w nie mniejszym stopniu formuje («tworzy») go i «bawi się» z nim w konkretnym kontekście życia, ale to temat, który wymaga osobnego wyczerpującego studium). Fakt, że Perfeki reprezentuje «teatralną maskę» rodzaju, której zadaniem jest stworzenie zbiorowego modelu, a nie indywidualnych procesów, potwierdza odczuwalne «pozbawienie życia» tej postaci jako osoby fizycznej, brak niektórych istotnych funkcji typowych dla człowieka. (Chciałoby się go opisać, odnosząc się do powieści Roberta Musila, jako «człowieka bez właściwości»). Oprócz nieprzekonujących (i dość banalnych) krótkich moralnych wahań, czy Perfeki powinien się zbuntować przeciwko przykazaniu «nie zabijaj» i, aby się uratować, strzelić z karabinu snajpera w tajemniczego mężczyznę, który wydaje się go śledzić (prawdopodobnie jest wynajętym zabójcą), a poza niewielkim lękiem i obawą, że stoi w obliczu groźby utraty życia przez podejrzaną postać, dla których jest

ruchomym celem, odnosi się wrażenie, że nic nie jest w stanie wyprowadzić Perfeckiego ze stanu bierności, obojętności i apatii. Nawet jego obsesyjne i namiętne dionizyjskie zauroczenie Adą Cytryną (nawiasem mówiąc, wydaje się, że nie jest on w stanie uprawiać seksu z kobietą, chyba, że wypije butelkę wódki lub co najmniej spore ilości wina) nagle i całkowicie znika na końcu powieści. Ale to raczej naturalne, jeśli przyjmiemy, że nie jest to «żywy» charakter, ale zbiór pewnych psychologicznych i kulturowych charakterystyk związanych ze stosownymi mechanizmami behawioralnymi. Jest on swego rodzaju prototypem poety «Bu-Ba-Bu» i artysty happeningowego, wykazującym pozytywne i negatywne aspekty tego zbiorowego społeczno-kulturowego (gdyż reprezentującego w istocie sposób myślenia sporej części pokolenia Andruchowycza), a nie indywidualnego fenomenu.

Perfecki jest także «maską» w jeszcze bardziej uniwersalnym znaczeniu, tj. bycia «pustą formą człowieka», która asymiluje i wciela w ludzkiej postaci dynamiczną zawartość archetypu. W ten sposób protagonista «Perwersji» odzwierciedla w swych półświadomych i mimowolnych myślach i zachowaniach zbiorowe ponadosobowe tendencje na poziomie indywidualnym (jak wynika z tekstu), nie tylko społecznie uwarunkowane odruchy i wzorce zachowań, ale nawet pozornie prywatne i intymne uczucia, myśli i impulsy, reprezentujące coś zewnętrznego i obcego mu, coś, czego on nie kontroluje, ale «zdarza mu się» bez udziału swej woli i najczęściej bez znaczących prób zrozumienia i świadomej oceny tych doświadczeń. Tak więc zgodnie z naturą «maski teatralnej», Perfecki odpowiada pewnym uniwersalnym modelom myślenia, postrzegania i zachowania, związanym z konkretnym mitem ludzkiego losu. A zatem, o jaki mit chodzi? Tekst powieści wskazuje na mit o Orfeuszu, albowiem Perfecki jest wielokrotnie identyfikowany z tym mitycznym muzykiem. Pod wpływem orfickich wzorców poetów Rainera Marii Rilkego i Bohdana Ihora Antonycza Andruchowycz z pewnością byłby zadowolony, gdyby jego bohatera, a co za tym idzie, samego autora związać z duchowym dziedzictwem Orfeusza i uznać go za współczesnego spadkobiercę zaczarowanej liry. Jednak, poza przyjemnym głosem (jak nas zapewnia autor) i pewnym talentem wokalnym, Perfecki nie wykazuje praktycznie żadnych orfickich cech, a w szczególności nie wydaje się mieć cech dojrzałego Orfeusza, który podczas pobytu w zaświatach nie odzyskał Eurydyki, jednak zdołał zgromadzić transcendentną wiedzę, jaką posiadają jedynie ci, którym udało się wejść do Królestwa Umarłych i wrócić stamtąd żywymi, tzn. ci, którzy «umarli», ale przezwyciężyli śmierć, by się «odrodzić».

Perfecki (częściowo jako prototyp «bu-ba-bisty») pasuje w znacznie większym stopniu do ogólnej charakterystyki Dionizosa, sławnego poprzednika Orfeusza, i jednocześnie jego wirtualnego przeciwieństwa. Wszakże orfizm był bardziej cywilizowanym i wyrafinowanym odłamem kultu Dionizosa (sam Orfeusz, według niektórych wersji mitu, stał się «kapłanem Dionizosa i jego kapłaństwo wzrosło do takiego stanu identyfikacji z bogiem, że poniósł los Dionizosa poprzez rozczłonko-

wanie»¹⁰), jednakże w większości swoich koncepcji i praktyk rytualnych, to jednak wyznawcy orfizmu zasadniczo odeszli od tradycji dionizyjskiej, co odzwierciedlał ich niezwykle ascetyczny styl życia oraz ich filozoficzne i moralne nauki, które najjaskrawiej wyrażają pisma Platona. W przypadku Perfeckiego, jego preferencje dla dionizyjskiego, a nie orfickiego modelu, są wyraźnie widoczne nie tylko w «kulcie wina» (tzn. jego silnym uzależnieniu od alkoholu) i jego gotowości, by ślepo poddać się mocy naturalnych instynktów (co jest niezgodne z zasadami orfickich rytuałów ascetycznego oczyszczania), ale przede wszystkim w jego fundamentalnej (jak widać z jego zachowania) wierze w mądrość nietrzeźwej kreatywności i inspiracji pochodzących z bezpośredniego kontaktu z głębią nieświadomości, w przeciwieństwie do zdyscyplinowanego i świadomego «picia wody Mnemosyne»¹¹, rzeki pamięci, czyli celowych prób przypomnienia sobie o boskim pochodzeniu duszy (w tym sensie bardziej orfickim dziełem w literaturze ukraińskiej lat dziewięćdziesiątych jest «Wozzeck» Jurka Izdryka z 1996 roku). Perfecki konsekwentnie wykazuje preferencje ku dionizyjskiemu stanowi zapomnienia «samego siebie» w stanie pijanych inspiracji, jak i do komfortu «macierzyńskiego objęcia» nieświadomości, a te preferencje znajdują swoje potwierdzenie w wyborze miasta, w którym rozgrywa się większa część akcji powieści. Wenecja, «królowa morza», pół realne, pół wyśnione «miasto widmo», «zbudowane na wodzie» i oddzielone od solidnego ładu Europy, to potężny symbol archetypu sił macierzyńskich w kulturze europejskiej. Istnieje jednak jeszcze dokładniejszy niż ten, dionizyjski odpowiednik mitycznego wzorca, który Perfecki «wykonuje» dla nas na scenie postkarnawałowej Wenecji. Jest on zawarty w postaci Puer Aeternus, boga życia, śmierci i zmartwychwstania, symbolu wiecznej młodości, którą Owidiusz identyfikuje (między innymi) z Iakchosem, boskim dzieckiem zrodzonym z bruzdy na świeżo zaoranym polu lub w nocy podczas tajemnego kultu Bogini Matki, związanego z misteriami eleuzyjskimi¹². Często utożsamiany z Dionizosem lub Erosem, Puer Aeternus podobnie jak związane z nim postaci Tammuza, Attisa i Adonisa, umiera młodo, zamordowany (często na prośbę swojej matki) lub zabity w rytuale ofiarnym. Jest on bogiem-zbawicielem, który szuka prawdy, budzi świadomość i przynosi zmiany oraz transformacje. Najprawdopodobniej większość intelektualistów z zachodniej Ukrainy w czasach transformacji w latach osiemdziesiątych XX wieku nieświadomie wiązała młode głosy poetów «Bu-Ba-Bu», jak również samego ducha fenomenu «Bu-Ba-Bu», z wieloma cechami tego młodego i zbuntowanego boga. Jednak termin Puer Aeternus nie tylko oznacza boski mityczny byt, ale jest również stosowany w terminologii medycznej

¹⁰ *E.F. Edinger* The Eternal Drama: The Inner Meaning of Greek Mythology. — Boston-London, 1994. — S. 157.

¹¹ *Ibidem*, s. 164.

¹² *Zob. C.G. Jung* Symbols of Transformation // *idem*, The Collected Works of C.G. Jung. — T. 5. — Princeton, 1956. — S. 340.

do opisu psychologicznych przypadków, w których nierozwiązany kompleks matki trzyma osobę zbyt długo w psychologicznej adolescencji i młodzieńczym etapie rozwoju emocjonalnego. (Dotyczy to głównie mężczyzn, choć analogiczne problemy można zaobserwować w męskim aspekcie kobiecej psychiki, *animusie*). Oprócz posiadania pewnych ogólnych cech tego wiecznie młodego boga, objawy takiego stanu psychicznego często obejmują wiele wzorów zachowań i emocjonalnych tendencji, znamienych — czasami w hiperbolicznych proporcjach — dla Perfeckiego, na przykład: donżuanizm jako wyraz nieświadomego poszukiwania wyidealizowanego obrazu matki u wszystkich kobiet (lub skłonności homoseksualnych jako skrajnego wyrazu wierności do swojej matki¹³); narcyzm, który często prowadzi do zarówno megalomanii, jak i jednocześnie kompleksu niższości w połączeniu z poczuciem bycia ukrytym i niezrozumianym geniuszem; niezdolność do tworzenia bliskich związków z innymi ludźmi, w szczególności wiązania się uczuciem dojrzałej miłości i więzami małżeństwa; trudności w dostosowaniu się do społecznych norm i konwencji w wyniku buntowniczego indywidualizmu aspołecznego (często jest to powiązane z tendencją do perfekcjonizmu intelektualnego, który może wskazywać na mniej lub bardziej świadomą przyczynę, że Andruchowycz wybrał dla swego bohatera nazwisko Perfecki); lekceważenie, a nawet pogarda dla codziennych problemów życiowych i zobowiązań, które czasami graniczą z autodestrukcyjną nieodpowiedzialnością; szczególne upodobanie między innymi do latania (przypomnijmy lot Perfeckiego nad dachami Lwowa) i wspinaczki. W swoich studiach nad tym stanem psychicznym (*Puer Aeternus*, 1970) Marie-Louise von Franz, być może najbardziej znana uczennica Junga, bada skutki aktywacji archetypu tego wiecznie młodego (ale nie wiecznie żywego) boga wyłącznie z niektórymi ekstremalnymi objawami, jak na przykład w niektórych aspektach ruchu nazistowskiego. Na poziomie osobistym nosiciele tych szczególnych cech psychologicznych zasadniczo mogą zachować młodzieńczy światopogląd i styl życia tylko do pewnego czasu, w którym, podobnie jak Puer Aeternus, są zmuszeni, by «umrzeć». W ich przypadku nie oznacza to śmierci fizycznej (choć von Franz dokumentuje przypadki, w których osoby odmawiające przyjęcia koniecznej radykalnej zmiany zostały doprowadzone przez okoliczności zewnętrzne i/lub wewnętrzne do poważnego kryzysu psychicznego, a nawet śmierci fizycznej), lecz także psychologiczne i duchowe procesy radykalnego przewartościowania oraz przekształcenia swej postawy wobec życia, często wymagane w momencie kryzysu wieku średniego. Symboliczna «śmierć» jest związana z koniecznością zmiany egocentrycznych młodzieńczych postaw zorientowanych na budowaniu ego, by zostać «wskrzyszonym» do życia w dojrzałym stadium rozwoju emocjonalnego. Od posiadanych przez jednostkę możliwości prawdziwego doświadczenia tego procesu «śmierci» i «zmartwychwstania» (co w kontekście powieści Andruchowicza przywołuje pytanie: czy Stach Perfecki rzeczywiście umarł

¹³ M.-L. von Franz *Puer Aeternus*. — Boston, 1984. — S. 1.

i czy się odrodzi) zależy jakość reszty jej życia. Na poziomie archetypalnym proces ten jest symbolicznie opisany przez takie obrazy i pojęcia, jak: mityczna «podróż morską nocą», uwięzienie Jonasza w brzuchu wieloryba, zstąpienie Chrystusa do piekieł przed zmartwychwstaniem i inne podobne motywy, które można podsumować przez biblijny fragment: «Ziarno, które wpałszy w ziemię, obumrze, przynosi plon obfity» (J 12, 24). Na poziomie zbiorowym zaś całe społeczeństwa i narody w pewnych okolicznościach historycznych także stają w obliczu konieczności przezwyciężenia swego sposobu życia i zmian tak radykalnych, że transformacje te można określić jako ich wspólną symboliczną «śmierć» i «zmartwychwstanie». Z niewielkim wahaniem można zaryzykować stwierdzenie, że mieszkańcy Ukrainy w ogóle, a inteligencja ukraińska w szczególności, znaleźli się w takiej sytuacji pod koniec lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Co więcej, walka o utworzenie nowego poczucia tożsamości i zakończenia transformacji wraz z przejściem w nowy etap egzystencji narodowej w znacznej mierze pozostaje niezakończona do dziś. W tym sensie badanie procesu transformacji przeżytej przez Stacha Perfeckiego jako przedstawiciela nowej (postsowieckiej) ukraińskiej inteligencji — to jest zbadanie kwestii, czy Perfecki rzeczywiście umarł i czy odrodzi się — może rzucić nowe światło na problemy zbiorowej tożsamości społeczeństwa, które zerwało z absurdalną, niemniej jednak znaną i ugruntowaną sowiecką rzeczywistością, i ma poważne problemy ze znalezieniem swej pozycji w nowych formach życia społecznego i narodowego. W kontekście «nowej kultury ukraińskiej» lat dziewięćdziesiątych XX wieku proces ten przekłada się na potrzebę poszukiwania «odpowiedzi na główne wyzwania naszych czasów» (jak określa to Konstantyn Moskalec¹⁴) i odnalezienia niepowtarzalnego miejsca w kulturze światowej. Na ogół rozwiązanie kompleksu Puer Aeternus stanowi znacznie bardziej uniwersalny problem, gdyż, jak twierdzi von Franz, ten archetyp wiecznie młodego boga jest jedną z głównych psychologicznych «konstelacji» dwudziestowiecznego społeczeństwa Zachodu (i — jak możemy sądzić z obecnego rozwoju kulturalnego — XXI wieku również) i determinuje on znaczną część charakterystycznych dla człowieka Zachodu systemu zbiorowych wartości intelektualnych, emocjonalnych oraz moralnych, niewidocznie kształtujących myśli, uczucia, preferencje i działania praktycznie nas wszystkich. Z tej perspektywy rozwiązanie owego problemu lub jego brak będzie miało wpływ na przyszłość cywilizacji Zachodu jako całości, ale trudno oczekiwać od «Perwersji» Andruchowycza głębokich interpretacji tego dylematu w tak uniwersalnym wymiarze. Podobnie jak bóg Puer Aeternus, Perfecki «umiera» na końcu powieści, popołniając — jak się wydaje — samobójstwo. Jest to jedyna logiczna kulminacja «Perwersji», ponieważ motyw zbliżającego się końca, śmierci i nieomylnego, prawie świadomego i dobrowolnego dążenia ku niej, przenika całą po-

¹⁴ Див. Костянтин Москалець «Запитання без відповіді?» // Критика. — 1998. — № 6 (8). — С. 11—17.

wieść. «Śmierć» stanowi swego rodzaju magnes, który przyciąga i prowadzi Perfeckiego od początku tekstu do jego zakończenia, to autodestrukcyjna tendencja, która na archetypowym poziomie może się okazać ratującą życie zgodnie z paradoksalną biblijną maksymą: «Bo kto chce zachować swoje życie, straci je; a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je» (Mt, 16, 25). Jest to prawie świadomy impuls, ale tym samym proces kształtowany przez siły potężniejsze niż wola ego i Perfecki wyraźnie uznaje ten fakt, przyznając: «Ja nie wiem, o co to w tym wszystkim chodziło. Musiałem skończyć w Wenecji [...] Trudno mi wymyślić jakieś wyjaśnienie»¹⁵.

Jednym z aspektów matczynej symboliki Wenecji w literaturze europejskiej, a w szczególności jej negatywnego obrazu «Matki Pożerającej», jest metaforyczne przedstawienie tego miasta jako bramy do zaświatów, dokąd trafiamy po przekroczeniu wód laguny, jak gdyby były one wodami Styksu. Jeszcze na początku XX wieku (na przykład w dziele Tomasza Manna «Śmierć w Wenecji»), to gondolier służył jako przewoźnik osoby (duszy) przez rozdzielającą lądy wodę. Później, w pracach takich autorów, jak Daphne du Maurier (w «Nie oglądaj się teraz») i innych utworach) lub, co istotne, także u Andruchowycza postać «Charona» została zastąpiona przez mechaniczne *vaporetto*, ale wynik takiej podróży pozostaje zasadniczo taki sam: ci, którzy przekraczają wenecką lagunę, przyjadą do miasta, które jest pół prawdziwym i pół fantastycznym miastem mirażu i zjaw (takich jak te, które w końcu «Perwersji»), podobnie jak w hollywoodzkim filmie grozy, odlatują «długą kawalkadą», podążając za Mauropule, by zmienić się w słup ognia i zniknąć «w ciemnościach wśród nieznanых konstelacji»¹⁶), a niewidzialny Cerberus prawie nigdy nie pozwala im na powrót do świata, z którego przyszli.

Czy na tle tej tradycji, podróż Perfeckiego (a może również i Andruchowycza) do Wenecji może być traktowana jako próba narzucona mu przez wyższe i zewnętrzne (historyczne, archetypowe, karmiczne?) siły, częściowo zawarte w tajemniczej postaci Monsignore'a, i czy powinien on być uznany za ofiarę tych sił oraz swej własnej w stosunku do nich pasywności i spowodowanej nią kapitulacji? Czy może udaje mu się «oszukać» tych, którzy pragną jego śmierci, a po jego upozorowanym samobójstwie, uciec gdzieś, gdzie będzie mógł, w innych okolicznościach i pod innym imieniem, kontynuować swe młodzięcze istnienie? A może ta podróż jest w końcu instynktownym, czy nawet świadomym, odtworzeniem poszukiwania przez Orfeusza Eurydyki (Ady? Jego animy?), która reprezentuje jego nieodkrytą duszę. Czy jest to przede wszystkim intelektualna i artystyczna podróż Andruchowycza śladami swych słynnych europejskich poprzedników w próbie zapewnienia literaturze ukraińskiej należnego jej miejsca w europejskim kanonie literackim? (Nawiasem mówiąc, przedstawione przez Andruchowycza ironiczne i zabawne parodie pewnych motywów ze «Śmierci w Wenecji» Manna, takich jak: erotyczne zaintereso-

¹⁵ J. Andruchowycz Perwersja, s. 34.

¹⁶ Ibidem, s. 268.

wanie Dr Riesenbocka chłopcem grającym w piłkę nożną lub scena rytualnego zabicia ryby w apartamencie w Monachium, która zapowiada «śmierć» Perfeckiego, podobnie jak spotkanie tajemniczej postaci z zadartym nosem w Monachium w historii Manna jest przecuciem śmierci Gustawa von Aschenbacha, mogą służyć jako dobry przykład różnych intertekstualnych gier i motywów w «Perwersji»). Prawie na pewno każda z odpowiedzi na powyższe pytania potwierdzi fakt, że podróż Perfeckiego do Wenecji ma znacznie mniej wspólnego z jego indywidualnym losem niż z kompleksem szerszej kwestii. Prawdziwe tło i sens tej podróży ma charakter zbiorowy, a jego końcowy wynik jest w dużym stopniu przewidziany i niewiele zależy od własnej woli Perfeckiego. Czy Perfecki zginął, skacząc z okna swojego hotelu do wód weneckiego kanału? Czy też zgodnie z teorią Andruchowycza — «redaktora» «jego» książki — opuścił on pokój i, niezauważony, odszedł w nieznanym kierunku? W zasadzie to nie jest tak ważne. Wszakże mamy tu do czynienia ze śmiercią «maski teatralnej», postaci, która nigdy nie umiera, lecz zmienia nazwisko, wygląd, płęć lub epokę historyczną w celu kontynuowania podróży przez nieskończoną ilość metamorfoz i różnych ludzkich losów. Istotna jest tu nie forma i charakter «śmierci» Perfeckiego, lecz jej jakość: zakres i głębia transformacji. Czy jego zniknięcie po tym, jak zrezygnował z czterdziestu nazwisk «z wyjątkiem jednego», które zostawił sobie z «eschatologicznych powodów»¹⁷, odpowiada, jeśli nie rzeczywistemu nowemu początkowi, to chociaż zakończeniu tego, co było wcześniej? Na pierwszy rzut oka wydaje się, że tak powinno być, ponieważ «Perwersja» stanowi zwieńczenie i koniec pewnego procesu na różnych poziomach, «śmierć» Perfeckiego zaś jest logiczna, na przykład w kontekście ewolucji Andruchowycza jako pisarza. Formalnie i tematycznie «Perwersja» była punktem zwrotnym i końcem pewnego etapu rozwoju twórczego pisarza, zawartym w trylogii: «Rekreacje», «Moscoviada» i «Perwersja». Z formalnego punktu widzenia, eksperymentalne, fragmentaryczne i młodzieńczo niezdyscyplinowane teksty «Rekreacji» i «Moscoviady» znajdują syntezę w śmiało wieloaspektowej, ale jednak bardzo jednolitej strukturze «Perwersji». Stylistyczne i formalne rozwiązania zastosowane przez Andruchowycza spowodowały niezwykle *tour de force*, które technicznie stanowi jeden z bardziej interesujących tekstów literatury ukraińskiej lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Jednocześnie «Perwersja» okazała się dla pisarza ślepym zaułkiem, gdyż — jak trafnie zauważył Marko Pavlyshyn — trudno jest sobie wyobrazić, że Andruchowycz mógłby napisać kolejną powieść według tego klucza¹⁸. Tematycznie «Perwersja» również stanowi logiczną kontynuację i ostateczny akord trylogii wczesnych powieści Andruchowycza. W uproszczeniu, po rytualnej próbie zrzucenia ciężaru represyjnego systemu poli-

¹⁷ Ibidem, s. 296—297.

¹⁸ Постмодернізму час настав? Розмова Н. Білоцерківець з М. Павлишиним // Критика. — 1998. — № 4 (6). — С. 22.

tycznego i kulturalnego prowincjonalizmu sowieckiej Ukrainy¹⁹ w «Rekreacjach», a następnie konfrontacji z dziedzictwem imperium sowieckiego w «Moscoviadzie», w «Perwersji» Andruchowycz stawia decydujący krok w kierunku Zachodu. Wszakże, zgodnie z tekstem, podróż Perfeckiego jest przedstawiona jako «zawzięty, nieustanny i nieomylny napór w stronę Zachodu» i, co istotne, nie ma w nim «ani jednego kroku na Wschód!»²⁰ — chociaż fakt, że Perfecki mógł przedostać się z Monachium do Wenecji w ten sposób (jeśli Wenecja znajduje się na wschód od Monachium) pozostaje tajemnicą²¹. Z jednej strony «Perwersja» opisuje pragnienie nowoczesnych «wschodnioeuropejskich barbarzyńców», by «podbić» cywilizowaną Europę Zachodnią i pozostawić na niej swój własny ślad. Z drugiej strony jest to raczej skromna próba »powrotu« do Europy po kilkudziesięciu latach przymusowej w niej nieobecności (rodzinne strony Andruchowycza w Galicji Wschodniej, dawniej część monarchii austro-węgierskiej, a później Polski, zostały zajęte przez Sowieców w 1939 roku i później włączone do ZSRR) i domagać się dla literatury ukraińskiej należnego jej prawa, aby zostać uznana za integralną część głównego nurtu kultury europejskiej²². W tym świetle trylogia Andruchowycza stanowi programowe dążenie do «kulturalnego samookreślenia» w stosunku do trzech dominujących tradycji

¹⁹ Jako utwory literackie: «Rekreacje», «Moscoviada» i «Perwersja», nie tylko różnią się radykalnie od oficjalnych socrealistycznych pism kanonu radzieckiego, ale programowo odbiegają od motywów, wartości i stylistycznych tradycji ukraińskiego kanonu literackiego. «Rekreacje» można w pewnym sensie uznać za polemiczny utwór skierowany przeciwko oficjalnie usankcjonowanej tradycji literackiej opisanej przez Wołodymyra Jeszkilewa, współautora (wraz z Andruchowyczem) książki «Мала українська енциклопедія актуальної літератури» (MUEAL, 1998), jako «TR [testamentowy i rustykalny] dyskurs» (*В. Єшкілев* Дискурс у сучасній українській літературі // Мала українська енциклопедія актуальної літератури: Проект «Повернення деміургів». — Івано-Франківськ, 1998. — S. 50). «Dyskurs», reprezentowany przez Andruchowycza i innych poetów «Bu-Ba-Bu» oraz przedstawicieli tak zwanego «fenomenu stanisławowskiego» był, w przeciwieństwie, definiowany jako «PM [postmodernistyczny] dyskurs».

²⁰ *J. Andruchowycz* Perwersja, s. 13.

²¹ To dość ciekawy błąd, jeśli wziąć pod uwagę, że Andruchowycz jest samozwańczym entuzjastą map i geografii.

²² Ciekawym i ważnym faktem z podróży Perfeckiego (i Andruchowycza) do Europy jest to, że ośmiela się zaryzykować wyjazd niedaleko od byłego imperium Habsburgów, gdyż zarówno Monachium, jak i Wenecja znajdują się bardzo blisko dawnych granic Austro-Węgier. W rzeczywistości, terytorium monarchii habsburskiej definiuje geograficzne i kulturowe miejsca, o których Andruchowycz mówi «Europa Środkowa» i które uznaje za najważniejszy kulturowy paradygmat «jego Europa», o czym świadczą zwłaszcza zbiory esejów «Дезорієнтація на місцевості» (1999) i «Моя Європа» (2001), która zawiera także eseje polskiego pisarza Andrzeja Stasiuka. Więcej informacji na temat zrozumienia przez Andruchowycza koncepcji Europy zob.: *M. Pavlyshyn* Choosing a Europe: Andrukhovych, Izdryk and the New Ukrainian Literature // *New Zealand Slavonic Journal*. — 2001. — T. 35. — S. 37—48.

kulturowych (sowieckiej Ukrainy, imperialnej Rosji i Związku Radzieckiego oraz Europy Zachodniej), które kształtowały światopogląd i «świadomość kulturową» nie tylko Andruchowycza i jego towarzyszy z «Bu-Ba-Bu», ale również całego pokolenia Ukraińców i, w pewnym sensie, Europy Wschodniej w ogóle. W tej trylogii autor w istocie próbuje wykroić «przestrzeń życiową» dla działalności kulturalnej zarówno swojej, jak i podobnie myślących intelektualistów ukraińskich, poprzez próbę określenia «terytorium» własnego «kreatywnego świata» na razie w odniesieniu do zewnętrznych wpływów kulturowych, a nie wewnętrznego systemu idei i wartości: swojego własnego, chociażby częściowo samowystarczalnego i wewnętrznego układu społeczno-kulturowych współrzędnych. Nawiasem mówiąc, jedną z konsekwencji tej młodzieńczej ekstrawersji (w Jungowskim znaczeniu tego terminu, a mianowicie, jako zasady tworzenia własnych pojęć i rozumienia świata opartego na zewnętrznych, a nie wewnętrznych czynnikach, ideach i wpływach — postawę szczególnie istotną dla młodego etapu rozwoju ego i kształtowania się tożsamości) jest powierzchowne traktowanie przez autora materiału twórczego we wszystkich trzech powieściach, łącznie z «Perwersją». Chociaż Andruchowycz rozpoczął swoją działalność literacką jako poeta i mimo że jest pomysłowym stylistą, który wykazuje niezwykłą techniczną kontrolę nad swoim tekstem, w «Perwersji» (z wyjątkiem kilku dobrze skomponowanych scen, takich jak, moim zdaniem, scena rytuału w monachijskim mieszkaniu) można mu zarzucić brak «poezji», szczególnie w sensie sugerowanym przez Brunona Schulza, że «poezja — to krótkie spięcia sensu między słowami, raptowna regeneracja pierwotnych mitów»²³. Pod powierzchnią dynamicznej, dowcipnej, a czasami dramatycznej fabuły, odczuwa się pustkę, brak wewnętrznej substancji, która mogłyby połączyć bohaterów, wydarzenia, obiekty i wreszcie słowa z głębszymi warstwami sensu i znaczenia. Pomimo włączenia do fabuły tajemniczych postaci (prawdziwych lub może upiornych), zabójców, tajemnych rozkazów, psychodelicznych bankietów, mimo wprowadzenia różnych subtekstów, czy to poprzez symboliczne liczby, motywy intertekstualne i bezpośrednie cytaty z dzieł swoich i tekstów innych autorów i mimo że narrator twierdzi, iż Perfecki był «całkowicie poświęcony tajemnicy»²⁴, powieść Andruchowycza nie daje poczucia prawdziwej tajemnicy, lecz jej surogat: mistyfikację.

Zewnętrznym (i raczej powierzchownym) odzwierciedleniem braku «spięcia sensu między słowami» jest niedorozwój (nie tyle zgodnie z normami tradycyjnej, — i w szczególności, sowieckiej — prozy ukraińskiej, lecz europejskich standardów, do których Andruchowycz aspiruje) materiału literackiego oraz kulturowych symboli i motywów, które jednoczą głębsze warstwy tekstu poprzez system połączeń, aluzji i skojarzeń, tworzących «podziemny labirynt znaczeń». Interesującym wyjątkiem od

²³ The Collected Works of Bruno Schulz / Red. J. Ficowski. — London, 1998. — S. 372.

²⁴ J. Andruchowycz Perwersja, s. 312.

tej zasady jest bardzo ciekawe i wielopłaszczyznowe potraktowanie w tekście motywu ryby i jej symboliki. Sam Perfecki jest związany z motywem ryby w wielu scenach i kontekstach, kiedy na przykład mdleje podczas rytualnej ofiary z ryby w mieszkaniu w Monachium, natomiast tę «identyfikację» z «ofiara» można uznać za jego pierwszą «śmierć», zwiastującą jego przyszłe losy. Następnie po jego «śmierci w Wenecji», «z jakiegoś powodu każdy bez wyjątku», kto styka się z nim w różnych zakątkach świata, «zwraca uwagę na fakt, że ma on srebrny pierścień w kształcie ryby»²⁵. Andruchowycz nie ukrywa, że jest to między innymi odniesienie do horoskopu i znaku Ryb, pod którym on sam się urodził, i ten fakt mówi nam więcej o jego stosunku do bohatera oraz o samym Perfeckim niż jego różne cechy psychologiczne opisane w tekście. Wskazuje to nie tylko na ścisły związek między Perfeckim i Andruchowyczem (niekoniecznie w «dosłowny» autobiograficzny sposób, ale na pewno na poziomie archetypowego modelu opartego na astrologii), ale również na jedną z kilku funkcji tejże «maski teatralnej»: jego silne uzależnienie od niektórych «konstelacji» okoliczności i wydarzeń, jak również ponadosobowych (w tym kosmicznych) sił i wpływów, które określają, kim jest i kim może być, bez względu na jego osobiste preferencje, wolę lub kontrolę. Ryba była symbolem Chrystusa (zwłaszcza dla pierwszych chrześcijan, a później w Kościele łacińskim), była związana z Orfeuszem, który został określony jako «rybak ludzi», a także z młodym bogiem Ichthysem (synem bogini Atargatis), który był znany jako «Ryba Ofiarna». We wszystkich tych przypadkach ryba wskazuje na wcześniej ustalone role ofiary w kosmicznej ofierze rytualnej. Poza tym motyw ryby odzwierciedla niezbyt fortunną sytuację Perfeckiego w «strukturze społecznej» powieści, co jest metaforycznie przedstawione w grach Dr Riesenbocka w akwarium, w którym w sztucznie stworzonych warunkach, małe ryby są pożywieniem dla większych, konsumowanych następnie przez jeszcze większe ryby, a w końcu największa z drapieżnych ryb zostaje zabita. Również Wenecja widziana z samolotu, z którego prochy Dr Casalegro są rytualnie rozrzucone pod wiatr, ma kształt ryby i stanowi ziemskie (a nawet podziemne) odbicie i ekwiwalent niebieskich konstelacji określanych astrologicznie mianem Eona Ryby, w którym żyjemy i który wkrótce się skończy (podobnie jak «karnawał» omawiany na niekonwencjonalnej weneckiej konferencji nieuchronnie musi się zakończyć), a to z kolei ponownie rzutuje na symbolikę ryby, motyw końca cyklu (tj. symbolicznej śmierci i zmartwychwstania), i na niektóre wydarzenia opisane w «Perwersji» oraz ich znaczenie w kosmicznym wymiarze.

Niestety, interesujące potraktowanie przez Andruchowycza symboliki ryby jest wyjątkiem w powieści, a czytelnik rzadko ma okazję podziwiać podobnie wieloaspektową tkaninę powiązań znaczeniowych. Większość kulturowych aluzji w powieści jest raczej rozczarowująca i stwarza wrażenie powierzchownych, a czasem

²⁵ Ibidem, s. 314.

nawet arbitralnych, jak gdyby znalazły się w tekście przez przypadek, bez jakiegoś wyraźnego powodu. Ten misternie skonstruowany tekst sprawia w sumie wrażenie snu opisywanego nam przez autora, który dowcipnie i ze smakiem opowiada o różnych fantasmagorycznych wydarzeniach i postaciach, ale który nie próbuje zrozumieć głębszego sensu w celu uporządkowania i ukształtowania «sennego» chaosu wydarzeń i symboli w znaczącą strukturę dobrze skonstruowanej narracji tworzącej prawdziwą opowieść. Epilog pozostawia czytelnika z podobnym poczuciem powierzchowności i niekompletności potraktowania przez autora «modelu archetypowego», opisanego przy użyciu «teatralnej maski» Perfeckiego. Prawie wszystkie sporadyczne informacje o Perfeckim po jego «śmierci w Wenecji» wskazują, że jego «samobójstwo» było upozorowane i zaprojektowane jako taktyka ucieczki, by bez przebycia żadnej realnej przemiany spróbować nadal robić to samo, co robił wcześniej przy użyciu wielu «starych sztuczek»: od przejażdżki na kablu rozpiętym między szczytem dzwonnicy Santa Maria del Fiore i loggii jednego z sąsiednich budynków we Florencji, do odwiedzenia «tawerny pełnej hojnie obdarzonych kelnerek topless»²⁶. Taki oczywisty brak znaczącej transformacji wskazuje, że zarówno na poziomie formalnym/stylistycznym, jak i na poziomie «archetypowego tematu» «Perwersja» stanowi ślepy zaułek, a na pytanie, czy Perfecki rzeczywiście umarł i czy odrodzi się, nie znajdujemy pozytywnej odpowiedzi w powieści. Nowe postawy i odpowiednio przekształcony nowy bohater nie materializują się, mimo że Perfecki (jak i Andruchowycz) rozumie «beznadzieję» swej sytuacji i zdaje sobie sprawę, że jego obecne zachowanie oraz sposób życia musi się zakończyć ze względu na radykalne zmiany okoliczności zewnętrznych, symbolizowanych między innymi przez «koniec karnawału», który został wprowadzony w «Rekreacjach» jako «święto, które jest zawsze z nami». Oprócz nawiązania do osobistych doświadczeń Andruchowycza z okresu «Bu-Ba-Bu», wraz z bachtinowskim duchem karnawału, ten «karnawał» odnosi się także psychologicznie do pierwszych lat celebrowania niepodległości na Ukrainy oraz w całej Europie Wschodniej, do świętowania upadku komunizmu, rozpadu imperium radzieckiego i nagłego otwarcia ludzi na «wolność i dobrobyt» demokratycznego świata. W tym sensie kolektywnym, «koniec karnawału» stanowi punkt, w którym euforia ludzi spowodowana przez to zewnętrzne «zwycięstwo» stopniowo przekształca się w strach przed konsekwencjami i ceną, jaką trzeba zapłacić za nowo odkrytą «wolność». Paradoksalnie, dla ukraińskich pisarzy i inteligencji okazało się to strachem przed «otchłanią osobistej odpowiedzialności», jaką wolność ta otworzyła w sercach i umysłach tych, którzy przez lata tęsknili lub aktywnie o nią walczyli. Psychologicznie «model Perfeckiego» opisany przez Andruchowycza w «Perwersji» wydaje się odzwierciedlać reakcję tych, dla których konieczność transformacji tak radykalnej, że można ją przyrównać do symbolicznej «śmierci» i «zmartwychwstania», okazała się zbyt trudna i groźna — po-

²⁶ Ibidem, s. 313.

stawę przyjętą w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych przez większość Ukraińców, którzy podążając za i «symulując» zmiany, nadal żyli i myśleli według starych wzorców. Można też stwierdzić, że w kontekście prozy Andruchowycza «Perwersja» reprezentowała podobną powierzchowną i niekompletną transformację. Po wydaniu tej powieści Andruchowycz przez kilka lat skoncentrował się na pisaniu esejów, a kiedy wreszcie ukazały się jego nowe teksty prozaiczne «Dwanaście Kręgów» (2004) i «Tajemnica» (2007) to — podobnie jak stare sztuczki Perfeckiego w epilogu «Perwersji» — nie wniosły one niczego szczególnie nowego lub innowacyjnego do literackiego repertuaru Andruchowycza. Nie zmniejszyło to jednak popularności prozaika i jego kultowego statusu wśród czytelników na Ukrainie, a także w niektórych krajach Europy Środkowej i Zachodniej.

Tłumaczenie: Mateusz Świątlicki

Bibliografia

1. *Andruchowycz J. Perwersja* / przeł. O. Hnatiuk i R. Rusnak. — Wołowiec, 2005.
2. *Edinger E.F. The Eternal Drama: The Inner Meaning of Greek Mythology*. — Boston-London, 1994.
3. *Franz M.-L. von Puer Aeternus*. — Boston, 1984.
4. *Jung C.G. Symbols of Transformation* // idem, *The Collected Works of C. G. Jung*. — T. 5. — Princeton, 1956.
5. *Pavlyshyn M. Choosing a Europe: Andrukhovych, Izdryk and the New Ukrainian Literature* // *New Zealand Slavonic Journal*. — 2001. — T. 35.
6. *The Collected Works of Bruno Schulz* / Red. J. Ficowski. — London, 1998.
7. *Андрухович Ю. Бу-Ба-Бу і все інше. Апологія Блазенади* // *Літературна Україна*. — 1991. — 18 марта.
8. *Євкілев В. Дискурс у сучасній українській літературі* // *Мала українська енциклопедія актуальної літератури: Проект «Повернення деміургів»* // *Плерома*. — 1998. — № 3.
9. *Костецький І. Контур, степ і доля* // *Україна і світ*. — 1955. — № 14.
10. *Костецький І. Трагедія Макбета* // *В. Шекспір Трагедія Макбета; Король Генрі IV* / Переклад Т. Осьмачки / ред. і вст. ст. І. Костецького. — Мюнхен, 1961.
11. *Постмодернізму час настав? розмова Н. Білоцерківець з М. Павлиши-ним* // *Критика*. — 1988. — № 4.

Тамара Гундорова

Інститут літератури НАН України (Київ)
hundorova@gmail.com

**POST-CHORNOBYL:
TRANSGRESSIONS OF CATASTROPHISM
AND CONTEMPORARY UKRAINIAN CULTURE**

The article explores how Chernobyl has influenced the catastrophic thinking in contemporary Ukrainian culture. The author considers the catastrophic (L. Kostenko), apocalyptic (I. Drach, S. Iovenko) and carnivalesque (S. Myrnyi) transgressions of the nuclear sublime proposing a post-apocalyptic view of nuclear literature.

Keywords: Chernobyl, sublime, catastrophism, trauma narration

**ПОСТ-ЧОРНОБИЛЬ:
ТРАНСГРЕСІЇ КАТАСТРОФІЗМУ
І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА**

«Я думаю, що коли б ми
зрозуміли Чорнобиль, то про нього
було б написано значно більше.
Знання про наше незнання паралізує нас».

Світлана Алексієвіч (2002)

Як вплинув Чорнобиль на сучасне мислення, які нові форми свідомості він породив, яким увійшов у постмодерний і після-постмодерний світ? У «Після-чорнобильській бібліотеці» (2005) я пов'язала чорнобильський вибух з новою ситуацією буття і новими способами її описування, зокрема постапокаліптичним поліморфним мисленням та могутнім входженням віртуальності в реальний світ, що виявилось співзвучним постмодерній естетичній та культурній свідомості, народженій на Заході. Роки, що минули після виходу книжки, породили нову після-постмодерну ментальність, яку я схильна (серед багатьох інших чинників) пов'язувати з катастрофізмом. Чорнобиль у цьому зв'язку виявився подією, яка сформувала передумови сучасної катастрофічної свідомості.

Національний катастрофізм

Постапокаліптична риторика початку ХХІ століття засвідчує зростання форм мислення, заснованих на *катастрофізмі*. Катастрофізмом пронизується і сучасна рецепція Чорнобиля як національно-гуманітарної трагедії. Саме цей аспект чорнобильського дискурсу активно розгортають українські інтелектуали. Ця обставина досить прикметна, оскільки ще донедавна у сприйнятті Чорнобиля рівноправно сусідували близько пов'язані, але відмінні метафори «людської трагедії» і «техногенної катастрофи»¹. Натомість сьогодні Чорнобиль сприймається не лише «екологічною катастрофою», «але «катастрофою в екології наших душ», «катастрофою моральності» і загалом знаком «вимирання нації»².

Значною мірою катастрофізм виростає з ідеї «духовного Чорнобиля», яку послідовно підтримують українські інтелектуали-шістдесятники, котрі, як зазначає один із їхніх послідовників, є охоронцями «високовольтної лінії Духу»³. Для представників цього покоління Чорнобиль — не лише літературна тема (І. Драч, Б. Олійник, Є. Сверстюк, Л. Костенко відразу відгукнулися на аварію своїми творами), а й емблема глобальної пострадянської гуманітарної кризи.

Ліна Костенко, яка сама багато працювала в зоні як член експедиції зі збереження пам'яток чорнобильської культури, мабуть, найпослідовніше розгортає трагедійну риторичку Чорнобиля, яка переростає в катастрофізм. Вона, з одного боку, прагне замінити техногенну рецепцію гуманітарно-катастрофічною, а з другого боку, поняття *трагедія* у її висловлюваннях частіше витісняється словом *катастрофа*. «Техногенні аспекти *катастрофи* хай досліджують спеціалісти, — наголошує Костенко. — Звернімося до теми, в центрі якої людина. В Україні й сьогодні не уявляють наслідків *катастрофи* цього «клаптика» землі в 4000 кв. км у самому центрі слов'янського світу. Зникає на очах цілий ареал давньої культури поліщуків (це стосується і їхніх сусідів з крайнього півдня Білорусі), непоправного удару завдано всьому тому, що ми так часто патетично називаємо «культура і духовність» (курсив мій. — Т. Г.)⁴.

¹ Див., зокрема, коментар до укладеного 2006 року веб-покажчика «Чорнобиль: рана і біль планети (До 20-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)». Веб-бібліографічний покажчик. — Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com>. — Назва з екрана.

² *Курик Михайло*. Чорнобиль душі нашої. Українцям потрібна екологія свідомості // День. — 2009. — №75, 30 квіт. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/273696/>. — Назва з екрана.

³ *Дроздовський Дмитро*. Ліна Костенко: «Навіщо нам замінювати українську мову російським матом?» // Дзеркало тижня. — 2011. — №34.

⁴ *Махун Сергій*. Ліна Костенко: «Поїдьте туди, де вмерла Україна // Дзеркало тижня. — 2005. — №44. — Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/lina_kostenko_poyidte_tudi_de_vmerla_ukrayina-45094.html — Назва з екрана.

Отже, Чорнобиль у розумінні Ліни Костенко — місце, де «вмерла Україна». Послідовне екстатичне сприйняття Чорнобиля як явища катастрофічного властиве і публіцистиці Костенко («Україна як жертва і причина глобалізації катастроф», 2003), де вона стверджує: «Глобалізується не лише економіка або всезагальна обумовленість інтересів, глобалізуються конфлікти і передумови екологічних, техногенних і моральних катастроф»⁵.

Таке апокаліптично-трагічне сприйняття Чорнобиля базоване на *катастрофізмі* як моделі гуманітарного мислення, що поширюється впродовж останнього десятиліття і сигналізує про глобалізаційні процеси в сучасному світі. «Стале зміщення почуттів у бік тривоги, стурбованості, страху, смутних відчуттів не впевненості веде до емоційно-чуттєвого дисбалансу. Якщо почуття страху стає постійною характеристикою свідомості, «застрягає» на довший час, можна говорити про формування катастрофічної свідомості»⁶, — твердять дослідники. Важливо, однак, пам'ятати, що сучасне катастрофічне мислення є значною мірою продуктом масової культури і процесів глобалізації. Воно підтримується кризовими процесами в суспільстві, а також неспокоєм і страхом, спричиненими загрозою тероризму, зростанням масових істеричних психозів «кінця світу», а також впливом масових комунікацій і візуалізацією загроз — зоряних воєн, атомної війни, техноекологічних катастроф.

Людина з катастрофічним типом мислення постійно живе у стані очікування неминучої і найгіршої біди й почувається вкрай самотньою. До того ж вона потрапляє у своєрідне жахливе задзеркалля, де панують візуалізовані образи нещастя, катастроф, що мультиплікуються і поза які свідомості важко пробитися. Значну роль у розгортанні катастрофізму відіграють засоби масової інформації, які перетворюють певний факт, що потенційно може розглядатися як такий, що вплине на глобальну геополітичну диспозицію, на «головну подію». Це здійснюється за допомогою низки стратегій, покликаних перетворити і перевтілити глядачів у свідків та учасників події. Головний механізм розгортання такого катастрофічного мислення — перетворення *катастрофи* на *видовище*, коли масовій аудиторії демонструються уже не технічні, але, швидше, естетичні види реальної події⁷. Наприклад, сприймаючи теракти 11 вересня 2001 року в дискурсі теленовін, ми стаємо «учасниками блискуче розіграного телешоу,

⁵ Костенко Ліна. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф // День. — 2003. — №76. — Режим доступу: http://ukrlife.org/main/evshan/kostenko_1.htm. — Назва з екрана.

⁶ Див.: Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века / под редакцией: Шляпентоха В., Шубкина В., Ядова В. (По материалам международных исследований). — Москва : Моск. обществ. науч. фонд, 2002.

⁷ Сарна Олександр. Катастрофа как зрелище: репрезентация событий 11 сентября 2001 г. в дискурсе теленовостей // Визуальное (как) насилие. — Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2007. — С. 336.

що перетворило подію на *міф*⁸. Міфологізація забезпечується відеокадрами, які подають реальну подію як *ікону*, яка за своїм знаковим навантаженням робить *видимим* усе настільки, наскільки ми самі цього хочемо, і так, що зовнішнє вираження зливається з нашими внутрішніми уявленнями.

Як функціонує такий катастрофізм, допомагає зрозуміти роман Л. Костенко «Записки українського самашедшого» (2010). Катастрофізація реальності в романі відбувається кількома способами — перетворенням події (зокрема Майдану) на «головну подію», мнемонічною технікою пригадування катастрофічних масмедійних подій і риторикою прямого свідчення. Маємо твір, де, по-перше, смаки і симпатії, які авторка передала протагоністові, є, однак, автобіографічними і легко вгадуються як авторські. Останні досить широко відомі з виступів Ліни Костенко, а тому нічого сенсовно нового читач не отримує, а лише потрапляє в задзеркалля авторської риторики. По-друге, протагоніст постійно апелює до відомих з медій фактів і подій (зокрема і «головних подій»), до яких він підключає і факти маловідомі, локальні, і так усі читачі мнемонічно включаються у процеси емоційного пригадування. І, по-третє, важливою є сама техніка маніпуляції пригадуванням — адже коментарі протагоніста не дають можливості сприймати і пригадувати новини самостійно, останні подаються за принципом авторитетного *прямого слова*. Таким чином, попри ніби-то наявну апеляцію до об'єктивності і персонажності, у романі панує один тотальний авторський голос.

Який характер такого тотального пафосу? Осмілюся назвати його *катастрофізмом*. Ліна Костенко послідовно розгортає у творі фаталістичну катастрофічну ментальність. Зовсім не випадково, що прообразом подібної ментальності стає у неї Чорнобиль. «Записки» — апофеоз катастрофізму як дискурсу, накладеного на історію початку двадцять першого століття. Коли відкинути досить примітивну сюжетну історію про молодого програміста, у книзі лишається лише перелік катастроф, скрупульозно визбираних із телевізійних новин, чуток і газет. Фактично, маємо перед собою цілу кунст-камеру катастроф, починаючи з двохтисячного року: «2000-й ми зустріли пристойно. Один сусід стрибнув з восьмого поверху. Одна знайома втонула у ванні. В Росії прийшов до влади новий президент і почав нову чеченську війну»⁹.

Здається, перелічуючи ці новини, герой намагається іронізувати, вивільняючись від реальності, однак це звільнення лише фіктивне. Насправді він цілковито опиняється у владі віртуальної реальності, зокрема і масмедійної. Оптика, яку йому передала авторка, винятково спрямована на катастрофи. Він виявляється лише приладом, фокусом, через який ретранслює себе інформаційне несвідоме — медійні новини, які вибудовуються, як у калейдоскопі: «струснеш — і

⁸ Там само. — С. 339.

⁹ Ліна Костенко. Записки українського самашедшого. — Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2011. — С. 10.

нова картинка. Струснеш — і нова. Тільки тепер картинки щораз страшніші»¹⁰. Такі новини власне і мають підмінити історію певним симулякром: масмедійні «картинки» перетворюють історію на постійне реаліті-шоу. Світ загалом стає перманентною катастрофою: «Там катастрофа, там теракт, там вибух метану. Там військовий літак випадково знісся бомбою. Там якийсь маніяк перестріляв перехожих. Там спалахнула невідома інфекція. Там захопили в заручники автобус з дітьми. В Альпах зірвався гірський фунікулер. В Токіо секта перетруїла газом людей у метро. В Червонограді школярі перетоптали самі себе на сходах після фільму «Армагеддон»¹¹.

Такий «документальний фільм жахів» розкручується перед очима читачів; іронія оповідача щодо документів-жахів поволі вивітряється, а саме нагадування про катастрофи фактично перетворюється на їхнє вербальне і мнемонічне дублювання в уяві читачів. Так читач, як свідок, заганяється у піднесений світ *жахливого*, що зумовлюється повторенням одного і того ж страху. При цьому витіснені комплекси повертаються через катастрофічне сприйняття світу і підривають раціональне сприйняття подій, даючи натомість відчуття життя як спектаклю, в який втягується і протагоніст роману Костенко.

Для віденського психоаналітика З. Фрейда на початку ХХ століття «жахливе — це приховане, звичне, що витримало витіснення і знову з нього повертається». Зокрема — воно виникає «з витіснених інфантильних комплексів, з комплексу кастрації, мрії про материнське тіло і т.п.»¹². Для культуролога наприкінці ХХ століття (С. Жижек) жахливе стає неминучим елементом сприйняття Іншого, а також виявом Реального, до якого поривається суб'єкт. У культурі жахливе перетворюється на одну з прикмет пострадянської естетики. «Можливо, — говорить Михайло Епштейн, — вся країна пережила в останні роки це «повернення витісненого», побачила раптом свою «надприродно чорну» тінь, від чого жахливе і стає мало не головною категорією пострадянської естетики»¹³. При цьому, пострадянське жахливе виходить на поверхню сублімованим, тобто піднесеним, а розчарування в реальності компенсується естетикою та віртуальністю¹⁴.

¹⁰ Там само. — С. 13.

¹¹ Там само. — С. 13.

¹² *Фрейд Зигмунд. Жуткое // Художник и фантазирование.* — Москва : Республика, 1995. — С. 279.

¹³ *Эпштейн Михаил. Жуткое и странное: О теоретической встрече З. Фрейда и В. Шкловского // Русский Журнал.* — 2003. — Режим доступа: http://old.russ.ru/krug/razbor/20030314_er.html — Назва з екрана.

¹⁴ *Липовецкий Марк — Эткинд Александр. Возвращение тритона: Советская катастрофа и постсоветский роман // Новое литературное обозрение.* — 2008. — №4. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/li17.html>. — Назва з екрана.

Своєю книгою Л. Костенко зафіксувала три важливі чинники нової післячорнобильської реальності — зведення історії до катастроф, роль медій у трансляванні катастрофічної реальності та зведення ролі людини-свідка до посередника-транслятора. Усі ці чинники стають важливими у пострадянському чорнобильському дискурсі, де реальна подія давно вже перетворилася на *медійну подію*, а *гарячий атомний вибух* став *холодним інформаційним вибухом*. Адже, як зазначав Жан Бодріяр, «опромінювання тіл розпочалося в Гіросімі, але воно триває, подібно до безкінечної епідемії, у вигляді випромінювання, що його випускають засоби масової інформації, образи, знаки, програми, сіті»¹⁵. Так настає «довга холодна катастрофа» всесвітньої системи алотропії¹⁶, тобто виробництва гіперреальних образів-симулякрів. Останні постають на основі нейтралізації та охолодження (заморожування) емоцій, переживань, стосунків, подій. Причому центральною фігурою так званих доленосних подій, які заторкують не лише окремі особистості, інститути, держави, а й так звані «поперечні структури» (секс, гроші, інформацію, комунікацію), стає катастрофа.

Саме таку функцію заморожування виконує масмедійний видовищний катастрофізм, який не може існувати без естетизму, сублимації і візуалізації зображуваного. Окрім того, масмедійна репрезентація катастрофічної події звичайно перетворює її на мелодраму, що ототожнює піднесене із щоденним. Так виникає своєрідний травматичний кіч. Адже, «оскільки масмедії здебільшого покладаються на мелодраматичну сюжетну формулу, відтворюючи віктимізацію і страждання, травматичний кіч, повсюдно творений в популярній культурі, спирається на комфорт, оскільки він стверджує, що не важливо що станеться — геноцид, чи насильство щодо дітей, чи якесь менше зло, — добро завжди перемаже зло, і світ є передбачуваним і безпечним»¹⁷. Масмедійний катастрофізм має тенденцію переходити і на сприйняття реальності, і тоді виникає ефект тотального дзеркального відображення, коли реальне має сенс лише тому, що нагадує фіктивно-образне. Це, якщо слідувати за фройдизмом, сигналізує про регресію до первісного нарцисизму, де об'єкт і суб'єкт зливаються.

На прес-конференції з нагоди виходу книжки Л. Костенко зовсім не випадково наголосила в ній роль масмедій. «Коли я працювала над книжкою, я зайшла на вашу журналістську територію, — зізналася вона. — Мені потрібно було дуже багато інформації — від локальної, тутешньої, до глобальної, світо-

¹⁵ Бодріяр Жан. Прозрачность зла. — Москва : Добросвет, 2000. — С. 55.

¹⁶ Бодріяр Жан. Китайський синдром // Жан Бодріяр. Симулякри і симуляція. — Київ : Основи, 2004. — С. 80.

¹⁷ Rothe Anne. Popular Trauma Culture. Selling the Pain of Others in the Mass Media. — New Brunswick ; New Jersey ; London ; Rutgers University, 2011. — P. 45.

вої, мені потрібні були ви»¹⁸. «Я побачила, що без журналістів це суспільство пропаде», — наголосила вона. Отже, журналізм цього роману зовсім не випадковий. Як використовує журналізм авторка і про що він сигналізує? Звичайно, можна говорити про масмедії як умову і спосіб існування сучасного суспільства, яке є суспільством інформації і комунікації. Отож, медії стають чи не головним агентом у творі — не програміст, його дружина, батько, син, товариш чи хтось інший. Головний герой не володіє власною «самістю», не оберігає її, протиставляючи себе масовій свідомості, а навпаки — довірливо відкривається навалі новин і масових сугестій, що їх «створюють» журналісти.

Масмедійною формою репрезентації актуальної «реальності» і є катастрофізм. Тож і в Ліни Костенко медійний катастрофізм зрештою стає тотальним і формує дзеркальне сприйняття світу. «Бандитські серіали нашого телебачення плавно переходять у нашу дійсність. Відбувається якесь перетікання ідей, фавул, сюжетів» вказує оповідач у «Записках» (с. 285). Однак справа значно глибша — йдеться не про перенесення масмедійних образів на дійсність, а про відсутність між ними якоїсь різниці. Так зникає трагедійність, до якої апелюють «Записки», протиставляючи «ненормальну» і «хвору», тобто несправжню реальність, так зв. реальності «нормальній».

Головний персонаж «Записок» — меланхолік. Він фізично і морально ослаблений, страждає, як зізнається, фантомними болями, одне слово, «самашедший», як іронічно перефразовує гоголівську формулу Костенко, натякаючи, очевидно, не лише на український локальний колорит — суржик, а й апелюючи до онтологічно-екзистенціальної «самості» героя, який визнає, що «завжди був нормальним чоловіком». Навпаки, хворою, зазначає аподактично авторка, є саме сучасна Україна, на обличчі якої лежить «знак дебілізму» (с. 6).

Загалом у романі не протагоніст, а сама авторка говорить про Помаранчеву революцію, про бажане очищення країни, про єдність нації, що піднімається, про Майдан, куди приходять батьки і діти, здорові й інваліди. Уявлення про Майдан досить піднесене, естетизоване, як образ на екрані телевізора в новинах про «головну подію». На цьому масмедійному екрані навіть батько в інвалідному візочку на Майдані подається як «образ цілком шляхетний, на шії шарфик, оранжевий колір так личить до зимового кольору сивини» (с. 412). Так реальний факт перетворюється на медійний естетичний об'єкт, піднесене затушовує реальність, підміняє її гламурним образом, де інвалід перетворений на модника, а отруєний претендент на президента співвідноситься з голлівудським актором — «куди там Бронсону чи Рафу Валлоне» (с. 409).

¹⁸ Климченко Валентина. Гіркий «миколайчик» від Ліни Костенко // Україна Молода. — 2010. — 21 груд. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1805/164/64070/> — Назва з екрана.

На перший погляд, меланхолійний стан героя зумовлений почуттям втрати улюбленого об'єкта — здорової, повноцінної України. Меланхолійна установка твору в тому, що ця втрата вже існує, і ніякі компенсації, навіть Майдан, не в силі її відновити. Можна, однак, помітити, що ця втрата (і зумовлене нею катастрофічне мислення) має поколіннєвий характер. Як представниця покоління шістдесятників, Ліна Костенко запрограмувала в романі образ втраченої «здорової» України. Фактично, ми не чуємо голосу самого героя (він — лише рупор ретрансляції публіцистичних ідей авторки). Виходить, що трагічне сприйняття реальності автором — репрезентантом покоління, яке сходить з історичної сцени, щодо фатальної долі України, накладається на мислення представника сучасного молодого покоління. Зауважу, що син Костенко — програміст, і, як зізнавалася авторка, він послужив прототипом головного персонажа роману. Отже, можна припустити, що меланхолійна втрата стосується передусім самого молодого героя, якому не дано права говорити від власного імені, а в плані концептуальному — і мати свою «самість», включно з візією іншої, своєї, *поколіннєвої* України.

Поколіннєва проблематика в романі звучить досить сильно. Головний герой свідомо зараховує себе до «ушкодженого покоління», яке щось узяло від предків, але не має чого передати нащадкам. Він також говорить про певне непорозуміння з батьком, колишнім шістдесятником, про «змарноване життя» свого покоління і про незрозумілість та герметичність покоління дітей-тінейджерів. У романі згадується і дискусія про «смерть шістдесятників, яку розпочали на початку ХХІ століття дев'ятдесятники» (стаття Олеся Донія), яка так і не знайшла свого продовження. І все ж конфлікт поколінь стає в сучасній українській літературі надзвичайно важливим індексом, який позначає зміну ідентичностей та цінностей. (Ця тема звучить, починаючи від відомих романів Оксани Забужко, Юрія Андруховича і закінчуючи сучасною молодіжною прозою.) Отож, у романі Костенко головний герой досить болісно сприймає саму ідею про смерть батька. Йдеться, очевидно, не лише про реального біографічного батька, а й про символічну роль його покоління. «Батько вже відклав газету, вже розпитував мене про моїх, а я дивився на нього і думав: «Боже, він може померти! Не шістдесятництво, ні, те явище вже збулося. А от саме він, мій батько, він може померти, і що тоді отой мій жаль до нього, і моя ревність, так, принаймні собі, це ревність, — що тоді оце все, коли його не стане?!»

Підсумовуючи, можна сказати, що національний катастрофізм у романі Костенко виразно забарвлений в генераційні тони.

Нуклеарне піднесене

У чорнобильській рецепції співіснують між собою дві метафори — «трагедія» і «катастрофа», хоча вони мають різні символічні конотації і програмують різні види дискурсів. Поняття «чорнобильська трагедія» трапляється і в назві численних шкільних творів, і в журналістському дискурсі («Українська правда» пише, наприклад, про «Трагедію, що перевернула історію країни та забрала і продовжує забирати сотні життів»), і в масовому вжитку.

Натомість для багатьох західних філософів, як наприклад, для відомого французького філософа Поля Вірілію, Чорнобиль асоціюється насамперед із катастрофою та співвідноситься як такий за своїм символічним багажем з іншими травматичними подіями ХХ століття, такими, як Освенцім та Гіросіма. Для Вірілію Чорнобиль є насамперед катастрофою свідомості. Навіть більше, «ми маємо справу з трьома катастрофами в одній, з якоюсь катастрофою-триптихом: катастрофою субстанції (вибух у реакторі), катастрофою знання (катастрофа якимось чином виходить поза межі знання астрофізиків) і, нарешті, катастрофою свідомості — це значить, що розуміння цієї події не існує, оскільки це переходить можливості свідомості. Три катастрофи в одній (...)»¹⁹.

Трагедійний і катастрофічний типи чорнобильської рецепції поєднані апеляцією до *піднесеного*. Трагедійна чорнобильська рецепція засвідчує, по-перше, владу естетико-культурних форм, таких як трагедія, в осмисленні історії і, по-друге, говорить про популярність трагедійної риторики, яка розглядає певну подію як глибоко психологічне для людини дійство, спричинене боротьбою сильних конфліктів, які врешті розв'язуються, розчиняючись у якійсь вищій катарсисній гармонії.

Трагедія вводить нас у сферу естетично піднесеного, а заснована на піднесеному мова володіє незвичайною силою і владою, яка здатна підкорювати та збуджувати екстатичний або ентузіастичний стан. Як твердить Лонгин, якому приписують авторство трактату «Про піднесене», борець є дійовою особою піднесеного²⁰, і тому трагедійний дискурс звернений до героїв і жертв, а також до самого явища героїзації. При цьому, важливо пам'ятати, що деякі дослідники називають двома найбільшими, досі не освоєними трагедіями сучасності «наростаючу загрозу атомної смерті», яка стає щораз реальнішою, і «крах «ре-

¹⁹ Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира // LETTRE INTERNATIONAL. — 2003. — № 60, 1. — С. 11—15. — Режим доступу: <http://www.alexievich.info/articlesDialog.html>. — Назва з екрана.

²⁰ Меннингаус Виннфрид. Между подчинением и сопротивлением: Сила и насилие в теориях возвышенного Лонгина и Канта // Немецкое философское литературоведение наших дней : антология / составители Д. Уффельман, К. Шрамм. — СПб : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. — С. 272.

ального соціалізму», що поховав одвічну мрію про всезагальне щасливе майбутнє²¹.

Філософи і митці неодноразово наголошували на особливій ролі естетизації і наративізації для репрезентації трагічної події. Якщо говорити про сублімацію у категоріях трагедії, то варто звернути увагу на ту обставину, що сам сенс трагічного, особливо в його гегелівському розумінні, по-різному сприймається в сучасній культурі. Одні наголошують на тому, що трагедія визволяє емоції, які допомагають пізнавати нас самих у сучасному світі. Інші підтримують висловлену ще Б. Брехтом недовіру до трагічного, оскільки, мовляв, трагедія, побудована на драматичній оповіді про індивідуальну вину персонажа, викликає лише співчуття до страждань, але не вчить критично осмислювати причини реальних людських страждань²².

Ще 1984 року Френсіс Фергюсон засвідчила, що ядерний дискурс базується на сублімації, подібно до інших великих проектів модерності — мистецтва, краси, прогресу. Атомний вибух є чимось, що є «неймовірним», і саме як неймовірно-жахливе він є найновішою версією *піднесеного, сублімованого*²³. В нові часи сублімація стає способом ствердження індивідуальності, яка переймається турботою про прийдешній світ, про людство, планету, про «ще ненароджених», яких треба зберегти. Нуклеарна сублімація, на думку Фергюсон, як і інші форми сублімації, так само базується на уявленні про те, що якась сила загрожує свободі людини, зокрема безкінечній свободі її самореалізації, що й спричиняє особливе психоемоційне напруження. Саме тому нуклеарне *піднесене* активно продукує і активно послуговується дискурсом про прийдешній світ, про людство, долю планети, про майбутнє «ще ненароджених» дітей.

У нові часи піднесене є ефектом розриву суб'єкта та об'єкта і страху перед *іншим*, який жахливий. До того ж сублімація дає змогу дистанціюватися в певний спосіб від жахливого. Тобто переживання піднесеного відбувається тоді, коли суб'єкт перебуває в безпечному місці, на відстані, достатній для власного порятунку, і тут повторно, емоційно він переживає зустріч із жахливим. Небезпечний об'єкт, *інше* дублюється в уяві, і людина, охоплена страхом, не фізично, а внутрішньо, емоційно і морально переборює його.

Отже, піднесене народжується страхом перед *іншим*, що є непізнаваним і владним. Однак естетичний спосіб ідентифікації дозволяє не піддаватися фізично піднесеному об'єктові, який породжує страх. У цьому і полягає виховна

²¹ *Тонер Павел*. Трагическое в искусстве XX века // Вопросы литературы. — 2000. — №2. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/voplit/2000/2/toper.html>. — Назва з екрана.

²² Див. про це: *Curran Angela*. Brecht's Criticisms of Aristotle's Aesthetics of Tragedy // Journal of Aesthetics & Art Criticism. — 2001. — Vol. 59. — Issue 2.

²³ *Frances Ferguson*. The Nuclear Sublime // Diacritics. — 1984. — Vol. 14, No. 2, pp. 4—10.

функція прекрасного — споглядальна сублимація, яка, твердив Ф. Шіллер, навіює співпереживання до будь-якого інакшого страждання і породжує співчуття не лише до героїчних переможців, а й до жертв жахливої події. Загалом Шіллер виділяє три моменти, властиві сублимації: «1) об'єктивну, фізичну владу, 2) наше суб'єктивне фізичне безсилля і (3) нашу суб'єктивну моральну перевагу»²⁴.

У такій візії піднесеного сублимація постає як сцена. Ця театралізована репрезентація передбачає «рудиментарну типологію героїчних і трагічних протагоністів», а також розрив між першою особою (глядачем) і третьою особою (протагоністом)²⁵. Однак сенс піднесеного не в героїчному переборенні жахливо-піднесених об'єктів, і не в самих піднесених (природних чи створених людиною) об'єктах, а у фантазії, яка охороняє від страху перед *іншим* і водночас вчить переборювати жахливе. Порівняно з таким сублимованим катастрофізмом, його масмедійний варіант, як бачимо у Л. Костенко, спрямований на замикання свідомості у сфері жахливого й естетичне його повторення.

Межі чорнобильської апокаліптики

Сцена, на якій уявляється катастрофа, і піднесений смисл, до якого вона апелює, найчастіше пов'язані з апокаліпсисом, тобто загибеллю цілого світу і відродженням нового справедливого світу та виживанням людини (людства, країни, планети). Як твердить М. Г. Абрамс, біблійна парадигма Апокаліпсису має свого автора і передбачає, що земна історія має сюжет із зав'язкою, катаст-

²⁴ Hinnant Charles H. Schiller and the political sublime: Two perspectives // Criticism. — 2002. — Vol. 44. — N 2. — P. 121—139. Зауважу при нагоді, що поняття неповної сублимації є центральним для моєї концепції кітч у монографії «Кітч і література. Травестії» (розділи «Кітч і категорія піднесеного», «Кітч і сублимація», С. 19—22, 44—48). Застосовуючи теорію Томаса Вейскеля (Thomas Weiskel. The Romantic Sublime: Studies in the Structure and Psychology of Transcendence, 1976) про метонімічну сублимацію і три етапи сублимації, я наголошую, що кітч не передбачає останнього етапу сублимації — катарсисного, замінюючи піднесене красивим і тим нейтралізуючи красою страх, породжуваний страхом непізнаного «іншого». При цьому кітч не використовує метафоричного розриву піднесеного і реального, а метонімічно отожднює їх з реальними об'єктами. Саме тому кітч є особливою формою естетично піднесеного (сублимованого). Я також спираюся на міркування Ж. Люїтара про те, що важливим елементом сучасного піднесеного є почуття задоволення, яке виникає внаслідок призупинення страху, неспокою, небезпеки, властивих переживанню реальності. При цьому суб'єкт потрапляє всередину відмінності або розриву між тим, чим можна володіти, і тим, що можна лише уявити, і за допомогою кітч поєднує непоєднуване і, фактично, переборює цей розрив. Це, очевидно, і дає підстави Т. Адорно говорити, що кітч є «нейтралізацією естетичного феномену».

²⁵ Hinnant Charles H. Schiller and the political sublime: Two perspectives // Criticism. — 2002. — Vol. 44. — N 2. — P. 121—139.

рофою (гріхопадінням людини), кризою (Втіленням і Воскресінням Христа) і розв'язкою (Другим Пришествям Христа і заміною старого світу «новим небом і новою землею»), що перетворює трагедію людської історії на космічну комедію²⁶. Саме з апокаліпсисом — як матір'ю всіх катастроф — і асоціюється в сучасній культурі чорнобильський вибух.

Чорнобильська тема породила різнопланову літературу — романи, повісті, поетичні твори, публіцистику, критику, навіть дитячі шкільні твори. Марко Павлишин говорить про виникнення особливого, чорнобильського жанру²⁷. Більшість цих творів зафіксували кризу чорнобильської репрезентації, зорієнтованої на трагізм. Серед творів, присвячених чорнобильській темі, особливого резонансу набула «Чорнобильська мадонна» Івана Драча.

Ототожнюючи Чорнобильську трагедію із символічним образом Мадонни, Іван Драч відразу вловлює пастку, яку трагедія розставляє для автора. З одного боку, про чорнобильську Мадонну «як даність» можна говорити піднесено і сакрально, так, як творили цей образ «богове мистецтва,/ Протягом тисячоліть». З другого боку, можна «створити її таку, якою зуміє пізнати моє перо»²⁸. Однак ліричний суб'єкт, alter ego автора, знає в останньому випадку про владу піднесеного об'єкта, що ним є образ Богородиці: «Ти намагався писати про Неї — Вона пише тобою, як недолугою ручкою, як нікчемним порохом, як олівцем». Отже, поет фіксує високий регістр зображення сублімованого, надзвичайного, перед лицем якого маліє його творча індивідуальність. Саме від цього постає зневіра у власні слова («немає в мене слів. Розстріляні до слова»), гине пряма, неопосередкована чужими голосами мова, настає німота. *Лише жестами* може говорити поет про величне і трагічне, як зізнається ліричний суб'єкт. Ці жести — символічні знаки культури, з них неможливо побудувати ціле, якщо говориш про «невиражальне» Чорнобиля. Можна хіба що апелювати до фрагментів, а не до цілого, до голосів інших, а не до власного голосу. Картина і листівка Василя Курилика, розповідь солдата будівельного батальйону про босі сліди чиєїсь матері, репліки баби з коровою у целофані, голоси генералової матері, яка втікає з Города до себе додому в зону, голоси чорнобильської трактористки, хрещатицької мадонни — усі вони подвоюють, потроюють образ міфологічної чорнобильської мадонни, яка стає багатоликою і багатоіпостасною.

²⁶ Abrams M. H. Apocalypse: theme and variations // The Apocalypse in English Renaissance, thought and literature: patterns, antecedents and repercussions / ed. by C. A. Patrides, J. Wittreich. — Manchester : Manchester U. P., 1984. — P. 342—368.

²⁷ Павлишин Марко. Чорнобильська тема і проблеми жанру // Марко Павлишин. Канон та іконостас. — Київ : Час, 1997. — С. 175—183.

²⁸ Іван Драч. Чорнобильська мадонна : поема // Вітчизна. — 1988. — №1. — С. 43.

Поема Драча найбільшою мірою дискретна і багатоголоса. Тут не лише передається голос окремим персонажам (типу Курилика, солдата, баби), а й озвучуються голоси інших авторів, які вже говорили про Чорнобиль — епіграфами, взятих із «Вибуху» С. Йовенко, «Марії з полином у кінці століття» В. Яворівського, «Коренів і пам'яті Зони» А. Михайличенка, із «Чорнобиля» Ю. Щербака і «Випробування Чорнобилем» Б. Олійника, а також із чорнобильського фольклору. Ці епіграфи дають змогу утримувати тему попри всю фрагментарність викладу, вводять різні сюжетні перипетії, творять чорнобильський текст як «текст текстів». Епіграфи з Шевченка, Тичини, Симоненка розширюють коло зіставлень і аналогій «тексту текстів» і допомагають утримувати єдиний домінантний стиль — піднесено-скорбний тон оповіді.

І все ж Драч не витримує принципу авторського поза перебування для утримання трагічного піднесеного тону і закінчує поему риторично, звертаючись напряду до політика, енергетика, ученого та звинувачуючи їх у скоєному злочині. Так відбувається риторичне самовиправдання і вивищення ліричного Я, а відтак — жест самовиправдання. Трагічна вина переноситься на «інших». Спрямовуючи вину на інших, ліричний суб'єкт вдає, що ховається в мовчання: саме щодо себе він вживає формулу мовчання, яка забезпечує йому вічність: «А мені, а мені, славослову,/ (...) Відібрало розбещену мову / І німотствую геть у віках»²⁹. Отже, рівноваги досягнуто, і піднесене трагічне «Чорнобильської мадонни» постає сценою, де є винні і є невинний. Не йдеться про переборення жакливого й естетичне виховання в стилі Шіллера. Переборення жакливого відбувається профетично, прями обвинувачення передані пророкові, на якого перетворюється без'язикий ліричний суб'єкт. Він зводить усі розрізнені голоси свідків до останнього прикінцевого слова-оскарження, причому виступає тут на позиції не постраждалих, а на боці влади. У такий спосіб трагічна сублимація чорнобильської теми виходить поза межі сприйняття і переживання суб'єкта, засвідчуючи свою непереборну владу, а читач залишається зі своїм страхом перед катастрофічним і непізнаним «іншим».

Ще один спосіб репрезентації чорнобильської теми демонструє повість Світлани Йовенко «Жінка у зоні» (1988—1993), причому тут так само, як і в поемі Драча, йдеться про використання ефекту сублимації. Особливо важливо, що така сублимація дістає гендерне забарвлення, внаслідок чого маємо спробу фемінізації чорнобильської трагедії. Журналістка Інна приїжджає до зони, щоб дошукатись справжньої, автентичної правди, пов'язаної з вибухом реактора. Увага письменниці звернена не лише до вибуху, а й до зони. Сам Чорнобиль (і як реактор, і як зона) виразно маскулітний. Чорнобиль, де працюють переважно чоловіки, нагадує Інні одноцілого спрута — «це зовні наче броунівський, стихійний рух, а насправді гігантське, організоване ніби космічним розумом залізно

²⁹ Там само. — С. 62.

дисципліноване зусилля тисячоногого, тисячорукого велетенського небаченого спрута, який силкується впоратися з розверзнутим атомним Везувієм»³⁰.

Іннине прагнення досягнути «спільну велику правду», вловивши (подібно до того, як жінка вловлює биття дитини) сам момент аварії, нагадує собою момент ототожнення сублимації з жінкою. Таке матеріалізоване втілення піднесеного повертає нас до платонівської Ідеї, однак у Йовенко Ідея набуває цілком матеріальної гендерної форми — ототожнюється з жінкою. Така фемінізація Чорнобиля внаслідок занадто буквального ототожнення вищого непізнаваного сенсу з конкретною особою, однак, не виглядає переконливою. Вперте дошукання самого моменту аварії, який нікому не може бути відомим, окрім неї, як вірить Інна, є способом присвоєння трансцендентного. Втім, суть трансцендентного якраз у тому, що воно не піддається прямому привласненню, втікає від репрезентації, перебуває у позамежному.

Отож, маємо справу з опредмеченням сублимації, яка внаслідок цього не веде до катарсису, а розпадається на метонімічні ототожнення — випадкові зустрічі, незакінчені романси. Зрештою, і сама зона, і реактор відторгують жінку — адже наймовірною є сама можливість любові в зоні, наелектризований нерозрядженим і маскулінізованим піднесеним. Тут немає місця ні для любові, ні для жінки.

Присвоєння сублимованого і його фемінізація не позбавлені, однак, певного егоїзму. «Велична правда», за якою Інна полює, стає тим шляхом, через який вона проектує своє особливе призначення — бути спасителькою (дитини, чоловіка, людства, зони). І роль вона обирає цілком трагічну — «ніби з цією своєю роковою причетністю до велетенської трагедії (...) вона віднайшла себе нову, справжню, свій втрачений сенс життя — бути рятівною соломинкою, ниткою Аріадни для тих, кого прагне поглинути пільма відчаю, злочинної байдужості холоднооких бюрократів»³¹.

Через належність до «велетенської трагедії» Інна не лише шукає сенсу свого життя, а й певності в тому, що вона неповторна, *інакша*. У такий (антифеміністи сказали б, *цілком жіночий*) спосіб їй дано було зрозуміти, що вона лише жінка, яка прагне бути *Єдиною*. «Вона й сама того не усвідомлювала, що завжди тужила за очима, які б промовляли їй, Інні, що вона — Єдина...»³², — так підсумовує письменниця свій чорнобильський сюжет.

Інший спосіб репрезентації Чорнобиля — не *трагедійно-піднесений*, а *катастрофічний* — так само накреслюється у творах, написаних одразу після

³⁰ Йовенко Світлана. Жінка у зоні // Йовенко Світлана. Любов під іншим місяцем : оповідання та повісті. — Київ : Український письменник, 1999. — С. 151.

³¹ Там само. — С. 151.

³² Там само. — С. 155.

аварії. Як зауважив у ті роки Юрій Щербак, розповідаючи про Чорнобиль, «всі ці прості, звичні картини життя раптом вразили мене до глибини душі, ніби прийшло осяяння, розуміння якогось дуже важливого зрушення, що сталося в свідомості за останні дні»³³. У випадку з Чорнобилем складалося уявлення, що реальна подія накладається на есхатологічні фільми-катастрофи. Як зазначав Щербак, «Дніпро, гори, будинки і люди — все таке буденне здавалось мені тоді незвичним, ніби зійшло з екрана науково-фантастичного фільму. Особливо часто в ті дні спадав на пам'ять фільм Стенлі Крамера «На останньому березі» (...)»³⁴. Згодом, у процесі наростання оповідей, версій, символічних аналогій, чорнобильська подія щораз більше перетворюється на фантастичну реальність, де фактичні деталі й обставини фікціоналізуються, обростають вигадками і символами. А сам Чорнобиль перетворюється на інформативну подію, і тут уже йдеться про те, як її подати — як кризу радянської системи, як апокаліптичний міф, як репетицію атомної війни, як гуманітарну трагедію?

Чорнобиль і постапокаліпсис

Як можна описати те, для чого бракує слів і немає вироблених культурою адекватних форм вираження? Чорнобиль став місцем невиражального в культурі, подібного до інших катастроф — Освенціму, Гіросіми, Голокосту. Особливість відтворення травматичних подій полягає у тому, що про них розповісти неможливо. Особливу роль у переборенні травматичного минулого, на думку Джорджо Агамбена, відіграє фігура свідка: той, хто свідчить, — свідчить без принуки, а його розповідь є довільним і самовизначальним актом. Сама реальність минулого твориться цим актом свідчення. Свідка ніхто не спонукає свідчити, і сам він не хоче змінити минуле чи виправдати його, але він готовий *свідчити* про минуле, і його свідчення є індивідуальним та випадковим. Особливу роль у свідченні відіграє мова. Як говорить Агамбен, «свідчення — це зіткнення двох неможливостей бути свідком. Щоб свідчити, мова повинна поступитися безмов'ю, визнати свою неспроможність для свідчення. Мова свідчення більше не несе смислу, але, відмовляючись від смислу, вона наближається до безмов'я і зрештою досягає інакшої безсенсовості — безсенсовості повноправного свідка, того, хто за визначенням не може свідчити»³⁵.

Чорнобиль також породив свого свідка. Світлана Алексієвіч збрала їхні свідчення у книзі з промовистою назвою «Чорнобильська молитва (Хроніка

³³ Щербак Юрій. Чорнобиль : документальна повість // Вітчизна. — 1988. — №5. — С. 15.

³⁴ Там само. — С. 15.

³⁵ Агамбен Джорджо. Свидетель // Синий диван. — 2004. — №4. — С.177—204. — Режим доступу: http://krotov.info/library/01_a/aga/mben.htm. — Назва з екрана.

майбутнього)». Авторка неодноразово зазначала, що записуючи розповіді смертельно хворих людей, мала враження, що вони говорять не про минуле, а про майбутнє, і говорять власне своїм безмов'ям. Тяжкохворі ліквідатори були свідомі, що мають знання, яке треба передати, хоча їм самим воно вже не потрібне. «Спочатку люди жертвували своїми життями, вони помирали, не розуміючи, що відбувається, — свідчить сама Алексієвіч. — Але пізніше я зустрічала багатьох тяжкохворих ліквідаторів, які ось-ось повинні були померти. (Я поговорила не менше ніж зі ста з них). Деякі дзвонили мені, просили приїхати до них. Ці солдати вогню (...) усвідомили, що вони — перші, хто здобув нове знання, і не хотіли, аби це знання втрачено з їхньою смертю. Вони говорили зі мною не про недалеку смерть — а в 25 так не хочеться помирати! — а про те знання, яке вони хотіли передати. Вони говорили: запишіть, що ми бачили. Вони говорили: ми цього не зрозуміли, можливо, і Ви не зрозумієте, але запишіть»³⁶.

Зрештою, сьогодні сама роль чорнобильського свідка значно змінюється. З часом образ ліквідатора став стиратися, а свідчення — розпливатися. Народжується недовіра до імітаторів-ліквідаторів, і, навпаки, справжні імена героїв-пожежників забуваються. Про свою причетність до Чорнобиля говорить багато хто з тих молодих, кому в рік чорнобильської аварії було 4—5 років. Вони стверджують, що виростили в атмосфері спогадів про Чорнобильську аварію, і (так чи так) остання відбилася на їхній долі або долі членів їхньої родини. Вони хочуть побачити Чорнобиль як місце, на яке вони мають право і до якого самі причетні. Навіть більше, вони самі хочуть свідчити про Чорнобиль. «(...) заперечувати трагізм того, що сталося, гупо і негарно, — говорить один із молодих людей, який побував у зоні. — Так, катастрофа була, і точної кількості її жертв ніхто не знає, а в певному сенсі вона триває понині. Але. Кликушествовати, заламуючи руки, бити п'ятою себе в груди і оточуючих, писати неграмотні трактати про Скорботу і Біль (так, так, це в огород Алексієвіч, чорнобильської Нієнни, так її) або — і, чого доброго, про зірку Полин, інопланетян і викиди чорної енергетики — вдвічі гупіше і образливіше. Для тих, хто загинули, і для нас, живих, буде значно краще, коли ми запам'ятаємо урок, підтримаємо хворих і сиріт, а в Прип'яті влаштуємо заповідник. Ну де ти побачиш рись, що живе в квартирі?»³⁷.

З'являється і цілком інший спосіб оповіді про Чорнобиль. У високий трагедійний ряд зовсім не вписуються чорнобильські анекдоти і чорнобильські байки з документально-комічного роману Сергія Мирного «Живая сила (Черно-

³⁶ Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира. — Режим доступу: <http://www.alexievich.info/articlesDialog.html>. — Назва з екрана.

³⁷ О горе, радости и разумных людях. — Режим доступу: <http://pripyat.com/people-and-fates/o-gore-radosti-i-razumnykh-lyudyakh.html>. — Назва з екрана.

быльские байки)», а мемуари-бувальщини типу «Чорно...(быль)» (2000) Александра Крамера, опубліковані в самвидавi, змальовують зону як тотальну симуляцію: адже в зону були привезені величезні маси ліквідаторів, яких не було забезпечено відповідною роботою, і які, для того, щоб бути переведеними в чисту зону, мали набрати відповідну дозу радіації. У цій ситуації мобілізовані повинні були «полювати» на небезпечні дози. І це при тому, що уряд свідомо приховував реальні дози і маніпулював ними, зменшуючи небезпечні для життя рентгени.

Зрештою, навіть те покоління, яке належить до ліквідаторів, пропонує інший погляд на Чорнобиль, аніж той, який закреслений на катастрофізмі або на сформованому ще в пізньорадянську добу трагічному пафосі. Наприклад, Сергій Мирний, який 1986 року був командиром загону чорнобильської радіаційної розвідки, у своєму романі «Жива сила» створює образ зони, яку він пропонує називати чорнобилем з малої літери, на відміну від географічного поняття Чорнобиль. Зона взагалі набуває реального і детального та матеріалізованого вигляду — вона стає тілесною, графічно позначеною, перетворюється на ряд маршрутів, наповнюється слідами невидимої і все ж видимої радіації. Автор здійснює смисловий і наративний переворот, щоб вийти поза межі топосу нерепрезентабельного, який маркував межі довіри до оповіді і у Драча, і у Йовенко, — і ось сама радіація перетворюється на оречевлене тіло: йдеться про колір, запах, смак радіації, про радіаційні рельєфи, про те, як людина перетворюється у зоні з живої істоти на прилад для реєстрації радіації. Фактично, Мирний здійснює карнавалізацію чорнобиля — і ось уже місцем єднання людей в зоні стає клозет; низ фіксує звикання до радіації, а чорнобильський вибух переміщається вниз живота, коли єдиним бажанням стає «спустити штани і сидіть в любом скритом от людского взора месте — пусть даже сортире наизагаженнейшем — счастливо»³⁸.

Створюючи гібридний, поліморфний текст, поєднуючи документалістику з анекдотами, власні спостереження із вставленими у текст оголошеннями, довідками, звітами, схемами, словниковими довідками, Мирний перемикає трагічне на іронічне. Так він виходить поза межі дійсного — але не у віртуальність катастрофічного, а в казково-абсурдний світ, де діють реальні, звичайні, буденні люди. Саме тому «реально случившееся событие, о котором пойдет речь, своей фантастичностью побивает самую смелую сказку»³⁹. Чорнобильська зона — чоловіча, сувора, вкрай нервова, на помежів'ї життя і смерті, без жінок і дітей — особливий світ. Зона має також свою мову (безмов'я), що нею стає мат, який виступає таким же природним, як і щебетання птахів.

³⁸ *Мирный Сергей*. Живая сила (Чернобыльские байки) : документально-комический роман. — Полтава : АСМИ, 2008. — С. 20.

³⁹ Там само. — С. 11.

Все це випадає з трагічно-катастрофічного образу Чорнобиля. Натомість постає проблема катастрофічного нерозуміння Чорнобиля. Адже як оповісти про чорнобиль його ж мовою — «чорно-язом», тобто справжньою чорнобильською мовою, відтворити його життя таким, яким воно було — з брудом, кров'ю, вузлом зв'язаними нервами, тонкою кіркою буття, по якій насправді ходив ліквідатор у зоні, про зону, що нагадувала радше великий колгосп з натовпами людей, надзвичайною кількістю роботи, поганою організацією і т.п.? Позначаючи усі зсуви, зриви, порожні місця чорнобильської теми, іронізуючи з тривіального і пафосного її сприйняття, і з самої іронії також, Мирний, з одного боку, ревізує образ ліквідатора, а з другого — оречевлює і матеріалізує зону як середовище, і тим започатковує новий *пост-травматичний* чорнобильський наратив.

Такий посттравматичний наратив — інший шлях, який виводить і поза межі апокаліптичного, і поза межі трагедійного мислення. При цьому переосмислюється і особлива функція чорнобильського свідка, і сам спосіб свідчення. Ідеться, зокрема, про пост-апокаліптичне відтворення атомної катастрофи. Подібне відтворення Чорнобиля проблематизує передусім роль свідка. Останній — це не лише безпосередній учасник-ліквідатор, але всі ті, хто якимось постраждав від чорнобильської катастрофи. Усі вони мають право говорити (оповідати, свідчити).

Атомна (чи нуклеарна) література значно розширює своє поле, коли виходить поза межі апокаліптичного жанру. Такою літературою мала б охопитися екологічна тематика і тема регенерації природи, і доля людей, тварин, птахів, і загалом збереження екосистеми, порушеної аварією. Постапокаліптична парадигма містила б оповіді про життя поселенців і про долі тих, хто захворів від радіації. Так само постапокаліптична чорнобильська література мала б оповідати про долі людей, пов'язаних не безпосередньо, а просторово і темпорально відособлених від Чорнобиля, але якимось чином пов'язаних зі слідами присутності чорнобильської радіації (не лише в Україні чи Білорусі, а й у Швеції, Франції, Лапландії). Вона оповідала б про лікування українських дітей на Кубі, про транскультурні й трансетнічні колізії, засвідчені тими, хто втікав із зони радіації і радіактивного Києва до Москви, Грузії, на Полтавщину, в Карпати тощо.

Такий підхід викорінює свідка з його узвичаєного онтологічного місця і змінює фокус його оповіді, оскільки, звичайно, його призначення — засвідчити і задокументувати ядерний апокаліпсис. Насправді останній не можна засвідчити, можна лише сказати, що він «неунікний» і «неконтрольований», до того ж тотальний: він знищує не лише людей, а й саму уяву.

Жак Деріда говорив 1985 року, що атомна війна може бути лише «уявною». Між тим, у сучасному світі ядерна загроза стає щораз реальнішою. «Фікціона-

лізація» атомної війни підриває зв'язок між ядерною проблемою і людськими агентами⁴⁰, твердить Кіото Матсунага. Якщо прийняти його постапокаліптичну перспективу, то можна надати ширшого сенсу поняттю гібакуша — так традиційно називаються ті, хто вижив після бомбування Гіросіми і Нагасакі⁴¹. «Я використовую гібакуша стосовно тих, хто страждає від якого-небудь ядерного вибуху або радіоактивності»⁴², — стверджує дослідник. Подібний підхід дає змогу вийти поза межі піднесеного, яке санкціонує *героїзацію атомного апокаліпсису*, але водночас він накреслює й обмеження для *фікціоналізації атомної катастрофи*. Адже якщо Деріда редукує атомні бомбування Нагасакі та Гіросіми до «не-подій», або фікцій, відділених від історичних подій, він теоретично знімає «реальний» вплив цих чинників на існування людей. Апокаліптична сублімація замикає сприйняття в колі уяви, посапокаліптична репрезентація прагне вийти поза її межі до дійсності.

Власне ці питання і розглядає еконуклеарна критика, яка ставить у центр уваги питання ядерного вибуху, ядерної колонізації, ядерної репрезентації, стан виживання, кроскультурні наслідки атомного вибуху, ядерне письмо, а також екологічні, культурні, інформативні аспекти, пов'язані з атомним вибухом. Поняття *нуклеарна критика*, як новий авангардистський напрям культурних досліджень, входить в обіг всередині 1980-х років, заявлене виходом спеціального числа журналу *Diacritics*. Сьогодні дедалі виразніше звучить заклик до відродження нової хвилі нуклеарної критики. В центрі її опиняється аналіз атомної образності, страху, породжуваного нуклеарним вибухом, а також аналіз терористичної літератури і літератури травматичної. Екокритика і нуклеарна критика накреслюють нові перспективи і для інтерпретації чорнобильського вибуху, позбавляючи нас і *трагедійного паралічу*, і *катастрофічного заморожування*.

⁴⁰ *Matsunaga Kyoko*. Post-Apocalyptic Vision and Survivance: Nuclear Writings in Native America and Japan University of Nebraska. — Lincoln, 2006. — P. 9.

⁴¹ Закон про тих, хто пережив атомне бомбування, кваліфікує гібакуша як тих, хто потрапляє в одну з відповідних категорій: ті, хто перебував у радіусі кількох кілометрів від епіцентру бомби; ті, хто перебував у радіусі двох кілометрів від епіцентру впродовж двох тижнів після бомбування; ті, хто піддався радіації при падінні; або ті, хто не зазнав бомбування, але яких виносили вагітні жінки, що належать до будь-якої з цих категорій.

⁴² *Matsunaga Kyoko*. Post-Apocalyptic Vision and Survivance: Nuclear Writings in Native America and Japan. — P. 11.

Список використаної літератури

1. *Abrams M. H.* Apocalypse: theme and variations // The Apocalypse in English Renaissance, thought and literature: patterns, antecedents and repercussions / ed. by C. A. Patrides, J. Wittreich. — Manchester : Manchester U. P., 1984.
2. *Curran A.* Brecht's Criticisms of Aristotle's Aesthetics of Tragedy // Journal of Aesthetics & Art Criticism. — 2001. — Vol. 59.
3. *Hinnant Charles H.* Schiller and the political sublime: Two perspectives // Criticism. — 2002. — Vol. 44. — N 2.
4. *Matsunaga K.* Post-Apocalyptic Vision and Survivance: Nuclear Writings in Native America and Japan University of Nebraska. — Lincoln, 2006.
5. *Rothe A.* Popular Trauma Culture. Selling the Pain of Others in the Mass Media. — New Brunswick ; New Jersey ; London ; Rutgers University, 2011.
6. *Агамбен Д.* Свидетель // Синий диван. — 2004. — №4. — С. 177—204. — Режим доступу: http://krotov.info/library/01_a/aga/mben.htm. — Назва з екрана.
7. *Бодряр Ж.* Прозрачность зла. — Москва : Добросвет, 2000.
8. *Бодряр Ж.* Китайський синдром // Жан Бодряр. Симулякри і симуляція. — Київ : Основи, 2004.
9. *Драч І.* Чорнобильська мадонна : поема // Вітчизна. — 1988. — №1.
10. *Дроздовський Д.* Ліна Костенко: «Навіщо нам замінювати українську мову російським матом?» // Дзеркало тижня. — 2011. — №34.
11. *Йовенко С.* Жінка у зоні // Світлана Йовенко. Любов під іншим місяцем : оповідання та повісті. — Київ : Український письменник, 1999.
12. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века / под редакцией: В. Шляпентоха, В. Шубкина, В. Ядова (По материалам международных исследований). — Москва : Моск. обществ. науч. фонд, 2002.
13. *Клименко В.* Гіркий «миколайчик» від Ліни Костенко // Україна Молода. — 2010. — 21 груд. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1805/164/64070/> — Назва з екрана.
14. *Костенко Л.* Записки українського самашедшого. — Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2011.
15. *Костенко Л.* Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф // День. — 2003. — №76. — Режим доступу: http://ukrlife.org/main/evshan/kostenko_1.htm. — Назва з екрана.
16. *Липовецкий М.* — Эткинд А. Возвращение тритона: Советская катастрофа и постсоветский роман // Новое литературное обозрение. — 2008. — №4. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/li17.html>. — Назва з екрана.
17. *Махун С.* Ліна Костенко: «Поїдьте туди, де вмерла Україна // Дзеркало тижня. — 2005. — №44. — Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/lina_kostenko_poyidte_tudi_de_vmerla_ukrayina-45094.html. — Назва з екрана.

18. Меннингаус В. Между подчинением и сопротивлением: Сила и насилие в теориях возвышенного Лонгина и Канта // Немецкое философское литературоведение наших дней. Антология / составители Д. Уффельман, К. Шрамм. — Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001.
19. Мирный С. Живая сила (Чернобыльские байки) : документально-комический роман. — Полтава : АСМИ, 2008.
20. О горе, радости и разумных людях. — Режим доступа: <http://gripyat.com/people-and-fates/o-gore-radosti-i-razumnykh-lyudyakh.html>. — Назва з екрана.
21. Павлишин М. Чернобыльська тема і проблеми жанру // Марко Павлишин. Канон та іконостас. — Київ : Час, 1997.
22. Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира // LETTRE INTERNATIONAL. — № 60, 1/2003, с. 11—15. — Режим доступа: <http://www.alexievich.info/articlesDialog.html>. — Назва з екрана.
23. Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира. — Режим доступа : <http://www.alexievich.info/articlesDialog.html>. — Назва з екрана.
24. Сарна О. Катастрофа как зрелище: репрезентация событий 11 сентября 2001 г. в дискурсе теленовостей // Визуальное (как) насилие. — Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2007.
25. Тонер П. Трагическое в искусстве XX века // Вопросы литературы. — 2000. — №2. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2000/2/toper.html>. — Назва з екрана.
26. Фрейд З. Жуткое // Художник и фантазирование. — Москва : Республика, 1995.
27. Чернобыль: рана і біль планети (До 20-річчя аварії на Чернобыльській АЕС). Веб-бібліографічний покажчик. — Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com>. — Назва з екрана.
28. Щербак Ю. Чернобыль : документальна повість // Вітчизна. — 1988. — №5.
29. Эпштейн М. Жуткое и странное: О теоретической встрече З. Фрейда и В. Шкловского // Русский Журнал. — 2003. — Режим доступа: http://old.russ.ru/krug/razbor/20030314_ep.html. — Назва з екрана.

Ярослав Поліщук

Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)
jarop05@rambler.ru

**TRANSGRESSION COLLECTIVE
AND INDIVIDUAL MEMORY
(ON THE MATERIAL OF MODERN UKRAINIAN NOVEL)**

It deals in the article about reinterpretations of the historical memory in modern Ukrainian literature. The peculiarity of the situation shows that this literature has experienced a strong influence of the totalitarian (Soviet) vision of history. Later, she experienced a leveling of the cult of the past under the influence of postmodern trends. It was in Chernobyl syndrome, which embodied apocalyptic irony «being-after-modernity», by T. Hundorova. Now, at the beginning of the XXI century it is felt different influences, but clearly shows a new interest in national history and cultivation of the national memory. This is evidenced by the newly published novels by Oksana Zabuzhko *Museum of Abandoned Secrets* (*Музей покинутих секретів*, 2009), Volodymyr Lys *Century Fox James* (*Століття Якова*, 2010), Lina Kostenko *Notes of Ukrainian Crazy Man* (*Записки українського самашедшого*, 2011). They became the subject to critical analysis of the author of this article. For typical modern novels intention to rewriting and rereading of history that, according to the writers, lacking something very significant, or perhaps most significant — the psychological depth and flexibility, the concrete individual human's drama.

Keywords: post-modernism, novel, collective and individual memory, hero.

**ТРАНСГРЕСІЇ КОЛЕКТИВНОЇ
ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
(НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РОМАНІСТИКИ)**

Загальним місцем спроб критичного осмислення сучасної української літератури стало твердження про її перехідний стан, про кризу цінностей та орієнтирів, яка неймовірно затягнулася, якщо починати відлік від межі 80—90-х років минулого сторіччя. Принаймні в Україні, як і взагалі в східноєвропейському просторі, література останні два десятиріччя переживає радикальну реорієнтацію — ціннісну, цивілізаційну, культурну, поколіннєву. А це веде за собою

системні зміни, які, щоправда, відбуваються не лінійно й однозначно, а через складні й суперечливі процеси, пов'язані зі зміною суспільного очікування від літератури та культурних запитів читача.

Загаметизованість української літератури чітко утримує її в рамках традиції, а всілякі спроби «відкривання» дискурсу та емансипації від застарілих форм наражаються на гострі звинувачення у відступництві та зраді щодо власної національної ідентичності. Тому-то дискусії щодо майбутнього тривають, хоча нині виглядають щораз більше млявими та принагідними. Утім, вони вже відіграли свою видатну, справді історичну роль у трансформації нашого суспільства. Оля Гнатюк слушно завважувала, що внаслідок гострих дебатів 1990-х років українські інтелектуали апробували кілька принципово відмінних дискурсів та концепцій культури чи варіантів культурної ідентичності» [9, с. 327]. Сьогодні ці дискурси улягають докладнішому обґрунтуванню в позиції молодих авторів, які долучаються до розв'язання проблеми національно-культурної самоідентифікації українства.

Ще зовсім недавно літературний істеблішмент стояв перед дилемою збереження традиції чи «розрадяннення» (термін Ю. Шевельова). Так само недавно він зіштовхнувся з постмодерністською парадигмою культури, яка принципово заперечувала поступовий і штивний образ минулого та однозначний культ пам'яті. Тамара Гундорова пов'язує цей поворотний момент з Чорнобилем, що радикально змінив спосіб художнього мислення та світосприйняття: «Історія побачена не через лінійну послідовність подій, що ведуть до світлого майбутнього, і не через мітологічну символіку різних епох. Вона виявляється оберненою навспак, викривленою, паралельною, альтернативною. Реальність ставала «зоною», поверненою до натурального, праісторичного стану. Перенасиченість історією, втома від історії призводять до підміни її інакшою реальністю — віртуальною історією [...]. В цілому, Чорнобиль ніби втілює апокаліптичну іронію постмодерної епохи, реалізувавши закладений у самому понятті «постмодернізм» метафоризм — «буття-після-сучасності» [2, с. 32—33].

Формація постмодернізму стає пунктом зворотного відліку для мистецтва ХХІ століття, що б там не казати [3]. Те, що в постмодернізмі сприймалося зі знаком «+», у наш час перетворюється на свою зворотну подобизну з від'ємним знаком, і навпаки. Щоправда, з українською версією постмодернізму пов'язано багато риторичних питань. Її відносна прописаність в українському культурному просторі досі становить поважний предмет дискусій. Адже проблема значною мірою асоціюється із самоадекватністю національної культури взагалі: перехідна доба поставила під сумнів (і то цілком поважно, тотально) літературоцентричність української культури взагалі. Цим було зредуковано одну з найважливіших її функцій та обернено власну енергію на самопізнання, саморефлексію, що і становить прикметну ознаку літературного доробку останнього періоду (Ю. Андрухович, Т. Прохасько, Ю. Іздрік та ін.). Подібна

ситуація і з постмодерном на пострадянському просторі взагалі, зокрема в російській літературі, як стверджує М. Липовецький [6].

У сучасній критиці вже з'явилися окремі судження, що кваліфікують становлення нового (після-постмодернізму) естетичного напрямку, зокрема його опертя на документалізм та біографічний досвід. Віра Агеєва у новій праці, присвяченій верифікації модерністичного канону української літератури ХХ століття, пише так: «На кінець ХХ ст., опинившись у постмодерному карнавалі симулякрів і стомившись від надмірної легкості буття, ми знову запрагли автентичності» [1, с. 45]. В іншому місці тієї самої праці вона додає: «Саме постмодерністська абсолютизація відносності, «розсправжнення», розпредмечення, віртуалізація світу породжує спрагу автентичності, мабуть-таки, сильнішу, ніж будь-коли досі» [1, с. 53]. Отже, сьогодні в літературі оприявнюються ознаки, що не випадково не збігаються з постмодерністською візією культури й навіть чітко відмежовуються від неї.

Пробуючи топографувати зміни, що заходять у художній словесності наших днів, ми неминуче зупиняємося перед потребою по-новому дефініювати не лише простір (Україну, сусідні країни, Європу, світ), а й час. Власне кажучи, йдеться про відчуття часу, яке сьогодні набуває істотно інакшого характеру, ніж у минулу добу советських матеріалістичних хронотопів чи анархічно-хаотичних 1990-х, характерних тотальною кризою вартостів. Ретроспектива минулого, яка сьогодні відкривається в багатьох творах українського минулого, цікава з багатьох поглядів. Вона маркує національний та екзистенційний вектори розвитку і парадоксальним чином поєднує постмодерний скепсис із національно-романтичним оптимізмом. Цього й треба було сподіватися від серйозної літератури, дарма що ми зовсім недавно вийшли з сірої зони цензури, що унеможливлувала вільну й незаангажовану рефлексією над минувиною.

Пафос відкриття минулого в сучасній українській літературі нагадує ситуацію з поверненням пацієнта до пам'яті після тривалої амнезії, що зруйнувала здатність жити в категоріях реального часу. Тепер настав час, щоб цю здатність відновити. На хвилі останнього десятиліття з'явилися численні літературні твори, що — різною, очевидна річ, мірою — претендують на виконання такого завдання та на заповнення відповідної ніші в національній культурі. Прикметними є спроби сучасних письменників тематизувати або концептуалізувати минуле. У висліді оприявнюються похідні проблеми й аспекти: зіставлення та контамінація часів, взаємне проникнення суб'єктивних світів пам'яті, що затоплені у споминах різної давності, феноменальність пам'яті тощо. Звісно, все це — в художньому осмисленні, бо література таки звільнилась від претензій на загальні, безумовні й апіорні істини.

У змінній ідентичності сучасної літератури своєрідно поєднуються два рівнобіжні процеси. Це, з одного боку, спроби переписування загального канону, з відповідним зміщенням акцентів, що має відповідати умовам творення неза-

лежної Української держави. Такі спроби вже самі собою зумовлюють значну полемічну напруженість, оскільки переписування канону в сучасній історіографії лишень означилося, та й то час до часу воно зазнає коливань залежно від політичної кон'юнктури. З іншого боку, маємо справу з творенням індивідуальних, авторських версій національної пам'яті: саме вони найвиразніше втілюють специфіку художньої літератури як мистецтва уявних інтерпретацій минулого, мистецтва множинних світів, у яких луною озиваються передусім голоси тих історичних персонажів, яких не почули чи не зрозуміли сучасники. В обох випадках ідеться про явище, яке випадає окреслити як ревізію пам'яті [8, с. 6].

Ревізія пам'яті — чи то колективної, чи то індивідуальної — репрезентує загальний процес, що відбувається в перехідній фазі розвитку суспільства. Це стан дезорієнтації, кризи та перезапуску. Причин багато. З одного боку, ця криза зраджує нестабільність самої літератури як суспільної інституції, зміну ідеологічної та стильової парадигми всередині мистецтва слова. З іншого, радикальну зміну суспільного запиту щодо культури. Новий горизонт очікування читача сформувався зовсім недавно й уперше був оприявлений у 90-х роках минулого століття. Ані література вже не спроможна виконувати функцію проводиря й ментора, ані читач не хоче сприймати письменство в такій ролі. Натомість на перший план вийшли розважальна та пізнавальна функції словесності. Перша реалізується в наближенні актуальних творів до смаків масового споживача, а то й зумисній мімікрії письменника під ці смаки. Друга виявилася, головно, у зображенні досі табуйованих зон дійсності, як-от сексуальність, хвороби душі й тіла, марення й галюцинації, соціальний маргінес суспільства тощо. Істотні можливості відкриває й пізнавальна функція, зокрема в історичній царині, що досі, ніби вулканна магма, кипить пристрастями та переходить у взаємно конфліктні інтерпретації минулого.

Попри все сказане вище, українська словесність, зокрема романна проза, не може дозволити собі обмеження до розважально-гедоністичної функції. Адже чимало замовчаних сторінок національної історії, драм і трагедій нашого колективного минулого залишається поза межами освоєння актуальною культурою, поза її сферою оприявлення. Тому-то в літературі знову наростає хвиля національно-патріотичної заангажованості, яка, було, зійшла на другий план на межі ХХ—ХХІ століть. Цей прикметний процес легко можна проілюструвати на прикладі популярності романів Марії Матіос, Василя Шкляра, Ліни Костенко, котрі зазвичай апелюють до культурної пам'яті національно зорієнтованого читача. Ревізії пам'яті — знаковий процес, що розгортається в художній літературі наших днів [8, с. 5—6]. Испитування історією завжди відповідальне, проте особливо важливе чи навіть доленосне воно в перехідні періоди, в епохи суспільної та культурної трансформації. Нині ж Україна переживає саме таку добу.

Очевидно, не вдасться уникнути суперечливого враження від реінтерпретації національної історії в сучасній літературі: у ній виразно змішуються проти-

спрямовані тенденції, що надає ефекту неприродності та химерності самому історичному наративу. Про це розмірковує Тамара Гундорова в уже цитованій праці: «Перенасиченість історією, втота від історії, що їх переживає Захід, своєрідно трансформуються в Україні, де розчарування у великих наративах історії співіснує з романтичною міфологізацією національної історії. Та водночас розкривання (оголення) недавньої історії тоталітарного минулого, зокрема сталінізму, й переписування офіційної радянської історії, закріплюють ревізійністське ставлення до самої історії: несвідомо складається враження, що історія є реальністю, по суті, віртуальною, описуваною, змінною, залежною від потреб сьогочасності!» [2, с. 32—33].

Можна було б вважати посилену акцентацію на культурі пам'яті відрухом постколоніального суспільства. Справді, це типовий синдром ситуації визволення від колоніальної залежності. Але не тільки. В українській ситуації він ускладнений і затяжним ефектом колонізації, і ментально-культурною розділеністю народу. Постколоніальні аспірації сучасних письменників поєднуються також з постмодерними тенденціями, які визволили історію з-під влади єдиного директивного наративу, зробили її елементом гри у смисли, надали індивідуалізованого, суб'єктивного виміру історичним візіям. Таку проблематику випадає проаналізувати на підставі сучасної романістики: приклади актуальної літератури підтверджують зазначені вище тенденції. Якщо говорити про українську літературу, то такими прикладами є найзначніші твори останніх років. Це романи Василя Шкляра *Чорний ворон* (2009), Оксани Забужко *Музей покинутих секретів* (2009), Володимира Лиса *Століття Якова* (2010), Сергія Жадана *Ворошиловград* (2010), Ліни Костенко *Записки українського самашедшого* (2011). Свідомо обмежую приклади, хоча до цього ряду можна залучити і драматичні твори, й навіть поезію, яка сьогодні здебільшого живиться конкретним враженням і концентрує увагу на предметній деталі.

Пам'ять жива / пам'ять музейна

Проблематична площина роману Оксани Забужко *Музей покинутих секретів* (2009) концептуалізує образ пам'яті, що неодзовно виринає з кожного сюжетного ходу, байдуже — свідомо або несвідомо, бо дійові особи твору органічно пов'язані з минулим і певною мірою стають його репрезентантами, медіумами, архіваріусами. Сама головна героїня твору Дарина Гощинська, маючи за плечима травматичний досвід родини, переносить інтерес до минулого на свою професійну діяльність: її авторська програма на телебаченні присвячена долям виняткових людей. Коханий чоловік Дарини Адріан утримує антикварну крамничку в Києві, її мати все життя працювала в музеї, а журналістське розслідування історії Олени Довганівни провадить нашу телезірку до архіву та родичів загиблої. Словом, на кожному кроці чигає символічне повернення в історію, що неодмінно надихає на роздуми про неї. Ба більше, спонукає до своєрідного роздвоєння,

зависання в часі — поміж актуальним сьогоденням і не менш актуальною (з екзистенційного погляду, коли йдеться про невідчитані та незасвоєні її смисли) минувшиною. Минуле шукає способу нагадати про себе, розвередити позірний спокій буденності — від несправедливо забутих приватних історій до несповненої любові, що передається, за родинною заповіддю, наступним поколінням.

Концепт пам'яті остільки цікавий та інтригуючий, що йдеться про перехідні часи й ситуацію радикального розриву. У постколоніальній Україні замовчана та зафальшована історія досі не стала предметом спокійного й неупередженого аналізу, за яким мало би слідувати покаяння та розгрішення. І доки так є, доки в цій країні панує «совковий» підхід до минулого, який не розрізняє справжніх та удаваних героїв, а також не передбачає морального осуду за зраду, — доти історія мститиме українцям повторенням її ганебних сторінок. Це на глобальному рівні, а в конкретному вимірі героїв Оксани Забужко минуле постає чимось, що треба відпокутувати, створивши з нього «сторі», тобто поєднавши в логічний, переконливий зв'язок окремі суперечливі повідомлення, які лишилися в історії, та надавши повнокровності дорогому образу — подруги Влади, батька Анатолія чи упівської легенди Олени Довганівни. Пошук «сторі» веде Дарину до відкриття того, що за кожним приватним досвідом стоїть боротьба любові та зради. Ось і в долі Довганівни відкривається фатальний момент, який привів до загибелі: жінка «прийняла чужого за свого, а в любові не можна так помилятися, в любові це смертельно» [4, с. 638].

Переплітаючи в композиції твору різні часові пласти — початок ХХІ століття та 40-ві роки ХХ, авторка вдало поєднує їх у цілісну інтригу. З одного боку, вона раціонально проектує одну зі «сторі» Дарини Гощинської (сюжет Довганівни), що веде героїню до неймовірно важливих знайомств, передусім до пізнання Адріана Ватаманюка, який стає її омріяним коханням. З іншого боку, входять у гру містичні пов'язаності: таке параболічне наближення минулого забезпечують сні Адріана. Саме так — як «сні Адріана» — представлено три розділи, що складаються на паралельну сюжетну лінію роману, з часів героїчного чину УПА на західноукраїнських землях. Структуротворча метафора «музею покинутих секретів» покриває всі сюжетно-композиційні ходи, об'єднуючи їх спільним символічним кодом: тут авторка адаптує популярний у літературі прийом пошуку скарбів, переносячи увагу з матеріальних цінностей на моральні.

Справді, в метафорі, яку декларує назва твору, прочитується кілька пластів, кожен з яких зазначений у тексті твору. Це й елементарний рівень, що нагадає про дівчачу забаву із загортанням у землю улюблених прикрас. І естетичний, коли засада «секрету» стає основою для новаторської малярської техніки Влади Матусевич, що й приносить їй славу. Є також рівень символічний, що значить сприйняття людського життя як забутого, занедбаного «секрету», — надто тоді, коли в офіційному дискурсі цинічно або банально фальшують справжні мотиви людської поведінки, — й кому, як не досвідченій журналістці Гощинській, знати всю глибину та силу впливу подібних маніпуляцій.

Оксана Забужко сильна й переконлива пластикою свого письма. Вона не тільки потрапить порушувати загальні проблеми, що хвилюють сучасників, вона вміє снувати рефлексії на різноманітні теми, переважно пов'язані зі світосприйняттям жінки-інтелігента. Знайдемо тут характерні розважання з приводу розірваного зв'язку часів, конфлікту поколінь, примусової совкової асиміляції, несприйняття таланту та своєрідності в суспільстві, недовіри, страху, пропагандистської фальші й пристосуванства, політичної мімікрії, маніпулятивної функції мас-медій, гламурної культури, деморалізації суспільства тощо. Отже, інтелектуальний читач — а саме йому адресовано роман, про що авторка не втомлюється наголошувати під час презентацій, — ковтаючи твір сторінка за сторінкою, пізнає знайомі суспільні та культурні реалії постколоніальної України, що погрузла у своїх нових-старих проблемах, і зазнає почуття солідарності та сатисфакції, вбачаючи в раціях оповідачки близькі власним погляди та позиції. Інша річ, що Оксана Забужко надміру розбудовує цей рефлексивний план, забуваючи про обмежувальні рамки жанру. Вона ніби квапить нанизувати роздуми, спішить виговоритися, висповідатися, — байдуже, з приводу чи при нагоді. Попри факт, що порушена в романі проблематика перегукується загалом з тим, про що пише О. Забужко (есеї та публіцистику). Тобто окремі ескапади цілком можна було б залишити для інших, монографічних жанрів, щоб не обтяжувати ними й без того скомпліковану структуру роману. Тим паче, що читач-інтелектуал, для якого пише наша авторка, добре знає не лише її романи, тож немає жодної потреби висповідуватися йому про все й одразу. Та тут, певно, входить у гру своєрідна інерція авторського стилю, тож важко знайти на те раду.

Можна сприймати роман О. Забужко як своєрідну апологію жінки. Таке враження виникає не тільки від першоплановості жіночих персонажів та виразно зазначеного способу їх презентації. Прикметно, що неідеальні жінки (Владина мати й мати самої Дарини, практикантка Настя, секретарка Юлічка) опиняються на маргінесі оповіді, а зображення таких персонажів переважно зводиться до стереотипів чоловічого світу (жінка-деспот, вамп, покірний раб, захланна негідниця), ілюструючи дзеркальні гендерні проєкції в суспільстві (пригадується Теліжине «якими нас прагнете»). Проте на першому плані незмінно перебувають три виразно ідеологізовані постаті — Гощинської, Матусевич та Довганівни. Це внутрішньо цільні особистості, емансипантки й патріотки, — кожна по-своєму, на своєму місці відстоює ті загальні цінності, які загрожені у світі, і кожна стає перед драматичними дилемами, коли вибивається понад пересічний рівень у соціумі й відчуває студений подих смерті за плечима.

Забужчина візія відтворення пам'яті минулого власне й опирається на культ приватної правди, живої та плінної, протиставленому «музейній», закостенілій і мертвій правді історії. У цьому авторка вдало відтворює типову колізію періоду Незалежності. Її голос сильний і самобутній у відстоюванні права на минуле й пам'яті в жіночому вимірі — емоційної, заангажованої, пристрасної, інтуїтивної.

Без вибору: герой чи час?

Образ часу, а власне концепт століття закладений у самій назві твору Володимира Лиса *Століття Якова* (2010). Автор цікаво обіграв його, передбачивши множинні тлумачення титулу книжки. Невтаємничений читач кладе логічний наголос на першому понятті. Той, хто знайомий зі змістом роману, навпаки, ставить його на друге слово. Але між першим і другим — чималий (причому, доволі густий і заплутаний) простір тексту, який треба подолати, перш ніж зрозумієш двозначність назви та осягнеш запрограмований письменником ефект інтриги. Читачеві очікування епосу «століття» Володимир Лис свідомо переводить в інший, несподіваний реєстр. Однак тим самим він втягує нас у захопливу ретроспекцію минулого сторіччя, цікаву й симпатичну остільки, оскільки вона ані повторює, ані ілюструє абеткових історичних знань. Радше творить іншу, альтернативну версію минулого, оперту на приватному біографічному досвіді одного героя (Якова Меха, столітнього сільського діда з Волині), а також принагідно — і його оточення.

Внутрішня і зовнішня напруга історичного наративу роману забезпечена вже тим, що автор монтує композицію твору з різнопланових сцен. Сучасні епізоди чергуються зі спогадами героя, які переносять його то в давнє, то в недавнє минуле, щоб врешті знову повернути в сьогодення. Опорним часом самореалізації персонажа є період 30—40-х років ХХ століття, причому цілком не випадково. Логічно, що це час соціальної ініціації Якова — кохання, одруження, закладання родини, але також надзвичайних випробувань характеру. Однак це також період найдраматичніших суспільних катаклізмів сторіччя, і Якову доводиться сповна зазнати страхітливих бур і втрат тієї доби. Гідним закінченням символічної хронометрії епохи має стати столітній ювілей героя.

Володимир Лис послідовно користуєся зі свого права до ревізії історичного знання. На відміну від підручкової, що грішить неповнотою, фрагментарністю, а то й замовчаними сторінками чи фактами, він творить приватну історію, ставлячи в її центрі свого героя. Життя Якова не тільки накладається на цілу новітню епоху. Воно висвітлює цю епоху несподівано і творчо, а не загальниково і шаблонно. При цьому письменник акцентує не історичні події чи факти (вони виразно переведені на другий план), а їхні відлуння в долі простих людей. Не дивно, відтак, що автор більше схильний до зображення постійного, ніж змінного й випадкового. Так сприймають світ його сільські персонажі: вони живуть цінностями родини і праці, не вельми ангажуючись в актуальні процеси чи зміни влади. Із цього погляду В. Лис і пов'язує в один вузол конкретне й загальне: колорит часу, який в іншому випадку правив би за основний об'єкт письменника-історика, тут поступається перед понадчасовими цінностями, себто морально-етичними заповідями, звичаєвою мораллю, що визначає долі персонажів, як це було і сто, і триста років тому на селі, у традиційному суспільстві. Мотивація поведінки героїв роману *Століття Якова* визначається традиційними категоріями. Це любов, життя і смерть, вірність, честь.

Погляд письменника на історію загалом відповідає духові нашої переломної доби, яка культивує руйнування однозначного образу минувшини, а також забезпечує просування «малих наративів» та плюральності історичної правди. Історія Якова, що збігається зі сторічним періодом його малої та великої вітчизни, із цього погляду щира й істинна. Принаймні тією мірою, якою ця історія підсумовує досвід життя героя, його родини. Меншою мірою вона репрезентує історію властивого оточення, за яке слугує село Загоряни, що у волинсько-польській глибинці. Ще меншою — всієї країни чи народу. З огляду на це, варто звернути увагу на непоказний патріотизм Якова: він позбавлений пафосу чи котурнів, проте спокійний і розважливий.

Саме цей малий масштаб, приватний вимір історії, зображений у романі *Століття Якова*, робить образ минулого і конкретно-намацальним, і переконливим водночас. Саме він утілює історію у трактуванні Володимира Лиса в живу плоть. Проте також — зокрема, у випадку Якова — надає їй привілею органічної шляхетності, що протистоїть брутальному тискові абстрактних обставин на конкретну людину-індивіда. Не можна не визнати вдалим задумотворчий прийом роману В. Лиса — вибір локусу й фокусу, крізь який спостерігається світ. Авторська настанова — не оповідати історію масштабно, суцільним потоком, а концентруватися на деталі, висвітлювати її в одному промені — вузько, проте яскраво. Тому романний час має не лінійний характер, як у традиційній селянській прозі, а ритмічний, навіть аритмічний, якщо умовно розподіляти його в текстовому просторі твору.

Змальовуючи образ цілої історичної доби (нехай і в приватному її віддзеркаленні), прозаїк вибудовує логічні причиново-наслідкові ланцюжки поміж минулим і сучасністю. При цьому істотною суперечністю, яку він спостерігає, є невиразність і недоокресленість національного характеру українців як окремого народу. Звісно, автор не говорить про це безпосередньо, лишень показує за допомогою промовистих епізодів, що наводять нас на роздуми. Упродовж ХХ століття українці надалі є об'єктом і матеріалом історії. Ким, властиво, є Яків Мех? Його постійне маневрування і бажання понад усе вижити притлумлює в героєві національну ідентичність. Він лояльний щодо будь-якої влади: охоче служить у польському війську, як оstarбайтер працює на нацистську Німеччину, пізніше змушений стати гарматним м'ясом радянської армії. Чудом виживши у війні, відтримує харчами вояків УПА, щоб уже через кілька літ на публічному процесі «засуджувати» їх. Герой ніби стає покірною іграшкою в руках стихійних ураганів історії, а його тактика зводиться до морального імперативу вижити за будь-яку ціну:

Велика війна гримотить над світом. Повзе через кордони, моря і річки, гори й ліси, і ніяка сила — ні Божа, ні людська — не годна її спинити. Серед страшної кривавиці стоїть він, простий, тико й того, що трохи грамотний поліщук

Яків Мех, по-вуличному Цвіркун. Стоїть альбо рухається то в їден бік, то в другий. Його переставляють, мов пішака на якій дошці незбагненної гри чи, гірше того — здмухують, як мураху, що от-от можуть роздушити. Він сам рушає посеред тої смертельної крутаниці, намагаючись вижити і втекти. Втекти й вижити [7, с. 140—141].

Не менш цікаві у світлі національної тенденції інші персонажі. Одруження Якова з польською шляхтянкою Зоєю, попри наданий автором романтичний пафос великого кохання, є промовистим жестом національної асиміляції героя. Правда, відчутно, що історія ця надумана, на відміну від інших колізій твору. За версією В. Лиса, Зося не тільки зреклася свого шляхетства та стала пересічною селянкою, а й вивчила українську, виховуючи своїх дітей у місцевих волинських традиціях. Красиво, звісно, хоча не вельми переконливо. Інший персонаж, син Артем, котрий є чоловічою надією роду Мехів, так само легко асимілюється, коли виїздить до Росії й виховує своїх дітей в іншій культурі. Що вже й казати про контроверсійну постать дівчини-«приблуди», яка символічно проектується на роль найпізнішої дитини Якова Меха: спочатку вона російськомовна Альона, а потім поступово перетворюється під благотворним впливом діда-рятівника в сумирну Оленку.

Словом, напрошується висновок про нестійку, ситуативну національну ідентичність, що визначає поведінку героїв роману *Століття Якова*. Вона нагадує ту невизначену якість, яка, за влучною оцінкою Євгена Маланюка, «тремтить протоплазмою без ядра». Хоча, ніде правди діти, саме така настановна допомагає персонажам В. Лиса вижити, уникнути неминучих конфліктів доби, її невротично складних дилем. Чи принаймні пом'якшити удари долі.

Непрямим доказом того, що процес становлення національної ідентичності триває й донині, є факт, що автор у межах романного сюжету не наважився «усмертити» свого героя. Отже, майже столітній Яків ще не до кінця виконав своє призначення. Відійти він зможе лише тоді, коли лишить земні справи в інших певних руках. Наприкінці твору з'являється добра новина: повертається додому давно сподіваний син Артем, аби доживати віку в рідному селі та господарювати в батьківській хаті. Зрозуміла річ, тут письменник виразно апелює до топосу блудного сина й натякає на вчинок сина як покаяний жест. Утім, надії Якова таки покладаються на інших його дітей та онуків, зокрема названих, як-от врятована наркоманка Оленка або недогріта батьківською увагою лікарка Вікторія, що доглядає хворого столітнього діда.

У фокусі ХХ століття Володимир Лис зображує традиційний національний трикутник: українці — поляки — росіяни. Позиція наших земляків, змушених існувати в бездержавних умовах, явно вразлива, а то й уломна. Українці — автохтони, терплячі й пасивні. Вони здатні повстати в обороні своєї правди, однак тільки в екстремальних умовах — під тиском обставин, відповідаючи на реп-

ресії і тотальне винищення, як це сталося в повоєнній боротьбі УПА. Але більшою мірою надаються до нівеляції та асиміляції. У цьому водночас і ущербність героїв, і їхня феноменальність. Тому оцінюємо їх зі змішаним почуття, адже перше неможливо відділити від другого. Окрім головного персонажа, таку характеристику можемо поширити на Уляну, Артема, Оленку, Ольку, Гандзю. Мабуть, найпереконливіша психологічна мотивація цього роздвоєння зображена в постаті Парасочки, яка дитиною стала мимовільним свідком убивства матері та сестер. Дівчина мучиться комплексом помсти, та не може вийти із зачарованого кола долі, через що хворіє, зламається і рано помирає.

До речі, сюжетні відгалуження окремих персонажів вдало вмонтовані у «століття Якова» й надають постаті головного героя повноти, драматизму і пластичності. Це передусім історії його сільських коханих — Уляни та Гандзі, а також дітей, шлюбних, позашлюбних чи названих. Правда, багатоголосся персонажів у романі видається непропорційним до обсягу тексту, воно надто строкате, що аж губляться численні імена та прізвища. Вже й несила запам'ятати всі третьорядні постаті, та й сам автор, наприкінці роману збираючи всі сюжетні вузлики до купи, не справив вичерпного реєстру Якового родоводу. Може, варто було, як Оксана Забужко в «Музеї покинутих секретів», додати до книжки родове дерево Мехів? Однак довелося б дати раду з іншою морокою: куди вмістити позашлюбних нащадків? Попри легку іронію, яку можемо відчувати до любовних пригод головного героя, з огляду на провідну ідею твору випадає таки «реабілітувати» Якова. Адже на тлі фатальних подій свого часу герой — байдуже, свідомо чи інтуїтивно — дбав про збереження роду. Тому й вийшов переможцем із нелюдського поєдинку зі своєю епохою, тому й дожив до ста літ.

Роман Володимира Лиса виразно виділяється із загального потоку сучасної української літератури. Це твір, у якому майже немає літературності й ходульності. Автор забезпечив його жвавим сюжетом, гострими перипетіями й ненадуманими життєвими пригодами героїв. І тим дав добрий приклад перевтілення, адже герої твору зазвичай не виглядають ні автобіографічними, ні екзотичними проекціями авторського Я.

Принципове питання, яке актуалізує В. Лис, постає перед кожним з нас у відповідальні життєві моменти. Це питання причетності. Якою мірою ми присутні в минушості об'єктивної дійсності? Якою мірою спроможні пізнати смак часу? Яку роль відведено нам у процесі зміни світоглядів, ідеологій, суспільних настроїв та епох, зрештою? Оскільки завжди (хочемо того чи ні) перебуваємо в динамічних часових координатах, у русі, то й відповідь на ці питання залежить щоразу від нашої змінної позиції. Кожен щось істотне повідомляє своєму часові, принаймні в окремі миті свого існування.

Однак неминуче зазнаємо і зворотного впливу. Це тиск часу, котрий зумовлює нашу поведінку і спонукає реалізувати себе саме так, а не інакше, в конк-

ретних життєвих обставинах. У романі В. Лиса набуває гостроти дилема часу й героя. Чи тиск тоталітарної епохи цілком виправдовує пасивність героя? Чи, навпаки, це була вдала тактика як недмінна умова, щоб вижити? «Безгеройний» герой роману в цьому сенсі є постаттю феноменальною.

Інвективи пам'яті

Враження од роману Ліни Костенко *Записки українського самашедшого* (2011) суперечливе. Не без того, щоб такий ефект свідомо заклала сама авторка. Гостра інвектива сучасного українського суспільства, яку створила Ліна Костенко, має на меті — через очевидне епатування публіки — апелювати до сумління і громадянської свідомості земляків. Наскільки ця тактика спрацює — питання дискусійне.

У засновку нашої оцінки варто наголосити на кількох специфічних чинниках, які відкидають тінь на новий твір видатної поетеси. З одного боку, це добровільна заангажованість цієї авторки, яка не цурається амбіцій колективної відповідальності та колективного сумління української спільноти. Така постава очевидна в її попередніх публічних виступах і публікаціях — нечисленних, правда, але достатньо вагомих і резонансних. Розвиваючи цю думку, можна спостерегти, що Ліна Костенко позиціонує себе і як речник покоління шістдесятників, авторитет якого в останні часи помітно підупав, і як представник усього етноцентричного українства, яке повною мірою відчуло тотальну загроженість у добу становлення України — квазіліберальної, а в суті — постсовкової держави, що успадкувала від колишньої колонії найпідліші комплекси самоприниження та самозречення. З другого боку, читач уже сформував стосовно поетеси високий горизонт очікувань, отож і нинішній роман він ставить у ряд текстів програмового характеру, хай навіть чинить це мимоволі й не зовсім коректно стосовно художнього твору, в якому автор користує з нагоди сховатися за множинними масками персонажів.

А з третього боку, в самому романі знайдемо переконливі свідчення на користь того, що авторка свідомо підвищеної читацької уваги і прагне окреслити свій час не тільки панорамно, а й екзистенційно, ідеологічно, вказуючи на його хронічні болячки та спонукаючи до морального оздоровлення суспільства. Про окремі оцінки, які складаються на таку перспективу, будемо говорити далі, а тут лише констатуємо, що формат програмового роману щодо *Записок українського самашедшого* не виглядає надуманим і не скидається на інтерпретаційну спекуляцію: він виправданий співдією кількох чинників, які задають чи то авторську настанову і стилістику, чи то проєктуються на читацькі сподівання.

Часову вісь минуле — сучасне — майбутнє в *Записках...* окреслено досить своєрідно. Нашій сучасності авторка ставить убивчий діагноз. Вона не бачить сили, здатної врятувати від тотального краху, що невблаганно насувається. Ха-

рактерні визначення часу й країни: «топографія аномалій», «собача старість ідей», «планомірна лярвизація країни» та подібне. Словом, Л. Костенко створює виразно апокаліптичний образ сучасності. Це образ виродження, що настає через занедбування традиційних цінностей — нації, мови, родини, держави, культури. Причому виродження людства відбувається на тлі шаленого технічного прогресу: техніка вдосконалюється, людина ж атрофується й занепадає. У цьому авторка виступає солідарно з багатьма провідними інтелектуалами нашої епохи — від Юргена Габермаса до Емануеля Левінаса й Станіслава Лема — бо ж усі вони з тривогою роздумували про шанс майбутнього, який нині щораз більше видається zagrożеним через бездумний розвиток цивілізації та внутрішні її суперечності, що призводять до воєн і катастроф.

Щоб зрозуміти підстави апокаліптичної візії Ліни Костенко, треба розглянути роман в аспекті шкали вартощів, яку він презентує. Навзагал тут помітна біблійна тенденція: спершу відбувається моральна деградація, а вже потім — фізичний занепад світу. Отже, сучасний стан речей — наслідок занепаду цінностей, характерного для новітньої цивілізації. Але не все так просто в романі. На тлі адорації героїчних 60-х чи окремих позитивних оцінок радянської доби вбивчий діагноз пори Незалежності виглядає не завжди логічним і вмотивованим, що й зраджує певну суб'єктивну тенденційність романної хроніки.

У книжці Ліни Костенко зауважуємо два способи ідентифікації за культурною ознакою — вертикальну й горизонтальну. Першу репрезентують альянзи з класичного Гоголя: вони, зокрема, потрібні авторці, щоб вправніше симулювати божевільня героя, містифікуючи читача в душі *Петербурзьких повістей* славного земляка-романтика Гоголя. Маємо численні ситуативні згадки про культурну ідентичність попередніх часів — як еталон для порівняння із сучасною ситуацією. Звернімо увагу на трактування своєрідної місії батька «самашедшого»: він — один з останніх могікан, що перекладає українською твори зарубіжної класики, тобто займається чимось екзотичним і непотрібним, з погляду пересічного обивателя. Батько ще володіє тим таємним кодом культури, який забезпечував ідею старої України і безнадійно втрачається в нові часи. Якщо батько героя — це уособлення високої культури попередніх поколінь, культури інтелігенції, то образ його тещі оприявнює іншу парадигму — народної культури, традиційної етики, що акумулювала досвід вікового тривання українства за давніх часів. В обох випадках маємо справу зі старінням, відчуженістю та смертю персонажів, що символічно проектується і на форми культурної ідентичності, які вони репрезентують. Зрозуміло, що авторка трактує цей процес як шлях незворотних втрат і остаточного упадку. Важливу роль відіграють в романі актуалізовані образи Старого Завіту, що втілюють апокаліптичні пророцтва (утім, кінцесвітні візії стали одним із популярних топосів масової літератури).

Друга, горизонтальна вісь культури дає змогу Ліні Костенко діагностувати актуальний стан речей. Її пізнаємо на перехресті офіційного культурного дис-

курсу, якому протистоїть дискурс приватний, неформальний. З одного боку, це мова медій і масової пропаганди, що вривається у свідомість героїв та деформує її. З іншого, спроби вибудувати альтернативну шкалу вартостей, принципово відмінну від офіційно впроваджуваної. У постаті героя-протагоніста, власне кажучи, обидва ці дискурси фокусуються й перетинаються. Їхнє зіштовхування провокує внутрішню турбулентність образу, а також зумовлює захисну реакцію, якою видається його рефлектування буття та написання нотаток:

Часто перед телевізором сиджу один. Є такий вид самотності — сидіти перед телевізором, не вмикаючи світла. Втупишся в екран і сидиш. А тобі все розказують, показують — де газ, де сказ, де війни, де катастрофи. Часом ловлю себе на думці: а нащо мені вся ця інформація, у мене що, три життя? Те, що діється тепер у світі, — це кошмар, що приснився людству. Потім його назвуть Історією і приплюсують до попередніх кошмарів. Чи не краще дивитися свої власні сни?

Але їх у нас відібрали. Нам нав'язали антилюдську модель життя. Тут, у цій точці планети, де ніколи не було громадянського суспільства, кожен чомусь мусить бути громадянином і ангажуватися в перманентний кошмар [5, с. 54—55].

Відмінність між властивою ідентичністю і штучною, нав'язаною, котурною затирається у щоденному побуті, через що герой змушений постійно робити зусилля над собою, щоб не втратити цієї межі. В тому-то, мабуть, і особливість нашого національного божевілля. Окремо взятий «український самашедший» протистоїть цілій системі владної брехні та облуди, що маскує себе гуманістичним пафосом та холодним об'єктивізмом.

Герой роману виключно самотній у цьому протистоянні, і це його особиста драма. Самотній як національно заангажований інтелігент, як громадянин і як чоловік. Бо живе в добу зневаження інтелігенції, дискримінації громадянських прав і перегляду гендерних ролей. Прийняти зміни, які впроваджуються в суспільстві, він не вмів і не хоче. Лишається шлях аутсайдера, що компенсує свою життєву пасивність писанням приватного щоденника:

Мужчини імперських націй мислять категорією сили.

Мужчини поневолених, але гордих націй мислять категоріями свободи.

А такі, як оце ми, все надіються, що якось воно буде.

Не буде. Люди, які пережили критичну масу принижень (і стерпіли!), не можуть бути повноцінними громадянами. Фактично я теж неповноцінний громадянин, бо я терплю [5, с. 96].

Стилістичний ключ роману тим-то й феноменальний, що він поєднує два незбіжні формати мовлення — офіційний та приватний. У цьому сенсі, безу-

мовно, треба віддати належне майстерності письма, яку виявляє Ліна Костенко. Оповідь зазвичай будується з коротких речень, імітуючи внутрішній монолог героя, з одного боку, та чіткість, карбованість його думки (за фахом «самашедший», як не як, програміст!), з іншого. У тексті трапляється чимало афористичних формулювань, а також гострих, дотепних дефініцій — з ефектом каламбуру чи метонімічного зсуву смислу, що породжує іронічно-сатиричні асоціації. На спеціальну увагу заслуговує техніка письменниці, за допомогою якої вона адаптує офіційний дискурс через призму сприйняття персонажа. Адже ми, читачі, маємо до справи з приватними нотатками «українського самашедшого», в яких і діалоги персонажів, і враження та оцінки дійсності набувають виразно суб'єктивного колориту.

Оповідь роману можна тлумачити як спробу полеміки з мовою пропаганди. Це сильне місце авторського стилю. Письменниця вміє влучно й дошкульно кваліфікувати фальшивий тон пропаганди. Вона потрапить лаконічно й ефектно, нерідко афористично викривати її надсадність та лукавність, звертаючи увагу читача на первісне значення слів чи обігруючи їхню багатозначність, яка стає плиткою, коли переходить у мову масових медій. Ось, скажімо, кілька слоганів-афоризмів такого порядку: «Нашого цвіту по всіх борделях світу» (с. 120), «У нас тепер така свобода, наче сміттєпровід прорвало» (с. 130), «Йдемо по колу, як сумирні конячки в топчаку історії, б'ючи у тій самій ступі ту ж саму олію» (с. 131), «Тепер єдиний критерій — умовні одиниці. Відтак безумовних цінностей нема» (с. 191), «Живемо у відкритому суспільстві, де багато дверей для суспільства закриті наглухо» (с. 248).

Проте в цій стильовій манері є і програшна тактика. Складається враження, ніби потреба контрпропагандистського дискурсу заступає основне завдання роману, а іноді заступає власний стиль письменниці. Нав'язаний ззовні чинник перетворюється на щось, що роз'їдає авторський наратив зсередини, позбавляючи його питомості й оригінальності та прирікаючи на вторинність, провокуючи травестаційно-пародійні прийоми і фігури мовлення. Через те блискучі каламбури, а також прикметні і яскраві ліричні рефлексії, які однозначно ідентифікують авторку роману *Маруся Чурай*, дещо втрачають на свіжості в контексті пародійованого стилю пропаганди. Це окремі гарні деталі, які не здатні змінити загального смутного враження.

Якщо сучасну пору авторка зображує як час божевілля і схибнутості, то в минулому вона схильна бачити еталон нормальності. Це недавня історія чи, властиво, її епізод, пов'язаний з бунтом шістдесятників. У романі він позиціонується як нульовий час, час, від якого починається відлік України. Логіка міркувань Ліни Костенко постулює 60-ті роки як період акції, діяння, боротьби — на відміну від збайдужілого стану нинішніх співгромадян. Особливо різко й безкомпромісно означає цю межу батько героя, який вважає:

... Коли Україна поневолена, змучена, але бореться, то вона є. А коли вона ось така ніби вільна, ніби незалежна, а насправді невизначена, хистка, компромісна, то вона вже не спроможна бути [5, с. 296].

Нічого дивного, що шістдесятництво стає однією з неодмінних тем роману, якщо зважити на те, що саме з ним ототожнює себе авторка. Неминучий у цьому випадку і культ. Дивує натомість його непослідовність і певна невмотивованість. Нагадаємо, що протагоніст твору репрезентує свідомість молодшого покоління, яке зазвичай має претензії до батьків або принаймні здатне сприймати їхню діяльність критично — тією мірою, якою старші створили проблеми, що їх розв'язують молоді. Нічого подібного не виявляє «самашедший». Поколіннева критична переоцінка в його свідомості не відбувається. Нелогічно, що 35-літній молодик репрезентує культ шістдесятників: у його уявленні вони лишаються подвижниками, безвідносно до поведінки в пізніший період, та й у добу Незалежності. Чи ж після бунту 60-х це покоління нічого не мало на сумлінні? Звідки ж тоді з'явилася сучасна державна еліта, якщо не з цієї генерації? Зокрема письменники та гуманітарії, що пішли в політику? Тут дається розпізнати своєрідна вибіркова пам'ять, яка не вельми пасує розважливому інтелектуалові.

Авторка не зважується руйнувати монументальний образ шістдесятництва. Він лишається на сторінках роману красивою легендою, хай і не зовсім переконливою. А от наступне покоління — власне те, до якого належить наш герой — оточене нищівною критикою. Воно — то

щось середнє між бунтом і пиятикою, що прийшло у міжчассі, що тусувалося по кав'ярнях і застряло на пофігізмі, коли потрібен був голос покоління [5, с. 407].

І лише генерація Помаранчевої революції здобуває право на сатисфакцію: дарма що не зовсім зрозуміло, як же вона еволюціонувала від самозаглиблених тінейджерів до свідомих патріотів у всуціль деморалізованій країні. Мабуть, тут також більше суб'єктивна віра, ніж тверезий аналіз ситуації. В оскарженні сучасності письменниця найчастіше акцентує на профанності середнього покоління. Саме воно зображене в романі як втілення занепаду й деморалізації, зокрема в культурі. Можна трактувати ці оцінки як певний ресентимент, як сподіваний порахунок із молодшими колегами, які не вельми поштиво відгукувалися про шістдесятників, а то й про саму Ліну Костенко. Якщо ж дивитися в корінь непорозумінь, то поколінневий розрив, на жаль, — також реальний спадок колоніального мислення, коли внутрішньо розсварене суспільство займається мазохістськими самооскарженнями замість того, щоб оцінити набагато істотніші зовнішні загрози його існуванню.

Роман Ліни Костенко є текстом контроверсійним, що тяжіє більше до публіцистики, ніж до власне романної форми. Письменникові мало назвати аномалії нашого життя, це успішно зробить добрий журналіст. А копнути глибше? А виявити причини та приховані від стороннього погляду мотиви нескінченної низки національних (та й загальнолюдських також) поразок і невдач? А мобілізувати нашу уяву й волю, щоб вийти з їхнього зачарованого кола? Саме цього конструктивного елементу читачеві бракує в романі Ліни Костенко. Тим паче, що йдеться не про пересічну книжку, а роман письменниці загальнонаціонального масштабу, яка здобула високий авторитет своїми попередніми творами.

У трьох аналізованих вище романах тема пам'яті виявляється одним із ключових формантів задуму і композиції. Кожен з письменників по-своєму моделює поєднання індивідуального та загального визначника минулого, кожен витворює власну формулу пам'яті. Спільним для всіх є, однак, виразно засвідчена інтенція до переписування й переріхування історії, в якій, на переконання авторів, бракує чогось дуже істотного або, можливо, найістотнішого — людського виміру, конкретно-індивідуальної людської драми, яку літописці попередньої епохи соцреалізму та анархії просто недобачали. У цьому й полягає трансгресія пам'яті в сучасній українській романістиці. Оптика письменницького погляду змінюється, наближається до малого (приватного, фрагментарного) наративу, втішається множинністю проєкцій людських доль на тлі карколомної української історії. Утім, колоніальний культурний спадок ще досить міцно маркує творчі інтенції сучасних письменників: прямо чи опосередковано вони протиставляють своїх героїв zdegradovanій самості та невиразності колоніальної людини.

Список використаної літератури

1. *Агеева Віра*. Апологія модерну: обрис ХХ віку: статті та есеї. — Київ, 2011.
2. *Гундорова Тамара*. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. — Київ, 2005.
3. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора / пер. з англ. — Київ : Основи, 2003.
4. *Забужко Оксана*. Музей покинутих секретів: роман. — Київ, 2010.
5. *Костенко Ліна*. Записки українського самашедшого. — Київ, 2011.
6. *Липовецький М. Н.* Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики). — Екатеринбург, 1997.
7. *Лис Володимир*. Століття Якова / передм. О. Забужко. — Харків, 2010.
8. *Поліщук Ярослав*. РЕвізії пам'яті. Літературна критика. — Луцьк, 2011.
9. *Hnatiuk Ola*. Pożegnanie z Imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości. — Lublin, 2003.

Albert Nowacki

KUL (Lublin, Polska)
albert.nowacki@kul.lublin.pl

TO ACCUSTOM NEW REALITY. THE DIRECTIONS OF EXPERIMENTS OF CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE

Trying to accustom new reality, contemporary Ukrainian literature is constantly forced to cross boundaries — of stereotypes and national complexes, or to pigeon-hole ideas. It doesn't agree to performing a function of the advocate of the national spirit and rejects the pathos of socialist realism. Being now under the influence of mass culture, it resorts to brutalization and vulgarization of the language to present the reality in a more believable and convincing way. All this combined with its openness to the world, sensitivity to the surrounding reality as well as readiness to continue experiments and cross boundaries proves that the latest literature is on the right track to be considered again a rightful part of not only the European but also world cultural process.

Keywords: Ukrainian literature, stereotypes and national complexes, postmodernism.

OSWOIĆ NOWĄ RZECZYWISTOŚĆ. KIERUNKI POSZUKIWAŃ WSPÓŁCZESNEJ LITERATURY UKRAIŃSKIEJ

Jeśli spojrzelibyśmy na proces kształtowania się szeroko rozumianej współczesnej literatury ukraińskiej z perspektywy matematyka, wtedy, chcąc należycie oddać jego przebieg, nieuchronnie musielibyśmy porównać go do sinusoidy. Mamy bowiem do czynienia z historią licznych wzlotów i upadków, przy czym dodajmy, że winy za wspomniane «upadki» należy upatrywać nie w utworach niskiej jakości, pisanych przez byle jakich pisarzy, lecz raczej w zewnętrznej wobec procesów kulturotwórczych rzeczywistości politycznej, która z samą literaturą niewiele miała wspólnego, lecz w sposób istotny wpływała na jej ostateczny kształt.

Zarysów współczesnej, w tym i najnowszej literatury ukraińskiej należy upatrywać jeszcze na przełomie XIX i XX wieku, kiedy działali tacy pisarze, jak: Lesia Ukrainka, Olha Kobyłańska, Mychajło Kociubyński, Wasyl Stefanyk i wielu innych wybitnych

literatów, którzy do skostniałej nieco rodzimej literatury z zacięciem narodnickim tchnęli europejskiego ducha świeżości. Za nimi podążyli pisarze skupieni wokół «Ukraińskiej Chaty» i «Młodej Muzy», którzy, działając na fali ogólnoeuropejskiego ożywienia umysłowego przełomu wieków, wydatnie przyczynili się do modernizacji tejże literatury. Dzięki wspomnianym twórcom poszukującym nowego kształtu literatury narodowej mógł się dokonać, jak to określiła Agnieszka Matusiak, proces jej reeuropeizacji, który sprawił, że odtąd miała być skierowana nie tylko na «wewnętrzny użytek Rusinów», lecz stać się areną «szerokiej międzynarodowej wymiany kulturalnej» [21, s. 7].

Pisarze, którzy pojawili się na przełomie wieków i zostali przez Iwana Frankę określani mianem «Młodej Ukrainy» [4, s. 15], wnieśli nową jakość do piśmiennictwa ukraińskiego i przygotowali je do przyjęcia zdobyczy literatur europejskich. W ten sposób ukształtowali grunt dla swych następców, którym przyszło żyć i tworzyć w latach dwudziestych ubiegłego stulecia w warunkach ograniczonej wprawdzie do roli republiki ZSRR, ale wyodrębnionej już prawnie państwowości ukraińskiej, który to okres stanowił początek i zarazem koniec nowej ery w dziejach literatury ukraińskiej. Pomimo zawartych przez Sołomiję Pawłyyczko licznych uwag krytycznych, odnośnie do stanowienia literatury ukraińskiej w tym okresie, najczęściej w pełni zasłużonych, badaczka przyznaje jednak, iż był to niewątpliwie czas odświeżenia kultury ukraińskiej [10, s. 170]. Podobnie twierdzi także Stefan Kozak, który zmierza jeszcze dalej, mówiąc, iż okres ten stanowił w rzeczywistości ukraińskie odrodzenie kulturalne [7, s. 584]. Dzięki temu, że już w połowie lat dwudziestych pojawiły się co najmniej trzy koncepcje rozwoju nowej, tym razem socjalistycznej literatury ukraińskiej [23, s. 86], doszło do zaciętych debat pomiędzy zwolennikami różnych opcji, w wyniku których ukraiński proces literacki, m.in. za sprawą takich twórców, jak: Mychajło Semenko, Mykoła Chwyłowy i środowisko WAPLITE, Hryhorij Kossynka, Mykoła Zerow i krąg «neoklasyków», Pawło Tyczyna, Maksym Rylski, wzbogacił się o najnowsze zdobycze awangardy europejskiej.

Tworzący podówczas literaci widzieli się w roli prekursorów nowej, rewolucyjnej kultury i jednocześnie w roli tych, którzy dotychczasowe osiągnięcia narodnickiej kultury ukraińskiej wyrzucają na śmietnik historii. Stawiając pytania o nową formę, pojęcia czy tematykę, występowali przeciwko ustalonym zwyczajom, a ich obsesyjne wręcz pragnienie «współczesnego», «nowoczesnego» pisania dla nowego czytelnika ukraińskiego przyczyniło się do powstania wielu ciekawych eksperymentów literackich na przestrzeni pełnych dziesięciu lat aż do czasu, który, jak się wyraził Myroslaw Szkanidrij, przyniósł upadek wszystkich antytradycyjnych tendencji na rzecz wymuszonego konformizmu lat trzydziestych [18, s. 51]. Ówczesne uwarunkowania polityczne sprawiły, że od tej pory literatura ukraińska nie mogła już dalej kształtować się swobodnie, gdyż — zapewne w obawie, by rozwijający się żywiłowo ukraiński proces literacki nie wymknął się spod kontroli — bolszewicy zdecydowali o dele-

galizacji wszystkich istniejących ugrupowań literackich, by w to miejsce wprowadzić «jedynie słuszną» koncepcję realizmu socjalistycznego w sztuce. Ten ruch okazał się zgubny dla dalszej ewolucji literatury Ukraińców, albowiem w sposób sztuczny przerwał proces krystalizacji nowych kierunków estetycznych na gruncie ukraińskim i na dość długo wytyczył zachowawczy konserwatyzm.

Unifikacja ukraińskiego życia literackiego, niezwykle wyczulona cenzura, jak również centralne sterowanie za pośrednictwem Związku Pisarzy Radzieckich oraz wspomniany już realizm socjalistyczny rozumiany jako «prawdziwe przedstawienie rzeczywistości w jej rozwoju rewolucyjnym» i «odzwierciedlenie współczesnego procesu historycznego w świetle ideałów socjalizmu» [5, s. 58] doprowadziły nie tylko do spowolnienia ukraińskiego procesu literackiego, ale wręcz do atrofii dalszych poszukiwań środków wyrazu artystycznego. Nieustanne naciski administracyjne, nasilające się zwłaszcza pod koniec lat trzydziestych sprawiły, że poziom literatury oraz kultury ukraińskiej uległ znaczącemu obniżeniu, a panująca naówczas atmosfera niepewności i lęku wobec masowych aresztów odbiła się na treści książek, pozorna problematyka których — jak zauważył Marian Jakóbiec — «często stawała się mdła, bezkonfliktowa, wypaczająca prawdę o życiu społecznym» [20, s. 585].

Okres powojenny oraz lata pięćdziesiąte to czas, kiedy w literaturze obowiązywała koncepcja «idealnego bohatera» oraz tzw. teoria bezkonfliktowości i choć już rok po śmierci Stalina wspomniane koncepcje zostały potępione, jednak twórcom ukraińskim nie udało się do końca odrzucić schematyzmu i ilustratywności w twórczości literackiej. Ożywienie życia literackiego na Ukrainie nastąpiło dopiero na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych na fali tzw. chruszczowowskiej odwilży i choć już w połowie lat sześćdziesiątych przejęcie władzy przez Breżniewa wywołało nową falę aresztowań i represji wśród przedstawicieli tamtejszej inteligencji, literatura i kultura ukraińska wzbogaciła się o takie nazwiska, jak: Iwan Switłyčnýj, Lina Kostenko, Iwan Dziuba, Wasyl Symonenko, Jewhen Swerstiuk, Mychajło Horyń, Jurij Illienko czy Serhij Paradzanow.

W latach osiemdziesiątych, po pewnym zastoju w latach siedemdziesiątych, nastąpił kolejny zwrot w historii współczesnej literatury ukraińskiej, gdyż literaturę tzw. nurtu oficjalnego zaczął trawić poważny kryzys, który w głównej mierze spowodowany był daleko posuniętym zinstytucjonalizowaniem oraz koniecznością realizowania wytyczonych przez oficjalne władze funkcji społeczno-dydaktycznych. Jak słusznie zauważył Jarosław Poliszczuk, rezultatem przedłużającego się kryzysu było powstanie swego rodzaju próżni, która oczywiście wymagała wypełnienia [13, s. 383]. Alternatywą dla literatury oficjalnej zostali młodzi pisarze skupieni wokół ugrupowania «Bu-Ba-Bu» (1985): Jurij Andruchowycz, Wiktor Neborak i Ołeksandr Irwaneć, którzy, wykorzystując dogodny moment do wypłynięcia na fali gorbaczowowskiej «głastosti», wnieśli do literatury, jak powiada Bogusław Bakuła, «prawdziwie świeży powiew» [19, s. 105]. Ich programowa postawa nonkonformis-

tyczna zaowocowała wprowadzeniem do ukraińskiego dyskursu literackiego końca lat osiemdziesiątych elementów parodii, wyśmiewania, ironii oraz autoironii, które, jak twierdzi Stefania Andrusiw, były jeszcze bardziej wyraziste niż u ich poprzedników, w tym także modernistów [2, s. 144]. Wytyczoną przez »bubabistów« drogą podążyli członkowie takich grup, jak «Łu-Ho-Sad», «Czerwona Fura», «Nowa Degeneracja», «Propała Hramota», jednakże nie odnieśli oni aż tak spektakularnego sukcesu, jak «bubabiści», a spośród nich Jurij Andruchowycz. Wspomniani twórcy dali społeczeństwu sygnał, że dotychczasowa formuła literatury mocno się zużyła i jednocześnie zapoczątkowali proces przemian estetyczno-mentalnościowych, którego nie dało się już powstrzymać.

Katalizatorem przemian był bez wątpienia fakt odzyskania przez Ukrainę niepodległości w roku 1991 oraz związane z tym całkowite zniesienie cenzury i centralnego sterowania procesem literackim. Stworzyło to okazję do zrehabilitowania tych przedstawicieli inteligencji ukraińskiej, którzy zostali osądzeni, represjonowani, a często i straceni w czasie okupacji sowieckiej na Ukrainie, jak również przywrócenia ukraińskim czytelnikom zakazanych przez bolszewików dzieł literackich. Najbardziej chyba spektakularnym wydarzeniem tamtych lat było odnalezienie i opublikowanie w 1992 roku na łamach czasopisma «Słowo i Czas» pamfletu Mykoły Chwyłowego «Україна чи Малоросія?» («Ukrajina czy Małorosija?», 1926), który od dawna uważany był za zaginiony. Z kolei ukraińscy twórcy młodszego pokolenia niemal natychmiast docenili i skwapliwie wykorzystali ogromne możliwości, jakie stwarzała im nowa rzeczywistość społeczno-polityczna. Jednym z pierwszych owoców wolnej Ukrainy były powieści Andruchowycza: «Рекреації» (1992, wydanie polskie: «Rekreacje», 1994), która ukazała się w 1992 roku w czasopiśmie «Сучасність» oraz rok młodszą «Московіада. Повість жаків» (1993, polskie wydanie: «Moscoviada. Powieść grozy», 2000).

Pierwszy z wymienionych utworów lidera «bubabistów» to historia przygód młodych poetów ukraińskich, którzy udają się do miasta Czortopola, by wraz z napływającymi zewsząd «ukraińskimi patriotami» wziąć udział w odbywającym się tam święcie Zmartwychwstałego Ducha. Dla naszych bohaterów święto staje się jednak znakomitą okazją do alkoholowych ekscesów i udziału w absurdalnych konkursach i maskaradach. Rzeczeni poeci zostali przez Andruchowycza obdzieleni cechami charakteru, które nie licują z uprawianym przez nich szlachetnym zajęciem. Cechuje ich mianowicie nadmierna skłonność do nadużywania napojów wysokokowych czy niespotykana słabość do płci pięknej, ponadto klecą swoje wiersze na kolanie, a następnie wpychają je naiwnym cudzoziemcom. Cała powieść napisana została w stylu karnawałowo-groteskowym, co pozwoliło jej autorowi na przesmiewcze rozprawienie się z konwencją tzw. literatury zaangażowanej i obnażenie stereotypów obecnych w postsowieckiej rzeczywistości ukraińskiej. Tekst wyśmiewał nadużywanie retoryki patriotycznej, sztuczną czystość języka ukraińskiego, jednakże

najważniejszym jego przesłaniem było uświadomienie skonsternowanemu czytelnikowi, że koncepcja artysty jako strażnika moralności i nośnika idei odrodzenia narodowego już dawno uległa zdezawuowaniu.

«Moscoviada» to z kolei dziejąca się w Moskwie historia młodego poety ukraińskiego Otto von F., który udał się tam na studia do Instytutu Literatury im. Gorkiego. Włócząc się po nocnej stolicy niedawnego Imperium, zadając się z klientelą barów i kobietami lekkich obyczajów, bohater obserwuje i przetwarza moskiewską rzeczywistość w swej świadomości obficie zaprawionej alkoholem, który pomaga mu z ironią podchodzić do otaczającej go rzeczywistości. Druga powieść Andruchowycza to próba odmitologizowania «Moskwy», ukazania czytelnikowi jej prawdziwego, tzn. plugawego (moskiewskie bary i tunele metra, złodzieje kieszonkowi, gwałty, zabójstwa) i nieciekawego (moskiewskie środowiska literackie) oblicza z zapędami imperialnymi. Z kolei Ukraina z kart tej powieści wyłania się jako kraj, który nigdy nie był równorzędnym partnerem dla Rosji. Andruchowycz krytykuje swoich rodaków, stwierdzając, że oni sami walnie przyczynili się do takiego stanu rzeczy, gdyż okazali się narodem naiwnym, bezwolnym i słabym, który mimowolnie pomógł w zbudowaniu systemu totalitarnego, dopuszczając się, za Myroslawem Szkandrijem, «prostyucji duchowej i politycznej» [24, s. 265].

Już niedługo po opublikowaniu rzeczonych utworów Jurija Andruchowycza wyszło na jaw, iż publiczność ukraińska nie jest jeszcze gotowa na przyjęcie tego typu tekstów, albowiem reakcją na nie było skrajne oburzenie czytelników. Pisarza oskarżano o nihilizm narodowy, profanację narodowych świętości i deprecjację języka ukraińskiego oraz brak poszanowania dla koryfeusza literatury ukraińskiej w osobie Tarasa Szewczenki. Rozgorzała dyskusja na łamach prasy literackiej, w trakcie której mieszano pisarza z błotem, a wraz z nim i całą tzw. postawangardę. Jednym z aktywnych jej uczestników był znany pisarz ukraiński Jurij Muszketyk, który na łamach gazety «Literaturna Ukrajina» opublikował tekst będący totalną krytyką nowatorstwa w literaturze i postulujący powrót do realizmu. Troszcząc się o stan literatury ukraińskiej, Muszketyk skrytykował «młodzież» literacką za ich nadmierną fascynację nowościami:

«І ще одне турбує вельми в творах багатьох молодих. Та ж таки вседозволеність. Нехтування народної моралі, вікових українських традицій призводить до того, що сторінки романів, оповідань, поем, віршів рясніють бруталними матюками. Для багатьох молодих стало доблестю, нормою матюкатися в творі багатоповерховим матом [...]. Літературне матюкальництво веде до морального розкладу, духовного занепаду» (8, s. 4).

Autor powyższych słów ubolewa nad tym, że współczesna «młodzież» literacka (wciąż nie padają konkretne nazwiska) nie chce «wziąć odpowiedzialności» za tworzenie literatury, która mogłaby kształtować i wychowywać obywateli wolnej Ukrainy.

Fakt ten tłumaczy niedostatecznym przywiązaniem twórców do swego narodu oraz zwykłym brakiem wiedzy i pisarskiej ogłady, wrażliwości społecznej i doświadczenia, stąd też apeluje o «opamiętanie się» i zaniechanie dalszej «szkodliwej działalności» na niwie awangardy:

«Скидайте, скорше скидайте, наші молоді в'їдливі опоненти, куценькі дитячі штаненята бурлеску, й, потусувавшись трохи, — сідайте за робочі столи й працюйте. Сідайте не на кілька хвилин, не на годину... Ви рвійні, гострі, освічені, запальні й це добре. Станьте ще посидючими. Ви справді маєте можливість написати епохальні твори [...]. І ще раз — облиште примітивний епатаж, нікчемне хуліганство. Нудно! Обридло! Ви ж здебільшого вже дядьки й тітки середнього віку! Будьте в авангарді, в авангарді справжньому — суспільного, національного, літературного поступу» (8, s. 4).

Gwoli sprawiedliwości należy jednak przyznać, iż pojawiające się utrzymane w podobnym tonie głosy pisarzy i krytyków starszego pokolenia często przynosiły skutek odwrotny do zamierzonego, albowiem zapewniały zarówno Andruchowyczowi, jak i innym «postępowym» pisarzom ogromną popularność wśród całej rzeszy mniej konserwatywnych czytelników.

Podobne przyjęcie zgotowano Oksanie Zabużko i jej «Badaniom terenowym nad ukraińskim seksem» (2003; tytuł oryginału: «Польові дослідження з українського сексу», 1996). Bohaterka jej powieści — Oksana — wyjeżdża do USA, gdzie będzie gościnnie wygłaszać wykłady na uczelni. Na miejscu doznaje szoku cywilizacyjnego i kulturowego, a zderzenie z amerykańską kulturą beztroskiego konsumpcjonizmu zmienia jej sposób widzenia siebie, swego kraju i swych rodaków. Dopiero będąc w Stanach Zjednoczonych, dostrzega, jak wielkich spustoszeń w ludzkiej mentalności i psychice dokonały lata totalitaryzmu na Ukrainie. Próbuje więc sama dla siebie dokonać analizy społeczeństwa ukraińskiego, obnaża jego wady i słabości, a wszystkie dokonuje poprzez pryzmat relacji w jej własnym związku. Wnioski, do jakich dochodzi, są porażające:

«po kiego diabła było przychodzić na świat jako kobieta (w dodatku na Ukrainie!) — z tą kurewską zależnością, wmontowaną w ciało, jak bomba z opóźnionym zapłonem, z tą niesamodzielnnością, potrzebą przetapiania się na wilgotną, rozciapianą glinę, wtłoczoną w glebę [...]» (25, s. 21).

Również i ta powieść spotkała się z ambiwalentną reakcją ukraińskich środowisk inteligenckich. Część liberalna doceniała autorkę za trafną diagnozę społeczeństwa ukraińskiego, obnażającą jego słabości w postaci rozlicznych kompleksów, z których na czoło wybija się kompleks niedowartościowania, oraz za poruszenie tema-

tyki roli i statusu kobiety ukraińskiej. Konserwatyści natomiast zarzucali Zabuzko zbezczeszczenie tradycyjnego obrazu kobiety funkcjonującego w kulturze ukraińskiej, deprawowanie młodzieży przez niewłaściwe wskazywanie miejsca płci w społeczeństwie, pogwałcenie kanonów moralności narodowej.

Wspomniane powieści Andruchowycza i Zabuzko weszły już do kanonu literackiego nie tylko ukraińskiego, lecz także europejskiego. Największą jednakże zasługą tych autorów było przekroczenie przez nich granicy tkwiącej w mentalności społeczeństwa, które przez kilka dziesięcioleci tkwiło w mrokach komunizmu. Była to ewidentna zachęta dla kolejnych pisarzy i już niebawem na ukraińskim rynku księgarskim zaczęły pokazywać się nowe nazwiska i nowe utwory, które zdecydowanie zerwały z tradycją literacką poprzedniej epoki. Pojawili się więc: Maria Matios, Jewhenija Kononeko, Serhij Żadan, Taras Prochaśko, Sofija Andruchowycz, Switłana Pyrkało, Lubko Deresz, Saszko Uszkałow, Natalka Śniadanko i wielu innych pisarzy, którzy nie wahali się sięgać po nową tematykę i wzorować się na najnowszych zdobywcach literatury światowej.

Jednym z pierwszych problemów, z jakim przyszło zmierzyć się literaturze w wolnej Ukrainie, było zagadnienie seksu i seksualności. Jak powszechnie wiadomo, w literaturze radzieckiej nie tylko seks, ale i sama erotyka były tematem tabu. Nie dziwi więc, że po zniesieniu ograniczeń cenzuralnych ukraińska przestrzeń literacka, która teraz zachłysnęła się wolnością, zaczynała wypełniać się tekstami ociekającymi już nawet nie subtelną erotyką, a po prostu seksem. W tym kontekście warto byłoby przytoczyć wspomniane już powieści Jurija Andruchowycza, a także prozę Jurija Pokalczuka, który postanowił zerwać z wszelkimi konwenansami i ograniczeniami obyczajowymi. Jego książka «Те, що на споді» («То, co na dnie», 1998) to próba zajrzenia na samo dno ludzkiej duszy i podejrzenia ukrytych w niej treści. Autor odczytał tam najbardziej skrywane pragnienia, marzenia i fantazje, które nieubłagane ciągną w stronę seksu. Nieprzyzwyczajony do tego czytelnik ze zgrozą odkrywa, że potrzeby seksualne ujawniają się już we wczesnym wieku młodzieńczym («Бепрен», «Wertep»), że jest możliwe obcowanie płciowe starszych kobiet z nastolatkami, a także że istnieje skrzętnie ukrywana w czasach sowieckich miłość dwojga ludzi tej samej płci («Блакитне сонце», «Błękitne słońce»). Pisarz raczy czytelnika szczegółami anatomicznymi, szczegółowo opisuje stosunek płciowy od strony «technicznej», używając nie tylko leksyki z zakresu medycyny, lecz także wziętej żywcem z sypialni czy podwórka. Motywy seksualne towarzyszą większości skierowanych do młodzieży książek pisanych przez młodsze pokolenie pisarzy. Łatwo je znaleźć u Lubka Deresza [22], Saszki Uszkałowa («БЖД», 2007; «BZD»), Natalki Śniadanko («Колекція пристрастей», 2001; polskie wydanie «Kolekcja namiętności», 2004).

Ciekawym zagadnieniem jest stosunek współczesnych pisarzy do ukraińskiej rzeczywistości u progu XXI wieku. Obserwując przemiany swojego kraju po odzys-

kaniu niepodległości, zauważają, że procesy normalizacyjne zachodzą zbyt wolno i nie zawsze zmierzają we właściwym kierunku. Ukraina widziana oczami bohatera «Anarchy in the UKR» (2005, polskie wydanie: 2007) Serhija Żadana to smutny obraz industrialnego Charkowa z upadającym przemysłem, rozlatującymi się wagonami kolejowymi, gdzie z dworców odpada tynk, a ludzie są apatyczni. Szczególnie przynębiające wrażenie robi fragment, w którym autor porównuje studentów ukraińskich z ich kolegami z Zachodu:

«Przez całą zimę dwa tysiące drugiego roku Uniwersytet Wiedeński strajkował. Czegoś im tam nie dali z ministerstwa oświaty i postępowi studenci komisarze strajkowi wyprowadzili z audytoriów wesołą powstańczą masę. W końcu nie zrozumiałem, o co tam chodziło, zdaje się, o zmniejszenie ulg, o redukcję funduszy na naukę, jakieś kolejne przejawy codziennego faszyzmu, jednym słowem. U nas na tego typu rzeczy nikt nie zwraca uwagi, nasi studenci są leniwi i nastawieni sceptycznie, tamtejsi — ufn i społecznie wjebani. Nie całkiem mogłem uwierzyć, że redukcja funduszy na naukę może zebrać kilkutysięczną demonstrację. [...] Ale okazało się — można. [...] Często o tym myślę, patrząc na Uniwersytet Charkowski. Ilu ich się tam uczy? Jakież dziesięć tysięcy? Co oni tam robią, dlaczego nigdy nie wyjdą na ulice i nie powiedzą, co właściwie myślą o systemie oświaty albo po prostu o systemie, albo po prostu — co myślą» (26, s. 125, 127).

Podobne problemy dostrzega też autorka «Kolekcji namiętności». Opowiadająca o okresie dojrzewania młodej lwowianki z «dobrym galicyjskim wychowaniem» książka to próba analizy struktury przeciętnej ukraińskiej rodziny. Śniadanko przedstawia w niej tradycyjny konflikt pokoleń, w którym rodzice nie rozumieją swojego potomstwa, jednakże tutaj ów konflikt jest spotęgowany dodatkowo faktem, iż starsze pokolenie, które wyrosło jeszcze w poprzedniej epoce, jest zamknięte w sobie, nieufne, podejrzliwe wobec nieznanego, pełne stereotypów i uprzedzeń i kompletnie nie odnajduje się w nowych realiach. Dzieci natomiast są z natury otwarte i chcą korzystać z nowych możliwości oraz dobrodziejstw demokracji. Autorka ironizując, porusza także kwestię stosunków ukraińsko-rosyjskich oraz drażliwy problem języka ukraińskiego jako wyznacznika narodowości ukraińskiej [14, s. 95—97].

Pisząc o współczesnej literaturze ukraińskiej, nie sposób pominąć niezwykle istotnego zagadnienia, jakim jest język, którym została napisana. Po niezwykle ciekawych eksperymentach językowych przedstawicieli awangardy ukraińskiej lat dwudziestych ubiegłego wieku, zwłaszcza próbach Mychajła Semenki, Mykoły Bażana czy Mykoły Chwyłowego, język radzieckiej literatury ukraińskiej cechuje wybitny purytyzm. Wytyczne estetyki realizmu socjalistycznego wymagały, by język literatury był wolny od wulgaryzmów i elementów języka potocznego. W rezultacie nie tylko poezja, ale też powstająca wówczas proza była, jak zauważa Sołomija

Pawłyczko, pisana pięknym i stylistycznie perfekcyjnym językiem, który z powodzeniem nadawał się na materiał leksykograficzny, ale niewiele miał wspólnego z rzeczywistością [9, s. 527]. W tym kontekście nie powinien dziwić szok, jakiego przyzwyczajeni do «oszlifowanego» języka literackiego ukraińscy czytelnicy doznali po ukazaniu się wspomnianych utworów Jurija Andruchowycza.

Współcześni pisarze ukraińscy zupełnie nieźle dopasowali się do epoki postmodernizmu, w której przyszło im tworzyć. Widać to właśnie w warstwie językowej tekstu literackiego, do którego na początku nieśmiało, potem już bez żadnych ograniczeń wkraść się język potoczny, wulgaryzmy oraz żargonizmy. Jak zauważyła Lesia Stawyccka, wykorzystanie języka codziennego czy wulgaryzmów jest w literaturze lat dziewięćdziesiątych i późniejszej uzasadnione, gdyż odzwierciedla on charakter stylu językowego młodego człowieka i to niezależnie od poziomu wykształcenia. Badaczka twierdzi, że masowe zastosowanie wulgaryzmów w literaturze lat dziewięćdziesiątych to forma protestu przeciwko fałszywej, somnambulicznej świadomości społecznej ze wszystkimi jej mitami, tabu i stereotypami, która ukształtowała się na gruncie partyjnego monopolu ideologicznego [16, s. 154].

Najnowsza literatura ukraińska obficie wykorzystuje leksykę nienormatywną, przede wszystkim w celu wystylizowania tekstu na język potoczny. Najczęściej jest ona spotykana w dialogach, aby jak najbardziej wiarygodnie przedstawić język bohatera wraz ze wszystkimi elementami stylu językowego, środowiska, w którym funkcjonuje oraz jego własnej etykiety językowej. «Obecny w poezji i prozie język mówiony — pisze Stawyccka — odzwierciedla realne lub potencjalne formy zurbanizowanej komunikacji, bez których trudno mówić o możliwościach komunikacyjnych języka ukraińskiego, nie wspominając już o pełnieniu przezeń roli języka państwowego» [15, s. 55]. Współczesna beletrystyka skierowana jest najczęściej do młodzieży, więc szukając z nią wspólnego języka, pisarze wkładają w usta swych bohaterów nie tylko wulgaryzmy, lecz także wyrazy zapożyczone z języków obcych, najczęściej z języka rosyjskiego, polskiego (Deresz) czy angielskiego (większość pisarzy).

Na zakończenie raz jeszcze zapytajmy, jaka jest więc współczesna literatura ukraińska i jak daje sobie radę w nowej rzeczywistości? Odpowiedź nie jest prosta. Przede wszystkim zmieniła się funkcja samej literatury. Jak zauważył Jarosław Poliszczuk, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przeżyła ona szok wraz z całym kanonem literatury socrealistycznej, a na przestrzeni następnego dziesięciolecia poszukiwała nowych inspiracji estetycznych [13, s. 285]. Obecnie dość łatwo możemy zaobserwować nową jakość nie tylko w samych tekstach literackich, ale też — co podkreśla badacz — w nowym modelu relacji autora z czytelnikiem. Wcześniej zadaniem pisarza była agitacja i edukacja czytelnika, zachęcenie go do większego wysiłku przy budowie kraju, teraz autor nakłania czytelnika do wglębnienia się w tekst, do zabawy tekstem i — za jego pośrednictwem — gry z samym auto-

rem. Dzięki swobodzie poszukiwań twórczych i większej otwartości społeczeństwa ukraińskiego na kulturę Zachodu młodzi pisarze poszukują nowych środków wyrazu artystycznego i nowych tematów. Pojawiły się zakazane wcześniej seks i erotyka, problem narkomanii, wydarzenia z tragicznej historii narodu ukraińskiego, pojawiła się długo oczekiwana proza kobieca i tzw. literatura genderowa.

Próbując oswoić nową rzeczywistość, współczesna literatura ukraińska jest zmuszona do ciągłego przekraczania granic — stereotypów i kompleksów narodowych, zaszklawienia, nie zgadza się na pełnienie funkcji nosiciela ducha narodu, odrzuca patos socrealizmu. Będąc teraz pod wpływem kultury masowej, ucieka się często do brutalizacji i wulgaryzacji języka, ażeby przedstawić rzeczywistość w sposób bardziej wiarygodny i przekonujący. Jak słusznie zauważył Mykoła Żułyński, nowe pokolenie twórców dokonuje dekolonizacji literatury ukraińskiej przez uwolnienie się od obowiązków narzucanych im przez społeczeństwo i stawianie się w opozycji do wszelkich form władzy [6, s. 639]. To wszystko w połączeniu z otwartością na świat, wrażliwością na otaczającą rzeczywistość oraz gotowością do dalszych poszukiwań i przekraczania granic świadczy, że najnowsza literatura jest na najlepszej drodze do tego, by znów można byłoby uważać ją za pełnoprawną część nie tylko europejskiego, ale i światowego procesu kulturowego.

Bibliografia

1. Андрусів С. Авангардизм і постмодернізм: проблема розрізнення кодів // W kręgu historii i kultury Słowian Wschodnich. Studia dedykowane profesorowi Stefanowi Kozakowi w 70. rocznicę urodzin / red. M. Kawecka, A. Nowacki, L. Puszak. — Lublin, 2008.
2. Андрусів С. Постмодерністські стратегії в сучасній українській прозі // Тека Комісії Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych. — Т. I. — Lublin, 2004.
3. Андрухович Ю. Рекреації : романи. — Київ, 1997.
4. Дзюба І. Літературно-мистецьке життя // Історія української літератури ХХ ст. у двох книгах / ред. В. Дончик. — Т. I. (1910—1930-ті роки). — Київ, 1994.
5. Дзюба І. Художній процес // Історія української літератури ХХ ст. у двох книгах / ред. В. Дончик. — Т. I. (1910—1930-ті роки). — Київ, 1994.
6. Жулинський М. Українська література на межі тисячоліть // іdem, Слово і доля. — Київ, 2006.
7. Козак С. Витоки літературного відродження // Slavia Orientalis. — 1987. — № 3—4.
8. Мушкетик Ю. Колесо. Кілька думок з приводу сучасного українського поставангарду // Літературна Україна. — 1994. — № 44.
9. Павличко С. A catfish for your thoughts: ukrainian literature at the turning point // eadem, Теорія літератури. — Київ, 2002.

10. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. — Київ, 1999.
11. *Павлишин М.* Що перетворюється в «Рекреаціях» Юрія Андруховича? // *idem*, Канон та іконостас. — Київ, 1997.
12. *Покальчук Ю.* Те, що на споді. — Львів, 1998.
13. *Поліщук Я.* Між модернізмом і постмодернізмом: українська література як стратегія культуротворення // *Ukraina. Między językiem a kulturą.* — *Studia Ruthenica Cracoviensia.* — Т. 1. — Kraków, 2003.
14. *Сняданко Н.* Колекція пристрастей. — Харків, 2008.
15. *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонної лексики (на матеріалі сучасної української літератури) // *Слово і час.* — 2000. — № 4.
16. *Ставицька Л.* Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова / ред. Svitlana Jermolenko.* — Opole, 1999.
17. *Ушкалов О.* БЖД. — Київ, 2007.
18. *Шкандриї М.* Український прозовий авангард 20-х // *Слово і час.* — 1993. — № 8.
19. *Bakuła B.* Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50. —90. XX wieku. — Poznań, 1999.
20. *Jakóbiec M.* Literatura ukraińska // *Dzieje literatur europejskich / red. W. Florian.* — Т. 3. — Cz. I. — Warszawa, 1989.
21. *Matusiak A.* W kręgu secesji ukraińskiej. Wybrane problemu poetyki twórczości pisarzy «Młodej Muzy». — Wrocław, 2006.
22. *Nowacki A.* Aspekty cielesności w prozie Lubka Deresza // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich / red. A. Matusiak i in.* — Т. 9. Ciało. — Wrocław, 2011.
23. *Nowacki A.* W poszukiwaniu miejsca Ukrainy na kulturalnej mapie Europy. Ukraińskie dyskusje literackie lat 20. XX wieku // *Studia Europaea Gnesnensia.* — 2010. — № 1—2.
24. *Shkandrij M.* Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. — Montreal-Kingston-London, 2001.
25. *Zabużko O.* Badania terenowe nad ukraińskim seksem / przeł. K. Kotyńska. — Warszawa, 2008.
26. *Żadan S.* Anarchy in the UKR / przeł. M. Petryk. — Wołowiec, 2007.

Ірина Бетко

Університет Вармінсько-Мазурський (Ольштин, Польща)
pss2@op.pl

**OVERCOMING THE LIMITS AND RESTRICTIONS
ON THE LIMITLESS IN THE POSTMODERN
PROJECT OF EXISTENCE
(ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN PROSE AT THE
TURN OF THE CENTURY/MILLENIUM)**

Positive innovations in the Ukrainian postmodern prose occur in an atmosphere of total freedom. It enhances the content works. Discourse of transgression plays an important role in the postmodern project of existence. It implies a violation of various boundaries in the process of understanding by the authors / characters of their human nature and creative personality.

Keywords: Ukrainian postmodern prose, discourse of transgression, identity of writers and their characters.

**ПОДОЛАННЯ МЕЖ ТА ОБМЕЖЕНЬ БЕЗМЕЖНОГО
В ПОСТМОДЕРНОМУ ПРОЕКТІ БУТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ
ПОРУБІЖЖЯ СТОЛІТЬ / ТИСЯЧОЛІТЬ)**

Пафос постмодерного проекту буття (зокрема у вимірах особистої свідомості індивіда) великою мірою озвучується настійною внутрішньою потребою подолання різноманітних меж та обмежень: часо-просторових, соціально-політичних, морально-етичних, психо-символічних, культурно-історичних, трансцендентальних тощо, — які в той чи той спосіб окреслюють параметри людської ідентичності наших сучасників. Подолання меж як проблема екзистенційного вибору є предметом поглибленого художнього аналізу у творах чоловічих українських прозаїків-постмодерністів — Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Юрія Іздрика, Євгенії Кононенко, Наталки Сняданко та ін. У контексті наскрізного дискурсу трансгресії кожен письменник окреслює певні *межові* аспекти буття, в яких відбувається самореалізація персонажів того чи іншого твору.

Іntenцію трансгресивного процесу в українській прозі останніх десятиліть великою мірою визначає ідея реалізації свободи в різних формах — і на різних шаблях людського існування. У передмові до збірки повістей та оповідань

О. Забужко *Сестро, сестро* Вадим Скуратівський, між іншим, зазначив, що існує певна *екзистенційно-світоглядна* домінанта — *енергійно наскрізна риса*, спільна практично для всіх представників українського постмодернізму. Усі вони тією чи тією мірою на свій спосіб виражають настрої першого покоління, «*нареши́ті не втраченого, а здобутого історією*», що є, як зауважує дослідник, «*справді свободне*»: «з'явилася генерація, котра звідала-таки сяку-таку, але все ж інституціолізовану свободу. З повними ознаками цивілізаційної її норми. [...] на одному кінці своєї біографії те покоління від народження підморожене радянським декадансом з усім його понурим температурним спектром. А на другому — та несподівана свобода. Неочікувана, проте жадана» [19, с. 7—8].

Вельми показовим текстом початкового періоду українського постмодернізму, а також промовистою декларацією ніким і нічим не обмеженої свободи, стала 1992 року повість Андруховича *Рекреації* (написана 1990 р.). Це був своєрідний *дебют дебу́тів* — не тільки перший прозовий експеримент вже відомого на той час лідера *бу-ба-бістів*, але й перший взірцевий твір української постмодерної прози, що його *культурний* характер уявнюється на багатьох формально-змістових рівнях. Наприклад, глибоко символічним є те, що, по-перше, *Рекреації* побачили світ у першому числі журналу «Сучасність», який тридцять років друкувався на Заході, а з січня 1992 року, — тобто, менше як через півроку після того, як Україна відновила державну незалежність, — почав виходити в Києві.

По-друге, з типологічного погляду, *Рекреації* в зазначеній публікації так чи так співвіднесено з вельми промовистим державним документом — *Актом проголошення незалежності України*, а також з інтерв'ю першого Президента незалежної держави Леоніда Кравчука, яке в нього взяв головний редактор «Сучасності» Тарас Гунчак (*Першочергові проблеми Президента України*). При цьому той незаперечний факт, що повість Андруховича з обома архіповажними матеріалами «*виразно дисгармоніювала*» на стилістичному рівні, якось відійшов на дальший план. Істотним виявилось щось зовсім інше — власне те, на що свого часу справедливо вказала Соломія Павличко: «Повість-калейдоскоп, повість-карнавал Андруховича висміювала всі можливі сторони українського життя, від патріотичної ейфорії і риторики до захвату з приводу відкриття західної української діаспори, від літературної творчості до себе і свого літературного кола. Цей сміх освіжав і оздоровлював. Критики нового покоління [...] з радістю вітали «Рекреації» як розпізнавальний знак українського постмодернізму» [17, с. 184].

Водночас наскрізна парадигма подолання меж у *Рекреаціях* має швидше риторичний — карнавально-грайливий, — ніж мериторичний характер. Персонажі твору, наче підлітки, що на досить обмежений *рекреаційно-святковий* час вирвалися з-під влади дорослих, виявляють інтенцію до порушення пере-

важно *моральних* кордонів. Павличко пише: «Якщо в житті поетів — героїв повісті — і існує якась мета, то це пошук нового сексуального досвіду, еротичних втіх. При цьому уявлення про ці втіхи (візит до повії є романтичною подією) здається досить інфантильним» [17, с. 184].

Однак кілька поважних трансгресивних аспектів у *Рекреаціях* усе-таки можна знайти. Вони пов'язуються, наприклад, з розпачливо-небезпечними пошуками Грицем Штундерою (Бандерою) затертих слідів минулого, позначеного трагедією його роду та мешанців рідного Сільця. У ході цих пошуків персонаж спочатку dokonує символічної зміни своєї зачіски та вбрання, а потім сміливо порушує не лише часо-просторові / історичні обмеження, а й фактично балансує на міфологічній грані двох паралельних світів — живих і мертвих.

На особливу увагу заслуговує також макабричний жарт Павла Мацапури, головного режисера-постановника свята Воскресаючого Духу, над учасниками цього карнавально-еклектичного *хепенінгу*, що становить кульмінаційний пункт повісті з його не так дотепною, як брутальною імітацією військового перевороту. Генерально він наводить на досить невеселі роздуми морально-етичного плану щодо неприпустимості навіть суто символічного перекрочення кордонів гуманності у сфері міжлюдських стосунків тощо. Екзистенційно-філософський сенс розглядуваної колізії додатково ускладнюється тим фактом, що в ролі *деміурга* цього «божевільного дійства» виступає «талановитий хлопець», якому «багато дано від природи», — сам український «Фелліні, чи то пак» Хічкок [2, с. 85, 82, 27].

На тлі спектаклярно-гучного успіху повісті *Рекреації* (датованої вереснем—жовтнем 1990 р.) порівняно менший резонанс мала *нефантастична повість* Забужко *Інопланетянка* (датована вереснем—жовтнем 1989 р.). Однак є всі підстави власне з цим твором, написаним рівно на рік раніше від *Рекреації*, хоча й опублікованим у тій-таки «Сучасності» на сім місяців пізніше (1992, №8), пов'язувати джерела постмодернізму в українській прозі. Що ж до парадигми подолання екзистенційних меж та обмежень безмежного, треба визнати, що письменниця підходить до неї вкрай поважно, намагаючись по-філософському осмислити різні її аспекти. Дискурс трансгресії так чи так задається вже самим титулом повісті, протагоністка якої, за її власним стосереженням, — «відділена» від своїх ближніх «скляною стіною, [...] — чужинка, диверсантка, підступно вникла в їхній світ, ні, це страшніше — інопланетянка» [12, с. 208, 203].

Причина подібної нещадної самоідентифікації великою мірою зумовлена тим, що нараторка цього дебютного прозового твору Забужко, молода письменниця Рада Д., прагне творити на межі людських можливостей, осягаючи за посередництвом мистецтва слова вищі рівні духовної свідомості. Наділена світобаченням виразно окресленої містичної орієнтації, вона болісно балансувала між непереможним, навіть за ціну життя, прагненням тільки їй одній

властивого творчого самовиразу та шаленим опором художньої матерії: «а хто це чує і бачить, той [...] кам'яним стане» — «по коліна», «по пояс» і, нарешті, «увесь» [12, с. 202, 207, 208]. Так, послуговуючись засобами притчевого мовлення, авторка вказує на іншу грань «скляної стіни», що, як фатальна межа пролягла через душу жінки-митця, відчужуючи її творчість від її буття.

«*Ви — стихія, — [...], — від вас віє свободою*», — в такий спосіб відомий письменник старшого покоління Валентин Степанович окреслив індивідуальну неповторність творчого обдарування Ради Д. Тим часом самій протагоністці достеменно відомо про існування як мінімум двох ступенів свободи. Перший, речником якого виступає власне Валентин Степанович, окреслюється як *геленівський*: він передбачає прагнення митця казати людям «те, що вони хочуть почути». Другий — *кассандрівський* — полягає на неподоланній внутрішній необхідності казати, «який світ є насправді». Відтак свобода творчого самослову Ради Д. парадоксальним чином є не що інше як — «Писання «під диктовку». Слова, що ринуть самі собою, — жодного з них не дасться свавільно змінити. Кожен абзац, опливаючи-осуваючись на папір, відкриває наступний — ніби простуєш незнайомим коридором, не маючи аніякогісінького поняття, куди він тебе виведе, але тішачись легкою, радісною певністю знайденого шляху» [12, с. 190, 198, 196].

Цей «*інший ступінь свободи!*» нараторка прагне реалізувати на те, щоб «*написати роман — лиш один роман, що вмістив би все, досі*» нею «*пережите [...] І потім — ще одну, всього одну невеличку повість про те, як писався цей роман, перед лицем смерті — останній твір! [...] оце був би прорив, де людська нога не ступала*». Однак вищі сили духовного світу застерігають Раду, що писати про це останнє — «*зась*», оскільки тут уже ідеться про недоступний людським істотам «*третій ступінь свободи*» [12, с. 196, 209, 223].

Напрошується припущення, що до цього третього ступеня свободи поривається у своїх творчих пошуках також Артур Пепа, протагоніст роману Андруховича *Дванадцять обручів* (2003). А водночас ці поривання уявляють парадоксальну закономірність: що дерзновенніше творче завдання ставить перед собою персонаж, то глибше він усвідомлює неможливість його виконання. Переживаючи внутрішню екзистенційну кризу, на тридцять сьомому році життя герой виношує задум роману, який «*вичерпає його теперішнє призначення*». Історія

величної подорожі гуцулів у Столицю [...] приваблювала до запаморочення, в ній була можливість міфу й поезії, була напруга споконвічної драми митця і влади, була хронологічна середина століття, що давало змогу перекинути часові мости навсебіч, закрутити в єдиному танці нащадків і предків, убивати

живих і воскресати мертвих, колажувати час, а з ним і простір, перевернути гори й безодні. У ній була можливість наближення до смерті, бо вона й сама страшенно пахла смертю, й Артур Пепа сподівався бути адекватним [3, с. 102, 97].

Та для протагоніста стає щораз очевиднішою фатальна нездійсненність такого грандіозного мистецького задуму, який набагато перевищує не тільки його індивідуально-авторські, а й взагалі людські можливості:

Бо ніхто й ніколи не створив єдиної Книги, котра вмістила б усе — і мову, й овечу вовну, і сім способів приготування сиру, і стрілянину довкола церкви, і першу весільну кров, і зловісні кола ритуальних танців, і техніку лісосплаву [3, с. 100].

Тенденційно гіперболізуючи творчі проблеми протагоніста, уявляючи неусвідомлене трансцендентальне підґрунтя його художніх пошуків, Андрухович, на думку Тамари Гундорової, фактично *«починає говорити про мінус-роман або про межі традиційного роману. Так вимальовується задум роману, який ніколи не буде реалізований, що є окремим модусом існування самого роману»*, оскільки письменник *«усвідомлює, що тотальний роман, який ототожнив би життя з творчістю, стає неможливим у після-постмодерну добу»* [5, с. 91]. З іншого боку, психо-екзистенційна атмосфера цієї доби в парадоксальний спосіб характеризується саме настійним розмиванням меж між життям і творчістю, їх активним взаємопроникненням.

Вельми істотні аспекти проблеми необхідності усвідомлення митцем *«меж дозволеного Богом»* наголошено в романі Забужко *Польові дослідження з українського сексу* (твір написано 1994 р., вперше опубліковано 1995). Так, на протагоністку цілком не випадково справив глибоке враження живопис її коханого Миколи К.:

той його цикл із відьмами: зеленоликі, мовби при місяці, але в розповні дня, бо на вохрі, на золоті, пісенним «вербовим колом», чи радше кривим танцем, розгорнуті, плавко так, полотно за полотном, — простоволосі жінки в дольних білих сорочках, змахи рук, сухий тріск волосся [...] — що вони роблять, чи село од чуми об'орюють? Ні, щось темніше, ризикованіше, і мета неясна — дзюрить, стікаючи в миску, менструальна кров, б'ється півень під пахвою, ні, так далеко я ніколи не забиралася: впритул, бувало, підступалась, але зараз же й бокувала, забоявшись божевілья, що десь там ухало в тьмі по-совиному, а цей хлоп копав там, де й я, і, єдиний з усіх, робив це, [...] — ліпше за мене: глибше, потужніше, та йолки, просто безстрашніше [...] — «Пане Миколо, що тут мається на увазі? [...] Якийсь народний [...] обряд? Повір'я?» Він стримано кивав [...] «А який саме?» — «Про це не можна говорити», — відказував поважно [6, с. 43—44].

Незважаючи на те, що у своїй творчості протагоністка не спробається на такий зухвало високий ступінь творчої відваги / свободи, як Микола К., демонічний потенціал особистості цього чоловіка тяжко дається їй взнаки. До того ж порушення кордонів іде не в зовнішньому, а у внутрішньому напрямі: зло проникає в душу жінки, загрузуючи її ненавистю та розпачем. Текст роману дає всі підстави для висновку, що в певний момент нараторка, у гніві стративши почуття духовного самоконтролю, dokonує, послуговуючись багатим арсеналом свого поетичного обдарування, правдивий чорномагічний акт *кривавого* прокляття.

Дальше усебічне осмислення героїнею *Польових досліджень...* своєї письменницької ідентичності наводить її на скептично-контroversійні думки, що заангажованість у мистецьку творчість, по суті, є диявольською спокусою: *«церковнослов'янищина марно виціляє застережливого сухого перста: “изкуство” — від “изкус”, спокуса, ота сама, в яку молитва просить не ввести»* [6, с. 86], — пор. наступний фрагмент молитви *Отче наш*: *«І не введи нас у випробування, але визволи нас від лукавого»* (Мт. 6: 13). Вона також застановляється над амбівалентним характером самого психо-духовного прагнення *«бути автором»* як такого, адже власне цього аргументу, за Якобом Бьоме, ужив диявол, відповідаючи, *«чому він залишив небеса»* [6, с. 98].

Розважаючи про межі творчих можливостей митця, які небезпечно порушувати, замислюючись *«над питанням авторських прав — над тим, що ми дійсно можемо, а до чого нам зась?»*, протагоністка, з одного боку, доходить висновків, які ставлять під сумнів традиційну ренесансну концепцію автора як деміурга чи генія, підкреслюючи її ілюзорність. Це, однак, не вичерпує її авторської позиції, бо, з другого боку, вона парадоксальним чином проникає в нові сокровенні таємниці буття, а відтак усвідомлює приховані аспекти своєї творчої ідентичності:

Хотіти бути автором — творити — зазіхнути на виключну прерогативу Бога. Бо ніхто з нас насправді не творить [...] Все, що нам дано — як дітям на забавку — то готові порізнені скалочки дійсності, фрагменти, подробиці, кольорові фішки якоїсь великої, неосяжної головоломки, по яких рачкуємо, не підводячи зору, обмацуємо, облизуємо, обнюхуємо собі в кайф, цілком безневинне й приємне заняття, — тільки штука в тому, що фішки часом [...] вдається стулити за невідь-звідки-взятим, нікому-неозброєним-оком-невидним планом, у якому знати пульсацію самостійного, немовби вже й органічного життя. Тоді-то врубається наша авторська (ха-ха!) гординя: днемося, гоношимося і уявляємо себе творцями, — а то просто відслонивсь був нам на шпаринку крайчик первісного генерального плану, того самого, за яким було колиш сотворено світ — з нічого, цільним і прекрасним, і від якого людство [...] відступилося [6, с. 99—100].

І хоча, на думку письменниці, «*допуск до плану за нами ще зберігається, — індивідуальний допуск*» [6, с. 100], — пафос її філософських рефлексій так чи так співзвучний мотиву *підглядання в замкову шпарину буття*, що ним просякнута розпачлива сповідь протагоніста роману Іздрика *Подвійний Леон*. Герой, для якого зухвала *гра без правил / забава в Господа Бога* закінчилася екзистенційною катастрофою, визнає коханій жінці:

я чесно відбув усі ритуали, а обряду ініціації так і не відбулося. І я почав потайки підглядати в замкову шпарину буття. Я знав, що цього робити в жодному разі не вільно, що покарання не уникнути, але іншого виходу в мене не було. І знаєш що? Виявилось, мене таки обшахували. Головна таємниця виявилася простою, як всяка істина — ніяких правил просто не існує, тобто я мав усі шанси бути вільним, але ніколи ним не був. І я програв у цій грі без правил саме тому, що якихось там правил дотримувався. Звичайно, я запанікував, почав гарячково шукати виходу, але всі виходи виявились черговими тупиками, а у відсутності виходу й проявилось покарання за підглядання в замкову шпарину, яка, щоправда, дедалі більше схиляється на горлечко пляшки. І летється з неї в мої нікчемні нутрощі отруєне зілля знання. Блаженні убогі духом; у мно- гім знанні — многія печалі і таке інше [13, с. 34—35].

Загалом у постмодерному проекті буття українських прозаїків не існує чітких кордонів між творчістю і життям. Тому своє авторство персонажі їхніх творів трактують досить широко: не обмежуючи його тільки до *традиційних* уявлень про творчість, вони поширюють це поняття на багато аспектів життя як такого. Виходячи з переконання, що творчість у певному релігійно-філософському сенсі є субститутом життя, *інопланетянка* Рада Д. ставить руба риторичне питання: «*Коли б я володіла мистецтвом жити, то нащо б мені зда- лося писати?*», — відповідаючи на нього доволі контроверсійним визнанням:

свобода зраджувала мене щоразу, коли я поривалася по-графоманському конструювати собі життя за саморуч накиданими сюжетами: мої претензії на авторство поверталися до мене назад, мов зім'яті й перемацані листи, покреслені нахабним червоним розчерком «адресат выбыл» [12, с. 219, 194].

З іншого боку, авторками (і навіть у певному сенсі *сценаристками*) і власних, і чужих доль прагнуть бути героїні багатьох творів Забужко (*Інопланетянка*, *Сестро, сестро*: твір написано 1992 р., вперше опубліковано 2003 р., *Польові дослідження...*, *Казка про калинову сопілку*: твір написано 1999 р., вперше опубліковано 2000 р., *Я, Мілена*: твір написано 1997 р., вперше опубліковано 1998 р., *Дівчатка*: твір написано 1998 р., вперше опубліковано 1999 р.,

Інструктор із тенісу: твір написано 2000 р., вперше опубліковано 2001 р.), Кононенко (*Імітація*: 2001, *Зрада*: 2002, *Без мужика*: твір написано 2003 р., вперше опубліковано 2005 р., — та багато ін.), Сняданко (*Колекція пристрас-тей, або пригоди молодій українки*: 2004). Подібне авторство, однак, часом пов'язується з надзвичайно небезпечною спокусою порушення Божої заповіді «Не вбивай!», висвітлюючи воістину макабричні аспекти характерно постмодерних парадигм смерті суб'єкта / об'єкта художнього твору.

Скажімо, до аналізу психології *авторки злочину* — зрілої жінки-лікарки, яка спочатку ретельно запланувала, а потім холоднокровно поповнила майже *досконале* вбивство, віртуозно маскуючи свій чин під натуральну смерть жертви, вдається Кононенко у романі *Зрада*. Аналогічна ситуація відтворюється і в першому романі письменниці *Імітація* — з тією різницею, що *автором злочину* тут є морально дезорієнтований хлопець-підліток з патологічної родини, котрий *режисерує* смерть своєї ненависної жертви Мар'яни Хрипович як нещасний випадок.

Особливу увагу різним аспектам жіночого *авторства* як убивства, — тобто зухвало чи розпачливого порушення морально-етичних кордонів гуманності, встановлених самим Богом, — присвячує Забужко. Наприклад, у *Казці про калинову сопілку* вона розкриває трагедію сестровбивства в аспекті богоборства, а в оповіданні *Сестро, сестро* в широкому екзистенційному контексті розглядає нетипову для української літератури тему перервання вагітності як материнського *мінус-авторства* — чину, що має наслідки не лише в тілесній, а передусім у духовній сфері людського буття.

Процес творення героїнею *сценарію* власного життя, що в підтексті має трансгресивні інтенції, нерідко започатковується її стихійним протестом проти нав'язуваних вихованням численних обмежень (соціальних та гендерних ролей і стереотипів тощо) іще в підлітковому чи юнацькому, а то й дитячому віці. Так, Олеся Підобідко, протагоністка повісті Сняданко *Колекція пристрас-тей...*, відстоюючи перед батьками суверенність своєї індивідуальності та право на самостійний вибір сценаріїв власної долі, спочатку вдається до різних форм утечі — в компанію ровесників, у свої перші дівочі кохання та *пристра-ті*, а коли трапляється нагода — то й за кордон, до Німеччини, де починає жити на власний рахунок, при чому не тільки в матеріальному, а передусім в екзистенційному сенсі.

Автобіографічна героїня Кононенко також уже в дуже молодому віці не бажала підкорюватись тим законам, за якими живеться у світі *без мужика*, а потім і в чоловічому світі, остаточно на батьківщину своєї душі обираючи сакральний духовний простір літературно-художньої творчості. Суцільним запереченням нівелюючого духу радянської школи, починаючи від зовнішнього вигляду і закінчуючи свободою думок і вчинків, є Ленця, чарівна *отроковиця* з повісті Забужко *Дівчатка*.

Від ювенального протесту проти безпросвітної атмосфери страху, що панувала в родині, починається життєве і творче авторство протагоністки *Польових досліджень...*:

Страх починався рано. Страх передавався у спадок — боятись належало всіх чужих [...], вона завжди казала, що не хотіла б іще раз пережити своє отроцтво, — оті натужні, несвідомі спроби вирватись — із глухо забетонованого, спертого всередині родинного гнізда, за мурами якого їдко клубочився страх, болотяна млака, де іно оступись, видай себе — і шубовснеш у смертну отхлань [...], — вирватись не було куди, скрізь були комсомольські збори, політзаняття й чужа мова [6, с. 103, 104, 105].

Особливо гостру й неоднозначну екзистенційну ситуацію представлено в романі Кононенко *Зрада*. Його протагоністка Вероніка Расвська-Стебелько більшу частину свого недовгого життя відчайдушно намагалась опиратися домінації чоловіків, які не вважали її за самодостатню людину, — спочатку брутального батька, потім деспотичного чоловіка. Обираючи фах театрального режисера, жінка, мабуть, до кінця не розуміла, наскільки символічний — з глибиннопсихологічного погляду — є її вибір: адже, режисеруючи на сцені чужі долі, вона несвідомо прагнула зруйнувати кордони нав'язуваних їй обмежень, а відтак стати авторкою власного життя.

І такий момент вразити-реши настав. Протиставляючись неконтрольованому вибухові агресії з боку чоловіка, Вероніка відходить від нього разом з дочкою-підлітком, стає людиною, в усьому незалежною, осягає творчі успіхи і навіть переживає хвилини справжнього щастя та виняткового взаєморозуміння у зв'язку з новим партнером. І саме в цей момент вона трагічно гине, ставши офірою психопатичних ревнощів матері свого коханого.

Показово, що у промовистому внутрішньому монолозі мати Євгенія Мурченка, лікарка Тетяна Маякіна, зокрема, визнає свої мотиви порушення моральних меж — не просто як *режисерка*, але і як *деміург*, — вдаючись до медико-символічних аналогій:

по-старому жити неможливо. Дитину треба рятувати, дитину засмоктує безнадійна багнюка залежності. І, якщо не працюють консервативні методи лікування, як традиційні, так і нетрадиційні, значить, треба вдаватися до хірургії [15, с. 73].

Максимально можлива реакція розпачу на безвихідну психо-екзистенційну ситуацію, коли не відчувається містичної присутності Бога і здається, що Він не реагує на відчайдушні благання і молитви *de profundis*, передбачає реаліза-

цію в різних формах — від ідеї до чину — самогубчих імпульсів, що уявляють своє символіко-релігійне підґрунтя як демонстративно-розпачливий бунт проти Творця. Момент саме такої інтенсивної безвиході переживає протагоністка *Польових досліджень...* після розриву з художником Миколою К. Однак у кінцевому підсумку вона спробує на екзистенційно більш адекватний порівняно у самогубством різновид авторства, а саме на ретельний психологічний самоаналіз, що супроводжується глибокими роздумами над аналогічними ситуаціями з життя інших творчих особистостей.

У контексті художнього дослідження Забужко самогубство осмислюється як трансгресія у невідповідному чи безперспективному тощо керунку, — тобто як максимальний вияв *авторської* сваволі людини взагалі й митця зокрема. У кульмінаційних філософських рефлексіях роману автодеструктивні імпульси протагоністки письменниці аналізує на широкому психобіографічному тлі аналогічних фактів з новітньої історії світової літератури:

сочимося на полотна, як розчавлені комашки, барвними плямами власної отрути, і давимосся дохлими словами, що тхнуть гнилизною й лікарняною карболкою, і починають з нами коїтись всякі прикрі речі, мелькають клініки й тюрми (це вже як кому пощастить!), і от уже іно й застається, що — скочити з мосту (Пауль Целян), зашморгнути собі горло в сінях чужого дому (Маріна Цветаєва), упхнути голову в газову плиту (Сильвія Плат), зачинитися в гаражі, запустивши на повну потужність вихлопну трубу автомобіля (Енн Секстон), запливти в море якнайдалі (Інґрід Йонкер), перелік триває, *to be continued*, ви що ж, уважаєте, це нормально, так із ними, піїтами й прочими, й повинно бути? Але ж із ними щодалі, то гірше, ніхто вже не доживає до свого Фауста, що ж ви гадаєте, це випадковість, гадаєте — їм просто хисту менше дано?.. Зменшуються їхні шанси — зменшуються шанси кожного з вас [6, с. 102].

Самогубчі імпульси, однак, часами набувають завуальованих форм показної жертвовності. Протагоністка *Польових досліджень...* аналізує трагічну історію літньої пари американських мільйонерів: будучи невиліковно хворими, обоє вирішили позбавити себе життя, попередньо записавши свій величезний маєток «на християнське доброчинство».

З прагматичного погляду цей учинок може видатися логічним: «замість безпотрібно тринькати загарований упродовж життя статок на лікарів [...] ліпше допомогти молодим людям ставати на ноги» [6, с. 98]. Але в трансцендентальній перспективі ця трансгресивна колізія обертається сліпим втручанням духовно загублених осіб у Божий план порятунку і усього людства, і окремих його представників. У зв'язку з цим постає чимало принципових проблем релігійно-філософського порядку: чи можна тих людей поховати «за цер-

ковною огорою, а чи ті, хто вжиткуватиме з їхніх мільйонів, одмолять-таки в Бога їхні душі?» [6, с. 98] тощо.

Забужко цілком безпідставно потерпає «за долю Браунівських мільйонів», позначених тавром людського страждання, але також непогамовної гордині, — «чи справді вони принесуть кому-небудь щасливіший жереб», чи навпаки — інспіруватимуть щораз нові трагедії. У цьому ж релігійно-символічному реєстрі письменника озвучує вчинок пастора Кольбе, який в Освенцимі добровільно пішов на розстріл замість в'язня, що мав двох синів. Ціла історія, однак, не мала щасливого закінчення, бо пізніше врятований чоловік довідався, що його діти загинули під час бомбування: «ах, пасторе Кольбе, Ви вплутались не в своє діло, Ви хотіли стати автором — і порушили правила гри» [6, с. 98].

Застосування українськими прозаїками-постмодерністами трансцендентальних критеріїв до аналізу ситуацій, в яких приймаються неоднозначні у своїх наслідках рішення, пов'язані з проблемою порушення різноманітних меж та обмежень, дає підстави осмислити їх предметно-психологічну конкретику у справді притчевому ключі. Уявлення прихованих імпульсів *тіньового* авторства, духовної сліпоти особистості, що намагається реалізувати себе в різноаспектній *творчій* діяльності, її несвідоме прагнення чинити свою людську, а не Божу волю, — уся ця складна проблематика свідчить про поступове визрівання нового ставлення до людського існування як феномену передусім духовного плану в контексті постмодерного проекту буття.

Список використаної літератури

1. Акт проголошення незалежності України // Сучасність. — 1992. — № 1. — С. 6.
2. Андрухович Ю. Рекреації : повість // Сучасність. — 1992. — №1. — С. 27—85.
3. Андрухович Ю. Дванадцять обручів : роман. — Вид. 2-ге, виправлене та доповнене. — Київ, 2004.
4. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — Москва, 1988.
5. Гундорова Т. Карнавальний постмодерн // Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. — Київ, 2005. — С. 77—95.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : роман. — Київ, 1998.
7. Забужко О. Сестро, сестро // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 23—34.
8. Забужко О. Дівчатка // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 35—68.

9. *Забужко О.* Казка про калинову сопілку // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 69—122.
10. *Забужко О. Я, Мілена* // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 123—154.
11. *Забужко О.* Інструктор із тенісу // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 155—166.
12. *Забужко О.* Інопланетянка // Сестро, сестро : повісті та оповідання / передм. В. Скуратівський. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 167—226.
13. *Іздрік Ю.* Подвійний Леон : Історія хвороби / передм. І. Бондар-Терещенко ; ком. Л. Косович. — Івано-Франківськ, 2000.
14. *Кононенко Є.* Імітація : роман. — Львів, 2001.
15. *Кононенко Є.* Зрада : роман. — Львів, 2002.
16. *Кононенко Є.* Без мужика. *Prosus nostalgos.* — Львів, 2005.
17. *Павличко С.* Виклик стереотипам: нові жіночі голоси в сучасній українській літературі // *Фемінізм* / упоряд. та передм. В. Агеєва. — Київ, 2002. — С. 181—187.
18. Першочергові проблеми президента України : бесіда головного редактора журналу «Сучасність» Тараса Гунчака з Леонідом Кравчуком // *Сучасність.* — 1992. — № 1. — С. 17—19.
19. *Скуратівський В.* Нельотна погода. Замість передмови та замість монографії // *Забужко О.* Сестро, сестро : повісті та оповідання. — Вид. 2-ге. — Київ, 2004. — С. 5—19.
20. *Сняданко Н.* Колекція пристрастей, або Пригоди молодої українки / передм. А. Курков. — Харків, 2006.

Марія Ревакович

Вашингтонський університет (Сіетл, США)
mrewakow@uw.edu

POSTFEMINISM AS TRANSGRESSION. GENDER RELATIONS IN THE WRITINGS OF UKRAINIAN WOMEN AUTHORS OF THE YOUNGER GENERATION

This paper focuses on prose works of three Ukrainian women authors, all born in the early 1980s, and argues that their literary propositions fit the conceptual frames of what is commonly labeled as postfeminism. Irena Karpa, Sofia Andrukhovych and Tania Maliarchuk position themselves as postfeminists in the sense that they do not foreground issues of women's rights and draw on progressive ideas of empowerment and choice as substitutes for political activism. All three authors, each in her own way, do not want to be taken as victims of patriarchal whims and act as if equality has been achieved and there is no need for collective action to defend it. They are not afraid to trespass morality and sexual taboos, or to debunk gender stereotypes. However, I also argue that their postfeminist stand, that is, a belief that all is well in the women's issues department, can be perceived as a wishful thinking on their part, or even as transgression of sorts, because the reality of gender relations in contemporary Ukraine is problematic and lagging.

Keywords: Postfeminism, feminism, gender, transgression, women's writings.

ПОСТФЕМІНІЗМ ЯК ТРАНСГРЕСІЯ: ПИТАННЯ ГЕНДЕРУ У ПИСЬМІ ЖІНОК-АВТОРІВ МОЛОДШОГО ПОКОЛІННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У своїй доповіді зосереджуватимуся на прозі трьох авторок, які народилися в ранніх 80-х роках, вказуючи на певну подібність їхніх літературних пропозицій у сфері гендеру. А саме, гадаю, що те, що розгортається на сторінках їхніх книжок, можна вмістити в концептуальні рамки тенденції, що її на Заході окреслюють як постфемінізм. Цей термін, як, зрештою, і його попередник без префікса — фемінізм, навіює різні реакції та означення, тому відразу хочу зазначити, що по-перше, для мене постфемінізм не рівнозначний з анти-фемінізмом, а по-друге, я не поділяю погляду тих, хто вважає, що фемінізм «помер природною смертю». Я радше визначила б постфемінізм як соціокультурний простір,

у якому жінки (особливо молодшого покоління) сприймають гендерну рівність або як річ уже досягнуту, або як щось, що їм законно належить, і уникають активізму, характерного для руху за права жінок, який пропагував фемінізм другої хвилі: тепер здається їм, уже просто немає такої потреби. На думку Анджелі МекРобі, постфеміністки визнають досягнення фемінізму, але водночас від нього відштовхуються. Позиція МекРобі щодо постфемінізму як підривної сили, на мою думку, занадто негативна, але дослідниця має рацію, коли наголошує, що «one strategy in the disempowering of feminism includes it being historicized and generationalised and thus easily rendered out of date» [11, с. 258] (однією зі стратегій применшення значущості фемінізму є те, що його історизують і розділяють за поколіннями, тобто роблять його неактуальним).

Утім не буду заглиблюватися в теорію, бо важливіше представити тут погляди трьох українських молодих письменниць, а саме Ірени Карпи (нар. 1980), Софії Андрухович (нар. 1982) і Тані Мальярчук (нар. 1983). Саме вони є предметом мого дослідження. Усі три, кожна на свій лад, ставлять себе в осердя постфемінізму через нехіль розглядати питання жіночих прав, через відкинення дискурсу віктимізації і через бажання заступити політичний активізм прогресивними ідеями про вибір та можливості, які неодмінно розгортаються для всіх тих, хто наполегливо шукає. Цікаво спостерегти, що їхні жіночі персонажі, здебільшого незалежні, самовпевнені, сексуально звабливі й такі, для яких секс часто в центрі уваги, одночасно мріють про одруження. Тобто в ніякому разі не готові заперечувати основної соціальної функції, яку відіграє в суспільстві сім'я.

Варто теж наголосити, що всі три письменниці досить послідовно уникають прямої асоціації з фемінізмом. І якщо «феміністка» десь і згадується, то чомусь це висвітлюється в негативному тоні. Наприклад, головна героїня роману Ірени Карпи *Фройд би плакав* (2004), Марла Фріксен, ображається на свого друга, який називає її феміністкою, і додає, що він їй ще за це заплатить. Безперечно, так як це Карпа представляє, ярлик «феміністка» просто не те що не бажаний, але навіть й образливий.

Чим пояснити такий постфеміністичний поворот серед письменниць молодшого покоління? Однією з причин, можливо, є загальна тенденція 90-х років на Заході, де жінки загалом почали підкреслювати важливість вибору як такого, зокрема й вибору цінностей (для деякого неоконсервативних, для деякого неоліберальних), стосунків, кар'єри чи сімейного життя. Звісно, наскільки ця тенденція віддзеркалювала дійсність, тобто як усе це виглядало на практиці — це вже інше питання. Але, безперечно, три авторки, яких я вибрала як приклади постфеміністичного тренду, вміють показувати себе самовпевнено, вдало контролюють свої кар'єри (втім, не відсуваючи сімейного життя на другий план), і, головне, не хочуть, щоб їх сприймали як жертв патріархальних примх. Вони поводяться так, начебто гендерна рівність стала вже дійсністю, тому й

уважають, що не потрібно колективної боротьби, щоб цю рівність захищати. Передусім вони покладаються на свій індивідуалізм. Цілком оправдано було б говорити про поколіннєві відмінності у ставленні до гендеру. Бо жінки-автори 90-х років таки виразно сповідували принципи фемінізму не лише в художніх творах, а й в літературознавстві. Роман Оксани Забужко *Польові дослідження з українського сексу* (1996) та її інтелектуальна біографія Лесі Українки *Notre Dame d'Ukraine* (2007) підкреслюють гендерну нерівність з перспективи «національного фемінізму»¹ та постколоніалізму. Карпа, Андрухович і Малярчук не вважають себе «дочками» Забужко тому, що, на відміну від неї, вони не є прихильниками схем, побудованих на опозиційних силах, тобто з одного боку «ми», а з другого «вони». Це, звісно, не означає, що письменниці не ангажуються в різні актуальні проблеми², але начебто воліють про них не писати у своїх творах.

Постфеміністичний поворот серед молодших авторок можна пояснити ще й тим, що в українському суспільстві фемінізм сприймають загалом негативно. Уникаючи посилань на нього, молоді письменниці можуть у такий спосіб зміцнювати свої позиції. Хоча, гадаю, що річ у дечому іншому. На мій погляд, така тенденція більше віддзеркалює їхнє бажання за всяку ціну уникати таких ідеологій, які розділяють, а не єднують. Вони воліють говорити про жінок і чоловіків з однаковим підходом, неодноразово приймаючи чоловічу точку зору (це помічаємо, наприклад в Андрухович і Малярчук). Іншими словами, вони «децентралізують» жінок або наполягають на тому, що жінка — це передусім людина, а не якийсь окремих випадок.

Щоб ці міркування поставити у відповідний контекст, розгляньмо докладніше твори згаданих письменниць. Почну від Ірени Карпи, не тільки тому, що її письменницький доробок поки що найбільший, але й ще тому, що за віком вона найстарша. Крім того, вона якоюсь мірою перехідна літературна постать, і про це згодом. Карпа — автор семи книжок прози, з них чотири перекладено

¹ Цей термін увела Тетяна Журженко в статті «Feminist (De) Constructions of Nationalism in the Post-Soviet Space» у: *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Contemporary Ukraine* / ed. Marian J. Rubchak (New York and Oxford: Berghahn Books, 2011), 173—191. Журженко стверджує, що фемінізм і націоналізм (обидві ідеології маргіналізовані в пост-советській Україні) взаємно потребують себе. Національний фемінізм, згідно з Журженко, це відновлення націоналістичної ідеології, але з демократичними переконаннями, тобто відкинення авторитаризму й патріархальних принципів [12, с. 175]. Див. також: Alexandra Hrycak and Maria G. Rewakowicz, «Feminism, Intellectuals and the Formation of Micro-Publics in Postcommunist Ukraine,» *Studies in East European Thought* 61:4 (2009): 309—333.

² Наприклад, восени 2010 року Карпа приєдналася до протесту на захист української мови перед будинком Верховної Ради, яка саме обговорювала зміни до закону про мови в Україні, вона різко критикує режим у фейлетонах на веб-сторінці «Української правди», а нещодавно чималого резонансу набула її поява в ток-шоу Савіка Шустера з льодяником у формі голови Януковича.

польською, чеською, болгарською та російською мовами. Вона відома не тільки як письменниця, але ще й як співачка, актриса, режисер, теле-зірка та журналіст. Вона багато подорожує, і її мандри Європою, Індією та південно-східною Азією стають темами її творів, великою мірою автобіографічних. Схильність до автобіографії як засобу, на якому будуються сюжети, ставить її поряд з феміністками-колегами по перу старшого покоління, і це підсилює перехідність її позиції. З другого боку, відрізняє Карпу від цих письменниць способ, яким вона конструює своїх персонажів. Їх ніколи не зображено як жертв. Героїні у Карпи завжди контролюють ситуацію, вони навмисно епатажні, анти-гламурні, сексуально розкуті (часто бісексуальні) і мають романи з кількома нараз партнерами. Здається, що фемінізм тут зайвий, тому що персонажам Карпи начебто нічого не бракує — вони сильні, розумні, дотепні, проворні. Вони підтримують сексуальні стосунки і з чоловіками, і з жінками, але не всерйоз, а без зобов'язань і подружніх присяг. Утім, коли приглянутися ближче, то героїні Карпи бояться серйозного зв'язку, але насправді скрито прагнуть його.

Романи Карпи *Фройд би плакав* (2004) і *Перламутрове порно (Супермаркет самотності)* (2005) — це своєрідні подорожні наративи, у яких вибудовується імідж вивільненої жінки, яка не побоюється переступити звичні моральні домовлення (наприклад, мати роман з одруженим чоловіком), або в якій апетит на секс дорівнює чоловічому, і одношлюбного зв'язку їй просто не вистачає. Карпа підриває гендерні стереотипи, відкидає гламур і відкидає бінарні протиставлення (як ось, наприклад, жінка — чоловік, або феміністка — нефеміністка), а замість них пропонує світ, у якому персонажі виступають або сильними, або слабкими, без огляду на стать.

П'ятий роман Карпи *Bitches Get Everything* (2007) також намагається шокувати. Головний персонаж цього роману, Тріша Торнберг, — молода режисерка, працює над провокативним фільмом, який, однак, не дістає дозволу на прокат. Його можна побачити тільки в андерграунді. Але фільм відзначено премією на кінофестивалі у Венеції, і Тріша Торнберг їде туди отримати нагороду. Проте саме у Венеції в неї стріляє її колишній коханець. Сюжет роману радше невибагливий і справді не віддзеркалює структури оповіді, яка динамічна, переповнена мовними експериментами та лайливими висловами. Тріша, як і сама Карпа, культивує образ жінки-бунтівника, для якої правила та етикет не існують, до того ж втішається багатьма дружніми зв'язками: має багато приятелів — геїв, бісексуалів та гетеросексуалів.

Карпа належить до небагатьох українських літераторів зі статусом своєрідної зірки, чие приватне життя становить матеріал для українських таблоїдів. Наприклад, її одруження з журналістом Антоном Фрідлендом, а згодом і розлучення, як і друге одруження з американським бізнесменом Норманом Гансеном, були подіями, які широко висвітлювалися в інтернеті, на сторінках популярної періодики. Ще більшу увагу присвячено Карпі, коли вона позувала

оголена для журналів *Playboy* та *Penthouse*. Позування голою — це, звісно, не проблема, проте вдале підсилення публічності. Карпа зуміла стати знаменитістю, всі події з її особистого життя відразу ставали новинами, провокували дискусії й коментарі. Не кожен український письменник може похвалитися такою увагою медій. Можна б сказати, що її життя розгортається цілком у постфеміністичному дусі, тобто з розумінням, що жінці належить все — і кар'єра, і сімейне щастя.

На відміну від Карпиних, твори Софії Андрухович не аж так відкрито автобіографічні. Вона дочка відомого письменника, Юрія Андруховича, і дружина відомого поета, Андрія Бондаря. Годі уявити собі більш літературне середовище, ніж те, в якому перебуває ця молода письменниця. В її доробку чотири книжки прози, остання з яких, *Сьомга* (2007), більше схожа на збірку оповідань, ніж на роман у прямому значенні цього жанру, але має підзаголовок: роман. Насправді в Андрухович виявився талант саме до малої прози, до оповідання, а не до розгорнутих традиційних романів. Вона полюбляє вплітати у свої наративи фантастичні елементи, неодноразово черпає з казок, але також часто підсилює все макабричністью.

Два ранні оповідання, *Літо Мілени* (2002) та *Старі люди* (2005)³, — це зображення дійсності, яка навмисно поставлена поза рамки розпізнавального часу. Це особливо стосується *Літа Мілени*, яке має атрибути певної казки, а може навіть й утопії, із звичним щасливим закінченням. Обидва оповідання наголошують на важливості родинних зв'язків, але й одночасно піддають сумніву загальноприйняте розуміння, що саме становить родину. Скажімо, в оповіданні *Старі люди* головний герой Лука має роман із Мартою, зведеною сестрою своєї бабусі. Марті начебто залишилося жити тільки 102 дні в момент, коли Лука зустрічає її знову після довгої перерви. Вона накидає йому свою волю, але робить це в такий спосіб, що врешті він не може собі уявити інакшого життя. Знову ж, в реальному житті типовими є зв'язки, коли чоловіки істотно старші від своїх партнерок, в Андрухович — навпаки, саме жінка старша від свого коханця. Письменниця обдаровує своїх героїнь винятковою силою, але в цьому фіктивному, ідеальному світі насправді чоловік і жінка — рівні й повні розуміння — живуть гармонійно та взаємно себе люблять аж доки смерть розлучить їх.

Роман *Сьомга* рішуче відходить від такої схеми. По-перше, у ньому на центральному місці поставлено жіночу сексуальність, а по-друге, Андрухович виразно намагається тут деідеалізувати взаємини між жінками та чоловіками. Шість розділів цієї книги (або шість окремих оповідань) представляють світ звихнених сподівань, недовіри й безпристрасного сексу. Розповідь відбувається з жіночої точки зору, і, за винятком одного розділу, маємо тут наративи від

³ Обидва вийшли під однією обкладинкою 2008 року у видавництві Лілея-НВ в Івано-Франківську. Назва книжки: *Старі люди*.

першої особи, що додає певної інтимності. За посередництвом наратора авторка пригадає своє дитинство, юність і дорослішання у жінку, і впродовж оповіді вибудовує напругу та саспенс. Поява таємничого підглядача в першому оповіданні дозволяє на певне перетворення: в наступних оповіданнях головна героїня сама стає своєрідним підглядачем, уважно спостерігаючи за своїм тілом та сексуальністю, однак не спроможна відкрити суті жіночності. Останнє оповідання *Сьомга*, «Я хочу пізнати твій внутрішній світ», де бачимо героїню, яку брутально вбив чоловік (можливо, той же підглядач з першого розділу), якоюсь мірою стає метафорою такої неспроможності. Ритуальне вбивство, яким закінчується *Сьомга*, дещо схоже на характері, хоча у творі Андрухович головна героїня не позбавляє себе життя, хіба що погодимося на інтерпретацію, що невідомий чоловік, який вкрадається у помешкання героїні та хоче «загріти руки у її нутрощах», — є просто уявним двійником. Проте якої інтерпретації ми б не дотримувалися, таке закінчення твору підкреслює розбиту ідентичність індивіда, його чи її, у постмодерному суспільстві, без огляду на гендер чи стать.

Тож у який спосіб доробок Андрухович вкладається в постфеміністичну риторику? Дискурсивно або й експліцитно важко дошукатися фемінізму на сторінках її книжок, навіть у подібі чогось негативного чи образливого, як це бачимо в Карпи, хіба що феміністичним уважатимемо її прискіпливе досліджування жіночого тіла. На мій погляд, спосіб зображення головного персонажа не має багато спільного з феміністичним світоглядом. Швидше можна припустити, що у своїй творчості Андрухович використовує прийом, який МекРобі окреслила як «female individualization» (жіночу індивідуалізацію). МекРобі переконана, що «individuals must now choose the kind of life they want to live» [11, с. 261] (кожний сам мусить вибирати, яке життя йому жити), цілком у дусі постфеміністичної думки, що індивід мусить сам керувати своїм успіхом. До того ж вона заявляє, що внаслідок занепаду старих суспільних структур, де гендерні ролі зафіксовані й непорушні, молодим жінкам не залишається нічого іншого, як вибудовувати власний «lifeplan» (життєвий план) і «become more reflexive in regard to every aspect of their life» [11, с. 261] (міркувати над кожним аспектом свого життя). Таке міркування, а навіть, я сказала б, сповідальне міркування, є в романі *Сьомга*.

Накінець декілька слів про Таню Малярчук, наймолодшу й стилістично найрізноманітнішу письменницю серед тут аналізованих. Вона — авторка шести книжок і літераторка, яка отримала багато критичної уваги, попри відносно молодий вік. На відміну від своїх колег по перу, Малярчук дуже оберегає своє приватне життя і не любить ділитися подробицями особистого характеру в своїх інтерв'ю. Її проза віддзеркалює широкий діапазон стилів — від потоку свідомости до сатири та алегорії. Наприклад, її третя книжка *Як я стала святою* (2006) експериментує з елементами сюрреалізму та фантастики, а книжка

Говорити (2007) ностальгійно повертається до дитинства і важких часів коротко після розвалу Союзу в Івано-Франківську. Тут я хотіла б зосередитися головню на творі *Звірослов* (2009), тому що саме в цій книжці найбільше можна спостерегти паралелі з принципами постфемінізму.

Звірослов — це збірка з десяти оповідань, кожне з яких має назву якоїсь тварини. Звичайно, це книжка не про тварин, а про людей. Малярчук посилається на середньовічну традицію енциклопедій про тварин, щоб творити своєрідні алегорії про сучасних їй киян, людей здебільшого маргінальних і самотніх, однаковою мірою жінок і чоловіків. Вона зображує їх у різних ситуаціях, деколи комічних, деколи гротескних або навіть трагічних, проте загалом вимальовується не надто приваблива картина міського ландшафту столичного міста. Іншими словами, *Звірослов* — це книжка про різновиди самотности та способи їхнього подолання. Часами допомагають мрії, часами обставини зіштовхують несподівано двоє самотніх людей і їхня порожнеча розвіюється, але найчастіше від цієї хвороби немає ліків, і протагоністи лишаються наодинці з відчаєм самоти. Цікаво зазначити, що Малярчук підриває звичні уявлення, начебто тільки жінки мріють про своїх принців і страждають самотністю невимовно більше, ніж чоловіки. Письменниця доводить, що ця «хвороба» дошкуляє однаково всім, без огляду на гендер.

Варто навести погляди Малярчук щодо фемінізму. В одному інтерв'ю на запитання про ставлення до фемінізму та жіночого руху за рівність загалом, а ще про те, чи можливо класифікувати твори на «жіночі» та «чоловічі», вона відповіла:

«Усі ці феміністичні балачки, мені здається, застаріли. Немає значення, хто написав книжку — чоловік чи жінка, і про що ця книжка — головне, щоб вона була цікава і нова. Я не феміністка, не ділю людей на чоловіків і жінок, а літературу — на жіночу і чоловічу з якоюсь спеціально літературознавчо-войовничою метою. Просто вони справді різні, ці літератури. Вони про різні способи бачення світу — і це дуже добре. А жіноча емансипація? Господи, та це треба пройти в підлітковому віці і спокійно собі жити».

Три жінки-авторки, про яких тут мова, виразно намагаються відмежувати себе від феміністичної риторики, але, з іншого боку, нема експліцитної відмови від здобутків фемінізму. Можливо, що нехить асоціювати себе з жіночим рухом має своє коріння в перцепції, що фемінізм вже не в моді. Бо, звісно, сумніви в доцільності його постулатів не озвучуються. І саме це, на мою думку, визначає постфемінізм. Тобто сприймання жіночої емансипації як справи вже доведеної та досягнутої, яка не так давно вимагала боротьби з боку жінок. Чи випадає засуджувати Карпу, Андрухович і Малярчук у небажанні асоціювати себе з фемінізмом, оскільки вони самі не відчувають, що їхні права як жінок

у якій-небудь мірі загрожені чи заперечені? Питання складне, і відповідь не може бути однозначною, але саме суть цього питання веде мене до тези, що такий різновид постфемінізму становить своєрідну трансгресію. Якщо подивитись з боку — згадані літераторки начебто справді спромоглися на все: і на письменницьку кар'єру, і на сімейне життя. Але вони — безумовно в привілейованому становищі й не до кінця віддзеркалюють ситуацію, яка склалася в суспільстві загалом. В країні, де жінки у багатьох сферах суспільного життя ще почувуються другорядними або маргіналізованими, відсування емансипаційної боротьби вбік можна сприймати як трансгресію. З іншого боку, немає сумніву, що Карпа, Андрухович і Малярчук своїми творами вказують на певну зміну в поглядах на роль жінки в сучасній Україні. Так чи так, будуть інші письменниці, для яких питання однакової зарплати, незалежно від гендеру, чи питання домашнього насильства, а чи сексуального насильства або зловживання на місці праці тощо стануть важливими темами художнього письма.

Список використаної літератури

1. Андрухович Софія. Старі люди. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008.
2. Андрухович Софія. Сьомга : роман. — Київ : Нора-Друк, 2007.
3. Карпа Ірена. *Bitches Get Everything*. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2007.
4. Карпа Ірена. Супермаркет самотності. Перламутрове порно. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2008.
5. Карпа Ірена. Фройд би плакав. — Харків : Фоліо, 2009.
6. Коцарев Олег. Таня Малярчук : літературою майбутнього стануть малюнки єдиногогорів на скелях. — Режим доступу: <http://ukrlit.blog.net.ua/2007/05/22/tanya-malyarchuk-literaturoyu-majbutnoho-stantut-malyunky-jedynorohiv-naskelyah/> — Назва з екрана.
7. Малярчук Таня. Говорити. — Харків : Фоліо, 2007.
8. Малярчук Таня. Звірослов. — Харків : Фоліо, 2009.
9. Малярчук Таня. Як я стала святою. — Харків : Фоліо, 2008.
10. Hrycak Alexandra and Maria G. Rewakowicz. Feminism, intellectuals and the formation of micro-publics in postcommunist Ukraine // *Studies in East European Thought*. — 2009. — 61:4. — P. 309—333.
11. McRobbie Angela. Post-Feminism and Popular Culture // *Feminist Media Studies*. — 2004. — 4:3. — P. 255—264.
12. Zhurzhenko Tetiana. Feminist (De)Constructions of Nationalism in the Post-Soviet Space // *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Contemporary Ukraine* / ed. Marian J. Rubchak. — New York and Oxford : Berghahn Books, 2011. — P. 173—191.

Олександра Грицак

Reed College (Портланд, США)
hrycak@reed.edu

THE CONTEMPORARY STATE AND FUTURE PROSPECTS OF AN “ALTERNATIVE” WOMEN’S MOVEMENT IN UKRAINE

Gender analysis is used to explore the dynamics of organized women’s activism in Ukraine since the collapse of communism. Conservative political projects today view politics as a masculine activity and public life as a “masculine” domain, while asserting that the family is the only appropriate “feminine” sphere. Nevertheless, women’s activism has created new discourses that encourage women to become active in public life. Typically, women’s activists have remained wary of associations with feminism, interpreting their needs, interests and identities as civic actors primarily through a discourse of motherhood that focuses upon the welfare of children and the family. However, over the last decade, there has arisen a small but growing community of feminist commentators and feminist groups challenging the terms of such public discourse and reinterpreting women’s issues through feminist theoretical frameworks. After analyzing the conditions that gave rise to maternalist civic groups I examine the standpoint of several new groups and communities experimenting with feminist discourse and gender studies approaches, including the new women’s protest group, FEMEN.

Keywords: gender, feminism, women’s movement, FEMEN.

ОГЛЯД ГЕНДЕРНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ЖІНОЧОГО РУХУ

Вступ

На теренах Східно-Центральної Європи існує безліч свідчень серйозної гендерної нерівності. Найбільш очевидним із них є розрив у заробітних платах, тобто співвідношення між середніми зарплатами чоловіків і жінок. Жінки заробляють приблизно на третину менше ніж чоловіки унаслідок того, що вони працюють у секторах економіки з нижчою зарплатою, а їхні перспективи

кар'єрного зростання значно обмеженіші [3; 4; 15]. Після падіння комунізму на жінок негативно впливало скорочення державної підтримки на догляд за дітьми і нові різновиди комерційної секс-індустрії, які сприяли поширенню проституції, порнографії та інших практик, які експлуатують жінок. Однак ці негативні тенденції, зазвичай, не вважаються політичними проблемами, які варто розв'язувати завдяки жіночому активізму. Їх розглядають радше як «проблеми перехідного періоду», тобто тимчасові явища, спричинені невдалим економічним і політичним розвитком або економічною кризою. Логічний висновок, що випливає з такого трактування подій, у тому, що ці соціальні проблеми зникнуть, тільки-но нормалізується ситуація в країні, тобто буде подолано всі пережитки комуністичного та докомуністичного періодів і відбудеться успішний перехід до ринкової економіки і консолідованої ліберальної демократії. Проте на практиці існують значні відмінності в тому, як на гендерні проблеми впливають різні шляхи розвитку посткомуністичних країн. Зокрема гендерна нерівність є невід'ємною ознакою навіть тих країн, де принципи вільного ринку і ліберальної демократії вже втілилися в життя. Розвинуті індустріальні країни так само не можуть позбутися гендерної нерівності на ринку праці, комерційної експлуатації жіночої сексуальності (не кажучи вже про сексуальні домагання), насильства на гендерному ґрунті та загроз репродуктивним правам жінок. Відповідно, гендерні проблеми не зникають самі собою внаслідок успішного економічного і політичного розвитку. Натомість їх розв'язання потребує організованого жіночого активізму і налагодження механізмів тиску на державу з приводу розроблення належного законодавства і соціальних програм з боку правозахисних жіночих груп.

Нижче я проаналізую суперечливу динаміку жіночого активізму в контексті України. Організовані вияви жіночого активізму, за деякими винятками, відігравали дуже незначну роль у розвитку публічного дискурсу проблем, з якими стикаються жінки. І все ж я продемонструю, що активісти жіночого руху мають за своєю спиною серйозні досягнення. У цьому я спираюся на свої соціологічні дослідження жіночого активізму у Львові, Києві та Харкові — трьох українських містах, які дали життя помітно відмінним різновидам жіночого активізму. У своїх попередніх працях я пояснювала маргінальний характер жіночого активізму, звертаючи увагу на *дискурсивний розрив* між неотрадиційними дискурсами, поширеними в українському публічному житті, і «західними» дискурсами розширення прав і можливостей жінок, притаманними західним донорам і керівникам міжнародних організацій, що фінансують жіночий активізм у Східно-Центральній Європі [6; 7; 8]. Активісти українського жіночого руху зазвичай отримують підтримку на місцях, апелюючи до дискурсу патріотичного материнства, який має коріння в ранніх культурних традиціях і водночас

був підсилений радянською політичною системою, а за часів незалежності — містичним культом *Берегині*, яка охороняє домівку і націю. У той час як публічний дискурс, що домінує в Україні, звеличує жінок як матерів, західні донори та міжнародні організації користуються зовсім іншими термінами на позначення проблем жінок, які багато в чому визначені феміністськими теоріями, і сприймають традиційні гендерні ролі радше як перепону на шляху залучення жінок до суспільної активності.

Крім того, ця стаття спирається на мої попередні дослідження дискурсивного розриву та напрацювання дослідників соціальних рухів, що вказували на труднощі, які мали подолати маргіналізовані актори, щоб одержати важелі впливу на можновладців. Головний теоретичний висновок, зроблений у соціологічних дослідженнях соціальних рухів, у тому, що зростання соціального невдоволення чи грандіозні соціальні перетворення, які загострюють нерівності, не сприяють спонтанній мобілізації людей. Натомість, людей потрібно «мобілізувати»: активісти повинні навчитися, як плекати і підтримувати протест через залучення прихильників до різноманітних форм колективної дії, які згодом переростають у протест. Активістам найлегше мобілізувати людей на протест та інші форми організованих соціальних рухів за таких умов:

- 1) якщо активісти скеровують невдоволення в таке річище, яке б привернуло увагу людей і переконало б їх водночас у потрібності та успіхові протесту;
- 2) якщо зміни в структурі політичних можливостей сприяють тому, що активісти та їхні прихильники починають відповідно реагувати на невдоволення;
- 3) якщо традиції соціального залучення спрощують процес мобілізації людей до участі в колективній дії;
- 4) якщо є ресурси (матеріальні й організаційні), які сприяють мобілізації, зокрема, якщо потенційні прихильники вже організовані в групи, які легко рекрутувати [10; 14].

В Україні та інших посткомуністичних країнах мобілізація не лише жінок, а й населення загалом, ускладнена низкою чинників. Усі країни Східно-Центральної Європи мають спільний досвід державних репресій проти активістів і страждають від економічних корекцій та структурних змін, які призвели до появи великих зсувів і значних соціальних втрат. Зрозуміло, що такий контекст не створює сприятливих умов для участі людей у ризикованих соціальних рухах. Відповідно процеси мобілізації жінок у посткомуністичних країнах мають стати предметом уваги не лише дослідників гендерних відносин, а й — ширше — усіх, хто намагається зрозуміти динаміку залучення громадян до політичних систем, в яких тривалі патерни державних репресій заважають спробам привести до влади лідерів, спираючись на підтримку народу. Дослідники нових демократій, що виникали протягом останніх десятиліть, наголошу-

вали на важливості сильного, активного громадянського суспільства для консолідації демократичного режиму. І теоретики, і практики сходяться на думці, що несконсолідовані демократії посткомуністичного регіону страждають від нестачі або руйнування традицій незалежного громадянського суспільства [5]. Хоч на виявленні чинників, які заважають активному суспільному залученню громадян у Східній Європі, було зосереджено чимало уваги, все ж проблематика нових форм соціального активізму та протесту ще малодосліджена.

Спираючись на вказані теоретичні та емпіричні засади, я ставлю запитання: за яких умов ми можемо очікувати виникнення в Україні «альтернативного» жіночого руху — такого, який би зміг упорядкувати політичну активність жінок не лише на ґрунті боротьби за сімейний добробут, а й на інших умовах, які впливають на жінок поза межами їхніх сімейних ролей?

Громадянська залученість жінок

Нинішню публічну невидимість жіночого активізму в Україні не варто сприймати як свідчення того, що жінки залучені до політики менше, ніж чоловіки. Навпаки, результати соціологічних опитувань вказують на те, що сьогодні жінки значно більше залучені в різноманітні громадські організації, які, на переконання теоретиків демократизації, таких як Роберт Патнем, є підвалинами громадянського суспільства [12; 13].

Громадянське суспільство в Україні сильно структуровано за гендерною ознакою, однак зовсім не так, як нам можуть підказувати наші гендерні стереотипи. Жінки переважно більше залучені до суспільної активності. Згідно з даними соціологічного дослідження, проведеного 2006 року в рамках проекту «World Values Survey», в Україні саме жінки більше залучені до діяльності церковних і релігійних організацій (їх членами є 18,8% жінок і 14,6% чоловіків), благодійних і гуманітарних організацій (6,1% жінок і 3,4% чоловіків), культурних, мистецьких і освітніх організацій (9,9 і 5,2% відповідно), а також екологічних організацій (4,6 і 3,4% відповідно). Чоловіки переважають у відсотковому показнику лише в одній категорії громадських організацій — спортивних і рекреаційних (7,9% жінок проти 13,3% чоловіків) [16].

Однак гендер — не єдиний чинник, який визначає загальні тенденції громадської залученості населення. Очевидними є різкі відмінності в соціальній активності жителів різних регіонів країни, які мали різні традиції соціальної мобілізації. Жінки значно більше залучені до різноманітних форм громадської активності в Західній Україні, де цьому сприяють давні традиції соціального залучення населення. Попри те, що в гендерних термінах цей регіон вважають традиціоналістським, значна частка жінок, які його населяють, долучена до густої горизонтальної мережі соціальних відносин, які виходять далеко за межі

сім'ї. Понад 40% жінок, що мешкають у Західній Україні, є вірянами церков чи належать до релігійних організацій, близько 20% є членами культурних, мистецьких та освітніх організацій, майже 15% — благодійних і гуманітарних організацій, понад 10% — екологічних організацій.

В інших регіонах країни частка жінок, які є членами громадських організацій, значно нижча. Вони також менше залучені до діяльності цілих категорій громадських організацій. У Центральній Україні жінки беруть участь у діяльності благодійних, екологічних, мистецьких і культурних організацій, проте значно менше, ніж загалом по Україні. А у Східній і Південній Україні жінки здебільшого ізольовані від публічного життя. Вони також належать до церковних парафій і релігійних організацій (хоч і в меншому відсотковому показнику), однак дуже рідко є членами будь-яких інших громадських організацій. Серед жінок, які мешкають у Східній Україні, ходять до церкви чи належать до релігійних організацій близько 10%, а серед інших категорій громадських організацій помітною є лише їхня участь у діяльності культурних і мистецьких організацій, членами яких є близько 5% жінок. Своєю чергою, у Південній Україні вірянами церков є майже 20% жінок і трохи менше ніж 5% належать до культурних організацій. Тамтешні жінки дуже рідко приєднуються до благодійних, гуманітарних чи екологічних організацій. І справді, у цих двох регіонах громадська активність не надто поширена, а громадянське суспільство існує окремо від більшості населення.

Діяльність жіночих організацій

Починаючи з 1988-ого року, десятки тисяч жінок вступили до лав нових громадських організацій. Вперше жінки стали активними учасниками публічних кампаній на місцях 1988 року у відповідь на появу місцевих «неформалів» — автономних молодіжних культурних і соціальних груп, що виникали навколо університетів і письменницьких спілок внаслідок впровадження політики гласності, переважно на заході України та в Києві. Виникнення Народного Руху, який став організаційним осередком руху за незалежність, сприяло мобілізації місцевих активістів жіночого руху навколо спільної націєтворчої місії і привело до виникнення всеукраїнських об'єднань, таких як Організація солдатських матерів України, Союз українок, Жіноча громада, центральний провід яких були розташовані в Києві, однак більшість прихильників яких мешкала в Західній Україні [6; 7].

Протягом 1990-х років зародилася нова хвиля жіночого активізму, яка збільшила чисельність і диверсифікувала напрями діяльності жіночих організацій та поширила їх мобілізаційний потенціал на решту України [8]. В Україні 1997 року було зареєстровано близько 600 жіночих організацій і груп, 2001 р. — понад

1200 [2]¹. Ці нові утворення дуже різнилися за своїми цілями і завданнями, однак переважно всі вони мобілізували жінок як матерів-активісток. Деякі з них мали культурні та політичні цілі, пов'язані з національним рухом за незалежність. Інші об'єднували жінок, які мали метою поліпшити умови життя. До них належали організації, що переймалися забрудненням довкілля (напр., «Мама-86») і допомагали вразливим категоріям жінок, зокрема поважного віку («За виживання»), з обмеженими можливостями («Любомира») і жертвам торгівлі людьми («Ла Страда-Україна»).

У 1990-х роках можновладці також почали створювати жіночі організації, однак використовували їх як канали розподілу адміністративного ресурсу та інструментів виборчих кампаній. Номенклатура — колишня партійна еліта — намагалася реагувати на виклики нових громадських рухів шляхом зміни прапорів, зберігаючи стару партійну структуру під новими вивісками [9]. Офіційна радянська жіноча федерація, Рада жінок, зокрема, змінила свою назву на Спільку жінок України. Хоч її керівництво і називало цю спільку неурядовою організацією, вона зберегла своє привілейоване становище в межах владної вертикалі. Подібно можновладці почали утворювати жіночі крила політичних партій, такі як Спілька жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України» (яка була союзником комуністичної і соціалістичної партій), Всеукраїнське об'єднання «Дія» (жіноче крило Народно-демократичної партії), «Жінки за майбутнє» (жіноча політична партія, яку підтримував тодішній президент Кучма і якою керувала його дружина та її найближчі друзі).

Спочатку жіночий активізм 1990-х років і в автономних, і в партійних формах зосереджував свою увагу переважно на завданнях добробуту дітей і сімей, сприймаючи жіночий рух просто як інший вияв традиційних гендерних ролей [7; 8; 11]. Однак наприкінці 1990-х років західні фонди та проекти, які вони реалізовували, сприяли зміні акцентів у діяльності жіночих організацій у напрямі більш феміністського підходу [8]. Варто зазначити, що такий зсув часто мав тимчасовий характер і був результатом стимулів, які надавали західні донори. Свідченням цього, наприклад, є діяльність Центру «Розрада» — реабілітаційного центру, який був заснований у Києві 1994 року, щоб консультувати і допомагати дорослим і дітям, враженим аварією на Чорнобильській атомній електростанції, а згодом розширив свою діяльність, ставши центром допомоги жінкам і дітям, які постраждали від насильства. Сьогодні він має власну «гарячу лінію» для тих, хто став жертвою домашнього насильства, завдяки якій його співробітники і професійні психологи організують індивідуальні й колективні сеанси терапії. Утім ця організація деякий час також працювала над

¹ Кількість жіночих організацій зросла з 575 (1997 р.) до 992 (2000 р.). Див.: Жіночі організації України: довідник / упоряд. О. І. Сидоренко [та ін.]. — К. : Центр інновацій та розвитку, 2001.

поліпшенням економічних і політичних прав жінок. Зокрема у 2000 і 2001 року «Розрада» отримала гранти від західних фондів на розроблення програми посилення політичного впливу жінок. На ці кошти «Розрада» опублікувала брошури для жінок-кандидатів, де були поради щодо успішного ведення виборчої кампанії, та організувала семінари з підготовки жінок-виборців до критичного оцінювання кандидатів з гендерних позицій. Однак після того, як кошти вичерпалися, а західні донори зацікавилися іншими проблемами, ця організація була змушена припинити свою діяльність у царині політичних прав жінок і сьогодні зосереджує свою увагу переважно на допомозі сім'ям.

Зародження феміністського активізму і гендерних студій

У другій половині 1990-х років підтримка західних урядів, приватних фондів (напр., Фонду Сороса) і Програм розвитку ООН сприяла виникненню другої хвилі жіночих організацій в Україні. У відповідь на фінансову підтримку західних фондів, українські науковці почали експериментувати із запозиченими з теорії фемінізму концептами [9]. Спочатку вони працювали неформально, здебільшого малими групами чи «тусовками», які переважно існували незалежно одна від одної на периферії університетів й академічних установ. Місцеві феміністські групи почали отримувати гранти на переклади праць іноземних авторів (напр., «Другої статі» Сімони де Бовуар), публікацію монографій і підручників, розроблення навчальних планів, проведення семінарів, конференцій і літніх шкіл, а також відкриття центрів гендерних і жіночих студій.

До того ж, донори почали працювати над розв'язанням нових чутливих проблем, які раніше перебували поза увагою місцевих активістів жіночого руху: запобігання насильству проти жінок, зокрема насильству в сім'ї, торгівлі жінками. За радянської епохи насильство проти жінок не вважалося політичною проблемою (і не є такою для більшості сучасних політиків). Внаслідок тиску західних донорів і міжнародних організацій, було прийнято нові законодавчі акти, спрямовані на боротьбу з насильством у сім'ї і торгівлею жінками, а українська держава зобов'язалась побудувати притулки, створити «гарячі лінії» і відкрити центри допомоги жінкам.

І діяльність нових центрів гендерних студій, і жіночий активізм, спрямований на реалізацію проектів боротьби з торгівлею жінками, привернули увагу невеликих груп, яких я називаю *мікронубликами* (*micro-publics*), щоб відрізнити їх від широкої публіки [9]. Більшість жінок, які беруть активну участь у громадському житті в інших іпостасях, зазвичай не знають про існування таких мікронублик. Іронія в тому, що проблема насильства проти жінок для широкого кола активістів жіночого руху справжня екзотика, навіть попри те, що організований жіночий активізм сприяв прийняттю законодавства, спрямованого проти

домашнього насильства, відкриттю центрів допомоги та притулків для жертв насильства.

Така відірваність від ширших кіл активістів жіночого руху і громадськості загалом частково є виною західних донорів. Незадоволені матеріалістською ідеологією багатьох жіночих груп (які, на їхню думку, були здебільшого побудовані на патріархальних принципах), західні донори, зазвичай, підтримували нові організації, що утворювалися якраз заради реалізації кампаній і проектів, які вони ж і пропонували, лишаючи поза своєю увагою вже ті жіночі групи, які мали широку базу підтримки. Наприклад, у Львові донори надали свою підтримку не Союзові українок, а західноукраїнському центрові «Жіночі перспективи» — організації, яку 1998 року створила менеджер фінансованого на західні гроші бізнес-інкубатора (тобто навіть не активістка жіночого руху, — оскільки були впевнені, що вона добре розуміє вимоги міжнародних проектів боротьби з торгівлею жінками. Подібною була й історія жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», який протидіє торгівлі людьми: його було засновано в Києві 1998 року як український офіс європейської мережі «La Strada International», що базується в Нідерландах. Замість того, щоб співпрацювати з жіночими організаціями, створеними на базі Руху, «La Strada» найняла феміністку з міста Харкова, яке було ізольоване від мережі активістів жіночого руху в Києві.

Нові протестні групи: «FEMEN» і питання національного фемінізму

Нещодавно увагу мас-медій в Україні та за кордоном привернула новостворена група із захисту прав жінок — «FEMEN». Своєю діяльністю «FEMEN» намагається актуалізувати проблеми секс-туризму, проституції і — ширше — порушення прав жінок. В Україні існує низка жіночих організацій і теоретиків гендерних студій, які займаються цією проблематикою чи то через здійснення впливу на владу, чи через надання допомоги, чи дослідження цих питань на науковому рівні. «FEMEN» стала відомою передусім тому, що вона відкидає традиційні методи роботи на користь вуличних протестів топлес та інших сексуально провокаційних заходів, мета яких спричинити сильну реакцію в широкій публіки.

Організацію «FEMEN» заснувала 2008 року Ганна Гуцол. Уродженка західноукраїнського міста Хмельницький із театральною освітою, Гуцол спочатку експериментувала з жіночим рухом у своєму рідному місті. Згодом вона побувала в США, ознайомилась з тамтешньою діяльністю жіночих організацій, а повернувшись, незадоволена обмеженою активністю хмельницьких жіночих груп і бажаючи чогось радикальнішого, переїхала до Києва, де й заснувала

«FEMEN». Незабаром Гуцол почала набирати прихильників, переважно серед студентів київських університетів. Чисельність групи зростає до близько 300 осіб, а віднедавна «FEMEN» поповнює свої лави і в інших містах. У березні 2011 року, наприклад, активістки «FEMEN» організували прес-заходи в Одесі, Дніпропетровську та Запоріжжі. Вони також проводять акції, спрямовані на старшу аудиторію. Однією з протестанток-активісток, що з'явилася на публіці топлес, була пенсіонерка, яка протестувала проти планів уряду погіршити умови пенсійного забезпечення.

«FEMEN» стала відомою своїми провокативними виявами сексуальності, які пародіюють традиційні українські публічні церемонії. Зазвичай її активістки носять традиційний головний убір у вигляді вінка і стрічок, що є частиною українського народного костюма, який вдягають молоді жінки під час зустрічі почесних гостей на офіційних заходах. Навмисне викривлюючи традиції офіційних церемоній, активістки «FEMEN» «вітають» гостей ритуальними образами, виставляючи напоказ свої голі тіла і викрикуючи непристойні фрази. Протести «FEMEN» мають контрверсійний і провокативний характер, який різко відрізняється від пристойного і професійного стилю діяльності більшості сучасних українських жіночих правозахисних груп і західних неурядових організацій, які працюють над такими проблемами, як секс-торгівля. Члени «FEMEN» звертаються до історичних форм народного протесту, які колись використовували в сільських громадах для приниження тих, хто порушував общинні норми, і які нагадують манеру діяльності молодіжних організацій, що виникли по всій Східній Європі напередодні кольорових революцій. Як свого часу «Пора», «FEMEN» здійснює театралізовані вуличні постановки заради приниження політиків і чиновників, які, на думку її активістів, порушують суспільні норми.

Попри поширені чутки про добре фінансування «FEMEN», її ресурсна база насправді досить обмежена. Головними фінансовими спонсорами «FEMEN» є німецький диск-жокей DJ Hell і американський бізнесмен Джед Санден — колишній власник «Kyiv Post», які виділяють цій організації кількасот євро щомісяця. Крім того, «FEMEN» час від часу отримує фінансову підтримку від інших прихильників, зокрема, від президента київського Жіночого клубу Європейської бізнес-асоціації Беате Шобер. Останнім часом члени «FEMEN» реалізують стратегію фандрейзінгу, яка полягає у продажу чашок на каву, футболки і «цицькографів» — відбитків грудей активісток синього і жовтого кольорів, які символізують прапор України. Чи матимуть вони більше прихильників і фінансових коштів, невідомо. Один такий сувенір від нової учасниці групи продається за 50 доларів, а плакат від досвідченої активістки коштує 100 доларів. Загалом, як і багато інших жіночих правозахисних груп, «FEMEN» поки що має невелику підтримку на місцях і спирається переважно на щедрість за-

хідних благодійників. Однак, на відміну від інших жіночих груп, вона не працює на донорських проектах із визначеними завданнями щодо надання соціальних послуг і не публікує жодних звітів. Її головна мета — якомога ширше висвітлювати свої акції у пресі.

За словами 26-річної засновниці «FEMEN» Ганни Гуцол, головна мета організації полягає в поліпшенні статусу жінок в Україні. У своїх інтерв'ю очільниця зазначала, що найближчими роками разом з іншими керівниками «FEMEN» збирається змагатися за місця в парламенті та організувати революцію в Україні. Початковою метою цієї групи була боротьба з секс-туризмом і сексуальним насильством. Деякі з її ранніх протестів привернули увагу молодих студенток, адже порушили питання щодо необхідності відімкнення гарячої води в студентських гуртожитках протягом літа — практичної проблеми з очевидним гендерним аспектом, якою до цього не займалася жодна жіноча організація. Щоб привернути увагу до «брудного» характеру української політики, одягнені в бікіні активістки «FEMEN» почали влаштовувати двобої в багнюці. Вони також проводили подібні театралізовані вистави, щоб продемонструвати свою незгоду з недопущенням жінок до українського уряду і привернути увагу до експлуатації українських жінок через міжнародні шлюбні агенції. Активістки цієї організації організовували протести проти порушення прав жінок за кордоном (напр., сексуальних стосунків Сильвіо Берлусконі з неповнолітньою повією, засудження іранським судом жінки до смертної кари за подружню зраду). Як свідчать ці приклади, протягом останніх років «FEMEN» значно розширила обсяг прав жінок від мікропублік до макропублік, здійснюючи свої заходи так, щоб максимально зацікавити ЗМІ. Минулого січня активістки організації увірвалися до виборчої дільниці, де мав голосувати Віктор Янукович, з вигуками «досить гвалтувати країну». Під час офіційного візиту російського Прем'єр-міністра Володимира Путіна до України активістки «FEMEN» провели спонтанну акцію протесту, спрямовану проти російського домінування в Україні, вигукуючи непристойні фрази. Жодна з акцій насправді не була покликана зупинити певні дії на найвищому політичному рівні; натомість, члени «FEMEN» купалися в променях слави і публічного висвітлення своєї діяльності, яке ЗМІ обвалили на голову керівників обох держав.

«FEMEN» стала першою жіночою групою, яка привернула серйозну увагу українських ЗМІ. В Україні, де проблеми жінок обговорюються в мас-медіях дуже рідко, протести «FEMEN» регулярно висвітлюють у таблоїдах і новинах. Активістки «FEMEN» стали предметом уваги українських державних посадовців, які зазвичай є мішенями їхніх протестних акцій. Після того, як президентом став Віктор Янукович, учасниць «FEMEN» неодноразово затримувала і переслідувала міліція. СБУ так само чинить тиск на «FEMEN», відвідуючи домівки її активісток та університети, де вони навчаються. Зазвичай найактив-

ніших учасниць «FEMEN» затримували і штрафували за «хуліганство», нещодавно двоє з них відбули навіть коротке ув'язнення.

Отже, «FEMEN» привернула до себе багато уваги, яка однак, не завжди мала позитивний характер. Наразі оцінки її діяльності переважно діляться на дві точки зору. Багатьом українцям вона не до вподоби, і вони не схвалюють того, що учасниці «FEMEN» одягаються, як повії, і непристойно поводяться. Інша частина (що становить помітну меншість) позитивно ставиться до того, що ця організація привертає увагу громадськості до важливих проблем жінок і постійно кидає виклик нинішній владі. Не дивно, що між критиками і прихильниками «FEMEN» існують вікові відмінності. Інші жіночі організації, з одного боку, підтримують «FEMEN» у тому, що вони порушують важливі гендерні проблеми. З іншого боку, вони сумніваються в тому, що тактика цієї організації зможе принести будь-які плоди стосовно поліпшення прав жінок.

І сумніви мають бути в кожного з нас. Рівень представлення жінок в українській політиці, порівняно з іншими країнами, надалі дуже низький. Наразі Україна на 112-й сходинці у світі за часткою жінок у парламенті. З посткомуністичних країн лише Грузія і Монголія мають нижчий показник — 7 і 4% відповідно. Попри те, що жінки чисельно переважають чоловіків серед українських виборців, а Юлія Тимошенко двічі була прем'єр-міністром України, чоловіки становлять абсолютну більшість політиків, а також політичних спонсорів, консультантів і стратегів.

Традиційний підхід до влади чоловіків, який «FEMEN» пародіює під час своїх акцій, значною мірою визначає електоральну динаміку. Зокрема часто можна почути, що «жінкам не місце у політиці» (і справді, українці обрали президентом Віктора Януковича, який висловлював подібні судження). Дослідження сучасного українського політичного дискурсу свідчать про те, що від жінки в Україні очікують бути *берегинею* (охоронницею домашнього вогнища), матір'ю, яка віддає більшість свого часу сім'ї і дому. Гендерна дослідниця Оксана Кісь вказує на те, що існує і друга модель фемінності: секс-символ, або «Барбі». Обидві моделі поведінки не передбачають сприйняття жінок як справжніх політичних лідерів [1].

Однак останніми роками виникла когорта нових жіночих організацій, які створили мережу мікропублік, що формують сприятливі умови і для жіночого активізму, і для наукової діяльності. Поєднавши у своїх акціях сексуальні і традиційні символи, «FEMEN» є першою українською жіночою протестною групою, яка застосовує радикальні феміністські гасла заради відстоювання політичних інтересів жінок перед широкою публікою². Різноманітні форми ко-

² Як я вже писала у попередніх працях, їхні зусилля мали деякий успіх за часів президентства Л. Кучми та В. Ющенка. Головним результатом їхньої діяльності стало започаткування 1999 року державної політики, спрямованої на боротьбу з торгівлею людьми, яка стала

лективної дії, які використовує «FEMEN», сприяли активізації тієї категорії жінок, яка до цього була мовчазною: студенток університетів. Однак, щоб подолати слабкість жінок в інституційній площині політики, ця організація має утворити стійкішу коаліцію зі студентським загальом та іншими маргіналізованими групами. Зрозуміло, якщо студенти знову піднімуться на протест і об'єднаються з опозиційними політиками, що мають значні мобілізаційні ресурси, Янукович отримає серйозного супротивника. Головний урок, який можна винести з двох останніх десятиліть опозиційної політики, у тому, що університети, зокрема в Західній Україні та в Києві, потенційно є потужними осередками різних форм активізму, а опозиційні політики можуть бути спонсорами такого активізму.

Список використаної літератури

1. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // *І.* — 2002. — Ч. 27. — С. 37—58.
2. Жіночі організації України : довідник / упоряд. О. Сидоренко. — Київ : Центр інновацій та розвитку, 2001.
3. *Einhorn B.* Cinderella goes to market: Citizenship, gender and women's movements in east central Europe. — London : Verso, 1993.
4. *Gal S. & Kligman G.* The politics of gender after socialism: a comparative-historical essay. — Princeton ; NJ : Princeton University Press, 2000.
5. *Howard M.* The Weakness of civil society in post-communist Europe. — Cambridge U.K. ; New York NY : Cambridge University Press, 2003.
6. *Грицак А.* From mothers' rights to equal rights: Post-Soviet grassroots women's associations // *Women's community activism and globalization : linking the local and global for social change / N. Naples & M. K. Desai (Eds.).* — New York : Routledge, 2002. — P. 64—82.

першою в країнах колишнього Радянського Союзу. Другим результатом стало прийняття 2001 року закону «Про попередження насильства в сім'ї», також першого серед країн регіону. Однак реакція нової влади на жіночий активізм вказує на радикальну зміну її підходу до ведення відповідної політики. Консервативний характер діяльності державних посадовців і масштабні переслідування громадських активістів значно ускладнили привернення уваги державних органів до проблем жінок. Активістки жіночих організацій наразі позбавлені можливостей здійснювати моніторинг впровадження законів і політик з протидії торгівлі людьми і насильства в сім'ї, проведення якого протягом останніх п'ятнадцяти років дозволяло утворювати й підтримувати мережі політиків і чиновників України та ЄС. Після того, як команда В. Януковича закрила попередні точки доступу до державної політики, перспективи жіночих неурядових організацій стали вкрай непевними — як і доля європейської інтеграції України.

-
7. *Hrycak A.* Coping with chaos: Gender and politics in a fragmented state // *Problems of post-communism*. — 2005. — 52(5). — P. 69—81.
 8. *Hrycak A.* Foundation feminism and the articulation of hybrid feminisms in post-socialist Ukraine. *East european politics and societies*. — 2006. — 20(1). — P. 69—100.
 9. *Hrycak A. & Rewakowicz M.* Feminism, intellectuals and the formation of micro-publics in postcommunist Ukraine // *Studies in east european thought*. — 2009. — 61(4). — P. 309—333.
 10. *McAdam D., Tarrow S. & Tilly C.* Dynamics of contention. — New York : Cambridge University Press, 2001.
 11. *Phillips S. D.* NGOs in Ukraine: The makings of a «women's space»? // *Anthropology of east europe review*. — 2000. — 18(2 Autumn). — P. 23—29.
 12. *Putnam R. D.* Bowling alone: The collapse and revival of American community. — New York : Simon & Schuster, 2000.
 13. *Putnam R. D., Leonardi R. & Nanetti R.* Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. — Princeton ; N.J. : Princeton University Press, 1993.
 14. *Tarrow S.* Power in movement: Social movements and contentious politics. — New York : Cambridge University Press, 1998.
 15. UNICEF. Women in transition: The MONEE project. — New York : United Nations, 1999.
 16. European and World Values Surveys four-wave integrated data file, 1981—2004, v.20060423 (2006). Surveys designed and executed by the European Values Study Group and World Values Survey Association. File Producers: ASEP/JDS, Madrid, Spain and Tilburg University, Tilburg, the Netherlands. File Distributors: ASEP/JDS and GESIS, Cologne, Germany.

Jadwiga Skowron

Uniwersytet Wrocławski (Polska)
jadwiga.teresa.skowron@gmail.com

THE POLISH-UKRAINIAN LITERARY RELATIONS AFTER 1989. THE RESEARCH RECONNAISSANCE

History of Polish and Ukrainian literatures is hundreds of years long, but since both countries are independent (Poland got independence in 1989 and Ukraine in 1991), there has been a new stage in their literary relations: the censorship ended, but the free market started and literature found itself in the new situation of the competitiveness. At the beginning it was quite difficult, but thanks to the “Orange Revolution” in the 2004 the Ukraine started to be very popular in Poland. It helped the editors to publish Ukrainian books, which found themselves the reader.

Keywords: Polish-Ukrainian literary relations, comparative studies, translation studies, book market, audience reception.

POLSKO-UKRAIŃSKIE STOSUNKI LITERACKIE PO 1989 ROKU. REKONESANS BADAWCZY

Historia stosunków literatury polskiej i ukraińskiej jest długa i bogata, jednak w niniejszym artykule skoncentrujemy się na okresie po 1989 roku, czyli po upadku komunizmu w Polsce, kładąc też większy nacisk na obecność literatury ukraińskiej w Polsce niż polskiej na Ukrainie, co związane jest tematycznie z hasłem festiwalu Pociąg do Ukrainy.

Tym, co odróżnia ostatnie dwa dziesięciolecia od poprzednich, jest bez wątpienia fakt, że po różnych perturbacjach oba sąsiadujące z sobą kraje są nareszcie niezależne. Wydarzenia 1989 roku w Polsce i 1991 na Ukrainie w zasadniczym stopniu zmieniły sytuację literatury w tych krajach: została ona uwolniona od dyktatury polityki, ale także musiała odnaleźć się w warunkach wolnego rynku.

Zanim przejdziemy do omówienia sytuacji po 1989, wymienimy kilka faktów, które pomogą nam przyjrzeć się procesowi zmian. Jak wspomina Ola Hnatiuk [3], w Polsce od roku 1949 «tłumaczenia literatury ukraińskiej ukazywały się systematycznie, a dominowały wśród nich propagandowe pozycje współczesnych autorów

radzieckich» [3, s. 59], wydawane m.in. przez Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Literatura ta nie była na tyle atrakcyjna, by przyciągnąć uwagę czytelnika, wobec czego w pierwszych dziesięcioleciach powojennych literaturę ukraińską w szerszym kręgu odbiorców (choć w zasadzie nadal był to krąg wtajemniczonych) reprezentowały pojedyncze nazwiska, jak Szewczenko, Franko [3, s. 53]. Hnatiuk zauważa, że więcej dla zbliżenia obu literatur zrobił Jerzy Giedroyc, redaktor paryskiej «Kultury», na której łamach prezentowano poetów ukraińskiego «Rozstrzelanego Odrodzenia». Podobnym «mostem» była monachijska «Сучасність». Ostar Sływinskyj w artykule «Найновіша польська література в українських перекладах: тенденції та перспективи» stwierdza, że do 1991 roku oficjalne kontakty między obiema literaturami były mało interesujące, nieoficjalne kontakty pisarzy i tłumaczy były z kolei mało efektywne z powodu działalności cenzury i krytyki oficjalnej, również na emigracji nie dokonano zbyt wiele [4, s. 230—239]. Jak pisze Hnatiuk, w latach siedemdziesiątych ukazała się w Polsce «Antologia poezji ukraińskiej», w której najwięcej zamieszczono utworów poetów radzieckich, znalazło się jednak miejsce i na wiersze «poetów „źle obecnych” — Liny Kostenko, Wasyla Hołoborod’ki, Wasyla Symonenki — których twórczość objęta była wówczas w Związku Radzieckim zakazem publikacji» [3, s. 63]. W 1986 roku z inicjatywy Jerzego Litwiniuka, Tatiany Hołyńskiej i Floriana Nieuważnego ukazał się wybór opowiadań «Kanapa na skraju łąki», pozycja prezentująca nie to, co ideologicznie poprawne, lecz to, co literacko najwartościowsze. Jak dalej czytamy w artykule Oli Hnatiuk, w drugiej połowie lat osiemdziesiątych w niezależnych wydawnictwach i pismach drugoobiegowych drukowano przekłady literatury ukraińskiej, kryterium ich doboru był jednak wydzźwięk antykomunistyczny [3, s. 65].

Upadek komunizmu w Polsce w 1989 roku, jak już zaznaczyliśmy, uwolnił literaturę od cenzury, jednak zmiany strukturalne zachwiały gospodarką, co odbiło się na rynku wydawniczym. Jak zauważa Ola Hnatiuk w przytaczanym artykule, «państwowe wydawnictwa nie były już zobligowane do wykonania planu [...]. Prywatne zaś, zajęte pomnażaniem kapitału, nie przejawiały zainteresowania literaturą regionu Europy Środkowowschodniej» [3, s. 66]. Po latach dominacji ZSRR polskie społeczeństwo było w większości negatywnie nastawione do kultury byłych republik, z czego wynikał brak popytu na literaturę importowaną z tamtego regionu. W toku przemian na Ukrainie doszło z kolei do załamania się rynku wydawniczego, kiedy wraz z uniezależnieniem się Ukrainy od Związku Radzieckiego następowały kolejne utrudnienia ze strony Moskwy: zabrakło papieru na druk, zabrakło środków na finansowanie tłumaczeń, upadły wydawnictwa państwowe. Z powodu chaosu gospodarczego debiutujący w tym czasie młodzi autorzy, którym zależało na publikacji, wydawali książki na własny koszt i nielegalnie. W Polsce przekłady współczesnych autorów ukraińskich ukazywały się głównie na łamach nowo powstających pism literackich, jak: «Tygodnik Literacki», «Kresy», «Akcent», «Dekada Literacka», ale także w «Więzi» i prestiżowej «Literaturze na Świecie».

Dynamicznie rozwijały się kontakty między polskimi i ukraińskimi literatami. Zapraszano pisarzy ukraińskich do Polski — 10. edycję Spotkań z Literaturą Świata, która odbyła się jesienią 1990 roku w Ostrowcu Świętokrzyskim, dedykowano właśnie literaturze ukraińskiej [10, s. 297—304]. Bohdan Zadura nadmienia, że jedynym ukraińskim poetą, którego znał przed wspomnianą imprezą, był Mykoła Riabczuk, choć w 1989 roku w Wydawnictwie Lubelskim ukazała się książka wierszy Dmytra Pawłyczki «Tajemnica twojej twarzy» w tłumaczeniu Zadury. Do Ostrowca Świętokrzyskiego zaproszono: Linę Kostenko, Walerija Szewczuka, Hryhorija Koczura, Mykołę Riabczuka. Ta właśnie impreza przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowania Bohdana Zadury literaturą ukraińską. Znajomość Zadury z Riabczukiem miała ogromne znaczenie dla późniejszej popularyzacji poezji ukraińskiej w Polsce.

Równolegle w tłumaczenie poezji ukraińskiej zaangażował się Stanisław Srokowski. Publikował w czasopismach: «Życie Literackie», «Pismo Literacko-Artystyczne», «Że», «Kresy»; ułożył antologię «Ukraińskie wiersze miłosne» oraz, wraz z Waldemarem Smaszczem, «Czarnobyłski autograf». Obie wymienione książki ukazały się w 1991 roku, nie zdobyły jednak rozgłosu — spośród trzydziestu jeden autorów, których nazwiska znalazły się w antologii, jedynie cztery osoby są szerzej znane na Ukrainie, jak również — dzięki innym przekładom — w Polsce: Iwan Dracz, Lina Kostenko, Dmytro Pawłyczko i Oksana Zabużko. W liście od tłumacza, opublikowanym w tygodniku «Literaturna Ukraina» z 26 lipca 1990 roku, czytamy, z jak wielkim zaangażowaniem starał się Stanisław Srokowski pracować na rzecz zbliżenia obu społeczeństw i właśnie w kulturze widział klucz do budowania zgodnej współpracy [5, s. 7].

Każdy wybór jest subiektywny, a w warunkach wolnorynkowych dotarcie do czytelnika jest szczególnie ważne. We współczesnej literaturze ukraińskiej współistnieją różne tendencje i kierunki. Książki ukraińskich autorów tłumaczone w Polsce nie są obiektywną reprezentacją współczesnej literatury ukraińskiej, zwłaszcza jeśli chodzi o poezję. W latach dziewięćdziesiątych wśród tłumaczeń poetyckich z literatury ukraińskiej dominowały utwory poetów pokolenia lat sześćdziesiątych — oprócz Dmytra Pawłyczki opublikowano tomy wierszy Liny Kostenko, Wasyla Hołoborodźki, Ihora Kałynca. Tymczasem w drugiej połowie lat osiemdziesiątych na Ukrainie pojawiła się fala debiutów poetyckich, odrzucających utylitarną funkcję literatury, sprzeciwiających się tzw. literaturze zaangażowanej, uprawianej przez niektórych poetów pokolenia lat sześćdziesiątych [7, s. 147—159]. Najbardziej twórczym okazał się żywioł prezentowany przez «Bu-Ba-Bu» i inne młode ugrupowania literackie powstałe w latach osiemdziesiątych, jak «ŁuHoSad» i «Propała Hramota» — był to żywioł wolności twórczej, młodości i karnawału. Właśnie taka literatura — poszukująca nowych form wyrazu, eksperymentująca, bawiąca się konwencjami — cieszyła się największym zainteresowaniem w Polsce i nie musiała długo czekać na odkrycie oraz promocję. Jurij Andruchowycz pierwszy raz zaprezentował się polskiej publiczności w 1991 roku na Tygodniu Kultury Ukraińskiej,

organizowanym przez studentów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w kolejnych latach zapraszano także pozostałych członków «Bu-Ba-Bu». Bardzo ważną pozycją dla zaznajamiania polskich czytelników z literaturą ukraińską była zredagowana przez Olę Hnatiuk i wydana w 1994 roku przez wydawnictwo Świat Literacki i Tyrsa książka «Rybo-Wino-Kur. Antologia literatury ukraińskiej ostatnich dwudziestu lat». Książka doczekała się wielu recenzji, jak sądzi autorka wyboru, właśnie z tego powodu, że zaprezentowane w niej utwory były «niedeklaratywne, częstokroć dokonujące literackiej wiwisekcji ukraińskiej rzeczywistości drugiej połowy XX wieku» [3, s. 68]. W ciągu sześciu lat wspomniane wydawnictwo wypuściło w świat jeszcze kilka książek ukraińskich autorów, w tym powieść Jurija Andruchowycza «Rekreacje» (1994) (wznowioną już dwa lata później). Książkowe wydanie powieści wcześniej ukazało się w polskim tłumaczeniu niż w oryginale: na Ukrainie powieść ukazała się jako osobna książka dopiero w 1997 roku, wcześniej opublikowano ją w 1992 roku na łamach czasopisma «Сучасність». Wydawnictwo Świat Literacki i Tyrsa wydało ponadto dwa tomy poezji Ihora Kałynca, po jednej książce poezji Wasyla Hołoborodźki i Iwana Złatokudra, powieść Jurija Izdryka «Wozzeck» i Walerija Szewczuka «Oko otchłani». Andruchowycz szybko podbił serce polskiego czytelnika, Piotr Bratkowski napisał nawet o nim: «Takiego pisarza nie mamy» [2, s. 10]. Zapewne do pozytywnego odbioru osoby Andruchowycza, oprócz samych utworów, przyczyniła się charyzmatyczna osobowość prozaika i jego otwartość na polską kulturę.

W latach dziewięćdziesiątych ukazało się także kilka tomów poezji bardziej i mniej znanych autorów ukraińskich, przetłumaczonych przez Tadeusza Karabowicza i Waldemara Smaszcza, wydanych w różnych małych wydawnictwach w kilku polskich miastach. Nie miały one jednak zbyt dużego oddźwięku.

Należy wymienić jeszcze jedno zjawisko związane z wolnym rynkiem — książka powinna nie tylko zawierać treść atrakcyjną dla czytelnika, ale również otrzymać odpowiednią promocję, która pozwoli jej do tego czytelnika dotrzeć. Udało się to wydawnictwu założonemu w 1996 roku przez Monikę Sznajderman i Andrzeja Stasiuka — wydawnictwo Czarne z założenia prezentuje literaturę środkowoeuropejską. W jednym z wywiadów Andrzej Stasiuk powiedział mało skromnie [6]:

«W naszym wydawnictwie, które ma już jedenaście lat i opublikowało kilkaset pozycji, literatura ukraińska zajmuje dość ważną pozycję. Po literaturze polskiej chyba najważniejszą. Prochaśko, Andruchowycz, Żadan — to są pisarze, których wydajemy. [...] Oczywiście nie pretenduję do jakiejś głębokiej znajomości literatury ukraińskiej, ale staram się na bieżąco śledzić to, co się w Polsce wydaje. No i jakoś tak się składa, że najlepsze, moim zdaniem, rzeczy wychodzą właśnie w naszym wydawnictwie».

Od 2000 roku Czarne wydało dwanaście powieści ukraińskich autorów (Jurija Andruchowycza, Sofii Andruchowycz, Tarasa Prochaśki, Serhija Żadana, Ireny Kar-

py, Nataliki Śniadanko), czym przyczyniło się do wzrostu popularności najnowszej prozy ukraińskiej w Polsce.

O ile w latach dziewięćdziesiątych XX wieku wśród książkowych wydań tłumaczeń literatury ukraińskiej w Polsce przeważała poezja, o tyle po roku 2000 wydaje się więcej prozy. Trzeba podkreślić, że ukazują się książki prawie wyłącznie współcześnie piszących autorów, z rzadka tylko klasyków. Oprócz walorów estetycznych Polacy chcą widzieć w najnowszej literaturze ukraińskiej komentarz do rzeczywistości, co uwidacznia się w recenzjach.

U podstaw polsko-ukraińskich stosunków literackich leżą osobiste kontakty przedstawicieli środowisk literackich obu krajów. Wróćmy do wspomnianej osoby Bohdana Zadury: poeta stał się pewnego rodzaju ambasadorem poezji ukraińskiej w Polsce. Jego przewodnikiem po świecie współczesnej literatury ukraińskiej był Mykoła Riabczuk. Bohdan Zadura od lat dziewięćdziesiątych tłumaczył bardzo dużo poezji ukraińskiej, przyczyniając się do jej zaistnienia w świadomości polskich czytelników. Przekłady publikował zazwyczaj w czasopiśmie (*«Twórczość»*, *«Literatura»*, *«Kresy»*, *«Akcent»*, *«Fraza»*, *«Odra»*, *«Borussia»*, *«Znaj»* i *«Literatura na Świecie»*), układając przez lata antologię *«Wiersze zawsze są wolne»*, która ujrzała światło dzienne dzięki wydawnictwu Biuro Literackie, w sposób niezamierzony w wyjątkowo sprzyjającym komercyjnie momencie — podczas Pomarańczowej Rewolucji [9]. Jeszcze w 2005 roku w tym samym wydawnictwie ukazały się trzy oddzielne tomy wierszy ukraińskich poetów przetłumaczonych przez Bohdana Zadurę: *«Piosenki dla martwego koguta»* Jurija Andruchowycza, *«Historia kultury początku stulecia»* Serhija Żadana oraz *«34 wiersze o Nowym Jorku i nie tylko»* Wasyla Machny. Należy zauważyć, że tradycja wersyfikacyjna odmiennie rozwinęła się w Polsce i na Ukrainie — nad Wisłą dominuje wiersz wolny, natomiast nad Dnieprem wciąż większą popularnością cieszy się forma rymowana, zrytmizowana. Zadura, wybierając do tłumaczenia przede wszystkim wiersze, które podobają się jemu samemu, czyli wiersze wolne, jako pierwszy selekcjoner ułatwia ukraińskiej poezji drogę do polskiego czytelnika, który przyzwyczajony jest do dominującej na naszym terenie tradycji wersyfikacyjnej. Antologia *«Wiersze zawsze są wolne»* doczekała się wznowienia w 2007 roku. Biuro Literackie wydało jeszcze dwa tomy wierszy ukraińskich poetów: *«Egzotyczne ptaki i rośliny»* Jurija Andruchowycza (2007) i *«Ruchomy ogień»* Ostapa Sływynskiego (2009). Przygotowuje się do druku zbiór opowiadań Andrija Bondara.

Popularnych autorów ukraińskich wydają także inne polskie wydawnictwa: W.A.B. opublikowało dwie książki Oksany Zabuzko (*«Badania terenowe nad ukraińskim seksem»*, 2003 i 2008, oraz *«Siostró, siostró»*, 2007) i Prószyński i s-ka (dwie powieści Lubki Deresza w 2005 roku: *«Kult»* i *«Arche»* oraz powieść Oleksandra Irwanca *«Riwne/Rowno»*, 2008). Zainteresowanie komercyjnych wydawnictw nową prozą ukraińską dowodzi, że jest postrzegana jako atrakcyjna.

Głos niektórych ukraińskich autorów zyskuje dodatkowe znaczenie. Dotyczy to zwłaszcza Oksany Zabuzko — o dużej popularności autorki świadczy to, że często

jest ona zapraszana przez polskie gazety i czasopisma do wypowiedania się na tematy związane z historią oraz sytuacją polityczną i społeczną na Ukrainie, a jej prozę drukowano m.in. w czasopiśmie dla kobiet «Bluszcz». Na podstawie bestsellerowej powieści «Badania terenowe nad ukraińskim seksem» Małgorzata Szumowska wyreżyserowała monodram, w którym zagrała Katarzyna Figura. Oczywiście na wzrost zainteresowania współczesną literaturą ukraińską wpłynęła Pomarańczowa Rewolucja. Pod koniec 2004 i w 2005 roku wiele czasopism kulturalnych poświęcało osobne numery Ukrainie: «Literatura na Świecie», «Twórczość», «Ha!art», «Lampa».

Innym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi polsko-ukraińskich stosunków literackich jest działalność instytucji, które oferują m.in. programy stypendialne umożliwiające ukraińskim autorom nawiązanie kontaktów w Polsce; wspomnijmy chociażby o warszawskim programie ministerialnym *Gaude Polonia* czy *Homines Urbani* krakowskiej organizacji *Willa Decjusza*. Należy dodać, że publikacje ukraińskich autorów w wydawnictwie *Czarne* są wspierane finansowo przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego w ramach promocji czytelnictwa. Polskie instytucje (*Polski Instytut Książki*, *Instytut Polski w Kijowie*) wspierają także przekłady literatury polskiej na Ukrainie. U naszych sąsiadów nie ma zbyt wielu instytucji wspomagających rodzimą literaturę, działa jednakże fundacja *Open Ukraine* *Arsenija Jaceniuka* (jednego z kandydatów w wyborach prezydenckich w 2010 roku), która sfinansowała przekład powieści «*Słodka Dariusia*» *Marii Matios*. Książka została zakwalifikowana do finału *Literackiej Nagrody Europy Środkowej «Angelus»*, ale miała dotąd słabą recepcję wśród czytelników — prawdopodobnie z powodu osadzenia jej fabuły w ukraińskim kontekście geograficzno-historycznym, który nie stanowi głównego obiektu zainteresowań przeciętnego polskiego czytelnika. Problematyczna okazała się także konserwatywna forma prozy *Matios* — pewnemu recenzentowi skojarzyła się z prozą *Reymonta*, który «może i dostał Nobla, ale to było ponad 80 lat temu» [8]. Na słabą sprzedaż wpływa też prawdopodobnie fakt, że książka ukazała się nakładem małego, nieznanego wydawnictwa, założonego przez tłumaczkę i jej męża w celu wydania wspomnianej książki.

Na Ukrainie można się spotkać z podejrzeniami, że niektórzy pisarze ukraińscy umyślnie piszą w «taki» sposób (m.in. negujący tradycyjne wartości), żeby podobać się na «zgniłym» Zachodzie i robić tam karierę — tak twierdziła na przykład pracownica *Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka*, wydając autorce niniejszego artykułu zamówiony egzemplarz «*Життя гаремное*» *Jurija Wynnyczuka*. Nie da się jednak zaprzeczyć, iż ten «zachodnioeuropejski» sposób pisania, czyli otwartość i poszukiwania estetyczne, sprawiają, że proza poszczególnych pisarzy jest łatwiej przyswajalna przez czytelnika w naszym regionie, ponieważ pewne kwestie estetyczne są uniwersalne: czytelnik nie potrzebuje doskonale orientować się w kontekście kulturowym, z którego wyrasta dany utwór, żeby dać się przekonać wizji rzeczywistości przedstawionej w utworze, o ile ta wizja jest

atrakcyjna estetycznie. Dodatkowym czynnikiem ułatwiającym recepcję jest globalizacja i osadzenie utworu literackiego w kontekście ogólnym (lub przynajmniej nieco szerszym niż lokalnym). Jak zauważył Andrij Bondar, w powieści «Depeche Mode» Serhija Żadana można dopatrywać się podobieństw m.in. do «Ulissesa» Joyce’a czy «Podróży do kresu nocy» Céline’a — a więc charkowska rzeczywistość opowiedziana w taki, a nie inny sposób, staje się zrozumiała i pociągająca dla czytelnika spoza granic Ukrainy [1].

Zamiast puenty zacytujmy słowa Bohdana Zadury z przedmowy do antologii «Wiersze zawsze są wolne», który trafnie wytłumaczył literacki «pociąg do Ukrainy» polskiego odbiorcy [9, s. 5]:

«Co nas pociąga? Myślę, że w równej mierze podobieństwa i różnice. W odpowiednich proporcjach; coś, co jest takie samo, nie budzi zainteresowania; coś, co jest absolutnie odmienne od tego, co znamy — też nie jest atrakcyjne».

Bibliografia

1. *Бондар А.* Равлик відповзає на захід // Дзеркало тижня. — 2004. — № 27. — 10 липня, http://dt.ua/CULTURE/ravlik_vidpovzae_na_zahid-40380.html (dostęp 5.10.2011).
2. *Bratkowski P.* Takiego pisarza nie mamy // Gazeta Wyborcza. — 1996. — № 56. — S. 10.
3. *Hnatiuk O.* Pozorna obecność. O recepcji literatury ukraińskiej w Polsce w ostatnim półwieczu // Pamiętnik Słowiański. — 1997/1998. — № XLVII/XLVIII.
4. *Сливинський О.* Найновіша польська література в українських перекладах: тенденції та перспективи // Бруно Шульц і культура Пограниччя. Матеріали двох перших едіцій Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі / наук. ред. В. Меньок. — Дрогобич, 2007. — S. 230—239.
5. *Сроковський С.* Навзаєм! // Літературна Україна. — 1990. — 26 липня. — S. 7.
6. *Stasiuk A.* Lwów to Lwów. Wywiad dla portalu www.zaxid.net udzielony 1.11.2007 r., http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?andrzej_ztaziuk_lwow_to_lwow&objectId=1169931&lang=pl (dostęp 5.10.2011).
7. *Stefanowska L.* Widmo błazenady krąży po Ukrainie // Więź. — Październik 1996. — S. 147—159.
8. *Wójcik S.* Gorzkie losy Słodkiej Darusi // Panorama Kultur, <http://www.pk.org.pl/artukul.php?id=479> (dostęp 5.10.2011).
9. *Zadura B.* Wiersze zawsze są wolne. Przekłady z poezji ukraińskiej. — Wrocław, 2004.
10. *Zadura B.* Znad Dniepru nad Kamienną // Literatura na Świecie. — 1991. — № 5 (238). — S. 297—304.

Раїса Мовчан

Інститут літератури НАН України (Київ)
raya@atis-labs.com

TRANSFORMATIONS OF THE NATIONAL EDUCATION IN THE SPHERE OF LITERATURE IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

In this article author analyses the main tendencies of Ukrainian education in secondary schools in the sphere of literature in the context of the state of affairs in the humanitarian sphere of the modern Ukrainian society.

Keywords: education, literature, humanitarian sphere, society, ideology.

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Освіта будь-якої держави є чи не найбільшою, всеохопною і фундаментальною частиною її устрою, вона безпосередньо пов'язана з її ідеологічною, політичною, соціально-економічною, культурною та науковою організацією. Історичний досвід високорозвинених держав засвідчує, що високий рівень освіти завжди був основним рушієм їхньої ефективної цивілізаційної еволюції та процвітання. Розвиненість національної системи освіти — важлива умова повноцінного функціонування будь-якої національної держави.

Водночас систему освіти можна вважати репрезентантом загального стану суспільної свідомості, бо вона насамперед втілює гуманітарні стратегічні пріоритети, моральні, культурно-історичні, технологічні запити й цілі суспільства, яке розвивається і прагне цивілізаційного майбутнього.

Наразі хочу зупинитися на характеристиці основних тенденцій літературної освіти в українській загальноосвітній середній школі — найближчій до мого філологічного фаху, багаторічного наукового зацікавлення і такій, зміст і стан якої безпосередньо пов'язаний зі станом справ у нашій державі загалом і в гуманітарній царині зокрема.

Літературна освіта, як, до речі, й історична, у посттоталітарних країнах безпосередньо пов'язана з такими категоріями (поняттями), як історична пам'ять, духовні цінності, національна ідентифікація, національна свідомість, культурна інтеграція у світовий простір тощо. Від них вона поступово може відокремлю-

ватися такою ж мірою, як віддаляється в історичному часі від свого колоніального минулого. Однак насправді це означає, що ці поняття стають звичними, повсякденними, імпліцитними, вони мовби розчиняються у свідомості, на них дедалі менше акцентується. Проте в Україні, з її нерівномірним, непростим, більше пошуковим і спонтанним шляхом державного розвитку й самоствердження, процес розмивання й нівеляції будь-яких колоніальних парадигм тривалий — тому ці поняття надалі актуальні.

Показово також, що за 20 років незалежності літературна освіта в Україні пройшла ті ж етапи, що їх пройшли українці в дорозі до самих себе, своєї національної ідентифікації, пробудженні національної свідомості, відчутті своєї безпосередньої причетності до європейського і світового простору. Тобто можна умовно говорити про специфічні *етапні трансформації* літературної освіти в контексті розвитку новітньої української державності й українського суспільства загалом.

На початку 1990-х років, після відновлення незалежності, вся гуманітарна сфера українського суспільства одержала сприятливі умови для радикального оновлення. У шкільній літературній освіті насамперед почали зникати ідеологічні табу на імена репресованих, вилучених, забутих у радянський час письменників та їхні твори. Найактуальнішим завданням для українських науковців стало заповнення «білих плям» в історії літературного процесу ХХ століття, що означало й нове, неупереджене прочитання і колись вилучених, заборонених творів, і загальновідомих. Відповідно, це на різних рівнях спровокувало активний процес розхитування радянського канону української класики, який не закінчився досі. Тоді у шкільній програмі з української літератури вперше з'явилися імена Миколи Хвильового, Євгена Плужника, Володимира Винниченка, Миколи Куліша, Григорія Косинки, Валер'яна Підмогильного, Миколи Зерова. Проте десь до середини 1990-х років це відбувалося більше механічно, ніж концептуально-аналітично, зокрема зі шкільних програм повністю вилучали деяких радянських класиків (А. Головка, О. Корнійчука), соцреалістичні твори П. Тичини, О. Гончара, М. Стельмаха тощо, а їхнє місце заповнювали новими іменами й іншими творами. Однак методологія викладання української літератури в середніх навчальних закладах практично не змінювалася, шкільне літературознавство, намагаючись позбутися тотальної ідеологічної радянської, почало «страждати» на комплекс «національного соціологізму». На практиці це означало, що до вивчення добирали художні твори, заангажовані національними проблемами, і саме вони ставали об'єктом розгляду. Шкільне літературознавство вкрай потребувало не лише новітнього естетико-теоретичного інструментарію, а й концептуальних змін, радикального оновлення методології щодо її дерадянської, демократизації, відмови від культури дидактизму і будь-яких ідеологічних пріоритетів. Це було зрозуміло не лише для вчителів та науковців.

Року 2000 тодішнє Міністерство освіти і науки України взяло курс на створення альтернативних програм для всіх шкільних предметів — паралельно до чинних, з метою їх поступового витіснення. У цей період, нарешті, розпочинається вироблення єдиної державної національно заангажованої освітньої стратегії розвитку, яка була б безпосередньо пов'язана з різними інтеграційними процесами в суспільстві. У цьому контексті чималими зусиллями освітньої громадськості, ініційованої Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, шкільна літературна освіта поповнилась новим автономним предметом — зарубіжною літературою — замість російської. До речі, це досить показово саме для України, адже й донині на всьому пострадянському просторі в середніх школах немає такого предмета, як зарубіжна література. Нагадаю, що за радянських часів саме в структурі російської літератури вивчалися лише деякі твори зарубіжної класики. Відтоді зарубіжна література у найкращих своїх зразках і у стильовому різноголоссі посіла вагоме місце в навчальному процесі незалежної України. Знайшлося місце в ній і творам Ф. Достоєвського, Л. Толстого, А. Чехова, А. Фета, Ф. Тютчева, І. Буніна, О. Купріна, О. Блока, В. Маяковського, М. Гумільова, А. Ахматової, О. Мандельштама, М. Цветаєвої, Б. Пастернака, М. Булгакова та інших класиків російської літератури — поряд із О. де Бальзаком, Г. Флобером, В. Вітменом, Ш. Бодлером, П. Верленом, Г. Ібсенем, М. Метерлінком, М. Прустом, Ф. Кафкою, Т. Еліотом, Р. М. Рільке, Т. Манном, А. Камю та ін. До того ж тексти зарубіжної літератури школярі вивчали в перекладах українською мовою, що сприяло загальній активізації українського перекладу та розвитку перекладознавства.

Отже, 2002 року Міністерство освіти і науки України затвердило нову (як альтернативну до Програми Інституту педагогіки) Програму з української літератури для 5–11 класів — її підготував колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України разом із учителями-практиками. У ній було суттєво оновлено зміст навчального матеріалу — у старших класах пропонувалось вивчати не історію української літератури, а українську літературу, а в пропедевтичних 5–8 класах — за проблемно-тематичними блоками. Вперше (!) також докорінно змінено її методологічну концепцію — література в школі мала вивчатись як *мистецтво слова*, а не як ілюстратор суспільно-історичних, ідеологічних процесів. Уперше також наголошувалось на назрілих проблемах виховання майбутніх читачів української літератури, підвищення її престижності. Це сприяло загальній актуалізації естетичної освіченості громадян.

Варто наголосити, що спершу проект, а згодом і сама нова програма спричинили широкий резонанс у суспільстві, яке тоді активно демократизувалося і цікавилось проблемами освіти. В ЗМІ з'явилися відгуки, стенограми обговорень нової шкільної програми на кафедрах, у школах, методичних об'єднаннях учителів тощо. На програму з української літератури звернули увагу письмен-

ники. Ця програма змусила тогочасних учителів вирватися із зачарованого кола застарілих стереотипів методології, осягати новітні літературознавчі здобутки, врешті багато працювати над собою, водночас, як наголосив В. Шевчук, «давала вчителю волю виявляти себе». Однак, нагадаю, вона була альтернативною, за нею ще не було підручників, хрестоматій, посібників. У цьому напрямі на державному рівні робилися лише перші кроки. Показово — за нею працювали найпрогресивніші вчителі України, які прагнули привчити молоде покоління до самостійності мислення, прищепити їм жагу пізнання й творчості. Це збіглося із загальним оптимістичним духом тодішнього українського суспільства, яке швидко почало модернізуватися. Для нього це був своєрідний перехідний період до нової, незалежної, демократичної якості освіти. З одного боку, українське суспільство прагнуло змін у всіх сферах свого нового життя, з іншого — не було готове до будь-якого радикалізму, над ним тяжіли тривале колоніальне минуле, внутрішня зангажованість багато чим. Це ж повною мірою стосувалося і вчителів, що треба було враховувати. До того ж перед укладачами постала велика об'єктивна проблема — Міністерство несподівано вдвічі скоротило кількість навчальних годин на вивчення багатьох предметів, зокрема й на українську літературу. Тому для нової програми обирались знакові постаті, для докладного вивчення — високохудожні твори. Водночас це сприяло розв'язанню таких актуальних проблем, як підвищення престижності, конкурентної спроможності української літератури поряд із зарубіжною, більшій зацікавленості учнів художніми текстами загалом, тобто вихованню естетично підготовлених читачів тощо. Попри всілякі технічні труднощі й деяке неприйняття консерваторами, Програма щораз активніше помножувала своїх прихильників і користувачів.

Тому закономірно, що саме на її основі, з використанням уже апробованого досвіду, було створено нову Програму з української літератури для 5–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів — освітню сферу було реформовано, переведено на 12-річний термін навчання. Програма 2004 року виграла конкурс, і Міністерство освіти і науки затвердило її вже як *єдину* офіційну базову програму, на основі якої невдовзі було укладено серію програм для профільного навчання, яке стосувалося старших класів. Їхніми укладачами був знову авторський колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, учителі-практики, викладачі Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Появу цієї нової програми було підпорядковано тогочасному радикальному реформуванню середньої ланки освіти — українська загальноосвітня школа переходила на профільне 12-річне навчання, що мало відбуватися поступово, поетапно. Це відповідало сучасним психологічно-віковим, соціальним критеріям, запитам і викликам нової демократичної доби. Власне в освітній сфері наближало нас до Європи. Перехід на 12-річне навчання підтримало загалом усе

українське суспільство — ейфорія 1990-х остаточно минула, воно потребувало ефективних прагматичних змін, конкретних, соціально вивірених реформ. Інша річ, що українська держава не мала достатніх фінансових можливостей для матеріальної бази цього реформування. З іншого боку, для тогочасної державної політики весь гуманітарний напрям завдяки освітній реформі набував, нарешті, ознак стратегічних, які були закладені в «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента України ще 2002 року.

У зв'язку з цією програмою, яка чинна й нині, можуть виникнути запитання. Наприклад: чому як базова вона єдина? Річ у тому, що це було пов'язано насамперед з реформуванням шкільної освіти, зокрема із запровадженням незалежного зовнішнього тестування для вступників до вищих навчальних закладів України, яке вимагає рівних умов та однакового змісту літературної освіти. Про сам же зміст Програми я робила доповідь 2005 року на конференції «Великі теми культури в слов'янських літературах» у Вроцлаві й вона надрукована у збірнику. Однак хочу зазначити деякі важливі моменти: 1) завдяки шкільному канону української літератури, який було сформовано в тій Програмі, значно змінено, осучаснено загальний канон української класики, який і далі видозмінюється; 2) було модернізовано національно заангажовану стратегію літературної освіти — українознавчі аспекти на уроках словесності тісно переплелися з естетичними, етичними й гуманістичними; 3) було запропоновано нову для української освіти модель програми: програму-результат на основі Державного стандарту. На практиці це означало: якщо раніше робилася ставка на здобуття знань, то тепер — на вміння оперувати цими знаннями, ефективно використовувати їх у майбутньому дорослому житті. Програма з української літератури, зокрема, передбачала: «формування покоління молоді, що буде захищеним і мобільним на ринку праці; здатним робити особистісний, духовно-світоглядний вибір; матиме необхідні знання, навички і компетентності для інтеграції в суспільство на різних рівнях; здатним до навчання упродовж життя». Варто наголосити, що такий тип шкільної програми, зокрема з української літератури, особливо актуальний у процесі державотворчого вироблення національної ідеологічної доктрини, для формування громадянського суспільства в Україні тощо.

Варто також зазначити, що під час цих важливих програмних процесів уже за кілька років в Україні з'явилося нове покоління шкільних підручників, зокрема й з української літератури. З-поміж них особливо вирізняється підручник-діалог, який сприяє значному оновленню шкільної методології щодо її демократизації та розвитку різноманітних інноваційних процесів. Ці нові підручники стали насамперед цікавими для учнів, бо містили лише потрібну важливу інформацію, сучасні елементи аналізування художнього твору, відповідно спонукали до застосування нових, позбавлених дидактичного засилля методик, до само-

стійності мислення й розвитку творчих здібностей. Сьогодні ринок підручників в Україні досить розмаїтий, усі вони обов'язково проходять відповідний конкурс перед тим, як потрапити до навчальних закладів. До того ж учителям на початку реформування було обіцяно вільний їхній вибір. Проте, ніде правди діти, його й нині практично немає, якщо вчитель за батьківські гроші не організує окремої купівлі кращого, на його думку, підручника. Трапляється також, що якісні підручники не виграють у конкурсі. Бо ж чи може бути він об'єктивно справедливим у корумпованій країні, у державному бюджеті якої кошти на освіту виділяють лише за залишковим принципом? — питання риторичне.

Як видно на прикладі літературної освіти, середня освіта в незалежній Україні пройшла кілька поетапних суттєвих трансформацій. Вона постійно потребувала науково-методологічного удосконалення й організаційної корекції відповідно до розвитку та потреб суспільства. Наразі саме національна освіта має зробити вагомий внесок у подолання системних кризових явищ у суспільстві, забезпечити реальне підґрунтя прориву національного інтелектуального потенціалу на сучасний світовий ринок високих технологій. Однак вона зупинилася перед новим порогом, несподіваними, спонтанними викликами, створеними за нової влади вже штучно.

Її стан серйозно хвилює особливо тепер, коли у зв'язку з поверненням до 11-річного терміну навчання в середній школі виникла загроза перервати цілісну стратегічну лінію її розвитку, чітко спрямовану на гуманізацію, перекреслити напрацьований багаторічний досвід. До того ж нинішній економічний стан держави не дає жодної можливості фінансово забезпечувати безпідставні радикальні новації в галузі програмотворення, а особливо підручникотворення, створення нульових класів для п'ятилітніх дітей тощо. Згадаймо, як поступово, поетапно, еволюційно українська середня школа переходила на 12-річний термін навчання (і нині цей етап не закінчився, щоб можна було робити якісь остаточні оцінні висновки).

Отже, освіта в Україні переживає період нового реформування, що заважає виконувати їй свої безпосередні функції, не кажучи вже про її державотворчі та націєтворчі завдання, які влада, схоже, недооцінює, а то й ігнорує. До того ж змістовий стан української освіти, її матеріальна забезпеченість суперечать запропонованим радикальним змінам, зокрема з так званими новими «концепціями викладання» того чи того предмета. Ця суперечність набирає обертів, виникає загроза її неподоланності. У цьому й полягає актуальність її термінового розв'язання спершу на рівні тактичних дій самого уряду, який поки що ігнорує чіткі стратегічні державотворчі орієнтири, пов'язані з усією українською освітою.

Це особливо добре видно на прикладі нової «Концепції літературної освіти в 11-річній загальноосвітній школі», затвердженій у серпні 2011 року й неदार-

ма так опозиційно сприйнятій українською громадськістю. Багато чого з риторично задекларованого насправді не нове — йдеться про профільне навчання, естетичні пріоритети, виховання майбутнього читача, акценти на творах сучасних, відповідність віковим психологічним особливостям, проблемно-тематичний принцип для 5–8 класів тощо. Ці тенденції вже було втілено в попередніх програмах з української літератури, вони успішно пройшли апробацію.

У цій концепції насамперед помітна нова ідеологізація літературної освіти в Україні, яка полягає в орієнтації загальноосвітньої школи на ідеологічно-культурні концепти (наприклад, на «збереження... духовних ідеалів слов'янства»), у яких проігноровано національні державотворчі завдання. Тут маємо, скажімо так, неетичне протиставлення української літератури як «низької», етнографічної, високої, з особливою роллю — світовій та російській. Українська, мовляв, «доносить до читача інформацію про своєрідність українських традицій і культури», світова ж — загальнолюдські цінності. Невже такі цінності не втілюють твори української літератури? — питання не лише риторичне, а й концептуальне. Загалом русифікаційний компонент у новій концепції наскрізний і загрозливий. У концепції наголошено «особливу роль» «російської літератури як художньо-словесного надбання, у тісній взаємодії з яким протягом декількох століть формувалася українська література». Подібна риторика, яка, безперечно, була в мистецькому процесі, наразі вирвана з історичного контексту, не працює на розв'язання актуальних проблем підвищення престижності національної літератури, яка тривалий час з об'єктивних причин була на периферії читацького сприйняття і донині ще не вписана у світовий культурний контекст, у силовому полі якого вона також постійно перебувала. Така риторика загрозлива для української літератури, її престижу серед масового читача.

Пропонується повернення до застарілих радянських схем, наприклад, коли художній твір оцінювали за його «високу педагогічну цінність і значний виховний ефект». А зарубіжну класику вивчали в курсі російської (іноді української) літератури. До речі, нині вже змінено предмет «Зарубіжна література» на «Світова література» (за такою схемою, українська виходить за межі цього поняття, на периферію). Тепер же прогнозується «збільшення обсягу російської літературної класики як скарбниці вічних гуманістичних цінностей і невришущих образів» (а це збільшення можливе до 3/4 від усього художнього матеріалу «світової літератури»). Концепція також визнає можливість запровадження в 10–11-х класах інтегрованого предмета «Література», у якому пріоритетне місце хтозна чи матиме українська.

Насамкінець хочу риторично запитати: чи готове українське суспільство за таких провладних тактичних поворотів в освіті прийняти й подолати загрозливі виклики світових процесів глобалізації, що підстерігають його на нинішньо-

му непростому роздоріжжі? Чи можна з такими підходами до освіти зберегти на світовій карті національне обличчя культури, мистецтва української держави, адже ми лише ступили на шлях ідентифікації, національного самоусвідомлення? Над цими питаннями потрібно якнайшвидше замислитися нам усім.

Інакше можна безповоротно зруйнувати ці перші успіхи, які має шкільна літературна освіта в Україні, — стійка тенденція осучаснення методики викладання української літератури, корегувальної змінюваності шкільного канону національної класики, нове покоління підручників, відповідно більша зацікавленість молоді національним мистецтвом, підвищення престижу української літератури серед сучасних читачів, інтеграція її у світовий мистецький простір тощо. Звісно, це лише перші успіхи в літературній освіті, які потребують закріплення, толерантного впровадження та розвитку, тобто постійного корегування, удосконалення шкільних програм і підручників, їхнє осучаснення відповідно до потреб і запитів сьогодення.

ІСТОРИЯ

•

HISTORIA

Ігор Ільюшин

Київський славістичний університет (Україна)
iljushyn@diawest.net.ua

**PROBLEM OF OUN-UPA
IN CONTEMPORARY POLITICAL DEBATES,
HISTORIOGRAPHY AND PUBLIC CONSCIOUSNESS
IN UKRAINE**

After the declaration of independence of Ukraine the UPA veterans along with the public organizations considering themselves legal followers of OUN have put forth the question of UPA recognition as a combatant in the World War II.

The Organization of veterans of Ukraine and the left parties supporting it don't want to change their mind concerning OUN/UPA activity, which has been expressed in directives by Central Committee of Communist Party. They demand to take out of teaching programs the textbooks on Ukrainian history, where the OUN/UPA combatants are viewed as Resistance movement's participants as well as Soviet partisans.

On May 28, 1997 President of Ukraine ordered to create the Governmental Commission for the investigation of OUN/UPA activity with a group of historians at it. The main direction of its work became the preparation of 3 interrelated documents: a thorough documents' collection on OUN/UPA activity; a final collective monograph and a wide historical reference on OUN/UPA. Basing upon this reference, the Ministry of justice of Ukraine had to make juridical appreciation of these organizations, and Verkhovna Rada of Ukraine had to discuss the draft law "On the recognition of OUN and UPA the combatant in World War II" and to accept or to reject it.

During 7 years (1998-2005) the work group have published over 30 books. The majority of them are monographs about "blank spots" of OUN/UPA history based upon archive documents. The best publications became a ground for both collective monograph and "Professional conclusion of historians' work group by the Governmental Commission on research of OUN/UPA activity", published by "Naukova Dumka" editorial house in 2005.

It should be pointed, that even the authors of final collective monograph expressed a variety of thoughts concerning certain formulas put into so-called "Professional conclusion of historians' work group". In other words, the writers never achieved the full agreement upon the whole text of the document.

So there's no wonder that under the conditions of politicizing "OUN/UPA problem" in Ukrainian society and sharp political fight around it in a parliament, Verkhov-

na Rada of Ukraine still avoids to discuss the draft law “On the recognition of OUN and UPA the combatant in World War II”. Despite the great efforts of President Victor Iushchenko to include the history of OUN/UPA into historical tradition of struggle of Ukrainian people for national liberation, it isn’t done yet. “OUN/UPA problem” continues to divide the Ukrainian society.

We are sure that the main problem for “the OUN-UPA phenomenon” researches is in the attempts of scientists to base their evaluative hallmarks upon completely various prospects. Understanding the content of war by the representatives of many versions of it as a fight for liberation (but in different meaning) leads to full mutual negation. The key research method for the representatives of all versions of war can be only the approach to this problem from the view point of the opposite side, taking into account the motives of its actions. Thus, the matter concerns not the usage of some methodological innovations but the simple duty of every researcher to comprehend the man and the society through the analysis of their actions.

The solution of this problem in Ukraine is sophisticated by the attitudes concerning it, expressed in other countries, first of all in Poland, Russia, Belarus, Israel etc. Unfortunately, the endeavor of state’s political leaders to “nationalize” Ukrainian history at any price (sometimes contrary to the historical realities and even to the common sense) leads to revival of forgotten old clashes with neighbors, that start again to play greater role in relations than well established economical and cultural contacts.

Taking into account this last statement, we’d like to speak on the perception of the OUN-UPA problem by “the most strategical” western partner of Ukraine — Polish society. It’s no secret that this problem remains the most debated topic in both Ukrainian and Polish historiographies and the most painful spot in the relations between the neighboring peoples. In spite of the fact that over seven decades elapsed after the World War II, many Ukrainians and Poles still cannot forgive the offences and abuses experienced by their compatriots during those events.

For example, Polish scientific institutions and public organizations are convinced that only in Volyn’ during the years 1942-1944 nearly 40-50 000 men, women and children have been killed by Ukrainian nationalists just because they were Poles and didn’t want to leave this territory.

This state of affairs had been confirmed by the course of discussion in 2003 concerning tragedy in Volyn’ and by the celebrations organized on both sides of Ukrainian-Polish border to commemorate the victims.

The new wave of mutual accusations has arisen in 2008 because of celebration of 65th anniversary of Volyn’ tragedy. Members of all-Poland Committee for organization of the celebrations dedicated to 65th anniversary of those events, guided by its chief, deputy head (Vice Marshal) of the Seim Yaroslav Kalinovsky, started to demand through the Polish MEP’s to include the question of “OUN-UPA atrocities”

recognition and of the juridical qualification of their actions against Polish population in Volyn' and Eastern Galychyna as an act of genocide.

The public persons of Ukraine (officials, deputies, politicians) mostly try to compare the extent of responsibility of both peoples' representatives for the international tragedy in war time. Some of them even assert that the UPA role in those events "should be recognized as rightful" and that it waged "the just struggle for liberation of the people in its ethnical territory against all the occupants, Poles among others".

In certain political circles in Ukraine exists the idea that if Poles think that their support of "Orange revolution" and Eurointegrational efforts of Ukraine will automatically lead to the oblivion of the images of the past, they mistake. In the Polish mass media and in the wide segment of Polish society (and, by the way, of the whole one in the West) is also current the opinion that "Ukraine didn't dare to make an appropriate moral evaluation of Ukrainian nationalistic combatants' actions in the past, so the Poles are still waiting for the excuses from the side of Ukraine's power".

Summing up all stated above, we should underline that the problem of historical and, even more so, juridical or moral evaluation of OUN and UPA in modern historiography and in Ukrainian society is still very far from the final solution. It can't be viewed exclusively in the coordinate system of black-and-white scale, and the difficulties of understanding locate in that.

Even if we recognize that researchers' attempts to overcome contradictions between various interpretations of OUN-UPA history won't reconcile the society, the "compromise" work should anyway be made on the academic level. The content of it must correspond to the historical realities on the one hand, and on the other, it must combine opposite (up to date) view points. This work must contain rather more analytical conclusions, but it must give every reader a chance and right to make his own ethical evaluations. How to achieve it we tried to explain in our paper.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Uprising Army (UPA), contemporary political debates, historiography, public consciousness in Ukraine.

ПРОБЛЕМА ОУН-УПА В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ДЕБАТАХ, ІСТОРИОГРАФІЇ І СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про обговорення українськими політиками, науковцями, журналістами тощо проблематики діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії у 1940—1950-х роках, а також про вплив цієї полеміки на суспільну свідомість в сучасній Україні. Автор наголошує

на тому, що проблема історичної, а тим паче, юридичної чи навіть моральної оцінки ОУН і УПА в українській історіографії та в суспільстві ще далека від свого остаточного розв'язання. Її не можна розглядати в координатах лише чорно-білої оцінної шкали, і в цьому труднощі її розуміння.

Навіть якщо визнати, що прагнення дослідників до подолання суперечностей між різними інтерпретаціями історії ОУН і УПА не примирить суспільства, на академічному рівні має бути створена «компромісна» праця. Її зміст повинен відповідати історичним реаліям, з одного боку, а з іншого боку — поєднувати в собі протилежні на сьогодні погляди. Така праця мусить мати аналітичні висновки, але давати кожному з її читачів можливість і право на власні етичні оцінки. Стосовно ж втручання у ці справи політиків, автор наголошує, що з огляду на болючість цієї теми для кількох країн і народів, вона вимагає ретельно вивірених підходів і з боку осіб, які посідають найвищі посади у своїх державах, і від інституцій, що уповноважені своїми народами робити офіційні заяви від імені цих держав.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), сучасні політичні дебати, історіографія, суспільна свідомість в Україні.

Після проголошення незалежності України ветерани Української повстанської армії (УПА), а також громадсько-політичні організації, які вважають себе правонаступниками Організації українських націоналістів (ОУН), поставили питання *«про визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні»*. Вони твердили, що *«задовго до появи самостійної держави сотні тисяч українців у лавах ОУН і УПА боролися за свободу і незалежність України»*. Боротьбу ОУН та УПА проти вермахту і Радянської армії та інших силових структур компартійно-радянського політичного ладу вони розглядають *«як національно-визвольну боротьбу за утворення Української самостійної соборної держави»* [7, с. 72—73].

Організація ветеранів України і ліві партії, які підтримують цю організацію, не бажають змінювати оцінок діяльності ОУН і УПА, встановлених у директивних рішеннях Центрального комітету Компартії Радянського Союзу (ЦК КПРС). Вони вимагають вилучити з навчальної програми ті підручники з історії України, в яких *«бойовики ОУН і військовики УПА показані нарівні з радянськими партизанами як учасники руху Опору»*. Вони твердять, що ті, хто *«перебував в лавах ОУН і УПА, є зрадниками українського народу, фашистськими прислужниками і воєнними злочинцями»* [7, с. 80—81].

28 травня 1997 р. Президент України Леонід Кучма дав доручення створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН та УПА, а при Урядовій комісії Робочу групу істориків [5]. Головним напрямом в організації роботи Групи дослідників стала підготовка трьох взаємопов'язаних документів: фундаменталь-

ного збірника документів про діяльність ОУН і УПА; підсумкової колективної монографії та розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА. На підставі цієї довідки Міністерство юстиції України мало дати юридичну оцінку цим організаціям, а Верховна Рада України розглянути законопроект *Про визнання ОУН і УПА воюючою стороною у Другій світовій війні* і або прийняти його як закон, або відхилити [6, с. 40].

Маючи багаторічний досвід роботи над проблемою ОУН і УПА, члени робочої групи розуміли, що їхні праці й зроблені на їх основі висновки не зможуть переконати тих, хто брав участь у конфлікті. Тому таке завдання навіть не ставилося. Не прагнули члени робочої групи і до того, щоб глорифікувати або морально знищити українських націоналістів. Головною метою було — надати об'єктивний фактичний матеріал у розпорядження органів влади та широкої громадськості для самостійних висновків. Цієї мети група намагалася досягти за якнайповнішого використання архівних і наявних у науковому обігу джерел.

Упродовж семи років (1998—2005) робоча група випустила в світ близько 30 книжок. Більша частина їх — це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН і УПА, які спираються на архівні документи, серед них, наприклад, німецькі, що зберігаються у Федеральному архіві в Берліні та Федеральному військовому архіві у Фрайбурзі. Найкращі публікації покладені в основу підсумкової колективної монографії [2] і *Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА* [3], які опублікувало видавництво «Наукова думка» 2005 року.

Варто зауважити, що навіть автори підсумкової колективної монографії висловлювали різні власні судження з приводу окремих формулювань так званого *Фахового висновку робочої групи істориків*. Інакше кажучи, цілковитої узгодженості всього тексту цього документа усім авторським колективом досягти не вдалося.

Тому немає нічого дивного в тому, що за умов значної заполітизованості «проблеми ОУН і УПА» в українському суспільстві та гострої політичної боротьби навколо неї в українському парламенті, Верховна Рада України досі ухиляється від обговорення законопроекту *Про визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні*. Незважаючи на величезні зусилля Президента Віктора Ющенка, «вписати історію ОУН і УПА в історичну традицію національно-визвольної боротьби українського народу», досягти цього на найвищому законодавчому рівні не вдалося. Крім того, останні з його указів на посаді Президента України *Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України і Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті* [10] ще більше поділили українське суспільство.

Між іншим, на відміну від українського парламенту, Сейм Польської Республіки 3 лютого 2011 р. практично одногосно підтримав надання статусу на-

ціонального свята дню пам'яті так званих «проклятих солдатів» — учасників антирадянського збройного підпілля в 1940—1950-ті роки (з 417 присутніх на засіданні депутатів за цю постанову проголосувало 406). 1 березня цього ж року Польща вперше офіційно відзначила цей день. Текст закону про «проклятих солдатів» зараховує до «національних героїв» Польщі всіх «учасників антикомуністичного підпілля», незалежно від організацій, до яких вони належали, їхньої ідеології та вчинків [14].

Є очевидним, що головна проблема досліджень «феномену ОУН і УПА» та сприйняття її українським загалом полягає в тому, що науковці, політики, журналісти, не говоримо вже про пересічних громадян, беруть за основу своїх оцінних критеріїв різну перспективу.

Прихильники радянської героїчної версії Великої Вітчизняної війни оцінюють дії ОУН і УПА з перспективи переможців у тій війні — Радянської армії та інших силових структур компартійно-радянського політичного апарату. Вони нібито цілком слушно доводять, що головна мета життєдіяльності у світовому та історичному масштабі полягала тоді в боротьбі з нацизмом, і війна велася не тільки за визволення з під гітлерівської окупації, а також за збереження поряд з іншими слов'янськими народами й українського від біологічного знищення.

Прибічники націоналістичного історичного нарративу Другої світової війни, який донедавна був лише прерогативою нечисленних правих політичних сил і сягав корінням середовищ воєнної та повоєнної української еміграції, з перспективи переможених у тій війні українських націоналістів, намагаються звеличити, героїзувати боротьбу ОУН і УПА та подати її нібито теж цілком відповідно до історичних реалій як самовіддане змагання етнічних українців (а не радянських громадян) проти всіх окупантів їхніх земель — Німеччини, СРСР, Польщі тощо — за свободу і національне самовизначення.

Отже, розуміння представниками обох версій війни, її змісту як боротьби за визволення, але в різному сенсі, призводить до цілковитого взаємозаперечення. Продемонструємо це на конкретному прикладі крайніх і категоричних оцінок, які дають «проблемі ОУН і УПА» українські професійні історики.

Перший з них стверджує: *«Якщо націоналістичні бузувіри і гітлерівські прислужники будуть знаходитися в Києві в одному пантеоні зі справжніми героями..., то Україна далі навряд чи зможе існувати як єдина держава... День Перемоги — це і є сьогодні наш останній цивілізаційний рубіж, і відстоюючи його, слід розуміти, що подальший відступ стане зрадою предкам, самим собі, знищенням України, за яку у Велику Вітчизняну війну віддали життя мільйони»* [9, с. 7].

Один із представників новонародженого історичного міту про те, що патріотичним чином в роки війни треба вважати лише боротьбу ОУН і УПА, зазначає таке: *«Як би жорстоко це не звучало, але смерть одного бійця УПА чи*

підпільника ОУН принесла для справи визволення України набагато більше, ніж мільйонні жертви українців Червоної армії...». І далі: «...Мім "Вітчизняної війни" є останнім мостом, що досі на підсвідомому рівні "духовно пов'язує" те, що більшовики намагалися переплавити у єдину політичну націю» [4, с. 50, 53].

На наше переконання, обидва приклади підходів до дослідження та оцінювання проблеми ОУН і УПА є політичними, а не академічними чи теоретичними. Тому ключовим дослідницьким методом для представників обох версій війни тут може бути лише підхід до цієї проблеми з позиції протилежної сторони, з урахуванням і розумінням мотивації її дій. Йдеться не про застосування якихось методологічних новацій, а про елементарний обов'язок будь-якого дослідника краще збагнути людину і суспільство через аналіз їхніх вчинків.

Зрештою, історик не має ставати на бік жодної зі сторін, робити самоціллю власної дослідницької праці накопичення фактажу на протигагу колегам з «іншого табору», пропагувати певну ідентичність (радянську або навіть українську), поклавши її в основу підходів до вибору критеріїв оцінювання тих чи тих історичних подій. Провідною мотивацією дослідника має бути прагнення описати та пояснити суспільству ті події так сумлінно, як це взагалі можливо.

Так само чесний дослідник не повинен намагатися вгадувати державні потреби чи виконувати державне замовлення, незалежно від того, що за політичні сили перебувають при владі та яку концепцію історії вони йому замовляють. Переконані у слушності думки наукового співробітника Університету в м. Лунд (Швеція) Йогана Дітча стосовно потреби кожного з народів у власній громадянській історії [13, с. 8]. Написання такої історії, яка зможе охопити і радянський, і націоналістичний досвід, потребують також українці. Така історія мала б зосередитися на вивченні уроків війни і в Україні, і між українцями, та на багатьох інших елементах не лише української, а й світової війни.

З огляду на останнє твердження зазначимо, що розв'язання «проблеми ОУН і УПА» в Україні ускладнюється також ставленням до неї в інших країнах, насамперед у Польщі, Росії, Білорусі, Ізраїлі, а тепер і в країнах-членах Європейського Союзу, зважаючи на їхнє звернення від 25 лютого 2010 р. до нового Президента України Віктора Януковича скасувати Указ *Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України*. У квітні 2010 р. Донецький окружний адміністративний суд, а в червні того ж року Донецький апеляційний адміністративний суд визнали протиправними укази Президента В. Ющенка про присвоєння Романові Шухевичу і Степанові Бандері звання Героя України. Другого серпня 2011 р. Вищий адміністративний суд України відхилив касаційні скарги Президента В. Ющенка, Юрія Шухевича (сина Головнокомандувача УПА Р. Шухевича), Степана Бандери (онука Бандери), Всеукраїнського об'єднання «Свобода» і низки громадян України на рішення Донецького окружного адміністративного суду про визнання незаконними указів про присвоєння

звання Героя України Р. Шухевичу і С. Бандері. У своєму рішенні ВАСУ наголосив, що цей вердикт може бути переглянутий Верховним судом України в порядку, встановленому законодавством. [15]. На жаль, прагнення попереднього керівництва Української держави, як і окремих її політичних сил, будь-якою ціною «націоналізувати» українську історію, іноді всупереч історичним реаліям і навіть здоровому глузду, призводило до того, що призабуті давні суперечки із сусідами знову починають відігравати куди більшу роль у відносинах, ніж добре налагоджені економічні та культурні зв'язки.

Висловимося з приводу «проблеми ОУН і УПА» лише в контексті політико-гуманітарного виміру сучасних українсько-польських взаємин. Не є таємницею, що вона досі є найдискусійнішою темою української і польської історіографій та найболючішим місцем сучасних взаємин двох народів-сусідів [17]. Незважаючи на те, що минуло вже майже сім десятиліть від подій Другої світової війни, чимало українців і поляків не можуть вибачити образ і кривд, які завдали їхні співвітчизники одне одному в ході тих подій.

Добре відомо про те, як польські урядовці переслідували руську/українську меншину в Першій і Другій Речіпосполитій. Досі не загоїлися рани в тієї української людності, яка стала об'єктом депортації 1947 р., відомої під назвою «акція Вісла». Своєю чергою, польська сторона, і насамперед представники старшого покоління, погоджуючись з тим, що українці в минулому насправді зазнали в Польщі невинуватих страждань, стверджує, що *«останні несумірні зі злочинами, скоєними стосовно польського населення Західної України Українською повстанською армією»* [20]. На переконання польських наукових інституцій і громадських організацій, лише на Волині упродовж 1942—1944 років українські націоналісти замордували близько 40—50 тисяч чоловіків, жінок та дітей тільки за те, що вони були поляками і не бажали виїздити з цих земель [16, с. 227—233].

Такий стан речей підтвердив перебіг дискусій влітку 2003 р. довкола трагічних волинських подій, а також заходи по обидва боки українсько-польського кордону з вшанування пам'яті загиблих. У спільній заяві від 11 липня 2003 р. з нагоди 60-ї річниці тих подій Президенти України і Польщі Леонід Кучма і Олександр Кваснівський, вкотре наголосивши на продовженні пошуку історичної істини щодо причин міжнаціонального кривавого конфлікту часів останньої світової війни, наголосили: *«Ми не можемо ні змінити нашої історії, ні відкинути її, не можемо її ні замовчати, ні виправдати, навпаки, ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє»* [8]. Зроблені тоді офіційними Києвом і Варшавою безпрецедентно важливі для взаємного розуміння кроки не поставили крапки в дискусіях між науковцями, політиками, журналістами тощо, але дали серйозний поштовх процесові переосмислення історичних подій.

У цьому місці варто зауважити, що під час заходів з відзначення 60-річчя волинської трагедії в Україні з'явився відкритий лист українських інтелектуалів, які просили *«вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю»* [1, с. 1]. Втім текст цього листа не цілком задовільнив тих, кому він був адресований у Польщі [12]. У польських медіа і широкому сегменті польського, як, між іншим, і західного суспільства загалом, зберігся погляд, що *Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже, поляки ще чекають на вибачення від української влади* [23, с. 354].

Нова хвиля взаємних звинувачень піднялася 2008 р. у зв'язку з відзначенням уже 65-ї річниці волинських подій, яка, втім, не викликала такої бурхливої дискусії в українському суспільстві, якою супроводжувалися заходи із вшанування пам'яті про загиблих у тій трагедії в Польщі. Члени загальнопольського Комітету з організації заходів з нагоди 65-ї річниці тих подій, на чолі з його керівником віце-маршалком Сейму Польської Республіки Ярославом Каліновським, почали домагатися через польських євродепутатів внесення до порядку денного засідання Європарламенту питання про визнання «злочинів ОУН і УПА» та юридичної кваліфікації їхніх дій стосовно польської людності, що проживала в роки війни на Волині та в Східній Галичині [22].

15 липня 2009 р. у зв'язку з 66-ю річницею трагічних подій на Волині 1943 р. Сейм Польської Республіки зрештою ухвалив постанову, в якій стверджувалося, що *«ОУН і УПА здійснили антипольську акцію — масові мордування, які мали характер етнічної чистки та риси народовбивства»* [21]. Текст був узгоджений всіма фракціями, всіма політичними партіями. Після прочитання постанови Маршалком Сейму Броніславом Коморовським, її прийняли шляхом вставання і тривалими оплесками, що свідчило про одностайне схвалення.

Цікавою, однак, є та обставина, що роком раніше польський Сейм відхилив проект постанови, який підготували депутати від Польської селянської партії, в якій на означення дій ОУН і УПА стосовно польської цивільної людності в роки війни вже фігурував термін «народовбивство». На варшавській науковій конференції *В 65-ту річницю знищення польської людності на Кресах Висхідних українськими націоналістами* представниця Президента ПР Леха Качинського і колишній міністр закордонних справ Польщі Анна Фотига переконувала учасників цього форуму в необхідності перегорнути сторінку у відносинах між українцями і поляками часів війни та подивитися на сьогоденну Україну іншими очима [19].

І хоча виступ А. Фотиги наразився на гостру критику з боку представників «кресових» і комбатантських організацій, присутніх на конференції, так само, як і дії Президента ПР Леха Качинського, котрий відмовився від патронату і участі в ній, призвели до великого розчарування та невдоволення в таборі польської правниці (в останній момент конференцію було перенесено з Бельве-

деру до Галереї Порчинських (Музею Колекції ім. Івана Павла II), залишається фактом, що державне керівництво Польщі тоді ще не було готове до іншого ставлення до цієї справи [17].

Щось мало статися в мисленні польських політиків упродовж року, щоб вони за того самого Президента та за тієї ж зовнішньополітичної східної стратегії, в якій Україна залишається одним із «найстратегічніших східних польських партнерів», змінили свій підхід до оцінки того, що було у відносинах між українцями і поляками на «кресах всходніх» в роки Другої світової війни.

Цю постанову, як і останні укази В. Ющенко стосовно оцінок УПА і С. Бандери, варто сприймати як такі, що вносять суттєві розбіжності у вже прийняті 2003 р. польським Сеймом і Верховною Радою України примирливі документи. Якими б не були майбутні рішення нового Президента України та його оточення в цій справі, зрозуміло одне: значна частина українських публічних діячів з право-радикального і національно-патріотичного табору — Народного союзу «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко, Народного Руху України, Конгресу українських націоналістів та деяких інших — надалі порівнюватимуть міру відповідальності представників обох народів за міжнародну трагедію часів війни та стверджуватимуть, що дії УПА в тих подіях *«слід визнати правомірними»* і що остання вела *«справедливу народно-визвольну боротьбу на своїй етнічній території проти всіх окупантів, до яких належали і поляки»*. В цих суспільно-політичних і громадських колах надалі побутуватиме думка, що якщо поляки вважають, що вслід за їхньою підтримкою Помаранчевої революції, а також українських євроінтеграційних прагнень, автоматично будуть забуті минулі образи і кривди, завдані українцям, то вони сильно помиляються [11].

Отже, проблема історичної, а тим паче юридичної чи навіть моральної оцінки ОУН і УПА в українській історіографії та суспільстві ще не розв'язана. Її не можна розглядати в координатах лише чорно-білої оцінної шкали, і в цьому труднощі її розуміння.

Навіть якщо визнати, що прагнення дослідників до подолання суперечностей між різними інтерпретаціями історії ОУН і УПА не примирить суспільства, на академічному рівні має бути створена «компромісна» праця. Її зміст повинен відповідати історичним реаліям, з одного боку, а з іншого боку — поєднувати в собі протилежні на сьогодні погляди. Така праця мусить мати аналітичні висновки, але давати кожному з її читачів можливість і право на власні етичні оцінки. Як цього досягти, ми й намагалися тут пояснити.

Стосовно ж втручання в ці справи політиків, варто зауважити, що з огляду на болючість цієї теми для кількох країн і народів, вона вимагає ретельно вивірених підходів і з боку осіб, які посідають найвищі посади у своїх державах, і від інституцій, що уповноважені своїми народами робити офіційні заяви від імені цих держав.

Список використаної літератури

1. Волинь 1943. Боротьба за землю. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // *І. Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — № 28.
2. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 2005.
3. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005.
4. *Патриляк І.* Війна переможців і переможених. // *Україна модерна*. — 2008. — Ч. 13 (2).
5. Постанова Кабінету Міністрів №1004 від 12 вересня 1997 р. // *Урядовий кур'єр*. — 1997. — 12 верес.
6. Про основні засади та етапи роботи групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА // Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005.
7. Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА / відп. ред. С. Кульчицький. — К., 1999.
8. Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині : Спільна заява Президента України Леоніда Кучми і Президента Республіки Польща Олександра Квасневського від 11 липня 2003 р. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua> — Назва з екрана.
9. *Табачник Д.* Галицький шлях від Великої Перемоги // *Газета «2000»*. — 2008. — 16 трав.
10. Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України : Указ Президента України Віктора Ющенка № 46/2010 від 20 січня 2010 р.; Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті : Указ Президента України Віктора Ющенка № 75/2010 від 28 січня 2010 р. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua> — Назва з екрана.
11. *Українська газета плюс*. — 2008. — 27 берез. — 2 квіт.
12. *Borkowicz J.* Z nadzieją na pojednanie // *Więź*. — 2003. — № 4. — S. 119—125.
13. *Dietsch J.* Making Sence of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. — Lund, 2006.
14. *Dziennik Ustaw*. — 2011. — № 32, poz. 160 z 15 lutego.
15. <http://www.NEWSru.ua/Україна> / Перегляд: 3 серпня 2011 р.

16. *Mędrzecki W.* Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // *Przegląd Wschodni*. — 1997. — T. IV. — Z. 1 (13).

17. Otwarty list Jana Niwińskiego do Prezydenta PR Lecha Kaczyńskiego z 28 lipca 2008 r. — Режим доступу: <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-ura-a-wladze-rp>. — Назва з екрана.

18. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach drugiej wojny światowej». — T. 1—10. — Warszawa, 1998—2005.

19. Przeglądowa konferencja naukowa w 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich zorganizowana 10 lipca 2008 r. w Galerii Porczyńskich (Muzeum Kolekcji im. Jana Pawła II) Warszawa. — Режим доступу: <http://www.ipn.gov.pl>.

20. Stanowisko Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej w kwestii stosunków polsko-ukraińskich, 25 III 1993; podpisane przez p. o. Prezesa Zarządu Głównego Aleksandra Tyszkiewicza.

21. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. — Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>. — Назва з екрана.

22. Wywiad wicemarszałka Sejmu RP Jarosława Kalinowskiego dla «Myśli Polskiej» // *Myśl Polska*. — 2008. — № 3. — 20 stycznia.

23. *Żupański A.* Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu. — Toruń, 2006.

Алла Тимченко

Київський славістичний університет (Україна)
roviychuk@mail.ru

THE OPERATION “VISTULA” IN RECENT ABROAD AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: CONTROVERSIAL ISSUES

The article considers the Operation “Vistula” in 1947: controversial issues in recent Abroad and Ukrainian historiography. The subject deportation in south-eastern Poland in 1947 cannot be said to have been poorly studied in Abroad and Ukrainian historiography. However, in view of the priorities adopted in studying the so-called “difficult issues” in Ukrainian-Polish relations, which are contained in the joint statement Towards understanding and unity, signed by the Presidents of Ukraine and Poland in Kiev in 1997, it is hard to overestimate the current relevance of this subject. In the article analysed already made by Abroad and Ukrainian historians and also identify the main problems that call for further academic treatment. The author also stresses that, over the next few years, it will remain a focal point for both Polish and Ukrainian historians.

Keywords: The Operation “Vistula”, south-eastern Poland, Ukrainian Uprising Army (UPA), recent Abroad and Ukrainian historiography.

АКЦІЯ «ВІСЛА» В НОВІТНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ

Акцію «Вісла» 1947 р. не назвеш маловивченою темою у новітній зарубіжній та українській історіографії. Проте, з огляду на пріоритети в дослідженні складної українсько-польської історичної спадщини, що містяться у низці документів, які підписали Президенти України та Польщі, її актуальність важко переоцінити. Тому зупинимось на аналізі, який вже зробили історики, а також позначимо основні проблеми, які потребують подальшого наукового опрацювання.

Предметну основу для аналізу процесів, пов’язаних з акцією «Вісла» 1947 року, дала публікація документів з багатьох польських центральних і воєводських архівів, яку підготував польський дослідник українського походження

Євген Місило. Ця збірка архівних матеріалів з ґрунтовним коментарем та широкими біографічними даними учасників тих подій, що їх уклав Є. Місило, витримала два видання: польською [1] та українською [16] мовами. Книга містить 241 документ, переважну більшість з яких становлять матеріали Оперативної групи «Вісла», створеної з метою виселення цивільного населення і знищення українського підпілля. Є тут також протоколи засідань Політбюро ЦК Польської Робітничої партії (ППР), на яких було прийнято всі основні рішення у справі акції «Вісла», зокрема, про її терміни, склад командування Оперативної групи з проведення акції, територію діяльності Групи, райони розселення переселенців, методи боротьби з членами українського підпілля та цивільними особами, запідозреними в сприянні підпіллю (запровадження військово-польових судів і концтаборів) тощо.

Здійснені на підставі глибокого вивчення джерел наукові розвідки також інших польських дослідників українського походження, передусім Романа Дрозда [18; 19; 20; 21] і Ігоря Галагіди [22; 23]. На думку Р. Дрозда, одним із особливо дискусійних є питання про те, хто був справжнім ініціатором депортації українського населення на західні та північні землі Польщі. Всупереч твердженням найобізнаніших у проблематиці польських істориків (Р. Тожецький, Г. Мотика), які вважають, що з огляду на велику залежність польської влади від Москви, навряд чи польська сторона могла бути ініціатором акції «Вісла», він наполягає на визнанні такої ініціативи саме за польською комуністичною владою. Наприклад, Р. Дрозд зазначає, що залежність Варшави від Кремля не виключала можливості висування поляками власних ініціатив. Тому, на його думку, поки не віднайдено радянських документів, які вказували б на однозначну відповідальність за таку ініціативу СРСР, є всі підстави стверджувати, що ініціатором акції «Вісла» була польська сторона. Звичайно, вона пішла на це за згодою Москви. До того ж, на думку Р. Дрозда, слід пам'ятати й про те, що на всі післявоєнні примусові переселенські акції, які охопили не лише українців, варто дивитися як на характерний для сталінського режиму спосіб розв'язання національних проблем [8, с. 67].

Погляди Р. Дрозда щодо різного ступеня заангажованості радянської і польської влади у процесі переселення цивільної людності у 1944—1946 роках (ініціатива Кремля) і 1947 р. (ініціатива польського уряду) інші польські дослідники українського походження, з одного боку, поділяють (наприклад, Є. Місило, який вважає, що польські комуністи у 1944—1947 роках втілили в життя ендецьку концепцію побудови однонаціональної держави) [25, с. 142], з другого — намагаються обережніше висловлюватися з цього приводу. Так, скажімо, робить І. Галагіда. Він зазначає, що коли в Польщі готували акцію «Схід» (попередня назва операції «Вісла»), в Західній Україні органи радянської влади проводили депортацію місцевих українців під криптонімом «Захід». На його

погляд, це може свідчити про те, що задум про здійснення обох акцій народився в одному штабі. Втім І. Галагіда одночасно стверджує, що є документи, які вказують на підготовку польської влади до операції «Вісла» вже з кінця 1946 р. [30, с. 5].

Якщо до шойно згадуваного питання серед польських дослідників українського походження існує кілька підходів, то у визначенні цілей депортації 1947 р. вони однотайні. Вони вважають, що польська комуністична влада переслідувала дві основні мети: знищити загони українського підпілля та їхній тил і розпорозити українців на західних і північних землях Польщі, щоб ліквідувати «українську проблему» в суспільстві та державі як таку. Про це Р. Дрозд пише так: «...шляхом ізоляції інтелігенції (також духовенства), розпорозення на західних і північних землях, залякування і нищення всіх проявів національного життя українців, влада хотіла досягнути своєї головної мети — їх денационалізації... Українців покарано тому, що були і хотіли бути українцями» [8, с. 70]. Цієї ж думки дотримується й решта польських дослідників українського походження: Б. Гук [9; 10; 12], В. Мокрий [26], М. Сивіцький [31], С. Заброварний [35]. Зокрема, матеріали перших двох видань за редакцією Б. Гука містять спогади переселенців, а також воїнів Української повстанської армії (УПА), і віддзеркалюють стан національної пам'яті українства про події 1947 р. через півсторіччя по акції «Вісла». Останнє видання цього ж упорядника висвітлює зусилля української громади в Польщі зі збереження пам'яті про національну трагедію українців Закарпаття у 1944—1947 роках.

Бездискусійним для названих вище дослідників є також питання про причини проведення акції «Вісла». Як відомо, за часів Польської Народної Республіки (ПНР) депортацію 1947 р. виправдовували потребою знищення УПА, яка нібито загрожувала державній цілісності країни, а головною підставою для неї вважали смерть генерала Кароля Сверчевського. Така оцінка була незмінною до 1989 р. Однак на основі опублікованих останнім часом документів та матеріалів, Р. Дрозд, наприклад, констатує, що УПА 1947 р. не становила реальної загрози для Польщі і на початку року налічувала не більше півтори тисячі осіб.

Неправдивим, на його думку, є також погляд, що сотні УПА, які діяли в Польщі, прийшли із Західної України, а депортація українців стала помстою за вбивства поляків у 1943—1944 роках на Волині та в Східній Галичині. Таким чином, вважає Дрозд, ще й досі польському суспільству нав'язуються погляди про провину самих українців і цим морально виправдовується примусове переселення цивільної людності, проведене із застосуванням принципу колективної відповідальності, який суперечить міжнародному праву. Він, услід за деякими польськими істориками (Т. Ольшанський, Г. Мотика), стверджує, що конфлікт у Західній Україні проходив між українцями і поляками, які там проживали, між УПА і Армією Крайовою (АК). Тому не повинні відповідати за ті

трагічні події українці в Польщі, які не брали в них участі, не можна засуджувати й карати за це весь народ. Польські комуністи в цьому випадку не керувалися помстою за Волинь, хоч їхня пропагандистська машина і намагалася це довести. Вони, не маючи надійної опори в суспільстві, хотіли підіграти і тим сподобатися полякам, які в більшості вороже ставилися до українців і висловлювалися за їхнє виселення [21, с. 66].

З приводу останнього твердження Р. Дрозда про те, що польські комуністи у своїх діях не керувалися помстою за Волинь, варто зауважити таке. В уже згадуваній збірці документів Акція «Вісла» Є. Місило пише, що, на його погляд, антилюдяний характер переселень українців у 1945—1947 роках безсумнівно мав зв'язок із спрямуванням до акції дивізій, сформованих з поляків, які походили із Західної України. На підтвердження цієї думки він, наприклад, цитує рапорт комісії Генштабу Війська Польського від 30 січня 1946 р. у справі зловживань, допущених 3-ю Поморською дивізією піхоти: «Окремо варто згадати про акти мордувань українців. Ті, хто їх здійснює, керуються почуттям помсти» [16, с. 15].

У 1997 р. за редакцією Володимира Мокрого побачила світ колективна праця відомих польських дослідників, а серед них й українського походження, в якій зроблено спробу проаналізувати наслідки акції «Вісла» для української громади Польщі зокрема і всього польського суспільства загалом. Одним із найболючіших наслідків, що й досі псує взаємини між двома слов'янськими народами, є наявність у свідомості певної частини польського суспільства сформованого після війни негативного стереотипу західного українця — «бандита-бандерівця». На думку В. Мокрого, українсько-польський діалог стане конструктивнішим лише тоді, коли сторони-дискутантати розмежують кривди, завдані українцям у ході акції «Вісла», і трагедію, яку через українців поляки пережили на Волині [26, с. 5].

Тему примусових переселень українців і поляків у 1944—1947 роках досліджують власне польські і англomовні вчені, зокрема: Я. Фарись і Я. Єкель [17], Г. Грицюк [24], Г. Мотика [27], Я. Пісулінський [28], С. Цесельський [29], Т. Снайдер [32; 33] та інші. На відміну від дослідників, які наближені до польських кресово-комбатантських кіл і які вважають депортацію українців вимушеним кроком, ця група істориків дотримується швидше ревізійністських поглядів. Їхня концепція ґрунтується на перегляді попередніх оцінок шляхом введення до наукового обігу нових джерел і нової інтерпретації відомих документів [14; 34].

Далі мова йтиме про здобутки в дослідженні проблематики акції «Вісла» 1947 р. українською історіографією. Одразу слід згадати про один із томів спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у 30—40-х роках ХХ століття». Невідомі документи з архівів спеціальних служб цілком присвя-

ченого цієї акції [2]. Книгу підготували до друку співробітники Інституту національної пам'яті, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща (МВСіА РП). Не викликає сумніву, що видання подібних збірників документів, які зберігаються в архівах спецслужб і досі були недоступні для широкого кола дослідників та громадськості, можливе лише з уваги на велику потребу та взаємну зацікавленість з боку України і Польщі в їх публікації.

Проблеми відповідальності Москви за акцію «Вісла» торкається у вступі до збірки опублікованих документів і матеріалів Центрального архіву МВСіА РП про діяльність ОУН і УПА на терені Польщі у 1944—1947 роках член спільного колективу з підготовки зазначеного багатотомного видання Юрій Шаповал [15]. Проте публікацію цієї збірки здійснено за планом іншої робочої групи, утвореної Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА. Дослідник Ю. Шаповал, услід за Ришардом Тожецьким, припускає можливість того, що рішення про операцію «Вісла» було ухвалено в Москві у лютому 1947 р., а план її підготував за дорученням Л. Берії і Г. Маленкова нарком внутрішніх справ УРСР Сергій Савченко. Вже після цього, у березні 1947 р., відповідне рішення ухвалило Політбюро ЦК ППР, а по тому, 12 квітня, — Комітет громадської безпеки ПР. Шаповал зазначає, що коли прийняти цю версію, то вона внесе суттєві корективи в попередні уявлення про безпосередні причини антиукраїнської активності польської влади. Наприклад, це означатиме, що вбивство вояками УПА 28 березня 1947 р. генерала К. Сверчевського зовсім не мало такого фатального значення для розгортання операції «Вісла» [15, с. 18—19].

Важливі міркування, а також документи з інших українських архівів, що висвітлюють позицію радянської влади в питанні депортації українців у рамках акції «Вісла», опублікували дослідники Іван Білас [3] і Володимир Сергійчук [11]. Незважаючи на публікацію великого корпусу документів з російських архівів (Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії, Державний архів Російської Федерації, Російський державний військовий архів), І. Білас у своїй праці не використовує матеріалів, які б торкалися аспектів розроблення чи планування акції «Вісла», що ще раз свідчить про їхню відсутність у московських архівосховищах, а отже, про непричетність, принаймні безпосередню, Москви до цієї акції.

Дослідник В. Сергійчук, наприклад, зазначає, що керівники Радянської України відмахнулися від проблем українців Польщі, а її комуністичний уряд вважав українську проблему в себе розв'язаною. На підтвердження цієї думки він опублікував лист міністра закордонних справ УРСР Д. Мануїльського секретареві ЦК КП (б) України Л. Кагановичу за 1947 р. з пропозицією відмовитися від переселення в Україну з Польщі 15—20 тисяч українців, які виявили на це бажання [11, с. 404—405].

Важливим документом, який ставить під сумнів версію про «московські або київські корені» трагедії українців Польщі у 1947 р., є також опублікований цим дослідником супровідний лист заступника міністра закордонних справ УРСР С. Сліпченка секретареві ЦК КПУ М. Підгорному і довідка про становище української меншини в Польщі від 26 листопада 1958 р. [11, с. 415—421]. У довідці ця трагедія оцінюється так: «Хоч ця акція (акція «Вісла». — *Прим. авт.*) була виправданою, проте в ході її реалізації були допущені помилки: разом з винними було переселено багато невинних. Усього на західні землі було переселено понад 150 тисяч українців. Тут на них дивились як на ворогів, усували від участі в громадському житті, не надавали належної допомоги. Справа дійшла до того, що в 1950—1951 роках під час паспортизації в анкетах і паспортах не було графи «національність», а лише графа «громадянство». Так польська влада штучно намагалась перетворити всіх громадян на поляків» [11, с. 417].

Вагомий внесок у розроблення проблематики примусових переселень українців і поляків 1944—1947 років, і зокрема акції «Вісла», зробили львівські вчені. Насамперед слід згадати про видану Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України серію документів, матеріалів і спогадів, що складається з трьох томів [4; 5; 6]. У першому томі вміщено документи і матеріали про репресивно-депортаційні процеси від 1939 до кінця 1945 року, в другому — від 1946 до початку 50-х років, у третьому — публікуються спогади українців Закарзоння — учасників і свідків переселенської трагедії.

На думку відповідального редактора видання Юрія Сливки, операція «Вісла» була спільно скоординованою польсько-радянською акцією. На підтвердження цієї тези він наводить такі факти. По-перше, взаємна поінформованість щодо початку операції, по-друге, координація спільних військових дій польської, радянської та чехословацької армій проти загонів УПА та блокування польсько-радянсько-чехословацького кордону, по-третє, рішучий виступ радянського уряду проти переїзду українців Закарзоння на Радянську Україну в ході операції «Вісла» [4, с. 24].

Науковець Ю. Сливка доводить, що радянське керівництво виявляло велику зацікавленість у тому, щоб домогтись остаточного виселення українців із Закарзоння і тим цілковито позбавити УПА соціальної і національної бази та прискорити її повний розгром, а також відібрати у виселених раніше до УРСР українців будь-яку надію на можливе повернення в рідні землі, а отже, припинити їхні втечі. Тільки так радянська влада могла забезпечити спокій як у тилкових областях, так і в прикордонній зоні УРСР [4, с. 25].

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 1998 року видав також збірник матеріалів міжнародної наукової конференції Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»

ла»), що проходила 14—17 травня 1997 р. у Львові [7]. Звернімо увагу на полеміку, яка розгорнулася між учасниками конференції, зокрема, між Іваном Біласом та Ярославом Дашкевичем. Перший дослідник не погоджувався з поглядом другого стосовно того, що акція «Вісла» була винятково рішенням польського уряду. На думку І. Біласа, польський уряд навіть 1947 р. «не мав жодного ані матеріально-фізичного, ані юридичного права самостійно робити будь-які кроки. Завчасно йшли настанови і завчасно все регламентувалося тим, хто з панського плеча віддав українські території полякам (мається на увазі Сталін, який погодився на повернення до Польщі українських етнічних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. — *Прим. авт.*). Тим більше, збройні сили тодішньої Польщі тільки формувалися і були підпорядковані виключно збройним силам Радянського Союзу» [7, с. 34—35].

Ярослав Дашкевич торкається, зокрема, таких питань, як етнічні чистки ХХ ст. і місце серед них акції «Вісла», військові аспекти її проведення, справа збірної відповідальності та проблема помсти, реакція на цю операцію польського суспільства. Дослідник зазначає, що «депортації на етнічній підставі (а саме такою була, на його думку, акція «Вісла». — *Прим. авт.*) були і є можливі лише в державах з диктаторським тоталітарним режимом, який здійснює своє правління на користь певної нації терористичними методами» [7, с. 26].

Порівнюючи військові заходи польського уряду під час боротьби проти УПА з подібною методикою тимчасового відселення людності з районів бойових дій, застосованою у боротьбі з партизанським рухом в інших місцях — Індокитаї, Південному В'єтнамі, деяких регіонах Африки, Я. Дашкевич вказує на принципову їхню відмінність. Він доходить висновку, що «якщо виселення диктувалося військовою стратегією і тактикою, то після ліквідації партизанського руху тимчасово виселене населення (а виселення мало б бути тимчасовим) повинно було б повернутися до рідних сіл. Якщо цього не трапилося, то мета депортації була виключно політичною, а не військовою, а саме насильницьким способом вирішити українське національне питання, ліквідуючи одночасно багатотисячну українську етнічну територію на східних окраїнах комуністичної Польщі» [7, с. 27].

Стосовно проблеми застосування польською владою принципу колективної відповідальності до українського населення, а також помсти за минулі кривди, заподіяні бандерівцями полякам в Західній Україні, Дашкевич дотримується такої думки: «Слід відверто сказати правду, що це був акт (акція «Вісла». — *Прим. авт.*) помсти за велику волинсько-галицьку програму війну. Акт помсти, що виявився у застосуванні принципу збірної відповідальності до цивільного населення лише тому, що воно було українським, а не до безпосередніх винуватців». І далі: «Правда, тут треба внести певну поправку на ментальність. Не лише помста за Волинь і Галичину, але й за те, що український народ

був нечемний, підступний і невдячний. Лише невідомо, за що він повинен бути вдячний» [7, с. 28].

Ярослав Дашкевич вказує також на таку особливість у проведенні акції «Вісла», «як відсутність будь-якого протесту, чи навіть співчуття з боку польської громадськості. Не було їх і з боку католицької церкви, що мала і певну силу, і відвагу навіть при тоталітарному режимі» [7, с. 26]. Крім того, в опублікованих Є. Місило документах, зокрема у звіті Краківського воєводського комітету ППР від липня 1947 р. зазначалося, що «...громадськість виступала за виселення всіх лемків, акція сподобалася їй, а дії уряду отримали загальне схвалення» [16, с. 20].

З останніх вагомих публікацій на цю тему Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України варто згадати збірку статей, підготовлену в серії «Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» [13]. В ній вміщено матеріали досліджень, які розкривають передумови, перебіг та наслідки депортацій українців і поляків у середині ХХ ст. Чимало уваги присвячено польсько-українським відносинам у ході Другої світової війни та перші післявоєнні роки. Актуалізовано також проблему подолання історичних стереотипів і формування нової якості польсько-української співпраці на рівні держав і соціумів у контексті політичних змін кінця ХХ — початку ХХІ століття.

Список використаної літератури

1. Акція «Вісла». Документи / впорядкування і редакція Є. Місила. — Львів ; Нью-Йорк, 1997.
2. Акція «Вісла» 1947 // Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 5. — Варшава ; Київ, 2006.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. — Київ, 1994. — Кн. 1.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади : у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. — Т. 1. 1939—1945 рр. — Львів, 1996.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади : у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. Т. 2. — 1946—1947 рр. — Львів, 1998.
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади : у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. — Львів, 2002.
7. Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років. (До 50-річчя операції «Вісла»). — Львів, 1998.

8. Дрозд Р. Навколо причин акції «Вісла» // Український альманах. — Варшава, 2002. — С. 66—70.
9. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії / упоряд. Б. Гук. — Варшава, 1994—1998. — Т. 2—4.
10. Пропам'ятна книга «1947» / упоряд. Б. Гук. — Варшава, 1997.
11. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. — Тернопіль, 1997.
12. Чужинче, іди скажи Україні. Увічнення трагедії Закерзоння в 1944—1947 роках. Фотоальбом / за ред. Б. Гука. — Перемишль, 2001.
13. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Вип. 2 : Депортації 1944—1951. — Львів, 2007.
14. Цепенда І. Операція «Вісла» в польській історіографії // Український історичний журнал. — 2002. — № 2. — С. 27—36.
15. Шановал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947). Документи і матеріали. — Київ, 2000.
16. Akcja «Wisła». Dokumenty / opracował E. Misiło. — Warszawa, 1993.
17. Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. — Szczecin, 1994.
18. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944—1989. W walce o tożsamość (Dokumenty i materiały). — Warszawa, 1999.
19. Drozd R. Ukraińcy w Polsce w okresie przełomów politycznych 1944—1981 // Mniejszości narodowe w Polsce / pod red. P. Madajczyka. — Warszawa, 1998. — S. 180—244.
20. Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». — Warszawa, 1997.
21. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. — Warszawa, 2001.
22. Hałagida I. Uwagi na temat materiałów z konferencji o akcji «Wisła» // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. — 1997. — № 4. — S. 607—612.
23. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947—1957. — Warszawa, 2002.
24. Hryciuk G. Akcja «Wisła» na tle innych przymusowych migracji w ówczesnej Europie // Akcja «Wisła» / pod red. J. Pisulińskiego. — Warszawa, 2003. — S. 36—48.
25. Misiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939—1944. Dokumenty // Zustriczi. — 1990. — № 3—4. — S. 141—172.
26. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedleńczej akcji «Wisła» w 1947 // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» / pod red. W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 13—22.
27. Motyka G. The UPA in the Lemko Region // The Lemko Region, 1939—1947: War, Occupation and Deportation / edited by P. Best, J. Moklak. — Cracow ; New Haven, 2002. — P. 131—136.

28. *Pisuliński J.* Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944—1947. — Rzeszów, 2009.

29. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów wschodnich do Polski 1944—1947 / pod red. S. Ciesielskiego. — Warszawa, 1999.

30. Przeszłość należy do historyków. Rozmowa o stosunkach polsko-ukraińskich w PRL z Igozem Hałagidą // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. — 2001. — № 8. — S. 4—16.

31. *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — Warszawa, 1994. — T. 3.

32. *Snyder T.* «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943—1947 // *Journal of Cold War Studies*. — 1999. — Vol. 1, № 2. — P. 86—120.

33. *Snyder T.* Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego // Akcja «Wisła». Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18—19 kwietnia 2002 r. — Warszawa, 2003. — S. 49—54.

34. *Sowa A-L.* Akcja «Wisła» w polskiej historiografii — aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / pod red. J. Pisulińskiego. — Warszawa, 2003. — S. 12—25.

35. *Zabrowarny S.* Akcja «Wisła» na Pomorzu Zachodnim // Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. / pod. red. J. Farysia i J. Jekiela. — Szczecin, 1994.

Grzegorz Motyka

ISP PAN (Warszawa, Polska)
grzemot@wp.pl

THE POLISH DISPUTES OVER POLISH-UKRAINIAN CONFLICT IN 1939—1947

In the last twenty years numerous of books and papers of Polish-Ukrainian conflict in 1939—1947 have come into being. Despite of it, many questions have been left as a subject of discussion. For example, one of the fundamental dispute in the Polish public debate concerns the anti-Polish ethnic cleansing proceeded by OUN and UPA during World War II. May we consider it as a genocide? In some researchers opinion, every crime committed by the Ukrainian nationalist in the years 1939—1947 should be treated as the genocide. In the other, we can talk about the genocide only in case of the anti-Polish action UPA which began in February 1943 from Poles extermination in Parośle village (Volhynia region) and lasted till spring of 1945. There are also differences among the Polish researchers in the UPA's evaluation. Some researchers are willing to use the term "UPA's banditry", which had been created and spread in the PRL (Polish People's Republic) journalism. Others prefer to talk about the guerrillas which committed the crime of genocide. However, the crime against Poles is not the most controversial topic between Polish historians, but the crime committed against Ukrainian civilians. Although every Polish researchers agree that there is no any possibility to put equal sign between anti-Polish ethnic cleansing conducted by UPA and the Polish retaliatory action, simultaneously their evaluation makes a lot of controversy. In some judgment, the Polish retaliation actions were very rare and almost never concerned civilians, but the representatives of the opposite standpoint reject this point of view and treat it like an attempt to justify a crime. In their way of thinking, the retaliation often broke all the rules of self-defense by harming innocent people, including women and children. At least, some part of this kind of military activity are unjustifiable and should be regarded as the war crime.

Keywords: OUN, UPA, massacre in Volyn, retaliation, historiography.

POLSKIE SPORY WOKÓŁ OCENY STOSUNKÓW POLSKO-UKRAIŃSKICH W LATACH 1939—1947

W 2002 roku Instytut Pamięci Narodowej wydał pakiet edukacyjny «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947»¹. Spotkał się on z radykalnie odmiennym przyjęciem w obu państwach. Na Ukrainie głos w tej sprawie zabrał nawet spiker Rady Najwyższej. Choć nie wymienił pakietu z nazwy, jednak bez wątpienia to właśnie jego miał na myśli, wspominając wiosną 2003 roku o publikacjach, które «traumują» polską młodzież błędnym obrazem stosunków polsko-ukraińskich. Tymczasem w Polsce środowiska kresowo-narodowe rozpetęły przeciwko autorom pakietu prawdziwą nagonkę, zarzucając im zdradę państwa i probanderowskie sympatie.

Przykład ten dobrze ilustruje, z jak ogromnymi emocjami muszą liczyć się naukowcy podejmujący problematykę relacji polsko-ukraińskich w latach 1939—1947. Pomimo to, w ciągu ostatnich dwudziestu lat wydano dziesiątki książek, wspomnień i zbiorów dokumentów poświęconych tej tematyce². Wyłonił się z nich pewien obraz wydarzeń. Pamięć o nich jednak dzieli nie tylko świadków, ale również opiniotwórcze środowiska w Polsce i na Ukrainie. Ta gorąca dyskusja w środkach masowego przekazu najczęściej jest przedstawiana jako spór polsko-ukraiński. W dużej mierze jest to zgodne z prawdą, faktycznie bowiem możemy zarysować pewne główne linie podziału między historykami z Polski i Ukrainy, można wręcz powiedzieć, że istnieje klasyczny polsko-ukraiński konflikt pamięci³. Jednak słabością takiego podejścia jest fakt, że sugeruje ono istnienie dwóch monolitycznych obozów. Granica pomiędzy

¹ Teki edukacyjne IPN: Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947 / red. A. Jaczyńska, G. Motyka, M. Zajączkowski. — Warszawa, 2002.

² Zob. m.in. Grzegorz Motyka *Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947.* — Kraków, 2011; Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945.* — T. 1—2. — Warszawa, 2000; Antoni B. Szczęśniak, Wiesław Z. Szota *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* — Warszawa, 1973; Ryszard Torzecki *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* — Warszawa, 1993; Andrzej Leon Sowa *Stosunki polsko-ukraińskie 1939—1947.* — Kraków, 1998; Grzegorz Hryciuk *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948.* — Toruń, 2005; Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942—1945 / oprac. nauk. G. Motyka i J. Szapował. — T. 4. — Warszawa ; Kijów, 2005. Z ukraińskich prac warto wymienić, np.: Ihor Iljuszyn *OUN-UPA i ukraińskie pytania w roky druhoji switowoji wojny (w switli polskich dokumentiw).* — Kijów, 2000; idem, *Protystojannja UPA i AK (Armiji Krajowoji) w roky druhoji switowoji wojny na tli dijalnosti polskoho pidpillja w Zachidnij Ukraini.* — Kijów, 2001; Wołodymyr Dziubak *Taras Bulba-Borowec i joho wijkowski pidrozdiły w ukraińskomu rusi oporu (1941—1944 rr.).* — Kijów, 2002.

³ Szerzej na temat polsko-ukraińskiego konfliktu pamięci zob.: Grzegorz Motyka *Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii // Więź.* — 2009. — Nr 10 (612).

nimi biegle ściśle według narodowego klucza. W rzeczywistości poszczególni historycy pochodzący z danego kraju różnią się nie tylko w interpretacji wydarzeń, ale czasami też w uznaniu podstawowych faktów. Celem niniejszego tekstu jest pokazanie (czy może biorąc pod uwagę jego objętość raczej zarysowanie) niektórych ważniejszych kwestii spornych wśród polskich (i tylko polskich) badaczy.

Niewątpliwie jeden z podstawowych sporów w polskiej debacie publicznej dotyczy kwestii, czy antypolskie czystki etniczne przeprowadzone przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów-Bandery i Ukraińską Powstańczą Armię w latach 1943—1945 można uznać za ludobójstwo. Tak zwane środowiska kresowo-narodowe od lat lansują uproszczony, przez co jednak tym bardziej sugestywny, obraz poglądów polskich historyków, dzieląc ich na dwie grupy: uznających ówczesne zbrodnie UPA za ludobójstwo (i tym samym opowiadających się po stronie «prawdy») oraz tych, którzy takiej opinii nie podzielają (w najlepszym wypadku z powodu przedkładania racji politycznych nad naukowymi, w gorszym zaś kierując się złymi intencjami)⁴. Niestety, ta uproszczona wizja została zaakceptowana przez dużą część społeczeństwa, w tym nawet niektórych naukowców. Tymczasem podział ten w dużej mierze nie oddaje rzeczywistości. W polskim środowisku historycznym dość zgodnie od dawna uznaje się bowiem antypolskie działania UPA za przynajmniej mające znamiona ludobójstwa. Do wyjątków należą badacze wyrażający odmienny punkt widzenia⁵. To, co faktycznie różni polskich historyków, to nie kwestia uznania bądź nie terminu «ludobójstwo», lecz sposób, w jaki ich zdaniem należy go stosować.

W opinii części badaczy za ludobójstwo należy uznać wszelkie zbrodnie popełnione przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939—1947. Według tej wizji OUN jeszcze przed wybuchem II wojny światowej podjęła decyzję o wymordowaniu wszystkich Polaków zamieszkujących tereny uważane przez nacjonalistów za rdzennie ukraińskie, a po 1 września 1939 roku rozpoczęła po prostu konsekwentnie, choć ze zmiennym nasileniem, realizować ten program. Masowe mordy na ludności polskiej kontynuowano aż do roku 1947, kiedy to w trakcie operacji «Wisła» (koniecznej i w pełni usprawiedliwionej) zniszczono ukraińskie podziemie w Polsce. Z poglądem tym zgadzają się między innymi Władysław i Ewa Siemaszko oraz Krzysztof Łada i Czesław Partacz⁶.

⁴ Najnowszym przykładem takich publikacji jest zbiór: *Prawda historyczna i prawda polityczna* / red. W. Paż. — Wrocław, 2012.

⁵ Spośród nielicznych osób, które wyraziły pogląd odmienny, można wymienić Konstantego Geberta oraz Lecha M. Nijakowskiego. Zob. *Dawid Warszawski (Konstanty Gebert) Nazywanie nieszczęścia // Polityka*. — 2009. — Nr 45. — 7 listopada; *Lech M. Nijakowski Wiek XX stuleciem ludobójstw. Podstawowe definicje, spory i fakty // Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem / red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski*. — Kraków, 2011. — S. 23.

⁶ Por. *Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko Ludobójstwo...; Czesław Partacz, Krzysztof Łada Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*. — Toruń, 2003. — S. 65—95.

W ocenie innych o «ludobójstwie» może być mowa tylko w wypadku tzw. antypolskiej akcji UPA, rozpoczętej w lutym 1943 r. wymordowaniem Polaków we wsi Parośle na Wołyniu i trwającej faktycznie do wiosny 1945 roku (choć pierwsze rozkazy zalecające wstrzymanie masowych mordów polskiej ludności zaczęto wydawać już we wrześniu 1944 roku)⁷. W tym czasie dynamikę wydarzeń narzucały OUN i UPA, które próbowały usunąć polską ludność ze spornych z Polską terenów (na Wołyniu chciano wymordować wszystkich Polaków, z pozostałych ziem zaś wypędzić ich pod groźbą śmierci). Jeśli w latach 1943—1945 największy wpływ na relacje polsko-ukraińskie wywierają działania banderowskiego podziemia, to w okresie późniejszym (lata 1945—1947) o przebiegu wydarzeń decydują przede wszystkim władze komunistyczne po obu stronach granicy, które prowadzą masowe przesiedlenia ludności. UPA w tym czasie, owszem, dopuszczała się przestępstw (np. egzekucja 60 żołnierzy Wojsk Ochrony Pogranicza w marcu 1946 roku, schwytanych w Jasielu, czy zamordowanie w grudniu 1945 roku kilkunastu cywilów w Nowosielcach⁸), lecz należy je raczej zaklasyfikować jako zbrodnie wojenne, a nie ludobójstwo.

Duże wątpliwości budzi propozycja prof. Ryszarda Szawłowskiego, by działania UPA z powodu charakteryzującego je okrucieństwa uznać za ludobójstwo «wyższe» od niemieckiego i sowieckiego pod względem okrucieństwa (tzw. *genocidium atrox*)⁹. Rzecz jasna, poczynania UPA miały barbarzyński charakter, ale ujmując w ten sposób problem, milcząco uznawalibyśmy, że mordowanie głodem ukraińskich chłopów w czasie Wielkiego Głodu w latach 1932—1933 czy wypędzenie przez Niemców na pustynię i śmierć z braku pożywienia i wody ciemnoskórych Herero w 1904 roku w Namibii było bardziej humanitarne. Tymczasem mordowanie ludności polskiej za pomocą siekier i pik było ludobójstwem owszem okrutnym, ale także, a może przede wszystkim, prymitywnym. I być może właśnie ten prymitywizm użytych środków odróżnia rzezie wołyńską i galicyjską (a także zbrodnie popełnione na Tutsich w 1994 roku w Rwandzie) od «nowoczesnych» ludobójstw, których organizatorzy i decydenci w trosce o samopoczucie bezpośrednich sprawców stosowali cyklon B lub stwarzali ofiarom takie warunki pracy i życia, by «problem» sam się rozwiązał.

Kontrowersje budzi również sam sposób, w jaki środowiska kresowe stosują termin «ludobójstwo» — nie tyle, czy nie tylko po to, by opisać badane zjawisko, ale także w celu moralnej dyskredytacji wszystkich, którzy się z nim nie zgadzają.

⁷ Inna rzecz, że niektóre mordy na Polakach popełnione w 1939 i 1941 r. (np. zniszczenie czterech kolonii w woj. tarnopolskim tuż po inwazji sowieckiej na Polskę) można uznać za akty ludobójstwa.

⁸ Więcej na ten temat zob: Grzegorz Motyka Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999.

⁹ Zob. np. Ryszard Szawłowski Trzy ludobójstwa // Nasz Dziennik. — 28 III 2008. — Dodatek Historyczny IPN. — 2008. — Nr 3.

W ten sposób wszelka próba namysłu i refleksji nad tragiczną przeszłością może z miejsca zostać przedstawiona jako próba relatywizacji niewybaczalnego zła. Termin ludobójstwo dobrze oddaje klasyfikację prawną antypolskich czystek. Jego użycie jest istotne, gdyż pozwala lepiej zrozumieć tragizm tego, co wydarzyło się na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. Nie powinien być jednak słowem zamykającym dyskusję i badania, natomiast kresowiaci faktycznie uważają, że tylko on jest dopuszczalny. Ponadto stosują termin «ludobójstwo» w takiej formie, że za współwinnego rzezi wołyńskiej można uznać nawet metropolitę Andrzeja Szeptyckiego, który w swoim nauczaniu zdecydowanie występował przeciwko wszelkim mordom na osobach niewinnych.

Warto zauważyć, iż polscy badacze różnią się też w samej ocenie UPA. Część skłonna jest używać wytworzonego i rozpowszechnionego w publicystyce PRL określenia «bandy UPA». Towarzyszy temu uparcie powtarzana opinia, jakoby upowcy nigdy nie prowadzili walk partyzanckich z Niemcami i Sowieci. Inni historycy wolą natomiast mówić o partyzantach, którzy dopuścili się zbrodni ludobójstwa. Uznają oni UPA za formację narodowyzwolenczą, lecz jednocześnie zwracają uwagę na fakt, iż metody stosowane przez nią w walce o niepodległość przeciwko polskiej ludności w żaden sposób nie dają się usprawiedliwić. Sprowadzenia przez środowiska narodo-kresowe wszystkich członków UPA do zwykłych bandytów ma służyć całkowitej dyskredytacji ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego. Takie postępowanie w sposób nieuchronny musi rodzić wątpliwości, czy w takim ujęciu problemu faktycznie chodzi im jedynie o potępienie zbrodni i o oddanie sprawiedliwości ofiarom, czy również o kompromitację ogółu ukraińskich wysiłków niepodległościowych. Oczywiście nie można relatywizować zbrodni UPA, ale nie można jednocześnie odmawiać Ukraińcom prawa do walki o niepodległość. Co istotne, ahistoryczne traktowanie działań OUN i UPA przeciwko Sowieciom za nic nieznaające (a nawet za nie były), wbrew pozorom, utrudnia, a nie ułatwia zrozumienie całego ogromu tragedii, jaką przeżyła polska ludność. Bo dopiero wtedy, kiedy zobaczymy, że walka UPA z Sowieciami była podobna do tej, jaką prowadziła np. partyzantka litewska, można zrozumieć, iż antypolska czystka etniczna przeprowadzona przez tę formację była czymś wyjątkowym w skali Europy Środkowej. Żadna inna partyzantka w tym regionie nie dopuściła się bowiem tak krwawej i zarazem ogromnej rzezi na ludności cywilnej.

Zauważmy też, że wielu naukowców z dystansem odnosi się do sposobu, w jaki środowiska kresowo-narodowe chcą rozmawiać z Ukraińcami na temat uznania rzezi wołyńsko-galicyskiej. Środowiska kresowe zdecydowanie opowiadają się za uzależnieniem rozwoju wszelkich stosunków z państwem ukraińskim od oficjalnego potępienia przez nie zarówno zbrodni popełnionych na Polakach, jak i uznania UPA za formację zbrodniczą. Można powiedzieć, mówiąc obrazowo, że dążą one do tego, by stronę ukraińską rzucić na kolana i zmusić do uznania tragedii wołyńskiej za

ludobójstwo. Moim zdaniem do poglądu, iż OUN i UPA były sprawcami ludobójczych czystek należy Ukraińców przekonywać poprzez rzeczową dyskusję. Trzeba ze stroną ukraińską rozmawiać, przedstawiać własne argumenty i analizy, przekonywać do własnych racji. I nie uzależniać rozwoju normalnych relacji politycznych od spełniania polskich oczekiwań w kwestiach dotyczących oceny przeszłości.

Przedmiotem największych kontrowersji wśród polskich historyków nie są jednak zbrodnie na Polakach, lecz na ukraińskich cywilach. Choć wszyscy polscy badacze zgadzają się, że w żadnym wypadku nie można postawić znaku równości pomiędzy zorganizowanymi ogólnie antypolskimi czystkami prowadzonymi przez UPA a polskimi akcjami odwetowymi, to jednocześnie już ich ocena budzi sporo kontrowersji. W sposób wyraźny ścierają się tu dwa stanowiska. Pierwsze z nich mówi, że polski odwet był nie tylko rzeczą rzadką, ale wręcz niemal w ogóle nie dotyczył niewinnych cywilów (a jeśli już zdarzały się niepotrzebne ofiary, to z powodu nie-szczęśliwego wypadku). Przykładowo, Władysław i Ewa Siemaszko w uznanej pracy na temat wołyńskiego ludobójstwa zdecydowanie twierdzą, iż odwet był czymś rzadkim (w swoim opracowaniu podają oni liczbę zaledwie 113 zabitych Ukraińców), a jego ofiarami «byli w większości upowcy, tj. uczestnicy napadów na Polaków»¹⁰. Ich zdaniem rozkazy dowództwa Armii Krajowej pozwalały na zabijanie wyłącznie członków UPA¹¹. Z kolei Henryk Komański i Szczepan Siekierka, pisząc

¹⁰ *Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo...*, s. 1074.

¹¹ Tymczasem jednak w świetle dostępnych źródeł podaną przez nich liczbę ukraińskich ofiar należy uznać za dalece niepełną (czego sami autorzy, jak się wydaje, byli świadomi). Wspominają oni co prawda, iż samoobrona z Rożyzszcz spaliła ukraińską wieś Swozy w odpowiedzi na wychodzące z niej ataki, ale dodają od razu: «Nie wiadomo, czy były jakieś ofiary wśród Ukraińców». Tymczasem z zeznań członka polskiej samoobrony dowiadujemy się: «Zarówno ja, jak i wszyscy pozostali, nie ustalaliśmy w tym czasie, kto przed nami był — kobiety czy mężczyźni. Widzieliśmy, że ze w[si] Swozy i rozstrzeliwaliśmy, nie zastanawiając się. Mściliśmy się. [...] Poza 26 osobami kobiet i mężczyzn, których zabiliśmy podczas napadu na w[ieś] Swozy, przez nas, napastników, zostały spalone około 60 chat. Ogółem w tej wsi było średnio, być może, 100 chat. Zabraliśmy całe gospodarstwo i mienie z podpalanych chat — krowy, konie, świnię, zboże itd. Wszystko to poszło dla niemieckiej żandarmerii w m. Rożyzszcze» (*Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko Ludobójstwo...*, s. 558; Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (DASBU), Łuck, jednostka archiwalna 1113, k. 78—88, Wyciąg z protokołu przesłuchania M. Maciążka z 15 kwietnia 1944 r.). O tym, iż polski odwet nawet na Wołyniu miał krwawy charakter, wspominał np. Wincenty Romanowski (były żołnierz AK w tym regionie). Przyznawał on, iż «nie oszczędzano także mężczyzn schwytanych bez broni». Stwierdza też: «Na rzezie, rozboje i rabunki odpowiadano zbrojnymi odwetami, zabijaniem, rekwizycjami, rabunkami. Zabijanie pożytywano za cnotę. Młodzieńcy, którzy potracili całe rodziny, rylcami na kolbach karabinów rejestrowali swe ofiary. Ludzka sprawiedliwość schodziła na skraj zwierzęcej zemsty. Pod wpływem powszechnej pożogi tylko oficerowie nie ztracali godności» (*Wincenty Romanowski ZWZ-AK na Wołyniu*. — Lublin, 1993. — S. 181—183). Zob. też ciekawe wspomnienia: *Olgięrd Kowalski Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*. — Bydgoszcz, 2005.

o spacyfikowaniu Zawadki Morochowskiej, twierdzą, iż ofiary wśród bezbronnej ludności cywilnej w tej miejscowości zostały spowodowane tym, że mieszkańcy rzucili się do ucieczki razem z partyzantami z UPA¹². Według tej wersji wojsko otworzyło ogień do upowców, lecz ponieważ ci wymieszali się z cywilami, zginęło wiele bezbronnych ofiar.

Reprezentanci drugiego stanowiska zdecydowanie odrzucają tego typu tłumaczenia, uznając je za próby usprawiedliwienia zbrodni. Ich zdaniem, obowiązkiem historyka jest dotarcie do pełnej prawdy, niezależnie od tego, jaka ona jest. W ich przekonaniu odwet nierzadko przekraczał granicę obrony koniecznej, dotykając osoby niewinne, w tym kobiety i dzieci. Przynajmniej części takich wypadków nie da się w żaden sposób usprawiedliwić i należy uznać je za zbrodnie wojenne. Sprzeciwiając się wyolbrzymianiu takich wypadków (co często czynią ukraińscy historycy), jednocześnie twardo oponują przeciwko próbom wymazywania ich z polskiej pamięci.

Moim zdaniem właśnie spór o ocenę akcji odwetowych faktycznie różni polskich historyków, choć jednocześnie niektórzy z naukowców specjalnie nie przydają rozgłosu swoim przekonaniom, by nie narazić się na zarzut przemilczania win własnego narodu. Rozdźwięk poglądów często ujawnia się dopiero w momencie, gdy zbrodnia popełniona w tej lub innej miejscowości staje się przedmiotem debaty publicznej. Dobrą ilustracją takiego zjawiska są niedawne dyskusje na temat pacyfikacji wsi Sahryń, jakie wybuchły po ogłoszeniu informacji, że jest możliwe odsłonięcie tam pomnika w obecności prezydentów Polski i Ukrainy. W artykułach, które na ten temat się ukazały, zniszczenie Sahrynia w marcu 1944 roku i zamordowanie jego kilkuset ukraińskich mieszkańców było najczęściej przedstawiane jako napad na uzbrojoną po zęby wieś, w której stacjonowało zgrupowanie UPA¹³. Zabitych w trakcie ataku cywilów potraktowano jako przypadkowe ofiary. Mocno także podkreślano, że dowództwo AK zabroniło zabijania osób cywilnych. Przyznam, że kilkanaście lat temu sam dałem się zwieść tej hipotezie pod wrażeniem informacji o rozstrzelaniu jednego z polskich żołnierzy zaraz po zniszczeniu Sahrynia¹⁴. Jednak badania prowadzone w ostatnich latach, przede wszystkim przez Mariusza Zajączkowskiego, każą zweryfikować to twierdzenie¹⁵. W wiosce istniała jedynie słaba

¹² *Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulzacki* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939—1947. — Wrocław, 2006.

¹³ *Ks. Tadeusz Isakowicz-Zalewski* Sahryń nie był ludobójstwem // *Gazeta Polska*. — 3 VIII 2011; *Ewa Siemaszko* Ostrówki i Sahryń // *Rzeczpospolita*. — 12 XI 2011. Gwoli ścisłości należy w tym miejscu zauważyć, że mord w Sahryniu nie powinien być faktycznie zakwalifikowany jako ludobójstwo, był jednak w sposób wyraźny — czego ks. T. Isakowicz-Zalewski i E. Siemaszko zdają się nie zauważać — zbrodnią wojenną.

¹⁴ *Grzegorz Motyka* Tak było w Bieszczadach...

¹⁵ *Mariusz Zajączkowski* Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Lubelszczyźnie 1939—1947 (maszynopis). — Lublin, 2012.

samoobrona i posterunek ukraińskiej policji. Bez wątplenia polscy partyzanci po opanowaniu wsi zabijali każdą osobę, która miała ukraińskie korzenie — i nie sposób sobie wyobrazić, by czynili to wbrew woli dowództwa. Natomiast rozstrzelany żołnierz AK został skazany na śmierć za przewiny popełnione jeszcze przed uderzeniem na Sahryń.

Podobne kontrowersje budzi kwestia spacyfikowania wsi Wierzchowiny w czerwcu 1945 roku przez zgrupowanie Narodowych Sił Zbrojnych. Choć faktycznie hipoteza, że wioska ta została wymordowana przez grupę UB, a nie NSZ, oparta jest w najlepszym razie na wątpliwych przesłankach, to w wielu publikacjach jest uznawana za wiarygodną, a niekiedy wręcz za jedyną prawdziwą. I to najczęściej nawet bez próby podważenia wielu dowodów potwierdzających odpowiedzialność eneszetowców za zbrodnię¹⁶.

Warto wszakże raz jeszcze podkreślić: nawet jednoznacznie krytyczna ocena polskich działań wobec ukraińskiej ludności cywilnej w żadnym razie nie oznacza postawienia znaku równości pomiędzy planową eksterminacją Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej a lokalnymi akcjami odwetowymi. W świetle badań widać, iż dowództwo AK starało się ograniczać akcje odwetowe do absolutnego minimum, tymczasem kierownictwo OUN-B i UPA postępowało inaczej: dążąc do całkowitego «usunięcia» Polaków z wszystkich ziem uznawanych przez nie za ukraińskie, od początku w swoje działania wpisało masowe zbrodnie na bezbronnej ludności. Po ukraińskiej stronie mieliśmy zatem do czynienia z odgórnie kierowaną operacją «czyszczenia» terenu z niechcianej grupy narodowej, natomiast po polskiej — z inicjatywami lokalnych komendantów kierujących się różnymi motywami (często po prostu chęcią wymierzenia ślepej zemsty).

Problem polskich akcji odwetowych nieodmiennie wiąże się z przymusowymi wysiedleniami ludności ukraińskiej i łemkowskiej w czasie akcji «Wisła» w 1947 roku. W polskiej literaturze toczy się gorący spór o to, czy wysiedlenia te były konieczne do zniszczenia oddziałów partyzanckich Ukraińskiej Powstańczej Armii¹⁷. Zdaniem części historyków operacja «Wisła» wiąże się bezpośrednio z rzeziami popełnionymi przez UPA na Wołyniu, które ukraińscy nacjonaliści kontynuowali także po

¹⁶ Najlepsze podsumowanie dotychczasowego stanu badań przynosi artykuł *Mariusza Zajęczkowskiego* Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 roku — czerwiec 1945 roku) // Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej. — 2006. — Nr 1.

¹⁷ Na temat historiografii operacji «Wisła» warto przeczytać: *Andrzej Leon Sowa* Akcja «Wisła» w polskiej historiografii — aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / red. Jan Pisuliński. — Warszawa, 2003; *Krzysztof Bortnik* Akcja «Wisła» na tle badań ukrainozawczych w polskiej historiografii powojennej — zarys problematyki / Biuletyn Ukrainoznawczy. — 2005. — Nr 11.

1945 roku na ziemiach dzisiejszej Polski¹⁸. W ich ocenie nie było innej możliwości przerwania antypolskich akcji, jak poprzez całkowite wysiedlenia ludności ukraińskiej, «stanowiącej oparcie dla oddziałów» UPA. Wysiedlenia jako jedyne mogły doprowadzić do zniszczenia ukraińskiej partyzantki w Polsce i zakończenia niepotrzebnego rozlewu krwi. Akcja «Wisła» z tej perspektywy jawi się jako operacja może bezwzględna, lecz absolutnie konieczna i w sumie wręcz łagodna — wszak Ukraińcy nie zostali wymordowani, ale wysiedleni, do tego na tereny o wyższym stopniu rozwoju cywilizacyjnego¹⁹.

W ocenie innych naukowców, w trakcie operacji «Wisła» władze w najlepszym razie przekroczyły granicę obrony koniecznej. Zgadza się oni, że likwidacja ukraińskiego podziemia była absolutnie konieczna, jednocześnie zwracając uwagę, iż nie musiało to oznaczać przymusowych wysiedleń. Bez uciekania się do tego ostatecznego środka represji tuż po II wojnie światowej zniszczono UPA na Ukrainie (działającą tam m.in. w górskich terenach Gorganów) oraz antykomunistyczną partyzantkę litewską, łotewską i polską czy komunistyczny ruch partyzancki na Malajach i Filipinach. W tym kontekście nie da się obronić twierdzenia, że całkowite wysiedlenia ludności były jedynym sposobem zlikwidowania leśnych oddziałów ukraińskich nacjonalistów. Przy prowadzeniu akcji antypartyzanckich co prawda faktycznie konieczne jest oddzielenie ludności cywilnej od partyzantów, ale nie musi być to związane z przymusowymi wysiedleniami traktowanymi jako środek ostateczny. Równoległe do działań wojskowych można próbować przeciągnąć na swoją stronę miejscową ludność za pomocą odpowiednich posunięć politycznych (np. reformy rolnej) i propagandowych. Działania antypartyzanckie w innych wskazanych regionach zakończyły się sukcesem, a przecież warunki w Bieszczadach czy na Roztoczu nie były trudniejsze od tych, które panowały np. w dżungli na Malajach. Godne uwagi jest to, że w Polsce nie ogłoszono amnestii dla członków UPA, nie próbowano też w jakikolwiek inny sposób pozyskać miejscowej ludności ukraińskiej, choć np. po wysiedleniach na Ukrainę w latach 1944—1946 ziemi do rozdawnictwa było dosyć²⁰.

Interesujące, że obrońcy akcji «Wisła» niechętnie poruszają kwestię odpowiedzialności za nią kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej, natomiast często utożsa-

¹⁸ Jednym z najbardziej znanych obrońców akcji «Wisła» jest Zbigniew Palski. Zob. np.: *Zbigniew Palski* Operacja «Wisła»: komunistyczna akcja represyjna czy obrona konieczna Rzeczypospolitej? // *Nasz Dziennik*. — 30 V 2008.

¹⁹ Jak napisał Andrzej Żupański: «osadzeni w nowoczesnych na owe czasy gospodarstwach poniemieckich przesiedleńcy rozpoczęli nowe życie» (*Andrzej Żupański* Wstęp // *Przed akcją «Wisła» był Wołyń* / red. W. Filar. — Warszawa, 2000. — S. 3—4. Warto zauważyć, iż pogląd jakoby ukraińscy przesiedleńcy otrzymali dobre gospodarstwa, jest dalece przesadzony. W rzeczywistości wielu z nich znalazło się w bardzo trudnym położeniu materialnym.

²⁰ Szerzej zob. *Grzegorz Motyka* W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszych dziejów polskich Bieszczad. — Warszawa, 2009.

miają z UPA całą ukraińską ludność żyjącą na ziemiach dzisiejszej Polski²¹. Nie zauważają przy tym żadnej sprzeczności z głoszoną jednocześnie tezą, jakoby poparcie dla OUN i UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (gdzie te organizacje miały stosunkowo duże wpływy) było znikome.

Historia relacji polsko-ukraińskich w latach 1939—1947, jak już wspominałem, budzi wiele emocji. Poniekąd jest to zrozumiałe, piszący na ten temat dotykają przecież bolesnych wspomnień wielu osób. Tekst przygotowany przez naukowca mającego przecież obowiązek przygotowania bezstronnej, «zimnej» analizy może nie spełniać — i często tak się dzieje — ich oczekiwań. Łatwo w takim wypadku o odebranie próby zobiektywizowanego przekazu jako braku empatii dla ofiar. Historycy podejmujący badania nad relacjami polsko-ukraińskimi powinni mieć świadomość istnienia takich zjawisk i traktować je jako zwykłe «ryzyko zawodowe». Jednak nawet najbardziej emocjonalny przebieg dyskusji nie usprawiedliwia stosowania języka wykluczenia i zastępowania rzeczowej polemiki próbą dyskredytacji moralnej osoby, której poglądów się nie podziela. Przykładem takiego nagannego zachowania jest przypisywanie historykom niepodzielającym kresowej wizji przeszłości polsko-ukraińskich relacji niepolskiego pochodzenia²². Tego typu ataki najczęściej spoty-

²¹ Patrz np.: *Ewa Siemaszko* Upowska rewolta // *Nasz Dziennik*. — 27—28 IV 2002.

²² Przykładowo, w szeroko kolportowanej na «kresowych» stronach internetowych recenzji wspomnianego na początku tekstu pakietu edukacyjnego, napisanej przez Józefa Wysockiego, możemy przeczytać między innymi: «Teki edukacyjne IPN» nie są pierwszą publikacją polskojęzyczną, sprytnie zakłamaną niemal od początku do końca. W wielu środowiskach kombatanckich i kresowych, gdzie ludobójstwo OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich jest znane z autopsji, było dyskutowane zjawisko opisywania historii tamtych tragicznych wydarzeń przez autorów posiadających obywatelstwo polskie, ale stawiających na głowie przyczyny i skutki tragedii Kresów Wschodnich. Pojęcie «obywatele polscy» z ostatniego zdania zbliża nas do rozwiania wątpliwości. Mamy dziś w Polsce demokrację. Korzystają z niej na równych prawach wszyscy obywatele polscy, bez względu na narodowość. Znamy Ukraińców zajmujących najwyższe stanowiska w kraju. Polska wymaga od nich tylko jednego — zresztą tak jak od każdego innego obywatela — lojalności. W demokracjach zachodnich jest sprawą oczywistą, że do służb specjalnych, dyplomacji, wyższych szkół wojennych i instytutów spraw międzynarodowych nie są przyjmowani obywatele wywodzący się z mniejszości narodowych. Nikogo tam to nie dziwi, skoro prosty angielski policjant musi wykazać się pochodzeniem angielskim co najmniej do trzeciego pokolenia. Francuzom nie przeszłoby przez myśl, by «stosunki francusko-niemieckie» dla szkół licealnych powierzyć do opracowania mniejszości niemieckiej np. z Alzacji. Czechom nie przeszłoby przez myśl, by «stosunki czesko-niemieckie» dla szkół dać do opracowania Niemcom ze Sudetów. [...] Ale w Polsce, przy opracowaniu «stosunków polsko-ukraińskich» postępujemy nie jak pragmatyczni Francuzi czy Czesi, postępujemy nierozważnie. Nie przyjmuje się do służb specjalnych, do dyplomacji, do opracowania podręczników historii obywateli z mniejszości narodowych dlatego, by taki wywiadowca, dyplomata, historyk, nie stanął kiedyś przed problemem wyboru lojalności: dla kraju zamieszkania czy dla kraju swoich korzeni. Jak poznać, czy np. historyk wywodzący się z mniejszości wybiera lojalność względem ojczyzny zamieszkania czy też lojalność dla ojczyzny swoich korzeni?

kają się z milczeniem. Jak bowiem ma zachować się historyk, od którego dyskutant z sali domaga się potwierdzenia ukraińskiego pochodzenia? Udzielając odpowiedzi, nieważne twierdzącej czy przeczącej, milcząco zgadzałby się z irracjonalnym i niemającym nic wspólnego z nauką założeniem stojącym za takim pytaniem — że na poglądy, które głosi, ma wpływ (takie lub inne) jego pochodzenie etniczne. Właśnie dlatego podobnie nacechowane ksenofobią zachowania najczęściej są ignorowane. Historycy o liberalno-demokratycznych poglądach czują się zwolnieni z wszelkiej polemiki z krytycznymi recenzjami ich prac, w których pojawiają się takie nacechowane ukrajinofobią sugestie. I trudno, żeby było inaczej.

Bibliografia

1. *Bortnik K.* Akcja «Wisła» na tle badań ukrajinoznawczych w polskiej historiografii powojennej — zarys problematyki // *Biuletyn Ukrajinoznawczy*. — 2005. — Nr 11.
2. *Dziubak W.* Taras Bulba-Borowec i joho wijkowski pidrozdiły w ukrajinśkomu rusi oporu (1941—1944 rr.). — Kyjiw, 2002.
3. *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948. — Toruń, 2005.
4. *Iljuszyn I.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — Київ, 2000.
5. *Iljuszyn I.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ, 2001.
6. *Isakowicz-Zalewski T.* Sahryń nie był ludobójstwem // *Gazeta Polska*. — 3 VIII 2011.
7. *Kowalski O.* Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty АК. — Bydgoszcz, 2005.
8. *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — Kraków, 2011.
9. *Motyka G.* Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii // *Więź*. — 2009. — Nr 10 (612).
10. *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999.

Odpowiedź jest prosta: w pierwszym przypadku będzie pisał prawdę, w drugim przypadku będzie kłamał. Coś z tym musimy zrobić, chociaż będzie trudno, bo po wielu latach korzystania z naszej nierozwagi, historycy ukraińscy, którzy wybrali lojalność w stosunku do ojczyzny korzeni, zdołali się zorganizować, obudować tytułami naukowymi, «dorobkiem naukowym» i otoczyć się młodszymi współpracownikami, którzy nawet będąc czasem Polakami, wybiorą potulnie kłamstwa w obawie o swoją karierę. Jest jednak wyjście z tego pata. Po pierwsze, należy mieć odwagę i powiedzieć, że «król jest nagi», czyli zdefiniować nienormalność, polegającą na tym, że w Instytucie Pamięci Narodowej jest nieformalna grupa ludzi, reprezentująca ukraińską mniejszość narodową». Cytat ze strony: www.isakowicz.pl.

11. *Motyka G.* W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszych dziejów polskich Bieszczad. — Warszawa, 2009.
12. *Nijakowski L.M.* Wiek XX stuleciem ludobójstw. Podstawowe definicje, spory i fakty // Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem. — Red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski. — Kraków, 2011.
13. *Palski Z.* Operacja «Wisła»: komunistyczna akcja represyjna czy obrona konieczna Rzeczypospolitej? // *Nasz Dziennik*. — 30 V 2008.
14. *Partacz Cz., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. — Toruń, 2003.
15. Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942—1945 / Oprac. nauk. G. Motyka i J. Szapował. — T. 4. — Warszawa-Kijów, 2005.
16. Prawda historyczna i prawda polityczna / red. W. Paż. — Wrocław, 2012.
17. Przed akcją «Wisła» był Wołyń / red. W. Filar. — Warszawa, 2000.
18. *Romanowski W.* ZWZ-AK na Wołyniu. — Lublin, 1993.
19. *Siekierka Sz., Komański H., Bulzacki K.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939—1947. — Wrocław, 2006.
20. *Siemaszko E.* Ostrówki i Sahryń // *Rzeczpospolita*. — 12 XI 2011.
21. *Siemaszko E.* Upowska rewolta // *Nasz Dziennik*. — 27—28 IV 2002.
22. *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. — T. 1—2. — Warszawa, 2000.
23. *Sowa A.L.* Akcja «Wisła» w polskiej historiografii — aktualne problemy badawcze // *Akcja «Wisła»* / red. J. Pisuliński. — Warszawa, 2003.
24. *Sowa A.L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939—1947. — Kraków, 1998.
25. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947 / red. A. Jaczyńska, G. Motyka, M. Zajączkowski. — Warszawa, 2002.
26. *Szawłowski R.* Trzy ludobójstwa // *Nasz Dziennik*. — 28 III 2008. — Dodatek Historyczny IPN. — Nr 3/2008.
27. *Szczęśniak A.B., Szota W.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973.
28. *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993.
29. *Warszawski D.* (*Konstanty Gebert*) Nazywanie nieszczęścia // *Polityka*. — Nr 45. — 7 XI 2009.
30. *Zajączkowski M.* Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 roku — czerwiec 1945 roku) // *Pamięć i Sprawiedliwość*. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej. — 2006. — Nr 1.

Bohdan Halczak

Uniwersytet Zielonogórski (Polska)
bohdan_halczak@wp.pl

LEMKOS IN TWENTY-FIRST CENTURY

In this paper author has analyzed situation of Lemkos in the beginning of XXI century. Their situation is really difficult. The process of assimilation is coming on in extraneous enviroment. So therrre is a threat of total disappearance of Lemkos in terms of seperate cultural group.

Keywords: Lemkos, mind, national identity, assimilation.

ŁEMKOWIE WOBEC WYZWAŃ XXI WIEKU

Przedmiotem moich rozważań w niniejszym artykule są Łemkowie. Pod tą nazwą pojmuję ukraińską ludność Łemkowszczyzny, historycznego regionu, zlokalizowanego w Karpatach, na pograniczu polsko-słowackim. W granicach Słowacji Łemkowie (określani w tym kraju najczęściej nazwą Rusini) zamieszkują w regionie nazywanym przez Słowaków Szaryszem, a także niewielkie skrawki Spiszu i Zemplina. W Polsce osiedla Łemków obejmowały do 1947 roku południowe tereny powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, południowo-zachodnie leskiego i kilka wiosek powiatu nowotarskiego [10, s. 74]. Według ukraińskiej tradycji granica między Łemkowszczyzną i położoną na wschód od niej Bojkowszczyzną biegła wzdłuż rzek San i Laborec.

W Polsce w okresie międzywojennym upowszechniona została przez Romana Reinfussa opinia, że wschodnia granica historycznej Łemkowszczyzny biegła za rzeką Osławą, szczytami Bukowicy i Wielkiego Działu [14, s. 1]. Takie ujęcie granic Łemkowszczyzny wykluczało z jej obszaru powiat leski i większość powiatu sanockiego. Opinia ta wzbudziła wątpliwości nawet niektórych polskich badaczy. Uważali oni, iż wschodnią granicę Łemkowszczyzny należy przesunąć w kierunku wschodnim, przynajmniej do rzeki Solinki [15, s. 10]. Sam Reinfuss nie negował zresztą faktu obecności Łemków na wschód od Wielkiego Działu. Uważał jedynie, że jest to strefa przejściowa łemkowsko-bojkowska.

Ze współczesnego punktu widzenia można sądzić, że teza Romana Reinfussa o ustaleniu wschodniej granicy Łemkowszczyzny na Wielkim Dziale miała bardziej uwarunkowanie polityczne niż naukowe, podobnie zresztą jak niektóre inne opinie wybitnego etnografa. Reinfuss w swoisty sposób «odciął» od Łemkowszczyzny po-

wiaty, w których ukraińska tożsamość narodowa była w okresie międzywojennym dosyć silnie ugruntowana. Niejako «pozostawił» natomiast w tym regionie te powiaty, w których przeważała ludność o nie do końca ukształtowanej tożsamości narodowej. Ukraińskie pojmowanie granic Łemkowszczyzny jest inne i miało to w przeszłości wymiar nie tylko teoretyczny¹.

Łemkowie należą do ludów najboleśniej doświadczonych w XX stuleciu w Europie Środkowej. Problemy, które stały się ich udziałem, miały swe początki jeszcze w XIX wieku. Już w latach siedemdziesiątych tego stulecia rozpoczęła się w regionie karpackim masowa emigracja do Ameryki. Była ona uwarunkowana czynnikami natury demograficznej oraz ekonomicznej. Według niektórych szacunków, za ocean udała się blisko połowa populacji Karpat [2, s. 29]. Dotyczyło to także Łemków. Wysoki przyrost naturalny pozwolił szybko odtworzyć ubytek mieszkańców karpackich wsi. Jednak na emigrację udała się ludność najbardziej dynamiczna i przedsiębiorcza. Była to poważna strata dla Łemkowszczyzny, chociaż emigranci na ogół utrzymywali silne więzi z krajem pochodzenia.

Po I wojnie światowej załamaniu uległ dotychczasowy układ granic państwowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Łemkowszczyznę podzieliła granica polsko-czechosłowacka. Wprawdzie linia graniczna przebiegała grzbietami Karpat od czasów średniowiecza. Najpierw była to granica polsko-węgierska, potem galicyjsko-węgierska, lecz fakt ten nie utrudniał w poważniejszym stopniu kontaktów ludności. Granica między Rzeczpospolitą i Czechosłowacją miała inny charakter. Była dokładnie wytyczona i pilnie strzeżona. Kontakty ludności zostały poważnie ograniczone.

Zarówno Rzeczpospolita Polska, jak i Czechosłowacja miały charakter wielonarodowy. Jednak Rzeczpospolita zdominowana była przez Polaków, a Czechosłowacja przez Czechów. Polityka obu państw zmierzała do ochrony interesów dominujących nacji. W latach 1919—1939 po obu stronach kordonu granicznego podejmowano próby asymilacji ludności łemkowskiej. Nie przyniosły one pozytywnych efektów.

Łemkowszczyzna ucierpiała dotkliwie podczas II wojny światowej. Jednak najtrudniejszy dla Łemków czas nastąpił po formalnym zakończeniu działań wojennych. Dnia 9 września 1944 r. komunistyczne władze państwa polskiego zawarły z rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) umowę o wy-

¹ W okresie trwania tragicznego konfliktu polsko-ukraińskiego, w latach 1945—1947 Łemkowszczyzna została objęta działalnością Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) oraz Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). W 1945 r. w ramach struktur OUN, funkcjonujących w granicach państwa polskiego został utworzony nadrejon «Beskid». Obejmował on także powiat sanocki oraz część powiatu leskiego. W nomenklaturze ukraińskiego podziemia nazwą Łemkowszczyzna posługiwano się zamiennie z określeniem «Beskid» (*B. Huk* Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945—1947 // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. III. — red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel?. — Głogów, 2010. — S. 62).

mianie ludności. Obejmowała ona Polaków osiadłych na Ukrainie i Ukraińców w Polsce. Podobne umowy zawarły polskie władze także z rządami radzieckiej Białorusi i Litwy. Wymiana ludności miała mieć charakter dobrowolny, lecz faktycznie przybrała formę przymusowego wysiedlania [3, s. 102—111]. Została nim objęta także ludność łemkowska. Na radziecką Ukrainę wysiedlono około 95 tysięcy Łemków, czyli blisko 2/3 tej populacji w Polsce. Po zakończeniu wymiany ludności pozostało w Polsce około 30—40 tysięcy Łemków [9, s. 24]. W 1947 roku zostali oni, wraz z pozostałą częścią ludności ukraińskiej, w ramach akcji «Wisła» deportowani na ziemie zachodnie i północne i przymusowo osiedleni w dużym rozproszeniu. Polskie władze komunistyczne początkowo uniemożliwiały całkowicie, a następnie utrudniały Łemkom powrót na ziemie przodków.

Także władze Czechosłowacji podpisały, w dniu 10 lipca 1946 roku, umowę o wymianie ludności z ZSRR. Na radziecką Ukrainę wyemigrowało ponad 12 tysięcy obywateli Czechosłowacji [17, s. 135]. Byli to przede wszystkim Łemkowie. W Czechosłowacji nie wywierano bezpośredniej presji na ludność ukraińską, aby wymusić wyjazd z kraju. Władze czechosłowackie na swoim terytorium umożliwiły radzieckim agitatorom prowadzenie agitacji za wyjazdem do ZSRR, ale nie zaangażowały się bezpośrednio w tę akcję. Trudno jednak oceniać wyjazdy Łemków z Czechosłowacji do ZSRR jako całkowicie dobrowolne. Radzieccy agitatorzy w niezwykle cyniczny sposób oszukiwali naiwnych ludzi, obiecując im życie w dobrobycie na radzieckiej Ukrainie. Realia, które przesiedleńcy zastali w wyniszczonym wojną, wygłodzonym kraju były całkowicie odmienne.

Łemkowie na Słowacji uniknęli akcji «Wisła». Wydarzenia w Polsce wywarły jednak negatywny wpływ również na Łemków po słowackiej stronie granicy. Odczuwali oni zagrożenie, które nie było całkowicie bezpodstawne. Także bowiem w państwie Czechów i Słowaków pojawiały się opinie o konieczności likwidacji «kwestii rusińskiej» poprzez wysiedlenie tej ludności do ZSRR. W społeczności łemkowskiej na Słowacji zapanowało przygnębienie i apatia [17, s. 67]. Rusińskie pochodzenie stało się ciężkim brzemieniem. Mogło spowodować przymusowe wysiedlenie z Czechosłowacji, która na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej w latach czterdziestych jawiła się niemal jako oaza stabilizacji i dobrobytu.

Jednak po wprowadzeniu w tym państwie dyktatury komunistycznej rozpoczął się proces upodabniania kraju do ZSRR. Zlikwidowano prywatne rolnictwo indywidualne, wprowadzając system spółdzielczy, wzorowany na radzieckich kołchozach. W 1950 roku zlikwidowano w Czechosłowacji Cerkiew greckokatolicką. Kapłani zapełnili więzienia, a wiernym narzucono prawosławie.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych komunistyczne władze Czechosłowacji uznały oficjalnie ludność rusińską za mniejszość ukraińską. W roku 1952 do szkół w południowo-wschodniej Słowacji, w których wcześniej nauczano lokalnej gwary, wprowadzono język ukraiński [8, s. 102]. Wywołało to opór ludności silnie przy-

wiązanej do regionalnej tradycji. Kulturę ukraińską prezentowano zresztą młodym Łemkom ze Słowacji w wersji «radzieckiej», przesyconej komunistyczną indoktrynacją. Swoista «ukrainizacja» słowackich Łemków prowadzona była biurokratycznymi metodami, bez uwzględnienia uczuć ludności. Towarzyszyła jej agresywna kampania propagandowa, skierowana przeciwko «ukraińskiemu nacjonalizmowi burżuazyjnemu». W istocie kampania ta miała charakter antyukraiński. Ze współczesnego punktu widzenia można sądzić, że celem komunistycznych władz czechosłowackich była nie tyle «ukrainizacja» ludności łemkowskiej, ile raczej słowakizacja. Postawiono bowiem Rusinów przed dylematem: słowackość lub ukraińskość, jednocześnie zohydzając naród ukraiński. Poza tym wybór tożsamości ukraińskiej w sytuacji, kiedy groźba przymusowego wysiedlenia na radziecką Ukrainę nie przeminęła całkowicie, graniczył z heroizmem.

Po II wojnie światowej spisy powszechne ukazywały zjawisko zmniejszania się liczby ludności deklarującej narodowość rusińską oraz ukraińską na Słowacji. W latach dwudziestych XX wieku liczbę ludności rusińskiej na Słowacji oceniano na 155 tysięcy [18, s. 121]. W trakcie spisu powszechnego w Czechosłowacji w 1930 roku narodowość rusińską lub ukraińską deklarowało ponad 95 tysięcy respondentów [8, s. 102]. Podczas spisu w 1950 roku narodowość rusińską lub ukraińską zadeklarowało łącznie 48 231 osób. Odsetek tej ludności w północno-wschodniej Słowacji zmniejszył się o ponad 45%. Jednocześnie odsetek respondentów deklarujących narodowość słowacką zwiększył się w tym regionie o 65%. W 2001 roku podczas spisu powszechnego w państwie słowackim narodowość ukraińską zadeklarowało 10 814 respondentów, a rusińską — 24 201. Łącznie obie narodowości deklarowało 35 015 osób [8, s. 104].

Oceniając rezultaty spisu powszechnego, dotyczące deklaracji narodowościowych, trzeba zachować ostrożność. Ukazują one bowiem subiektywne (woluntarystyczne) poczucie przynależności narodowej. Tymczasem w Europie Środkowej przeważa «kulturowa» koncepcja narodu, w myśl której o przynależności do narodu nie decyduje subiektywne odczucie jednostki, lecz cechy kulturowe. Tymczasem w trakcie wspomnianego spisu powszechnego na Słowacji w 2001 roku 62 786 respondentów określiło jako swój język ojczysty rusiński lub ukraiński (54 907 rusiński; 7879 ukraiński) [12, s. 304].

Niemniej faktem bezspornym jest drastyczne zmniejszanie się liczby Łemków w północno-wschodniej Słowacji. Według opinii wybitnego znawcy problematyki prof. Mikulaša Mušinki spośród około 90 tysięcy mieszkańców historycznej Łemkowszczyzny po słowackiej stronie Rusini stanowią obecnie niespełna czwartą część, chociaż większość mieszkańców tego regionu jest pochodzenia rusińskiego [12, s. 304].

Jednocześnie w południowo-wschodniej Słowacji wzrasta odsetek ludności romskiej (cygańskiej). Jest to zarówno efektem celowej polityki komunistycznych

władz czechosłowackich, które chętnie osiedlały w tym regionie rodziny romskie, jak również wysokiego przyrostu naturalnego tej ludności. Można sądzić, że liczba Romów na Łemkowszczyźnie przewyższy niebawem liczbę Łemków, a może tak już się stało.

Jeszcze gorzej — z łemkowskiego punktu widzenia — przedstawia się sytuacja na Łemkowszczyźnie po polskiej stronie granicy. W trakcie spisu powszechnego, przeprowadzonego w Polsce w roku 2002 na obszarze Łemkowszczyzny narodowość łemkowską zadeklarowały 1642 osoby, a ukraińską — 789 [1, s. 24]. Daje to łącznie 2431 osób, czyli zaledwie około 4% współczesnych mieszkańców Łemkowszczyzny. W całej Polsce, w trakcie wspomnianego spisu z 2002 roku, narodowość ukraińską zadeklarowały 27 172 osoby, a łemkowską — 5850. Duża część deklarujących narodowość ukraińską to ludzie wywodzący się z Łemkowszczyzny lub ich potomkowie. Łącznie obie narodowości zadeklarowało 33 022 respondentów.

Liczba osób deklarujących narodowość ukraińską oraz łemkowską (rusińską) w Polsce i na Słowacji, w trakcie spisów powszechnych w latach 2001—2002, okazała się zbliżona. Niemniej widoczne są także różnice. Na Słowacji przeważa opcja rusińska, w Polsce zaś ukraińska. Przede wszystkim jednak respondenci deklarujący obie opcje zamieszkują na Słowacji głównie na Łemkowszczyźnie, a w Polsce w regionach zachodnich i północnych. To efekt akcji «Wisła».

W trakcie akcji deportowano około 150 tysięcy ludzi. Fakt, iż w 2002 roku narodowość ukraińską bądź łemkowską zadeklarowało nieco ponad 33 tysiące respondentów, może być interpretowany jako przejaw dużej skuteczności akcji deportacyjnej. Dokonywanie takich porównań nie jest jednak uprawnione. O «kwalifikacji» do udziału w akcji «Wisła» nie decydowali sami zainteresowani, lecz funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa oraz dowódcy jednostek wojskowych, przeprowadzających wysiedlenie. Postępowali według własnego uznania. Nie brali zupełnie pod uwagę świadomości narodowej wysiedlanych ludzi ani ich poglądów politycznych. Natomiast w trakcie spisu powszechnego respondenci składali własną deklarację.

Niemniej proces postępującej polonizacji ludności wysiedlonej w ramach akcji «Wisła» jest zjawiskiem obiektywnym, którego nie sposób negować. Bardziej wymowne od ogólnopolskich wyników spisu powszechnego z 2002 roku są dane w skali lokalnej. W 1947 roku do powiatu wołowskiego na Dolnym Śląsku przesiedlono 2881 osób z Łemkowszczyzny (626 rodzin) [4, s. 24]. W trakcie spisu w 2002 roku w powiecie tym² narodowość łemkowską deklarowało 55 respondentów, ukraińską 32. Jak wykazały badania przeprowadzone przez Małgorzatę Franczak, na terenie powiatu zamieszkuje nadal duża liczba ludzi, których «korzenie» tkwią na Łemkowszczyźnie [4, s. 24]. Zajmują oni jednak, w ogromnej większości, postawę bierną. Nie angażują się w żadną działalność na rzecz podtrzymania swej tożsamości.

² Obecne granice powiatu wołowskiego nie w pełni pokrywają się z granicami w roku 1947.

Także badania Aleksandry Jawornickiej-Nowosad przeprowadzone w województwie lubuskim w środowisku osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» oraz ich rodzin wskazują na zanikanie wśród młodego pokolenia znajomości języka przodków — zarówno ukraińskiego, jak i gwary łemkowskiej [7, s. 75—91]. Potwierdzają postępujący proces asymilacji w polskim otoczeniu.

Oslabienie aktywności łemkowskiej dostrzegalne jest także za oceanem. Na początku XX stulecia ukształtowało się w USA oraz w Kanadzie silne środowisko łemkowskie, złożone z emigrantów. Było ono zróżnicowane pod względem politycznym. Występowała tam orientacja prorosyjska oraz ukraińska. Do czołowych organizacji nurtu prorosyjskiego należał niewątpliwie «Łemko-Sojuz». Organizacja powstała w 1929 roku i rozwijała się prężnie [2, s. 30—31]. W okresie największego rozwoju zrzeszała około 5000 członków w USA i Kanadzie. Główna siedziba organizacji znajdowała się w miejscowości Yonkers, wchodzącej w skład metropolii nowojorskiej. W latach trzydziestych wzniesiono tam «Dom Łemków» (Łemko Hall of the Carpatha-Russian American Center) — duży, trzykondygnacyjny budynek. Filialne «domy łemkowskie» funkcjonowały we wszystkich większych skupiskach emigracji łemkowskiej. «Łemko-Sojuz» dysponował także uzdrowiskiem w miejscowości Monroe, w stanie Nowy Jork. Pod koniec XX wieku nastąpił jednak gwałtowny upadek organizacji. Obecnie funkcjonuje ona w stanie szczątkowym. Większość «domów łemkowskich» została sprzedana.

Osobiście nie jestem entuzjastą ideologii propagowanej przez «Łemko-Sojuz». Była ona prorosyjska, a nawet (do 1989) prokomunistyczna. Jednak jej upadek to porażka całej społeczności łemkowskiej, bez względu na przekonania światopoglądowe. Jest on tym bardziej szokujący, iż organizacje ukraińskie w USA oraz Kanadzie funkcjonują na ogół dosyć dobrze. W organizacjach tych zrzeszonych jest również wielu Łemków.

Bilans XX stulecia jest dla Łemków bardzo przykry. W kraju swych przodków, na Łemkowszczyźnie, stali się niewielką mniejszością. Zarazem postępuje proces asymilacji ludności łemkowskiej w obcym otoczeniu (polskim, słowackim lub amerykańskim). Także Łemkowie na Ukrainie zatracają często bezpowrotnie swą regionalną specyfikę. Istnieje poważne niebezpieczeństwo całkowitego zaniku Łemków jako grupy odrębnej pod względem kulturowym.

Analizując przyczyny trudnego położenia Łemków, nie sposób ustrzec się refleksji: «Siła złego na jednego». Ludność ta stała się ofiarą procesu formowania «państw narodowych» w Europie Środkowej w XX wieku. Padała często ofiarą przemocy, której w żaden sposób nie była w stanie się przeciwstawić (np. akcja «Wisła»). Czy wszystkie nieszczęścia Łemków można jednak wyjaśnić obcą przemocą? Upadek «Łemko-Sojuza» w Ameryce na pewno nie był efektem obcej przemocy. Można również mieć wątpliwości, czy wszystkie możliwości w celu obrony tożsamości łemkowskiej na Słowacji zostały wykorzystane. Także w Polsce obserwacja aktyw-

ności społecznej w środowisku osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» nie nastroja optymistycznie.

Na Warmii i Mazurach ludność ukraińska zyskała dosyć silną pozycję w lokalnych władzach samorządowych. Również na Pomorzu lokalni politycy zabiegają często o poparcie środowiska ukraińskiego. W wielu przypadkach może ono zdecydować o tym, kto będzie rządził w gminie czy powiecie. Umożliwia to większą skuteczność w staraniach o dofinansowanie ukraińskich inicjatyw kulturalnych. Na Dolnym Śląsku oraz na Ziemi Lubuskiej, gdzie w większej liczbie osiedlono ludność deportowaną z Łemkowszczyzny, lokalni politycy często nie wiedzą nawet o ich obecności w regionie. Do rzadkości należą przypadki zabiegania o poparcie tej ludności w wyborach. Bardzo trudno uzyskać dofinansowanie inicjatyw kulturalnych.

Kontrast między postawą ludności wysiedlonej z Łemkowszczyzny oraz innych regionów zamieszkałych przez mniejszość ukraińską w południowo-wschodniej Polsce ma niekiedy charakter szokujący. W 1947 roku w dwóch sąsiednich powiatach północnej Polski — wałęckim oraz pilskim osiedlono, w ramach akcji «Wisła», podobną liczę rodzin. Warunki panujące w obu powiatach były podobne. Jednak losy deportowanej ludności potoczyły się inaczej. Powiat wałęcki należy do regionów o największej aktywności mniejszości ukraińskiej w skali całej Polski [11]. Natomiast ludność osiedlona w powiecie pilskim nie przejawiała nigdy większej inicjatywy do jakiegokolwiek zorganizowanej działalności na rzecz zachowania swej tożsamości [16]. Różnica polegała na tym, że w powiecie pilskim osiedlano głównie mieszkańców zachodniej Łemkowszczyzny (powiat nowosądecki i gorlicki), a w powiecie wałęckim ludność z powiatów: Lesko, Sanok, Przemyśl, Lubaczów.

Środowisko łemkowskie w zachodniej Polsce cechuje często bierność. Dotyczy to zarówno tych Łemków, którzy identyfikują się z narodowością ukraińską, jak i tych, którzy określają siebie jako «autonomistów» bądź przynależnych do narodu «rusińskiego». Oczywiście w «morzu bierności» istnieją swoiste «wyspy» relatywnie dużej aktywności. Związane jest to najczęściej z postaciami ofiarnych działaczy pełniących rolę lokalnych łemkowskich «liderów». Jednak owi lokalni «herosi» kiedyś zakończą swą działalność, a najczęściej nie mają następców.

Analizując łemkowski bilans XX wieku, nie sposób oprzeć się refleksji, że lud ten przegrał właściwie wszystko, co przegrać mógł. Czy dalsze jego trwanie ma sens? Gdybym był nacjonalistą, odpowiedziałbym, że takiego sensu nie ma. Podstawą ideologii nacjonalizmu jest darwinizm społeczny zakładający, że prawo do istnienia mają tylko narody silne, natomiast słabsi muszą podporządkować się silniejszym lub zginąć. Nacjonalistyczny światopogląd jest mi jednak obcy. Nie uważam, aby słabość była jednoznaczna z brakiem prawa do istnienia.

Kiedy przebywałem na wyspie Malta, na Morzu Śródziemnym, zwróciłem uwagę, że tamtejsza ludność posługuje się własnym językiem, niepodobnym do innych ję-

zyków europejskich, chociaż wszyscy znają doskonale język angielski. To dawna kolonia brytyjska. Kiedy zapytałem portiera w hotelu, dlaczego jego rodacy, niemal obsesyjnie pilnują języka, którym posługuje się tak mała populacja, mój rozmówca odpowiedział: «Po angielsku mówi cały świat, a po maltańsku tylko my». Gdyby mieszkańcy Malty zrezygnowali ze swego ojczystego języka, ogromnie zubożeliby duchowo. Również świat byłby uboższy.

Historia Malty była bardzo trudna. Przez stulecia mieszkańcy wyspy pozostawali pod obcym panowaniem. Zdołali jednak zachować swój język i tożsamość, a w dwudziestym wieku stworzyli własne państwo. Dzieje Łemków potoczyły się inaczej. Nie podważa to jednak prawa tego ludu do istnienia. Jeśli można mówić o jakiegokolwiek «polityce łemkowskiej», to jej cel może być tylko jeden — ratowanie tego, co jeszcze uratować można. Aby jednak prowadzone w tym kierunku działania okazały się skuteczne, konieczne jest dokonanie rzetelnej analizy źródeł dotychczasowej słabości Łemków.

W dyskusjach, które toczą się w środowisku łemkowskim, często podkreślany jest fakt, że małą społeczność bardzo osłabiają podziały. Mają one charakter religijny (prawosławni i grekokatolicy) oraz pod względem orientacji narodowej (Ukraińcy i «autonomiści»). W praktyce linie podziału są w obu przypadkach zbieżne. «Autonomiści» to najczęściej prawosławni, a grekokatolicy na ogół identyfikują się z narodowością ukraińską. Czy w podziale religijnym tkwi główne źródło słabości Łemków?

Jak pokazuje historia narodów europejskich «ujednoczenie» wyznaniowe narodów, a tym samym brak konfliktów religijnych, jest na ogół zjawiskiem korzystnym, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych, np. rolę, jaką Kościół rzymskokatolicki odegrał w dziejach narodu polskiego, trudno przecenić. Jednak istnieją także przykłady narodów zróżnicowanych pod względem wyznaniowym, które funkcjonują dobrze — np. Niemcy podzieleni są na protestantów i katolików, lecz czynnik ten nie rzutuje na ich orientację narodową.

Zresztą podział na prawosławnych i grekokatolików istnieje w całej mniejszości ukraińskiej w Polsce, jednak nie powoduje najczęściej różnic na tle orientacji narodowej. Zdecydowana większość Ukrainy ma zresztą charakter prawosławny. Problem Łemków nie tkwi — moim zdaniem — w podziale wyznaniowym, lecz w braku spójnej wizji «własnego miejsca we wszechświecie».

Posiadanie takiej wizji jest koniecznym warunkiem skutecznej obrony własnej tożsamości. Żeby skutecznie się bronić, trzeba dobrze wiedzieć, czego się broni. W przypadku wspomnianych Maltańczyków ich «miejsce we wszechświecie» jest skalista, piękna wyspa. Jednak można przytoczyć przykłady ludów żyjących w dużym rozproszeniu, ale skutecznie zachowujących własną tożsamość przez stulecia. Najbardziej znanym przykładem takiego ludu są Żydzi. Wypędzeni przez Rzymian z Palestyny, wielokrotnie poddawani prześladowaniom, zdołali zachować własną

tożsamość. Było to możliwe, ponieważ dobrze znali swoje «miejsce we wszechświecie», które wyznaczała religia, cała kultura duchowa, a przede wszystkim Ziemia Obiecana.

W przypadku Łemków ich «miejsce we wszechświecie» przez stulecia wyznaczały Karpaty oraz «ruska» wiara. Określali się po prostu jako «nasi ludzie». Sytuacja komplikowała się wówczas, kiedy Łemkowie emigrowali do Ameryki. Za oceanem musieli zdecydować, kto w otaczającym ich, wielokulturowym otoczeniu jest «swój», a kto «obcy». Rozstrzygnięcie tego dylematu przerastało często możliwości prostych, niewykształconych ludzi i prowadziło do zagubienia [19, s. 165—171]. Także przypadki przechodzenia Łemków na prawosławie, które miały miejsce w XX stuleciu, zaburzały dotychczasową wizję «miejsca we wszechświecie». Trudno było bowiem jednoznacznie stwierdzić, które z wyznań jest tym prawdziwym «naszym» — prawosławne czy greckokatolickie?

Dramat Łemków zaczął się jednak wówczas, kiedy w Europie Środkowej w XX stuleciu zaczęły formować się państwa narodowe, których spoiwem stała się więź narodowa. Wcześniej nie przywiązywano w tym regionie większego znaczenia do kwestii narodowościowych. Granice państw nie były wytyczane według kryteriów narodowych. Kiedy po I wojnie światowej powszechnie uznane zostało prawo narodów do samostanowienia, kwestia tego, z jaką narodowością utożsamiają się mieszkańcy ziem pogranicznych, stała się jednym z najważniejszych problemów politycznych.

W Europie narodów Łemkowie nie potrafili znaleźć swego miejsca. Aby je odnaleźć, musieliby przeobrazić się w odrębny naród lub jednoznacznie przyłączyć się do jednego z narodów sąsiednich. Nie dokonali ani jednego, ani drugiego, pozostając «zawieszonymi» w przestrzeni międzynarodowej. Stan ten trwa nadal. Łemkowie nie potrafią jednoznacznie określić swej tożsamości.

Obecnie, w środowisku łemkowskim dominują dwie opcje narodowe: ukraińska, uznająca Łemków za część narodu ukraińskiego, oraz rusińska (nazywana także «autonomiczną»), zakładająca przynależność Łemków do odrębnego narodu rusińskiego lub karpatorusińskiego, obejmującego także ludność Zakarpacia [5, s. 41—55]. Oba odłamy mają zatem różną wizję miejsca swej grupy we wszechświecie. Nie tylko utrudnia to podejmowanie wspólnych działań w celu obrony własnej tożsamości, lecz powoduje, że obie strony stanowią dla siebie nawzajem poważne zagrożenie. Relacje obu stron komplikuje fakt, że duża część Łemków nie posiada sprecyzowanej opcji narodowej, zajmując postawę chwiejną. Zarazem sąsiednie narody odczuwają — w większym lub mniejszym stopniu — zagrożenie ze strony Łemków lub przynajmniej odnoszą się do nich z rezerwą. Dla większości Polaków i Słowaków — jak można sądzić — Łemkowie są Ukraińcami. Jednak istnienie opcji karpatorusińskiej wśród Łemków wywołuje nieufność Ukraińców. Położenie polityczne ludności łemkowskiej określają więc dwa czynniki: konflikt wewnętrzny oraz osamotnienie pomiędzy narodami.

Czy problemy ze znalezieniem swego «miejsca we wszechświecie», które przeżywa społeczność łemkowska, mają jednak charakter wyjątkowy w Europie Środkowo-Wschodniej początków XXI wieku? Bez trudu można wykazać, że jest to zjawisko niemal powszechne w tej części kontynentu. Analizując współczesne konflikty polityczne na Ukrainie, nie sposób uniknąć refleksji, że w istocie dotyczą one miejsca tego państwa we wszechświecie. Czy Ukraina ma być niepodległym krajem związanym z Europą czy też częścią euroazjatyckiego imperium rosyjskiego? To problem fundamentalny zarówno dla ukraińskiej polityki zagranicznej, jak i wewnętrznej. Naród ukraiński nie potrafi jednoznacznie go rozstrzygnąć. Rezultat to głęboki podział społeczeństwa ukraińskiego oraz swoiste «zawieszenie» kraju w przestrzeni międzynarodowej.

Także we współczesnej Polsce główna linia podziałów politycznych dotyczy tego, czy kraj powinien być osadzony przede wszystkim w tradycji historycznej, czy też skierowany w kierunku przyszłości. Największe jednak — moim zdaniem — problemy z określeniem swego «miejsca we wszechświecie» mają Rosjanie. Zarówno rosyjska opinia publiczna, jak i elity polityczne sprawiają wrażenie zupełnie zagubionych: nie wiedzą, czy pragną być wielokulturowym imperium na wzór byłego ZSRR, rosyjskim państwem narodowym, czy też «imperium moskiewskim», na kształt Bizancjum, w którym ziemie położone poza obrębem stolicy są traktowane jak kolonia. Rezultatem takiej polityki jest narastający kryzys wewnętrzny, tłumiony metodami dyktatorskimi. Rosja udowodniła już jednak niejednokrotnie, że jest w stanie przetrwać nawet bardzo silny kryzys wewnętrzny. Jeśli utraci jedną lub dwie prowincje, nie oznacza to dla niej katastrofy.

W przypadku Ukrainy konsekwencje braku w społeczeństwie spójnej wizji swego «miejsca we wszechświecie» mogą być tragiczne. Ukraińcy, podobnie jak Łemkowie, mogą przeobrazić się w niewielką mniejszość we własnej ojczyźnie, a następnie całkowicie zaniknąć. Los Łemków powinien być przestrogą dla pozostałej części narodu ukraińskiego.

Bibliografia

1. *Barwiński M.* Rozmieszczenie liczebności Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku — uwarunkowania i kontrowersje // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. II / red. S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Śmigiel'. — Zielona Góra-Słupsk, 2009.

2. *Best P.J.* Łemko-Sojuz USA i Kanady. Krótki przegląd dziejów // *Łemkowie, Bpojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. II / red. S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Śmigiel'. — Zielona Góra-Słupsk, 2009.

3. *Drozd R., Halczak B.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921—1989. — Warszawa, 2010.

4. *Franczak M.* Łemkowie w powiecie wołowskim — społeczno-kulturowe i polityczne uwarunkowania procesów identyfikacji etnicznej // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. III. / red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel'. — Głogów, 2010.

5. *Halczak B.* Problemy tożsamości narodowej Łemków // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński. — Legnica-Zielona Góra, 2007.

6. *Huk B.* Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945—1947 // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. III / red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel'. — Głogów, 2010.

7. *Jawornicka-Nowosad A.* Kryteria i wskaźniki tożsamości narodowej osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» oraz ich rodzin // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. III / red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel'. — Głogów, 2010.

8. *Konečný S.* Postavenie Rusinov a Ukrajincov na Slovensku v dvadsiatom storočí a jeho determinanty // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* — T. III / red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel'. — Głogów, 2010.

9. *Kwilecki A.* Problemy socjologiczne Łemków na Ziemiach Zachodnich. Uwagi teoretyczne i terminologiczne // *Kultura i Społeczeństwo.* — Warszawa, 1966. — Nr 3.

10. *Makar J.* Kwestia Bojków, Hucułów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński, Legnica-Zielona Góra, 2007.

11. Mniejszość ukraińska w trosce o swoją identyczność. Jubileusz 50-lecia wspólnoty greckokatolickiej w Wałczu / red. J. Moskałyk. — Wałcz, 2010.

12. *Mušinka M.* Rusini-Ukrajinci na Slovensku po pade komunistického režimu v roku 1989 // *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu* / red. B. Halczak. — Zielona Góra, 2006.

13. *Pudło K.* Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947—1985. — Wrocław, 1987.

14. *Reinfuss R.* Łemkowie (opis etnograficzny). — Kraków, 1936.

15. *Rieger J.* Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. — Warszawa, 1995.

16. *Slabig A.* Przesiedleńcy z akcji «Wisła» w powiecie pilskim/trzcianeckim w latach 1947—1970 (maszynopis).

17. Šmigel' M., Š. Kruško Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSRR na zaklade československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946. — Prešov, 2005.

18. Švorc P. Rusini alebo Slovaci? Suvislosti, priebeh a výsledky etnografického výskumu mporavskeho etnografa Jana Huseka v prvej polovici 20. rokov 20. storočia // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. — T. II / red. S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Šmigel'. — Zielona Góra-Słupsk, 2009.

19. Tyda A. Początki Kościoła greckokatolickiego w USA // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. — T. III. — red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel'. — Głogów, 2010.

ПОЛІТИКА

•

POLITYKA

Микола Рябчук

Інститут політичних
і етнопонаціональних досліджень НАН України (Київ)
riabchuk@gmail.com

UKRAINE'S PATH-DEPENDENCE: POST-COMMUNIST EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR DEMOCRATIZATION

Within the past 20 years, Ukraine has come two full circles making its way, first, from a dysfunctional democracy under Leonid Kravchuk's presidency to unconsolidated authoritarianism of Leonid Kuchma, and then, again, from a feckless democracy under Viktor Yushchenko to a thoroughly corrupt and dysfunctional authoritarianism of Viktor Yanukovich. The paper applies primarily the cultural approach to examine the reasons for country's whirling in a vicious circle. The path-dependence theory and the notion of social capital provide some clues to the problem. Ukraine's split/unconsolidated national identity is considered as a crucial factors that hinders consolidation of democracy in Ukraine but also, paradoxically, by the same token, inhibits the consolidation of authoritarianism.

Keywords: Ukraine, democracy, authoritarianism, national identity, social capital.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ШЛЯХУ: ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Незакінчена «перестройка»

Майбутнє має ту особливість, що ніколи не уявляється таким, яким настає насправді. Тридцять років тому, в останні літа чи навіть місяці царювання змарзмілого Леоніда Брежнєва мало хто уявляв собі, що незабаром, у цілком осяжному й передбачуваному майбутньому, могутня советська імперія розпадеться, панівна комуністична ідеологія опиниться на історичному смітнику, а Україна стане цілком незалежною, міжнародно визнаною державою з усіма своїми жорстко забороненими й жорстко переслідуваними за советів символами. Найбільше, пригадую, на що ми тоді надіялися, перешіптуючись на кухнях і передаючи з рук до рук заборонені книжки і самвидавні тексти, була певна

лібералізація режиму, якийсь черговий варіант хрущовської відлиги, послаблення русифікації і сякий-такий плюралізм бодай у науці та мистецтві.

Не минуло й десятиліття, як наші суспільні очікування, навпаки, стали безмірно завищеними. Україна двадцять років тому уявилася нам раптом не лише вільною і незалежною, а й заможною, демократичною, правовою і, звичайно, українською. Жодне з цих сподівань, мусимо чесно визнати, не збулося. Наша країна, на відміну від Польщі, Угорщини, Чехії чи країн Балтії, не просунулася в напрямку Першого світу — так званого «золотого мільярда». Навпаки, разом з Росією, Білоруссю та іншими євразійськими султанатами вона впевнено скочується у Третій світ — світ беззаконня, корупції, авторитаризму і безнадійної цивілізаційної відсталості.

Навіть ті нечисленні здобутки, які ми сьогодні маємо, — відкритість кордонів, відносна свобода слова, значний, хоча й zdeформований олігархічною державою політичний та економічний плюралізм чи, скажімо, деякі поблажки для української мови — усе це є наслідком не так незалежності, як горбачовської перестройки. Фактично все це було вже в останні роки існування СРСР, тож перейменування «УРСР» на державу «Україна» мало що в цьому плані змінило. Як і, зрештою, перейменування КГБ в СБУ, ЦК КПУ в адміністрацію президента, советської армії та міліції — у буцімто «українську».

Сутнісно вся ця система, всі інституції, всі так звані «еліти» залишилися кондово советськими — без жодного натяку на європеїзацію, правову державу та гру за правилами — замість традиційної гри з правилами. Звичайно, ми можемо бути вдячні місцевим криптоветським «елітам», що вони не відібрали в нас того, що дала перестройка, і не повернули країни до диктатури за прикладом якого-небудь Карімова чи Лукашенка. Проте це навряд чи наслідок їхньої доброї волі, радше — результат нашого спротиву.

Поки що незалежність принесла реальні плоди лише тим, хто ніколи про неї й не думав і, тим паче, не боровся; тим, хто здебільшого вірою і правдою служив колонізаторам або й просто був одним із них. Сьогодні вони вдають із себе президентів, міністрів і депутатів незалежної держави. Хоча насправді це лише нащадки конкістадорів, яким за сприятливої нагоди вдалося, умовно кажучи, відхопити свій шмат Латинської Америки з-під влади Мадриду. Місцеві аборигени, однак, можуть мати інше уявлення про справжню сутність цих «самостійників» та про загальний характер їхньої «незалежної держави».

Поділені, але не розколені

Двадцять років тому, коли розпався Советський Союз, Україна була однією з найрозвиненіших країн регіону. Безумовно, комуністична модернізація була перверсивною й Україна успадкувала від неї ресурсомістку, технологічно від-

сталу, гіпермілітаризовану промисловість, неефективне сільське господарство, недорозвинену інфраструктуру. Проте за більшістю соціально-економічних показників вона виглядала не гірше від країн Балтії та Центрально-Східної Європи, не кажучи вже про Балкани. Навіть коли врахувати характерну для всіх постсоветських держав низьку соціальну згуртованість та взаємодовіру, глибоко закорінений правовий нігілізм, повсюдну корупцію, дисфункціональність усіх інституцій та специфічну советську політичну культуру, Україна все одно мусила б трансформуватися принаймні на рівні Румунії та Болгарії чи Албанії-Македонії.

А проте, на відміну від відсталіших балканських країн, Україна зіткнулася з двома специфічними проблемами, які істотно ускладнили її інтеграцію у євроатлантичний світ і посткомуністичну трансформацію загалом. По-перше, це проблема національної ідентичності, що її українці схильні недооцінювати й заперечувати, а європейці навпаки — перебільшувати й есенціалізувати. І по-друге, це проблема уявної належності України до російської сфери впливу, до «упривілейованих інтересів» Кремля, що її європейці на словах заперечують, проте практичними діями лише підтверджують, посилюючи цим українські неврози та ресентименти і непрямим чином заохочуючи росіян до ще агресивнішої поведінки. Першу проблему добре ілюструють журналістські кліше про гадааний поділ України на буцімто «націоналістичний» захід і так званий «про-російський» схід. Другу проблему відображено в поширених стереотипах цинічного Заходу та зловмисної Росії, що потайки домовляються коштом України за її спиною.

Україна, поза всякими сумнівами, поділена — мовно, культурно, релігійно, політично, регіонально. А проте в ній немає чіткої географічної лінії, вздовж якої би можна було безболісно розділити цілу країну — як це прогнозують або й дораджують міжнародні оглядачі і як, може, й справді було б зручніше для реалізації двох досить різних, важко сумісних між собою національних проектів. Точніше — таких ліній надто багато і водночас у багатьох випадках їх бракує, тому що різні групи та ідентичності перемішуються, взаємодіють, витворюють гібридні й перехідні форми з плинними межами та постійною дифузиею і мутацією ідентифікаційних прикмет.

Традиційний поділ на «схід» і «захід», що його так полюбляють зарубіжні оглядачі, справді виразний, якщо обмежити той напівміфічний «схід», скажімо, Донбасом, а напівміфічний «захід» — Галичиною. Проте мірою просування з обох кінців України до центру контрасти блякнуть і відмінності затираються. Дедалі виразнішими натомість стають гібридність, еклектицизм, подеколи в курйозних формах, які можна було б назвати постмодерними, коли б ця країна не перебувала насправді за багатьма показниками в домодерному стані.

Найвідчутнішим і, безумовно, нейнебезпечнішим є ідеологічний поділ, який ретранслюється у поділ політичний та, відповідно, в чіткі електоральні пререференції у «помаранчевих» регіонах історичної Речі Посполитої і Гетьмащини та «блакитних» регіонах історичного «Дикого поля». В основі цього ідеологічного поділу лежать різні, щоб не сказати діаметрально протилежні, уявлення про українське минуле і майбутнє та про українську ідентичність взагалі. Один проект — український національний — можна окреслити також як «центрально-східноєвропейський» — і з огляду на його генеалогічну та, сказати б, дискурсивну подібність до більшості інших східноєвропейських національних проектів, і з огляду на його нормативні орієнтації та зовнішньополітичні інтенції. Він ґрунтується на переконанні, що Україна є засадничо європейською нацією і, хоча її розвиток був затриманий та спотворений русифікацією і советизацією, вона все ж прагне «повернутися до Європи», подібно до всіх її східноєвропейських сусідів.

Другий проект — український «креольський» (чи «малоросійський») — можна окреслити як східнослов'янський, виразно зорієнтований на всіх рівнях у протилежний, антизахідний бік. Опис цього проекту складніший, оскільки він лише недавно виокремився із суто регіонального «малоросійства» і ще до кінця не оформився як проект саме національний. Наразі йому бракує символічних ресурсів і послідовного, внутрішньо зв'язаного й несуперечливого наративу. Еклектичні запозичення з різних дискурсів — від імперсько-українофобського, панслов'янського і православно-фундаменталістського до неосовітського чи навіть українсько-нативістського — використовуються поки що інструментально, залежно від ситуації та специфічної мети, проте не витворюють ще цілісності, потрібної для національного (чи такого, що прагне стати національним) проекту.

Фактично він є поки що перехідним явищем — від суто колоніального малоросійства до постколоніального українства чи, ймовірніше, до неокolonіального креольства. Проект мовби коливається між старосвітським імперським регіоналізмом (психологічним, культурним і політичним) та новочасним постімперським креольством, яке утверджує власне домінування — домінування урбанізованих, освіченіших, заможніших колоністів — над відсталішими, маргіналізованими, переважно рустикальними тубільцями.

Хоч як це парадоксально, але саме цей проект у грудні 1991 підтримали дві третини тогочасного дорослого населення України, яке проголосувало на референдумі за формальне відокремлення України як території від Москви, проте зі збереженням старих колоніальних інституцій, кадрів (на чолі з комуністичним апаратником Леонідом Кравчуком), практик та, як з'ясувалось невдовзі, структурних механізмів домінування колоніальних «еліт» над аборигенами. Натомість за антиколоніальний проект, представлений несовітськими канди-

датами (насамперед колишнім політв'язнем і лідером опозиції В'ячеславом Чорноволом), проголосувало менше третини.

За десять років ситуація дещо змінилася — не останньою чергою внаслідок зміцнення української національної ідентичності та поступового розвитку громадянського суспільства. Співвідношення сил між прихильниками двох альтернативних проектів зробилося більш-менш рівним. Від 2002 року проєвропейські, демократичні партії та кандидати отримують на всіх виборах приблизно ту саму кількість голосів, що й проросійські/советофільські. Доля виборів вирішується проміжною, украї нестабільною групою виборців, які чітко не визначилися і тому легко піддаються найнепередбачуванішим хвилиним чинникам. Так само опортуністичною і кон'юнктурною виявляється і поведінка значної групи політиків, які цих виборців прямим чи непрямим чином репрезентують. Консолідація демократії, як, утім, і авторитаризму, за таких обставин виявляється доволі проблематичною.

Змарнований шанс

Помаранчева революція 2004 року показала відносну силу українського громадянського суспільства, здатного — спільно з низкою ситуативних союзників — протистояти авторитарному тискові олігархічної влади і навіть активно протестувати проти грубих виборчих фальсифікацій. Водночас революція показала відносну слабкість суспільства, нездатного належно проконтролювати революційних лідерів, яких воно привело до влади, та спонукати їх до здійснення масштабних реформ.

Усупереч сподіванням, Помаранчева революція не стала українським аналогом східноєвропейських оксамитних революцій 1989 року, оскільки не змінила радикально старої системи, не усунула від влади скорумпованих авторитарних еліт і не встановила справді нових, ліберально-демократичних правил гри в рамках фундаментально реформованої правової держави. Замість почати й рішуче утвердити у масштабах усієї країни гру за чіткими й однаковими для всіх правилами, помаранчеві лідери продовжили звичну і характерну для всіх квазі-демократичних режимів гру з правилами. Внутрішні поділи в їхньому таборі зробили, однак, цю гру набагато менш ефективною, ніж у мафійно консолідованіших попередників та опонентів, що врешті й призвело до цілковитого паралічу й колапсу помаранчевої влади і триумфального повернення на всі керівні позиції представників найреакційнішої, найкорумпованішої і найавторитарнішої частини попереднього режиму — так званого «донецького клану».

За кілька місяців після свого обрання у лютому 2010 року президент Віктор Янукович, не надто церемонячись з Конституцією та іншими законами й правилами, узурпував із прибічниками практично всю владу в країні й розпочав

досить енергійне переслідування політичної опозиції з виразним наміром встановити в Україні «керовану демократію» російського зразка. Як і за Леоніда Кучми, у якого Янукович два роки (2002—2004) був довіреним прем'єр-міністром, вибіркове застосування права і заснований на цьому політичний та економічний шантаж знову стали основним інструментом здійснення державної влади.

Водночас, усупереч багатьом прогнозам, Янукович не опанував, принаймні поки що, кучмівського «центризму», який полягав у маневруванні між різними кланами та показній державницькій «миротворчості» — зрівноважуванні інтересів сходу і заходу, советофілів і атлантистів, проросійських та українських націонал-радикалів. На відміну від усіх своїх попередників, Віктор Янукович зробив виразну й однозначну ставку на російськомовний, переважно советофільський і досить часто українофобський електорат, не погребувавши навіть призначенням одіозного україножера Дмитра Табачника на посаду міністра освіти та безсоромним фаворизуванням православної церкви Московського патріархату коштом усіх інших українських церков. Від березня 2010 року Януковичів уряд здійснює політику повзучої, проте досить послідовної ресоветизації та русифікації символічного простору, національного нарративу і мовно-культурної самоідентифікації населення.

З погляду панівної російськомовної олігархії, така політика по-своєму слухна. Ці люди навряд чи читали дослідження Стівена Шульмана про кореляцію між українською ідентичністю громадян та їхньою прозахідною, проринковою, продемократичною орієнтацією [1]. Проте діють вони цілком відповідно до Шульманових спостережень: всіма доступними засобами намагаються ослабити українську ідентичність — як головну перешкоду їхньому авторитарному врядуванню, і заступити її звичнішою і зручнішою для себе ідентичністю гомо советікуса, засадничо антизахідною й антиліберальною, — різновидом тієї самої російсько-советсько-східнослов'янської ідентичності, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров'ї. Тому, як прогнозує Олександр Мотиль, «українцям слід очікувати, що наступ на демократію й українську ідентичність триватиме. Справді, оскільки українська мова, культура й ідентичність пов'язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, — з авторитаризмом і советським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям» [2].

В обмеженій часовій перспективі така політика здатна принести президентові та його оточенню певну вигоду, проте у віддаленішому майбутньому може мати принаймні два фатальних для держави й нації наслідки. По-перше, вона позбавляє Україну реальних шансів на повноцінну модернізацію і просування у перший світ, — оскільки те і те у специфічних регіональних умовах можливе

лише на шляху всебічної євроатлантичної інтеграції, якої без союзу з демократичною частиною суспільства та прийняття демократичних правил гри не досягнути. По-друге, така політика антагонізує значну частину населення і веде до поглиблення мовно-культурних поділів та, у кінцевому підсумку, до розколу країни або її ольстеризації. І по-третє, ескалація внутрішнього конфлікту та репресивних дій уряду немунуче веде до «лукашенкізації» режиму, тобто його міжнародної ізоляції і потрапляння під повний контроль Росії, що означає, зокрема, консервацію і поглиблення всебічної цивілізаційної відсталості.

Відчуття цих загроз, схоже, спонукає режим — принаймні прагматичну його частину — повернутися до кучмівської політики зовнішньої «багатовекторності» та внутрішнього «центризму», проте з низки причин ця опортуністична політика «моментократії» — «сяк-так, абияк» — нині нереальна. На одній з цих причин ще два роки тому наголосили Адріан Каратницький та Олександр Мотиль: Росія більше не схильна толерувати багатовекторні ігри Києва й вимагає від нього цілковитого послуху [3, с.113]. Дедалі менше готовий грати в ці ігри й Брюссель. Євросоюзові, схоже, набридло толерувати антиєвропейську за своїм духом політику авторитарного українського уряду лише на тій підставі, що він невпинно декларує свою «проєвропейськість». Так само малореальна нині й відбудова для уряду квазі-центристської ніші. З одного боку, комуністична загроза, яку успішно експлуатував у 90-х роках Леонід Кучма, зійшла нанівець, а советофільський електорат КПУ й ПСПУ став фактично електоратом Партії регіонів. А з другого боку, «націоналістична загроза», попри всі зусилля Януковичевих політтехнологів її роздмухати, так і не набула достатньо переконливих розмірів.

Це, зрозуміло, не означає, що уряд Януковича відважиться, за прикладом Лукашенка, на радикальну ресоветизацію країни та перетворення її на поліцейську державу — з усіма міжнародними наслідками, які з цього випливають. Тим паче, не означає це готовості української олігархії до реальної демократизації та європеїзації країни, себто — відмови від звичної монополії в усіх галузях і запровадження чесної, а тому абсолютно незвичної і небезпечної для них політичної та економічної конкуренції. Мабуть, режим якийсь час вагатиметься між репресивними діями в стилі Лукашенка та маніпулятивними заходами в стилі Кучми, причому остаточний вибір на користь тої чи тої політики доведеться зробити 2012 чи, найпізніше, 2015 року — у зв'язку з парламентськими та президентськими виборами і цілком реальною загрозою втрати влади. Характер вибору залежатиме від того, що на той час видаватиметься режимові небезпечнішим: прихід до влади опозиції чи міжнародні санкції за фальсифікацію виборів.

У пошуках нової парадигми

Протягом двадцяти років Україна розвивалася без чіткої стратегії, опортуністично реагуючи на хвилеві виклики або ж просто їх за змогою уникаючи. Мовно-культурні поділи та несформована національна ідентичність істотно послалили загальну амбівалентність суспільства й ускладнили процес посткомуністичної трансформації. По-перше, вони ослабили суспільну довіру, згуртованість, солідарність та об'єктивно зменшили й без того низький рівень соціального капіталу. По-друге, вони полегшили виживання поганим політикам, які можуть приховати власну нездарність і непорядність демогогічними гаслами; електорат мобілізується не довкола конкретних політичних програм, а просто довкола «наших поганих хлопців» супроти «чужих». По-третє, вони зробили суспільство вразливим щодо зовнішніх маніпуляцій — насамперед з боку Росії. І по-четверте, поглибили в багатьох відчуття обложеної фортеці, обмеживши тим обсяг, зміст та відвертість інтелектуальних дискусій, спонукаючи супротивні сторони говорити й робити не те, що правильно, а те, що вигідно. Ці поділи, як слушно зауважили Мотиль і Каратницький, «впроваджують політику ідентичності геть у все, роблячи компроміс дуже важким» [3, с. 109].

Подолання цих поділів досить складне, хоч, у принципі, як показує досвід окремих країн, цілком можливе. Для цього, однак, потрібна певна національна консолідація на альтернативних засадах, якими могла б бути історія економічного успіху, правова держава, ліберально-демократичні правила гри, — словом, усе те, чого досягти за наявних ідентичнісних поділів та конфронтацій доволі проблематично. Помаранчева революція була спробою розірвати порочне коло, проте вікно можливостей, яке вона відчинила, досить швидко зачинилося. Що, звісно, не означає, що всі шанси безнадійно змарновані й не варто працювати над відчиненням нового вікна.

Українці — принаймні під час Помаранчевої революції — показали доволі високий рівень громадянської поведінки, тобто взаємодовіри, солідарності та готовості до співпраці. Чималий соціальний капітал, накопичений у ті дні, міг кардинально змінити подальшу модель поведінки більшості громадян — із негромадянської на громадянську. Капітал, на жаль, виявився змарнованим — і через загальну нікчемність та недолугість політиків, і через недосвідченість та незрілість, недостатню послідовність і наполегливість самого суспільства. Але якщо наше майбутнє, як стверджує теорія залежності від шляху (*path-dependence theory*) [4], справді залежить від нашого минулого, то мусимо пам'ятати, що в тому минулому були не лише століття рабства і зрадництва, страху та егоїзму, а й принаймні два тижні безкорисливої співпраці, взаємодовіри і громадянської солідарності. Поразка помаранчевого проекту зовсім не означає, що зусилля були даремними. Вона означає лише, що зусилля були недостатніми.

Список використаної літератури

1. *Shulman Stephen*. National Identity and Public Support fro Political and Economic Reform in Ukraine // *Slavic Review* . — 2005. — №1.
2. *Motyl Alexander*. Containing the Con // *Kyiv Post*. — 2011. — 12 May. — Режим доступу: http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/66453/ — Назва з екрана.
3. *Karatnysky Adrian, Motyl Alexander*. The Key to Kiev // *Foreign Affairs*. — 2009. — №3.
4. *Патнем Роберт*. Творення демократії. — Київ : Основи, 2001.

Наталія Терес

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна)
nvteres@ukr.net

MODERN ETHNIC POLICY F UKRAINE. NEW CONCEPTUAL AND POLITICAL CALLS

The article is devoted to the problematic questions in ethnic policy, which to intensify during the last years in Ukraine: ethno-policy situation on the western borders, conception of «biethnicity of Ukraine», reception of dual citizenship, supporting of nationals of Ukraine's neighboring countries.

Keywords: ethnic policy, ethnic minority, dual citizenship, politicization of ethnicity, border.

СУЧАСНА ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНИ. НОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ І ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ

Розвиток сучасного етнополітичного життя в Україні відбиває всю складність і динамічність етнічних процесів, спричинених і внутрішніми, і зовнішніми чинниками. Внутрішні чинники зумовлюються змістом політичного курсу, який протягом двадцяти років здійснює державна влада. Конституцією України визначено такі рівні етнонаціональної політики: 1) політика щодо української етнічної спільноти в країні та за кордоном, яка є основою українського етнополітичного організму; 2) політика щодо національних меншин як структурних елементів українського етнополітичного організму.

Труднощі перехідного періоду в Україні пов'язані з тим, що в країні відбувається «потрійна» трансформація: політична, економічна та національно-територіальна — виникнення і оформлення незалежної держави, зміни статусу українського народу і національних меншин. Для української спільноти головні складники трансформації полягають у подоланні наслідків бездержавності та історичного розколу впродовж багатьох століть, об'єднання навколо державотворчих процесів, повернення історичної пам'яті та формування державної нації через інститути національної школи, засобів масової інформації, розвиток української культури. Для національних меншин України головною ознакою двадцятирічного періоду незалежності є законодавче забезпечення прав, свобод та обов'язків, відродження культурного життя, активна участь у суспільно-політичному житті, оформлення громадсько-політичних об'єднань.

За роки незалежності в Україні етнополітичний напрям досліджень широко представлений в гуманітарних науках. Останніми роками він набув більшої спеціалізації, етнополітична проблематика вивчається з позицій соціальної психології (М. Пірен), історії суспільно-політичної думки (Т. Горбань), історії політичних партій та рухів (Л. Лойко), регіоналістики, історії окремих національних спільнот (О. Калакура; К. Балабанов, С. Пахоменко та ін.) [19; 5; 10; 7; 2].

У пострадянську добу важливим напрямом є формування політики стосовно національних меншин як нового для України напряму державотворення в новітній історії (з урахуванням досвіду національно-визвольних змагань 1917—1920 років і радянської «коренізації» 1920-х років). Проте умови реалізації державної етнополітики ускладнюються впливом глобалізаційних процесів, входженням держав-сусідів України до складу ЄС, посиленням позицій Туреччини у Чорноморському басейні, активізацією політики щодо «співвітчизників» у Російській Федерації.

З перемогою на президентських виборах В. Януковича та Партії регіонів змінилися акценти в концептуальному осмисленні та практичній реалізації етнополітичного курсу. У посланні Президента України до Верховної Ради «Модернізація України — наш стратегічний вибір» особливо наголошується на поліетнічному складі населення держави, на тому, що Україна є «нетиповою багатоетнічною державою» з огляду на те, що 77,8% населення — це національна більшість — українці, 22,2% — національні меншини. [13, с. 36] На думку народного депутата Верховної Ради України від Партії регіонів В. Колесниченка, вперше «чесно і об'єктивно визнано факт, що українська держава є багатонаціональною і полікультурною». [8]

Таке трактування національного складу України суперечить загальноприйнятому. Наприклад, директор міжнародної організації Freedom House А. Каратніцкі вважає, що моноетнічними є держави, де кількість представників однієї нації становить не менше 2/3, і тільки в інших випадках держава є поліетнічною [27, с. 9]. Загалом визнання моноетнічного характеру України є панівним у науковому середовищі. До того ж, це підтверджують результати Всеукраїнського перепису населення (2001) не тільки стосовно національного складу населення, а й щодо даних про більшість українського населення по регіонах України (рис. 1).

Це активізує політичну і наукову дискусію стосовно національного характеру України, подальшого розвитку етнополітики. Вірогідно, що буде актуалізоване обговорення проблеми біетнічності України щодо провідної ролі двох національних спільнот — українців і росіян — у сучасному житті України. Ця ідея поширена серед науковців східних областей України. Аргументується вона передусім чисельністю російської меншини, яка становить 8 млн 334 тис. або 17% населення України, що перевищує населення кожної з країн Балтії (Литва,

Перша за чисельністю національність
за переписом 2001 р.

Рис. 1

Джерело: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/9/98/UaFirstNationality2001.PNG>

Латвія, Естонія), окремих країн Європи. Російська меншина в Україні — найбільша з тих, що існують в Європі, а також найбільша російська діаспора у світі.

Кількісний розрив між росіянами та іншими національними групами різочий: третя за кількістю етнічна громада (білоруси) становить всього 275,8 (0,6%), а кожна наступна національна меншина не перевищує 0,5% від загальної кількості населення України. Прихильники біетнічності України наголошують на таких чинниках, як невелика розбіжність у кількості росіян та українців у східних областях України. Проте, на нашу думку, ця різниця вагома: Харківська область: 2 048,7 (70,7%) — українці та 742 тис. (25,6%) — росіяни; Луганська область: 1472,4 (58%) — українці, 9941 тис. (39%) — росіяни; Донецька область: 2744,1 (56,9%) — українці, 1844,4 (38,2%) — росіяни [4]. Окрім даних щодо складу населення, прихильники концепції біетнічності справедливо наголошують на чинникові залучення росіян до роботи на підприємствах важкої промисловості, машинобудування та вугільної промисловості, на рівні урбанізації російської спільноти. У Донецькій області, наприклад, він вищий за середній по країні і становить 95% [26].

Аналізуючи етнічну специфіку Сходу і Півдня України, автори висувають ідею українсько-російської етнічної коаліції, і навіть ширшої — «слов'янської коаліції» — за участю білорусів. У східних регіонах слов'янська спільнота через домінування формує етнічні цінності, норми життя, до яких пристосовуються інші етнічні групи. [9] Ці погляди можна вважати спробою подолати опозиційні настрої росіян стосовно українського державотворення. Проте важливо, що автори цієї концепції визнають, що за роки незалежності відбулися важливі процеси поширення української національної ідентичності серед молоді, переорієнтація на українські цінності та відновлення української ідентичності серед зрусифікованих українців Сходу.

Активізація етнічного чинника після проголошення незалежності пов'язана також з тим, що представники етнічних меншин більше урбанізовані, ніж власне українська нація. Серед представників російської, єврейської, вірменської, грузинської меншин частка господарників, інтелігенції, представників бізнесу часом більша, аніж серед українців. За рівнем урбанізації українцям поступаються, наприклад, молдовани та болгар. Тому за сучасних обставин можна стверджувати, що представники національних меншин відіграють набагато більшу роль у сучасних державотворчих та соціально-економічних процесах. Тому саме з позицій посилення подальшого впливу національних меншин можна тлумачити зауваження лідерів єврейської, грецької, польської громад про те, що реальна кількість етнічних меншин більша, ніж зафіксовано у результатах Всеукраїнського перепису 2001 року. У зв'язку з цим наголошується на тому, що потрібно юридично розв'язати проблему фіксації національності, яка не вказується в жодному офіційному документі, а фіксується лише зі слів громадян. Для збільшення потенційної чисельності етнічних спільнот застосовуються принципи визнання національності за наявності пращурів тієї чи тієї національності. За таким принципом визначається належність, наприклад, до грецької національності.

До чинників, які сприяють стабілізації етнополітичної ситуації, варто віднести те, що для більшості представників національних спільнот Україна є країною народження, і українська історія, культура і традиції не є для них чужими (див. табл. 1). Так, з 48 240 902 громадян України 42 909 474 (88,9%) народились на території України, на території держав СНД — 4 837 303 (10,0%), серед них у Росії — 3 613 240 (7,5%), Білорусі — 270 751 (0,6%), Казахстані — 245 072 (0,5%). У державах Європи народились 288 489 (0,6%), у тому числі 145 106 (0,3%) — у Польщі [15].

Проте на розвиток етнополітичної сфери в Україні суттєво впливає зовнішній чинник, який посилюється з урахуванням того, що етнічні меншини України (румуні, угорці, поляки, росіяни, молдавани) — це титульні нації сусідніх держав: Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, на які останнім часом по-

Склад населення за національністю та частка народжених в Україні

Національність	Загальна кількість	Народжені в Україні	Частка народжених в Україні, %
Українці	37 541 693	36 517 880	97,3
Росіяни	8 334 141	4 962 990	59,6
Білоруси	275 763	71 056	25,8
Молдовани	258 619	179 250	69,3
Кримські татари	248 193	76 382	30,8
Болгари	204 574	194 276	95,0
Угорці	156 566	154 770	98,9
Румуни	150 989	149 448	99,0
Поляки	144 130	129 838	90,1
Інші	737 595	401 268	54,4
Не вказали національності	188 639	72 316	38,3
Разом	48 240 902	42 909 474	88,9

Джерело: [15]

силилась орієнтація відповідних меншин. Переважне розташування і висока концентрація етнічних груп у прикордонних регіонах об'єктивно сприяє активізації регіональних рухів, посилює відцентрові тенденції.

Аналіз етнополітичної ситуації в Україні у 2005—2011 роках засвідчує, що з'явилися нові виклики, пов'язані з міжнародними і соціально-економічними чинниками.

Вступ Румунії до складу ЄС посилили позиції румунської нацменшини на Буковині та в Одеській області. Існує досить складний вузол суперечностей у міждержавних відносинах України, Молдови та Румунії. Фактично Україну сьогодні намагаються вивести на шлях перегляду післявоєнного західного кордону. Румунський президент Т. Бесеску, відомий позицією про швидке повернення молдовських земель під руку Бухареста, заявив про необхідність передачі частини Одеської області Кишиневу. Мова йде про колишню фортецю Четатя Албе (Біла фортеця), нині — Білгород-Дністровський. Повернення цього «виходу до моря» давно мусують праворадикальні партії Молдови, а також Румунії, що ратують за об'єднання двох країн. Румуни досі не підписали базового договору з Молдовою. За висловом Т. Бесеску, «немає необхідності укріплювати з власної нашої волі наслідки акту часів Другої світової війни» [21].

Румунія фактично єдина країна, з якою Україна остаточно не розв'язала питання про делімітацію кордону. Переговорний процес, розпочавшись 1997 року,

закінчився 2000 підписанням двох документів. Йдеться про Договір про режим державного кордону та Угоду про розмежування континентального шельфу та виняткових економічних зон у Чорному морі. Тривале протистояння України і Румунії завершилося рішенням Міжнародного суду в Гаазі у лютому 2009 року, який визнав, що о. Зміїний не можна вважати частиною берегової лінії України, по якій визначається серединна лінія при делімітації континентального шельфу і виключної економічної зони. Суд визнав Зміїний островом, але не врахував це при делімітації морського шельфу. Внаслідок цього до Румунії відійшло 79,34% спірних територій у Чорному морі. Геологи цілком обґрунтовано вважають цей район багатим на поклади газу і нафти високої якості. Їх обсяги оцінюються в 100 млрд м³ та 10 млн т відповідно [24].

Черговим об'єктом спірних територій, з позицій Бухареста, є о. Майкан у дельті Дунаю. Згідно з міжнародним правом, коли корон між державами проходить по річці, то це є лінією фарватеру, якщо не домовлено інакше. Нині фарватер змінився, і судна проходять між о. Майкан та українським берегом. Проходження суден через українське русло Бистре економічно вигідніше і українським суднам, й іноземним. На цій підставі румунська сторона вимагає передачі о. Майкан Румунії, намагаючись долучитися до економічно вигідного контролю над річковими перевезеннями по Дунаю. З цією метою споруджується дамби, щоб контролювати викид води тільки в румунську Сулимську протоку і тим забезпечити проходження суден тільки по румунській дельті Дунаю.

Тому для зміцнення державних кордонів України важливою була фактична передача 30 червня 2011 р. землі під ділянкою дороги «Одеса — Рені» в районі с. Паланка з Молдовою в рамках міждержавного договору про кордони, за яким експлуатація та обслуговування автодороги бере на себе українська сторона, а Молдова зберігає за собою право безкоштовного користування дорогою. У цьому районі не буде здійснюватися прикордонний та інші види контролю, а мешканці с. Паланка мають невід'ємне право на користування сільськогосподарськими угіддями на площі близько 900 га з протилежного боку дороги.

Останніми роками посилюються реваншистські вимоги націоналістичних організацій Румунії. 28 листопада 2008 р., з нагоди 90-річчя окупації Буковини Румунією румунська націоналістична організація «Noua Dreapta» (Нові Праві), член Європейського Національного Фронту, провела пікетування Українського посольства в Бухаресті з вимогами припинити «утиски» румунського населення та надати Північній Буковині та Бессарабії (Чернівецька область) статус автономії. Участь в акціях взяла група буковинських депутатів Чернівецької облради. Румунські націоналістичні організації звинувачують українську владу в застосуванні заходів агресивної асиміляції румунської громади в Північній Буковині, Бессарабії та Південному Закарпатті, зокрема, у ліквідації румунської мови в школах.

У березні 2005 року було створено міжрегіональне об'єднання «Румунська спільнота України», що, за висловом лідерів організації, завершило тривалий 12-річний процес «об'єднання в один кулак» найактивнішої частини румунської меншини. До складу об'єднання увійшло 11 румунських національно-культурних товариств [22].

Щораз активніше громадяни України отримують румунські паспорти. Румунська сторона враховує не національну належність, а факт проживання на території, яка колись входила до складу Румунії. Цю категорію населення румунська статистика фіксує як «бессарабів» (громадяни України і Молдови). До того ж, їм надається відчутна перевага перед іншими категоріями іноземних громадян. Це дає підстави припустити, що видача громадянам України румунських паспортів проходить не як набуття громадянства, а як відновлення втраченого громадянства. До 1940 року всі мешканці Північної Буковини, незалежно від національної належності, були громадянами (підданими) королівської Румунії. Відповідно, всі вони отримали право на відновлення свого втраченого внаслідок «Великого Політичного Переділу» згідно з пактом Ріббентропа–Молотова громадянства. За офіційною статистикою, громадяни України і Молдови з 2002 по 2007 рік включно отримали 3041 паспорт. За неофіційними даними, ця цифра сягає 50 тисяч.

Відповідно до перепису населення 2001 року, в Україні проживає 190 900 етнічних румунів (0,3% населення держави), з них 175 051 (91,7%) вважають румунську мову рідною. Головними місцями компактного проживання румунів в Україні є Чернівецька (114 600) та Закарпатська (32 100) області. Решта румунського населення проживає ще в шести регіонах України. В Україні діє 19 громадських румунських організацій, більшість із яких співпрацюють з місцевою та виконавчою владою держави. За даними 2006 року, на задоволення культурних потреб румунської меншини з державного бюджету України було виділено суму, еквівалентну 1322 000 доларів США. В Україні зареєстровано 14 регулярних газет, які видаються румунською мовою, дві з них офіційно розповсюджуються по всій території країни, 12 — у межах регіонів. 6 видань друкуються тільки румунською мовою, решта використовує й інші мови. На підтримку румунськомовної преси 2006 року з держбюджету України було виділено суму, еквівалентну 105 тис. доларів США. У Чернівецькій та Закарпатській областях ведуться щоденні трансляції румунською мовою на місцевому телебаченні, включаючи підготовку щотижневих інформаційних і культурологічних програм. Центри румунського мовлення діють у рамках обласних Державних телерадіокомпаній. В Україні працюють 47 румунських дитячих садків, 3 українсько-румунські дитячі садки, 92 школи та коледжі з румунською мовою викладання на 20 058 студентів, шість румунських художніх шкіл, 13 шкіл з частковим викладанням румунською (на 2 746 учнів). 329 учнів вивчають румунську мову як

«предмет на вибір». Державний університет у Чернівцях готує вчителів із румунською мовою викладання практично з усіх шкільних предметів. В Україні культурні права румунської меншини підтримуються національними програмами з культури та освіти. Румунська спільнота має 329 фольклорних колективів та груп, в Україні діє 63 румунські культурні центри та клуби, 88 громадських і 76 шкільних бібліотек. З ініціативи місцевої влади Закарпатської та Чернівецької областей щороку проводяться кілька фестивалів румунського фольклору та мистецтв [1].

Проте, ці державні заходи з підтримки не тільки румунської, а й інших національних меншин, підтримка національно-культурних прагнень національних меншин значно нівелюються запровадженням Шенгенської візи та, як наслідок, значним ускладненням в'їзду громадян України в ще недавно достатньо відкриті країни Центрально-Східної Європи. Реалізуючи націоналістичні реваншистські ідеї повернення втрачених земель, в сусідніх державах відбувається відкритий процес порушення українського законодавства щодо заборони подвійного громадянства, активізуються серед населення України настрої приєднання регіонів до сусідніх держав, створення мікроавтономій, що загалом загрожує територіальній цілісності України. З'являються й інші форми підкреслення етнічної лояльності до громадян України, наприклад, паспорт етнічного поляка, отримати який можна від 2009 року за умови підтвердження польського походження.

Лояльність до угорців України послідовно демонструє Угорщина, яка спростила для громадян України угорського походження процедуру в'їзду. Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбана активно проводить політику, яку аналітики називають «м'яким націоналізмом» — це ідеї єдності нації та надання прав і громадянства тим угорцям, які перебувають за межами сучасної Угорщини. При цьому, про переселення до Угорщини не йдеться: цій політичній силі потрібно, щоб «нові співвітчизники» не покидали свої території. Угорщина активно лобіює закон про подвійне громадянство в сусідніх країнах, де проживає угорська спільнота.

У боротьбі з такою політикою Угорщини показовою є політика Словаччини, у законодавстві якої, зокрема у поправках до нового «Закону про громадянство» (2011), передбачена втрата громадянства Словаччини, якщо громадянин на добровільній основі хоче отримати громадянство іншої країни. Це була реакція на ухвалення парламентом Угорщини спрощеної процедури отримання громадянства Угорщини для угорців, які проживають за кордоном. (При цьому подвійне громадянство в Словаччині допускається для громадян, які мають шлюб з іноземцем, для дітей, у яких батьки мають різне громадянство) [17]. З погіршенням соціально-економічної ситуації, найбільшу загрозу угорські ініціативи будуть мати для України, де в Закарпатті проживають до 150 тис. угорців.

Аналогічні кроки здійснює російська влада, яка активно видає російські паспорти громадянам України, особливо в АР Крим, на основі закону «О государственной политике России в отношении соотечественников за рубежом» (1999). Згідно з російським законодавством, співвітчизниками є громадяни Росії, що проживають за кордоном, особи, які мали громадянство СРСР і є громадянами держав, що утворилися після розпаду СРСР, а також емігранти та їхні нащадки з царської Росії, РРФСР. Ця політика розрахована на 30 млн «співвітчизників», у тому числі 8 млн громадян України, які народилися на території Росії, для яких процедура отримання паспортів значно спрощена: скасовано вимоги про необхідність проживання 5 років на території Росії, не потрібно підтверджувати джерела доходів і рівень володіння російською мовою. Рада Федерації РФ підтримала зміни до закону про громадянство для осіб, які народилися на території Росії. Напередодні виборів у Росії наприкінці 2011 року це питання ще більше політизується. К. Затулін зареєстрував у Державній Думі РФ законопроект, у якому передбачено можливість «співвітчизникам» (громадянам України також) отримання російського паспорта без відмови від чинного громадянства [20].

Важливим компонентом цієї політики є державна програма зі сприяння добровільному переселенню в РФ співвітчизників, що мешкають за кордоном, ухвалена указом Президента Росії на період 2006—2012 роки. Переселенцям надаються пільги: дозволено без оподаткування ввозити своє майно і одне легкове авто, компенсуються витрати на проїзд і перевезення багажу. Цим особам надається державна гарантія і соціальна підтримка, гарантована робота (але не для членів родини емігранта), виплачується одноразові «підйомні» гроші у розмірі 40 тис. руб. на всю родину і 15 тис. руб. одноразово на одну особу. Регіонами переселення є, наприклад, Красноярський край. За даними департаменту роботи зі співвітчизниками МЗС Росії, 90% переселених до Росії на основі цієї програми — вихідці з пострадянських країн, з них 14% — з України [11].

Такі кроки урядів сусідніх держав порушують головний принцип демократичного державотворення — рівність прав усіх громадян перед законом.

За нинішніх умов ще більше актуалізується проблема здобуття автономії національними меншинами. Пропагується ідея створення «солотвинської автономії» для румунів. У березні 2009 року з України були вислані працівники посольства Румунії, за повідомленням преси, звинувачені, окрім іншого, у здійсненні зусиль щодо поширення у румуномовному середовищі України уніоністських і сепаратистських настроїв, прихованому фінансуванні громадських організацій й культурологічних товариств, що пропагують антиукраїнські ідеї [23].

Часом місцеві адміністрації підтримують регіональні рухи, які щораз активніше демонструють свою антидержавну позицію. У березні 2007 року Закарпатська обласна рада ухвалила рішення про визнання окремої національності «русин» і внесення її до переліку національностей краю. За переписом 2001 року, русинами в Закарпатській області визнали себе 10 тис. із 1 млн 253 тис. населення області. Згодом русинська мова увійшла в атлас ООН до переліку мов, що зникають і потребують особливої опіки. Наприклад, на Другому Європейському конгресі підкарпатських русинів було прийнято «Акт відновлення русинської державності», в якому йшлося про те, що русинському народові неможливо надалі зберігати свою національну особливість в складі України, влада була звинувачена в етнознищенні та дискримінації з ознаками геноциду та ін. [12]. Це при цьому, що приїзд частини делегатів, котрі стали учасниками русинського конгресу, оплачували районні державні адміністрації [12].

Які головні вимоги висувують національні меншини до державної влади? Вони не задоволені діяльністю органів державної влади із забезпечення їхніх інтересів, реалізації потреб і культурно-духовних запитів. У цьому аспекті, наприклад, угорська етнічна спільнота, передусім, звертає увагу на неналежне виконання чинного законодавства України в частині, що стосується регулювання міжнаціональних відносин і забезпечення інтересів нацменшин.

Подальшої гармонізації потребують питання освіти. Представників угорської меншини непокоїть нестача вищих навчальних закладів з угорською мовою навчання, а Ужгородський національний університет (факультет угорської філології) та Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, м. Берегово (до викладання у цьому закладі запрошують викладачів з м. Ніредьгаза, Угорщина) не враховують усього спектру потреб етнічних угорців. Поряд із цим, їх не задовольняють умови вступу до українських вишів, які впродовж останнього часу ускладнилися і стали нерівними для українських та угорських дітей [6].

Голосніше лунають вимоги про парламентське представництво за національною ознакою. Угорська національна меншина розглядає доцільність присутності своїх представників у парламенті України за зразком інших європейських держав. При обговоренні проблем толерантності та національно-культурних потреб нацменшин щораз частіше апелюють до досвіду Косова. Нагадаймо, що Угорсько-українська декларація про забезпечення прав національних меншин була підписана ще 1991 року, в якій сторони домовились виступати в подальшому проти будь-яких кроків, спрямованих на звуження прав національних меншин. У Будапешті 17 липня 2007 року був підписаний протокол XIII засідання українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, де йдеться про те, що сторони мають вивчати «питання щодо забезпечення представництва національних меншин у парламентах обох країн» [25].

Нові непорозуміння виникли у зв'язку із запровадженням в Україні загального тестування. Вимоги представників нацменшин межують з порушенням українського законодавства. Зокрема з'являються рекомендації для випускників угорськомовних шкіл Закарпатської області створити в Закарпатській області Регіональний центр оцінювання якості освіти угорською мовою, українську мову в школах для нацменшин є пропозиції перевести до категорії іноземної. Скандальних відтінків набула проблема вивчення угорською нацменшиною в Україні української мови. Невдоволення цієї найбільшої в Закарпатті спільноти виникло через наказ Міністерства освіти, науки молоді та спорту, яким збільшується кількість годин викладання українською мовою в школах нацменшин. Учителі нарікають, що для багатьох угорськомовних дітей українська взагалі є «іноземною», вони її не розуміють, і викладати якісь предмети цією мовою з початкових класів — нереально. Але називають абсурдною й іншу ситуацію в освіті — коли громадянин України, хоча це стосується не лише угорської спільноти, належно не знає державної мови. З іншого боку, чимало представників угорської нацменшини скаржаться, що через недосконале володіння українською у них виникали проблеми зі здобуттям вищої освіти чи працевлаштуванням [18]. Нині триває вдосконалення системи ЗНО щодо побажань громадських організацій національних меншин, зокрема, розглядається питання щодо запровадження з 2012 року зовнішнього тестування з мови та літератури тих національних меншин, мовами яких здійснюється освіта в Україні.

Для росіян — як найбільшої етнічної групи в Україні — мовне питання, за даними соціопитувань, займає «золоту середину». Серед невідкладних питань на цій проблемі акцентували в цілому по Україні 14,3% громадян. На Сході України — у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській областях ці проблеми невідкладними вважає тільки щовосьмий опитаний, або 13,1%. За даними соціологічних опитувань, проведених американськими, українськими та російськими фахівцями у трьох містах України (Львові, Києві, Сімферополі), 54% опитаних росіян у Львові і 65% у Києві згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах, і майже всі росіяни у Львові й Києві (відповідно 96 і 91%) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. Неможливість навчатися рідною мовою є актуальним для 16,6% росіян, відсутність можливостей для розвитку національної культури — 6,9% [14].

За даними Книжкової палати України, 2008 року річний тираж книг та брошур становив українською мовою 32 606 тисяч примірників, або 56%, а російською — 22 535 тисячі, або 38,7%. Що ж стосується газет, то 2008 року із загального тиражу 3 966 113 тис. примірників російськомовні становили 2 647 385 тис., або 66,7%, українською мовою вийшло 1 141 877 тисяч примірників, що становить 28,7% [14]. Тільки в Києві, наприклад, в освітніх закладах викладається 24 мови [16].

Процеси глобалізації змушують переходити на якісно новий рівень у мовній політиці: інтеграція у світове товариство вимагає володіння, як мінімум, трьома мовами: материнською, державною, англійською. Проте для всіх громадян України важливе розуміння того, що державна мова має отримувати належну підтримку, зважаючи на історичні обставини та умови її функціонування. Розуміння такого підходу може зняти суспільну напругу з питань мовних пріоритетів.

Під впливом світової економічної кризи, в Україні з'явилися нові форми визначення етнічних пріоритетів, яких донедавна не було. У квітні 2011 року відкрито відділення «Приватбанку» «Менора», зорієнтоване на надання послуг членам єврейської громади. На відкритті директор філії «Приватбанку» зазначив: «Ми вперше створюємо таке спеціальне відділення банку, яке орієнтоване на певну національну чи релігійну групу» [3].

Отже, в етнополітичній сфері у 2005—2011 роках не було консолідації національних меншин навколо держави. Це зумовлено не тільки складною соціально-економічною ситуацією, а й слабкістю ідейного стрижня сучасного процесу державотворення. Держава мало дбає про підтримку національних товариств і громад, що змушує їх щораз більше орієнтуватися на допомогу з боку інших держав (Туреччини, Польщі, Румунії, Ізраїлю, Росії та ін.).

Те, що сусідні держави активізували свою політику в нетолерантних формах, свідчить про потребу якнайшвидшого реагування України на ці процеси, передусім шляхом посилення гуманітарної політики, поглибленої державної роботи з національними меншинами, формування юридичних механізмів для регулювання проблеми подвійного громадянства, створення гідних соціально-економічних умов проживання українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Актуальний коментар. Неурядова організація «Права людини без кордонів» провела порівняльний аналіз захисту національних меншин в Румунії і в Україні. — Режим доступу: www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=798188. — Назва з екрана.

2. Балабанов К. В., Пахоменко С. П. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ — початку ХХІ століття / К. В. Балабанов, С. П. Пахоменко. — Маріуполь, 2006. — 260 с.

3. Банк Коломойського открыл отделение специально для евреев. — Режим доступу: http://lb.ua/news/2011/04/20/93447_Bank_Kolomoyskogo_otkril_otdele.html. — Назва з екрана.

4. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення

2001 року. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>. — Назва з екрана; Про кількість та склад населення Луганської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>. — Назва з екрана; Про кількість та склад населення Харківської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/kharkiv/>. — Назва з екрана.

5. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в суспільно-політичній думці кінця XIX — першої чверті XX століття. — К. : ІПЕІНД ім. І. Кураса НАН України, 2010 — 381 с.

6. Жосан О. Деякі аспекти сучасного стану, проблем і перспектив для національних меншин в Україні на прикладі угорської спільноти як складової українського суспільства // Форум націй. Газета національних громад України. — 2009. — 3/82. — Режим доступу: <http://uzhgorod.net.ua/news/31357>. — Назва з екрана.

7. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті : монографія. — К. : Знання України, 2007. — 508 с.

8. Колесниченко В. В Послани Президента изложена современная демократическая модель государственной этнополитики Украины. — Режим доступу: <http://www.r-u.org.ua/analit/-/4484-2011-04-08-12-51-35.html>. — Назва з екрана.

9. Кононов И. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры населения Украины. — Режим доступу: <http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog/1999/Kononov.html>. — Назва з екрана.

10. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. — К. : ПЦ «Фоліант», 2005. — 634 с.

11. Луценко отправили в Россию по государственной программе переселения. — Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/derzhava/sosedi/73077>. — Назва з екрана.

12. Мартин В. Барліг для Балогі // Дзеркало тижня. — 2008. — 1—8 листоп.

13. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — 416 с.

14. Музика Л., Тищенко Ю. Як живеться росіянам в Україні? / Л. Музика, Ю. Тищенко. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/04/23/3899542/>. — Назва з екрана.

15. Населення України. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України#cite_note-placebirth-9. — Назва з екрана.

16. Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания: Национальный доклад Украины, представленный на Международный форум «Развитие системы образования в Украине в 1995—2004 гг.» — Режим доступу: <http://cis.bsu.by/second.aspx?uid=51&type=Article>. — Назва з екрана.

17. Парламент Словакии запретил двойное гражданство. — Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/89744>. — Назва з екрана.

18. *Петрів Н.* Якої мови більше потребують угорці в Україні? — Режим доступу: <http://radiosvoboda.org>. — Назва з екрана. 23.09.2008.

19. *Пірен М. І.* Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». — К. : Ун-т «Україна», 2007. — 407 с.

20. Россия объявит Украине паспортную войну? — Режим доступу: <http://sprotiv.org/2011/10/07/rossiya-obyavit-ukraine-pasportnuyu-voynu/>. — Назва з екрана.

21. Румуни зазіхають на південь України // Независимая газета — 2008. — 21 квіт.

22. Румунська спільнота України збирається до купи 14.04.05 (16:01). — Режим доступу: <http://news.uzhgorod.ua/novosti/10594>. — Назва з екрана.

23. Румунських дипломатів вигнали за шкоду безпеці України. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/3/5/90869.htm>. — Назва з екрана.

24. Суд ООН решил спор вокруг острова Змеиный. — Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/international/newsid_7867000/7867537.stm. — Назва з екрана.

25. *Фенич В.* Капітуляція — перед ким? «Несвоєчасні» роздуми про сучасні українсько-угорські відносини. — Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/uk/2008/09/11/19092.html>. — Назва з екрана.

26. *Шайхатдінов А. З.* Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/Spec/Gileyaspes/P7_doc.pdf. — Назва з екрана.

27. *Karatnysky A.* A good year for freedom // Freedom in the world. The annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. 1998—1999. — New York : Freedom House, 1999. — 573 p.

Наталя Яковенко

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна)
zalznaledi@ukr.net

EASTERN PARTNERSHIP IN UKRAINE'S EUROINTEGRATIONAL ASPIRATIONS

The article deals with the prime importance of eurointegrational strategy for Ukraine's policy and analyses its apprehension by the EU. All forms and mechanisms of Ukraine — EU cooperation are considered to be of extreme significance. A number of aspects concerning Eastern Partnership initiative are analysed in the article, its importance for further development of bilateral relations and establishment of new grounds for cooperation between the EU and its partners are stressed. Certain attention is paid to Polish EU Presidency which is being taken, and the role of Poland in fulfilment of the Eastern Partnership.

Keywords: the European Union, Ukraine, partner state, European integration, the Eastern Partnership.

РОЛЬ ІНІЦІАТИВИ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ НАМІРІВ УКРАЇНИ

Мрія про європейську Україну стала однією з основних рушійних сил української незалежності. Будучи практично відокремленою від європейської сім'ї народів впродовж кількох століть, Україна повернулася на геополітичну мапу Європи лише наприкінці ХХ століття. З перших днів відновлення незалежності Україна відчувала вагому підтримку своїх європейських сусідів, особливо Республіки Польща, а також європейських політичних експертів та науковців, які пророкували Україні блискуче майбутнє як державі, що має величезний потенціал для всебічного розвитку своєї державності.

В очах західноєвропейських країн Україна та її східноєвропейські сусіди виступали як принципово різні категорії держав. З одного боку, з'явилися так звані нові незалежні держави пострадянського простору, що входили до складу колишнього СРСР, а з іншого — були східноєвропейські країни, які не втрачали своєї державної незалежності, але перебували у складі соціалістичного табору, який очолював той самий СРСР. Тобто від самого початку сприйняття

цих різних категорій держав не було ідентичним. Україна опинилася в гіршому становищі, ніж її східноєвропейські сусіди: нашій державі треба було постійно доводити свою належність до «європейського дому», підтверджувати своє право називатися справжньою європейською країною, наголошувати на своїх євроінтеграційних прагненнях і бажанні прямувати до Європи.

На цьому тлі євроінтеграційна стратегія була ключовим зовнішньополітичним пріоритетом України впродовж усього періоду її незалежності. Європейська інтеграція і майбутнє членство в Європейському Союзі для України — це найкращий шлях реалізації національних інтересів, розбудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Євроінтеграційні прагнення України відображено і закріплено загальновідомими нормативно-правовими актами нашої держави. Задля забезпечення виконання *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами 1994* від 14.06.1994 р. У червні 1998 року президентським указом затверджена *Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу*, яка визначила пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 року, впродовж якого мали бути створені передумови для повноправного членства України в ЄС, а в середньостроковому вимірі — для набуття статусу асоційованого члена ЄС. Черговий раз євроінтеграційний курс було затверджено в Законі України *Про засади внутрішньої і зовнішньої політики*, який прийняла Верховна Рада України 1 липня 2010 р. [4]. Стратегію, спрямовану на європейську інтеграцію, підтримують Президент України, органи державної виконавчої влади, її визнає переважна більшість політичних сил, представлених в українському парламенті. Прагнення «бути в Європі» висловлює більшість українського суспільства. За даними соціологічного опитування, що регулярно проводить Центр Разумкова, починаючи з 2002 р., 43—48% населення є палкими прихильниками вступу України в ЄС, і лише від 19 до 23% за останні п'ять років ставляться до цього доволі негативно [7]. З'ясувалося також, що 72% громадян України у цілому позитивно ставляться до підписання з ЄС Угоди про асоціацію [2, с. 3] — цілком логічний результат для держави, яка прагне євроінтеграції.

Комплекс проблем, що водночас постали перед Європейським Союзом з огляду на подальший розвиток співпраці зі своїми партнерами, включаючи Україну, відрізняється багатоплановістю, всеохопним характером та індивідуальним підходом щодо кожної країни. Цілком слушним виглядає висновок дослідниці О. Шаповалової про те, що

Цілі політики Європейського Союзу у Східній Європі можна сформулювати у вигляді тріади «безпека — стабілізація — європеїзація». Європейський

Союз має безпосередній інтерес у стабілізації цього простору та у зниженні його конфліктного потенціалу [10, с. 43].

Чергові раунди розширення Європейського Союзу стали результатом не лише його географічного зближення зі східними сусідами, а також зумовили обопільне політичне й економічне наближення завдяки реформам, що підтримані Європейською політикою сусідства (ЄПС). При цьому значно зросла і відповідальність ЄС за надання допомоги своїм сусідам для вирішення політичних та економічних викликів, що стоять перед ними, а також для підтримки їхнього прагнення тісніших зв'язків.

Як відомо, Східне партнерство (СП), розпочате 2009 року, є кроком до змін у відносинах ЄС із країнами-сусідами. Воно має доповнювати зовнішню політику ЄС стосовно країн Східної Європи та Південного Кавказу через розвиток особливого Східного виміру Європейської політики сусідства. Невипадково, ініціативу Східного партнерства Євросоюз трактує як невід'ємну частину Європейської політики сусідства. Окрім України, безпосередньо залученими до Східного партнерства виявилися Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія та Молдова.

Варто наголосити, що Східне партнерство по праву вважається польсько-шведською ініціативою. Ініціативу з підготовки пропозицій щодо поглиблення відносин Європейського Союзу із східними сусідами вперше виголосив Прем'єр-міністр Республіки Польща Д. Туск на засіданні Європейської Ради у березні 2008 року в контексті схвалення напередодні концепції Союзу для Середземномор'я державами-членами ЄС. У Брюсселі 26 травня 2008 року міністри закордонних справ Республіки Польща та Королівства Швеція передали на розгляд глав зовнішньополітичних відомств держав-членів ЄС спільний позиційний документ щодо концепції Східного партнерства [12, с. 7—8], а в грудні 2008 року Європейська Комісія опублікувала повідомлення про цю ініціативу, що покликана визначити новий вимір політики у Східній Європі.

Російсько-грузинська війна на Південному Кавказі значно пришвидшила її прийняття, оскільки ЄС був змушений якось реагувати на можливе поширення нестабільності з цього регіону [5, с. 47]. У науковій літературі існує думка про те, що цією війною Росія показала Європі кордони російської сфери впливу, на відносини з якою Європа не має права претендувати. Так, фактично між ЄС і Росією утворилась лінія розподілу сфер впливу на континенті. Відтак питання безпеки стало спільним інтересом для країн ЄС в ініціативі Східного партнерства. Отже, ЄС розмірковував, що ця ініціатива допоможе йому, з одного боку, захиститись від Росії поясом більш-менш безпечних і лояльних до ЄС сусідніх країн, а з іншого — знівелювати нову лінію розмежування в Європі [9, с. 434].

До початку останнього конфлікту в Грузії, — зазначає В. Константинов, — було достатньо причин для розробки більш амбітних програм ЄС з підтримки інтеграції країн Східної Європи до ЄС, проте російська експансіоністська політика створила нову ситуацію, яка вимагає якісно нової політики ЄС для забезпечення миру і безпеки в регіоні [6, с. 202].

У Спільній декларації Празького саміту про Східне партнерство від 7 травня 2009 року [11] зазначено, що міжнародне об'єднання у складі шести країн було утворено як східний вимір ЄПС. Головною метою запровадження Східного партнерства стала необхідність створення відповідних передумов для пришвидшення політичної асоціації та подальшої економічної інтеграції східних країн-сусідів ЄС — партнерів ЄС, включаючи й Україну, з Європейським Союзом.

Загалом, на думку окремих дослідників, Східне партнерство, як з боку Євросоюзу, так і з боку країн-учасниць, передбачає реалізацію двох груп цілей — ідеологічної та прагматичної [9, с. 435]. Ідеологічний вимір ставить задіяні країни перед цивілізаційним вибором, а саме: орієнтацією на Європу та європейські структури, а не на Євразію та Росію. До ідеологічного виміру належить також розбудова демократичних режимів, дотримання прав людини та компетентне адміністративне управління.

Прагматичні цілі передбачають можливість отримання фінансової та технічної допомоги від ЄС, а також можливість втілювати свою політику шляхом балансування між інтересами ЄС та Росії. Іншим критерієм оцінки є пріоритетність багатостороннього чи двостороннього формату співпраці в рамках ініціативи Східного партнерства, а також схильність до багатосторонніх політичних платформ та ключових ініціатив.

Відповідно до положень Декларації, зазначене об'єднання країн покликане сприяти проведенню політичних та соціально-економічних реформ на територіях східних партнерів ЄС, підтримці їхніх євроінтеграційних настроїв, що своєю чергою повинно гарантувати стабільність, багатосторонню безпеку та розвиток власне ЄС та європейського континенту загалом. Східне партнерство повинно надати додатковий імпульс економічному, соціальному та регіональному розвитку країн-партнерів та сприяти налагодженню безпосередніх зв'язків між ними [11].

Механізм Східного партнерства передбачає підвищення рівня політичної взаємодії, включаючи перспективу нового покоління угод про асоціацію, далекосяжну інтеграцію в економіку ЄС, спрощення перетину кордону ЄС для громадян за умови дотримання вимог безпеки на користь усіх зацікавлених сторін, а також зростання фінансової допомоги. ЄС пропонує інтенсивнішу поточну підтримку реформ країн-учасниць через Комплексну програму інституційного

розвитку та нові багатосторонні заходи, які надаватимуть можливість об'єднати усіх партнерів у розв'язанні спільних проблем. Ініціатива Східного партнерства передбачає нові заходи, спрямовані на підтримку соціально-економічного розвитку в усіх шести країнах-учасницях, а також п'ять ключових ініціатив (програма інтегрованого управління кордонами; сприяння розвитку малих і середніх підприємств; сприяння розвитку регіональних ринків електроенергії, енергоефективності та відновлюваних джерел енергії; розвиток Південного енергетичного коридору; співпраця із запобігання стихійним лихам і техногенним аваріям, готовності до них і реагування на них), які мають стати свідченням підтримки ЄС.

Специфікою Східного партнерства стало запровадження багатостороннього формату як основи взаємодії з державами-партнерами в якості групи, що, звичайно, є дуже вигідним для ЄС і значно полегшуватиме процес впливу і поширення своїх цінностей на регіон. На практиці заплановане проведення кожних два роки самітів ЄС — країни СП, щовесни — зустрічей на рівні міністрів закордонних справ у форматі 27+5(6) з метою здійснення загальної політичної координації. Цінним є також встановлення чотирьох тематичних платформ (демократія, належне управління та стабільність; економічна інтеграція та зближення з політичними курсами ЄС; енергетична безпека; контакти між громадянами для подальшої підтримки окремих реформ країн-партнерів), що визначають головні цілі та програму роботи на рівні високих посадових осіб, відповідно до головних сфер співробітництва [8, с. 20].

Для реалізації Східного партнерства залучено додаткові кошти. Загальна допомога для шести країн, охоплених цією ініціативою, поступово зростатиме з 450 млн євро 2008 року до 785 млн євро 2013. Це означає, що протягом 2010—2013 років додатково буде надано 350 млн євро. Крім того, для втілення програм Східного партнерства буде залучено 250 млн євро, які раніше було заплановано для інших програм у рамках Європейської політики сусідства [11].

Як видно, держави-учасниці Східного партнерства мають отримати певні вигоди щодо поліпшення свого добробуту та подальшого прямування шляхом європейської інтеграції. Для нашої держави в цьому зв'язку особливо позитивними є два моменти — можливість створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС і повна лібералізація візового режиму. Згідно з положеннями зазначеної Декларації, ці аспекти, разом із необхідністю гарантування енергетичної безпеки, основною метою якої є гарантування країнами-партнерами ЄС у довгостроковій перспективі стабільності та безпеки енергопостачання і транзиту енергоресурсів, є трьома головними напрямками двосторонньої співпраці в рамках Східного партнерства між ЄС та країнами-партнерами.

Слід наголосити саме на тому, що Східне партнерство розвивається паралельно з двосторонньою співпрацею між ЄС та країнами-учасницями. Водно-

час воно започатковує нові багатосторонні рамки співпраці, відповідно до потреб та прагнень кожного з партнерів. Для України сьогодні особливо важливим виглядає підписання нової Угоди про асоціацію на заміну чинної Угоди про партнерство та співпрацю між Україною та Європейським Союзом. Стосовно укладення нової Угоди триває переговорний процес, черговий 17 раунд якого проходив 20—24 червня 2011 р. у Києві, в ході якого було досягнуто певного прогресу щодо узгодження окремих положень майбутньої зони вільної торгівлі (ЗВТ). Було обговорено торговельні аспекти енергетичної співпраці, митні питання, проблеми торгівлі товарами та послугами, інструментів торговельного захисту, конкуренції, санітарних заходів та ін. Наступний, 18-й раунд переговорів між Україною та ЄС щодо утворення ЗВТ тривав з 19 по 23 вересня в Брюсселі. Задовго до цього Голова Представництва Євросоюзу в Україні Жозе Мануел Пінту Тейшейра, однак, зазначив, що «у вересні угоду про створення широкої і всеосяжної Зони вільної торгівлі підписано не буде. ... Дуже незначні невідірені моменти більшою мірою залежать від політичної волі в Україні та бажання виконувати певні умови» [3, с. 16]. Загалом обидві сторони не відкидають можливості підписання Угоди щодо ЗСТ до кінця поточного року. При цьому, в українській науковій думці існує опінія, що підписання Україною з ЄС угоди про асоціацію не матиме доданої вартості для України в контексті її євроінтеграційного поступу [1, с. 144].

Варто зазначити, що наш найближчий сусід — Республіка Польща — сподівається на те, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС буде підписана цього року. Про це сказав голова Ради міністрів держави Дональд Туск 15 червня 2011 р. у Варшаві під час засідання Кабінетної ради з нагоди наближення Польського головування у Раді ЄС. Сьогодні, коли Польща стала до керма Євросоюзу, увага зосереджуватиметься на Східному партнерстві, адже саме Польща була співавтором ідеї започаткування цієї ініціативи.

Як відомо, польське президентство має три пріоритети: «Євроінтеграція як джерело зростання», «Безпечна Європа» та «Європа, яка користується перевагами відкритості». Зрозуміло, найбільший інтерес в Україні викликає третій пріоритет польського головування. Він має три елементи: розширення ЄС, політика сусідства та зовнішньоторговельні переговори. Посол Польщі Генрік Літвін зазначив, що для польського головування важливо досягнути прогресу в переговорах з Угоди про асоціацію та Угоди про вільну торгівлю: «Ми були б щасливі заявити про завершення їх перед самітом ЄС — Україна, запланованого на грудень цього року. Про відповідні наміри заявляє і українська сторона. Звісно, ми не є учасниками тих переговорів — це компетенція Єврокомісії. І після узгодження тексту угод попереду ще їх підписання та ратифікація. Та все ж завершення переговорів було б надзвичайно важливим фактом. Нам було би приємно оголосити про це під час нашого головування в ЄС» [3, с. 9].

Впродовж періоду польського головування ініціатива Східного партнерства має отримати подальший імпульс. У рамках СП 29—30 вересня у Варшаві відбувся саміт Східного партнерства, 28—30 вересня у Сопоті відбувся Перший діловий форум Східного партнерства, 29 вересня — конференція громадянського суспільства у Варшаві, у Познані — конференція місцевих і регіональних органів самоврядування, регулярно проводяться Міністерські зустрічі офіційних представників ЄС та Східного партнерства, заплановано провести Форум громадянського суспільства Східного партнерства в листопаді у Познані.

Але попри те, що для України Східне партнерство декларує відчутні результати, включаючи її подальше визнання як вагомого і потенційно спроможного європейського партнера, участь нашої держави в цій ініціативі не створює для неї передумов для отримання повноправного членства в Євросоюзі. Про це свідчить і минулий історичний досвід розширення ЄС, і свідоме об'єднання в одну групу країн Східного партнерства і географічно європейських держав (України, Республіки Молдова та Республіки Білорусь), і країн Західної Азії (Азербайджанська Республіка, Грузія та Республіка Вірменія), які, згідно з критеріями ЄС, не можуть претендувати на офіційне членство.

Сприйняття ініціативи Східного партнерства з боку політичних та владних кіл, широкої громадськості України залишається доволі скептичним. Певне невдоволення було висловлене ще за часів запровадження Європейської політики сусідства 2004 року, яку навіть розглядали як спосіб «стримати» Україну в розвитку її відносин з ЄС, адже Україна є лідером у відносинах з ЄС з багатьох напрямів. Сучасний перегляд ЄПС за принципом «Більше за більше», затверджений Радою міністрів закордонних справ ЄС у червні 2011 року, суттєво не змінив змісту відносин між Україною та Євросоюзом.

Не менш важливим для громадян України є спрощений візовий режим з ЄС, який діє з 2008 року, при продовженні двостороннього діалогу щодо запровадження безвізового режиму у тривалій перспективі. Перспектива запровадження безвізового режиму — надалі є однією з тих, які найактивніше обговорюють, коли йдеться про відносини між ЄС та Україною. Невиконання Україною умов Плану дій з візової лібералізації (ПДВЛ) за запропонованим графіком, який затверджений 22 листопада 2010 року під час саміту ЄС — Україна, загальмувало розв'язання цієї проблеми. Але навіть виконання плану, засвідчила Комісар Євросоюзу із внутрішніх справ Сесілія Мальмстрьом, не дає гарантії на отримання Україною безвізового режиму — на це потрібна буде політична згода всіх держав-членів ЄС [3, с. 17].

Сьогодні Євросоюз будує свої відносини з Україною у форматі «поглибленої взаємодії», «політики сусідства», «Східного партнерства», але, на жаль, це різноманіття взаємовідносин не визначає жодних перспектив стосовно членства України в ЄС. Є різні думки щодо надання Україні перспектив членства

серед країн-членів ЄС, численні аргументи на користь цього і навпаки, безліч здогадок і припущень, чому та держава «за», а інша — «проти» тощо. Різноманітні «рамки», «виміри», «ініціативи», які окреслюють європейсько-українську взаємодію, не надають конкретної мети таким відносинам. У цьому зв'язку для України важливим наміром цих ініціатив є відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС, надаючи достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону.

«Участь України у «Східному партнерстві» не можна розцінювати у якості складової частини європейської інтеграції нашої держави, — зазначає А. Г. Гуменюк. — «Східне партнерство» — це передусім намагання ЄС забезпечити свої східні кордони від можливих нових викликів з боку країн-партнерів по об'єднанню».

Євроінтеграційний поступ України може бути ефективним лише за умови його спрямування в рамки процесу розширення ЄС [1, с. 144].

Цілком зрозуміло, що інструменти СП призначені насамперед для підтримки партнерів у здійсненні внутрішньополітичних перетворень, що може принести користь у довготерміновій перспективі та поступово створити умови для подальшої інтеграції до європейських політичних й економічних структур.

Україна намагається домогтися фіксації перспектив членства у преамбулі майбутньої Угоди про асоціацію, але відомо й те, що ЄС до цього не готовий, адже потрібна згода всіх 27 держав-членів, а поки що такої немає. Щоб змінити ситуацію, Україні слід зміцнити демократію та провести відповідні перетворення — так пояснив стан речей Голова Представництва ЄС в Україні Жозе Мануел Пінту Тейшейра [3, с. 3].

Переважно критичні оцінки на адресу України висловила і Єврокомісія в оприлюдненому у травні 2011 р. звіті щодо реалізації Україною 2010 року Європейської політики сусідства, де було наголошено на низці проблем у царині демократії: «В Україні мали місце неповага до фундаментальних свобод, зокрема до свободи засобів масової інформації, свободи зібрань та демократичних стандартів. Щодо демократії, то після належного, в цілому, проведення президентських виборів на початку року, вибори до місцевих органів влади в жовтні зазнали жорсткої критики з боку міжнародних та національних спостерігачів. ... Ключовими завданнями залишаються комплексна реформа судової системи та подолання корупції» [3, с. 15].

Брюссель не побачив успіхів і в інших сферах. Ось деякі оцінки: «Що стосується боротьби з корупцією, то позитивних зрушень не спостерігалося», «Лише обмеженого розвитку вдалося досягти у сфері місцевого самоврядування», «Український діловий та інвестиційний клімат залишаються нестійкими, що відображає непередбачуваність та непрозорість ухвалення рішень органами влади та суб'єктами економічної діяльності та відсутність довіри до судової системи» тощо.

Зрозуміло, якщо Україна стане справді демократичною державою з функціональною ринковою економікою, то хтозна чи Євросоюз матиме аргументи відмовити їй у перспективах членства та саме у членстві як такому.

Водночас євроінтеграційні прагнення України незмінні, оскільки вони об'єктивно відображають цивілізаційний вектор розвитку українського суспільства. Справжнє партнерство вимагає щирості, відкритості, зусиль з обох сторін. Україна давно прагне європейської інтеграції. Це її свідомий вибір, результат усвідомлення особливостей свого геополітичного розташування, історичної спадщини, нагальних потреб розвитку національної економіки, культурного розмаїття та багатих традицій. Найголовнішим на шляху європейської інтеграції України є проведення реформ у всіх сферах життя, які суттєво змінять державу, наблизять її до європейських стандартів. Наша держава має серйозні підстави сподіватися на подальше всебічне сприяння її обраному зовнішньополітичному курсу з боку і Європейського Союзу загалом, і з боку кожної з його держав-членів.

Список використаної літератури

1. Гуменюк А. Г. «Політика Східного партнерства» щодо України: аналіз та оцінка // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. — К. : КНУ імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2011. — Вип. 97. — Ч. II. — С. 144.
2. Євробюлетень. — 2010. — № 3.
3. Євробюлетень. — 2011. — № 7.
4. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI.
5. Козловська А. Східне партнерство — інструмент для повної інтеграції з ЄС // *International Review*. — 2008. — № 2.
6. Константинов В. Ю. Регіоналізація на схід від ЄС: системні чинники та динаміка // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. — К. : КНУ імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. — Вип. 55. — Ч. I.

7. Послезавтра. Інтернет-газета. — 2011. — 16 сентября. — Режим доступу : poslezavtra.com.ua/chto-izmenilis-za-20-let/. — Назва з екрана.
8. Програми допомоги Європейського Союзу та співпраця України з ЄС. — К. : ТОВ «МЕКС», 2009.
9. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / [Кудряченко А. І., Білий О. В., Богданович І. І. та ін.]; за ред. А. І. Кудряченка. — К. : Фенікс.
10. *Шановалова О.* Східна Європа в європейській системі міжнародних відносин // Зовнішні справи. — 2009. — № 12.
11. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Prague, 07/05/2009, Council of the European Union No.: 8435/09 (Presse 78). — Режим доступу : <http://www.eu2009.ez/event/1/3553/>. — Назва з екрана.
12. Polish-Swedish Proposal: «Eastern Partnership» 23 May 2008 // European Neighbourhood Watch. — 2008. — Issue 3. — 9 June.

Anna Umińska-Woroniecka

Uniwersytet Wrocławski (Polska)
annaworoniecka@poczta.onet.pl

POLISH CULTURAL DIPLOMACY IN UKRAINE — AIMS, INSTITUTIONS AND TOOLS

Presentation of culture is one of the most important components of a new public diplomacy. The Polish Ministry of Foreign Affairs uses this form of diplomacy to achieve aims and priorities of the Polish foreign policy. The article presents institutions and tools of cultural diplomacy in Ukraine. The key role in the Polish cultural diplomacy is played by cooperation with non-governmental organizations, scientific cooperation and teaching Polish. The analysis spans activity of the Polish foreign institutions: the Polish embassy, consulates and the Polish Institute. The activity is addressed to a wide range of the Ukrainian audience: society, media and political circles.

Keywords: Cultural diplomacy, public diplomacy, cultural relations, the Polish Cultural Institute, the Cultural Programme of the Polish Presidency.

POLSKA DYPLOMACJA KULTURALNA NA UKRAINIE — CELE, INSTYTUCJE, ZADANIA

Wprowadzenie

Stosunki Polski z Ukrainą są przedmiotem wielu opracowań. Poza aspektem politycznym, historycznym, ekonomicznym, wreszcie narodowościowym¹ zainteresowania badaczy skupione są również na kwestiach kulturalnych obu państw. W rozważaniach dotyczących ostatniego z wymienionych zagadnień dominuje analiza dwustronnych stosunków kulturalnych między Polską i Ukrainą. Zazwyczaj pre-

¹ Zob. Europa Wschodnia — dekada transformacji. Ukraina / red. B.J. Albin, W. Baluk. — Wrocław, 2002; Polska–Ukraina więcej niż sąsiedztwo / red. M.S. Wolański, Ł. Leszczenko. — Wrocław, 2006; Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. T. Kapuśniak, M. Pietraś. — Lublin, 2007; *A. Chojnowski, J.J. Bruski* Ukraina. — Warszawa, 2006; *W. Gill, N. Gill* Stosunki Polski z Ukrainą. — Poznań-Toruń, 1994.

zentowane są zapisy bilateralnych umów wiążących oba państwa², także omówienia konkretnych wydarzeń kulturalnych np. sezonów Polskich na Ukrainie czy ukraińskich w Polsce. Z tego powodu warto zaakcentować zmianę podejścia polskiego resortu spraw zagranicznych do spraw kulturalnych w polskiej polityce zagranicznej. Wynika ona z rozpoczętej pod koniec lat dziewięćdziesiątych tzw. reformy dyplomacji kulturalnej. Zwrócono wówczas uwagę, że poprzez szeroko rozumianą kulturę istnieje możliwość wpływu na wizerunek państwa, jego polityki oraz obywateli wśród zagranicznej publiczności. Publiczność jest tutaj rozumiana szeroko, albowiem obejmuje nie tylko środowiska polityczne, medialne czy opiniotwórcze, ale również społeczeństwa obcych państw. Potraktowano wówczas kulturę jako instrument prowadzący do zmiany, a najczęściej budowania pozytywnego wizerunku³ Polski przede wszystkim w krajach członkowskich Unii Europejskiej.

Wyrazem prowadzonych zmian w promowaniu Polski poprzez kulturę było m.in. utworzenie Instytutu Adama Mickiewicza czy próby wypracowania wspólnego frontu działań w tej dziedzinie pomiędzy resortem spraw zagranicznych oraz resortem kultury⁴. Części z założeń reformy nie udało się wprowadzić w życie, warto jednak podkreślić zmianę w podejściu do działań kulturalnych w środowisku międzynarodowym. Wobec Ukrainy przeobrażenia w tym zakresie widoczne są dopiero od kilku lat, jednak ich konsekwentna realizacja wydaje się przynosić zamierzone przez stronę polską efekty. Celem artykułu jest zaprezentowanie polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie. Przedstawione zostaną jej cele, instytucje odpowiedzialne za jej realizację, wreszcie konkretne zadania i projekty, będące jej instrumentami.

Pojęcie i cele dyplomacji kulturalnej

Dla dalszych rozważań istotne staje się przedstawienie użytego w artykule pojęcia dyplomacji kulturalnej. Funkcjonuje ono w polskich publikacjach naukowych stosunkowo od niedawna i jest definiowane na kilka sposobów. Według pierwszego ujęcia dyplomacja kulturalna jest rozumiana jako część polityki zagranicznej pań-

² N. Gill *Stosunki kulturalne // Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989—1993* / red. W. Gill, N. Gill. — Toruń, 2002; P. Kowal *Niektóre aspekty formułowania programu kulturalnego dla Polaków na Wschodzie // Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie* / red. T. Gąsowski. — Kraków, 2000; *Polska—Ukraina, spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej* / red. T. Stegner. — Gdańsk, 1997.

³ A. Umińska-Woroniecka *Od promocji stosunków kulturalnych i naukowych do dyplomacji kulturalnej // Polski Przegląd Dyplomatyczny*. — Nr 5—6. — Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010. — S. 67.

⁴ «List intencyjny Ministrów Kultury i Sztuki oraz Spraw Zagranicznych na rzecz skoordynowanej Promocji Kultury Polskiej», podpisany 6 października 1999 roku przez Ministra Spraw Zagranicznych Bronisława Geremka i Ministra Kultury i Sztuki Andrzeja Zakrzewskiego.

stwa. Jej podmiotami (zarówno nadawcą, jak i odbiorcą) będą przede wszystkim rządy państw oraz podległe im agendy. W polskim systemie można tu wymienić przede wszystkim Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Edukacji oraz Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Dodatkowo pewne kompetencje w tym zakresie będą posiadać rządowe agendy, takie jak wspomniany wyżej Instytut Adama Mickiewicza, Instytut Marki Polskiej, Instytut Książki, Polski Instytut Filmowy itd. W ramach tego podejścia dyplomacja kulturalna prowadzona będzie poprzez realizację zadań rządowych podmiotów. Warto zaznaczyć, że takie ujęcie dyplomacji kulturalnej było najbliższe polskiemu resortowi spraw zagranicznych, który wprowadził je do swoich dokumentów pod koniec lat dziewięćdziesiątych⁵.

Dzisiaj dyplomacja kulturalna traktowana jest jako składowa szerszej kategorii — dyplomacji publicznej. Nie sposób w tym miejscu przedstawić wszystkich ujęć dyplomacji publicznej, ale większość z nich sytuuje dyplomację publiczną jako miękką siłę w stosunkach międzynarodowych⁶. Istotną cechą dyplomacji publicznej pozostaje krąg jej podmiotów: nadawców i adresatów. Jak wskazuje Jan Melissen, dyplomacja publiczna kierowana jest do zagranicznej publiczności, a nawet bardziej specyficznych niepaństwowych grup, organizacji i osób⁷. Według Marka Leonarda celem dyplomacji publicznej jest przekazywanie informacji i kreowanie pozytywnego wizerunku, a także budowanie długotrwałych relacji, które tworzą dobry, sprzyjający klimat dla polityki rządu⁸. Autor ten dowodzi, że dyplomacja kulturalna jest składową dyplomacji publicznej i stanowi długotrwałe rozwijanie międzypaństwowych relacji poprzez stypendia, wymiany naukowe i stosunki kulturalne, obejmujące kulturę oraz wymianę naukową⁹.

Z kolei Beata Ociepka definiuje dyplomację publiczną jako dwustronną, dialogową formę komunikowania międzynarodowego, skierowaną do publiczności za granicą, realizowaną dzięki pośrednictwu środków przekazu i poprzez kanały bezpośrednie. Celem dyplomacji publicznej jest kształtowanie lub wspieranie pozytywnego wizerunku kraju, społeczeństwa za granicą i kształtowanie pozytywnych postaw wobec kraju nadawcy¹⁰. Zdaniem autorki dyplomacja kulturalna stanowi jeden z wymiarów dyplomacji publicznej, pozostając jej częścią.

⁵ R. Wiśniewski Ku polskiemu modelowi dyplomacji kulturalnej // Rocznik Polskiej Dyplomacji Kulturalnej. — 1999. — MSZ DPKN. — S. 8.

⁶ J. Nye Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej. — Warszawa, 2007. — S. 13.

⁷ J. Melissen Wielding soft Power. The New public diplomacy. — Clingendael, 2005. — S. 9.

⁸ M. Leonard, C. Stead, C. Smewing Public Diplomacy. — Foreign Policy Centre. — London, 2002. — S. 7—11.

⁹ Ibidem.

¹⁰ B. Ociepka Dyplomacja publiczna jako forma komunikowania międzynarodowego // Dyplomacja publiczna. — Wrocław, 2008. — S. 11—12.

Należy podkreślić, że niezależnie od tego, jak dyplomacja kulturalna zostanie zdefiniowana, to jej nadawcą będzie przede wszystkim Ministerstwo Spraw Zagranicznych, a także inne resorty, jak Ministerstwo Kultury czy Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Mogą one realizować cele i zadania dyplomacji kulturalnej bezpośrednio poprzez własne działania, jak również pośrednio poprzez współpracę i kontakty z podmiotami pozarządowymi, za pośrednictwem mediów czy Internetu. Działania nakierowane będą na budowanie pozytywnych relacji pomiędzy narodami, kreowanie korzystnego wizerunku państwa, ale jednocześnie będą sprzężone z kierunkami prowadzonej przez niego polityki. Widoczne jest to również w dyplomacji publicznej, w tym także kulturalnej, której adresatem są Ukraińcy. Jak wynika z dokumentów resortu spraw zagranicznych, dyplomacja publiczna jest działaniem «otwartym i jawnym, wykorzystującym instrumenty i strategie, które służą kształtowaniu prawdziwie długofalowych zmian w sposobie postrzegania Polski i Polaków, a także odkłamywaniu wielu krzywdzących stereotypów»¹¹. Ale jednocześnie, w dalszej części raportu można przeczytać, że: «dyplomacja publiczna realizuje cele polityki zagranicznej i przedstawia polski punkt widzenia na najbardziej aktualne i ważne problemy współczesnego świata»¹². Zatem poprzez budowanie długookresowych pozytywnych kontaktów realizowane będą cele o charakterze politycznym. Ujmowanie dyplomacji kulturalnej jako formy komunikowania pomiędzy narodami jest obecnie najbliższe stanowisku MSZ. Podmiotem odpowiedzialnym za polską dyplomację publiczną jest Ministerstwo Spraw Zagranicznych, w którego strukturze funkcjonuje Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej, który w realizacji swoich zadań współpracuje z organami rządowymi oraz organizacjami pozarządowymi. Szczególny nacisk kładzie się obecnie na współpracę z tymi ostatnimi, czemu mają służyć konkursy organizowane przez ministra spraw zagranicznych, których głównymi beneficjentami pozostają organizacje pozarządowe, a także regionalne bądź naukowe. W treści komunikatów o konkursach ministra spraw zagranicznych można przeczytać, że ich celem jest przekazywanie korzystnej dla interesów oraz wizerunku Polski wiedzy zgodnej z celami polskiej polityki zagranicznej; informowanie o Polsce współczesnej i jej historii; a wreszcie kreowanie i umacnianie pozytywnego wizerunku kraju poprzez oddziaływanie na opinię publiczną i społeczeństwa krajów obcych, w tym zwłaszcza na środowiska opiniotwórcze i młodzież¹³.

Spośród konkursów, których organizatorem pozostaje MSZ, warto wymienić: «Promocje Wiedzy o Polsce», «Polska dla wszystkich» czy wreszcie «Współpraca w dziedzinie dyplomacji publicznej». Jak wynika z prezentowanych przez MSZ

¹¹ Ministerstwo Spraw Zagranicznych. *Dyplomacja Publiczna 2010*. — Toruń, 2011. — S. 6.

¹² *Ibidem*, s. 9.

¹³ Konkurs na realizację zadania «Współpraca w dziedzinie dyplomacji publicznej 2012» // <http://www.msz.gov.pl/Konkurs,na,realizacje,zadania,Wspolpraca,w,dziedzinie,dyplomacji,publicznej,2012,47874.html>.

wymogów wobec uczestników, priorytetowo traktuje się projekty wykorzystujące narzędzia dyplomacji publicznej, skierowane do społeczeństw: Federacji Rosyjskiej, Litwy, Chin, Indii, Japonii¹⁴. Równolegle organizuje się konkursy, które dość jednoznacznie stanowią wyraz realizowanych przez Polskę dążeń, np. konkursy «Wspólne działania polsko-białoruskie» czy «Wsparcie dla Społeczeństwa Białoruskiego». W tych przypadkach mocno akcentowany jest odbiór tej działalności przez zagraniczną publiczność. Przywołane przykłady konkursów dowodzą, że pierwszoplanowym adresatem nie będą tu środowiska polityczne czy tzw. opiniotwórcze, ale przede wszystkim obywatele państw obcych (np. na Białorusi).

Istotną rolę odgrywają również przyznawane w ramach procedur konkursowych granty w ramach polskiej pomocy rozwojowej. O dofinansowanie projektów w 2011 roku, w wysokości do 13 tysięcy euro, mogły ubiegać się ukraińskie i międzynarodowe organizacje pozarządowe, instytucje użyteczności publicznej, administracja szczebla centralnego i lokalnego, jednostki budżetowe oraz inne instytucje regionalne i organizacje religijne. Obszarem zainteresowania polskiej strony były m.in.: działania w sferze włączenia ukraińskich związków miast i samorządów w partnerstwa europejskie; wzmocnienie samorządu w obszarze nowoczesnego zarządzania usługami komunalnymi, zarządzania nieruchomościami i energooszczędnością czy wreszcie wzmocnienie dialogu pomiędzy terenowymi organami administracji centralnej i samorządem a organizacjami pozarządowymi¹⁵.

Pierwszoplanowym celem dyplomacji publicznej oraz kulturalnej pozostaje kształtowanie pozytywnego wizerunku¹⁶ państwa oraz jego obywateli poprzez prezentację szeroko rozumianej kultury — w konsekwencji sprzyjać wykształceniu pozytywnych postaw wśród ukraińskiej publiczności wobec celów polskiej polityki zagranicznej albo wartości bliskich polskiej racji stanu. Zaangażowanie Polski w ideę Partnerstwa Wschodniego, pomoc w kreowaniu społeczeństwa obywatelskiego czy wreszcie realizowane wspólnie z Ukrainą wielkie projekty sportowe, są sprzężone z celami, wydaje się, że strategicznymi, wschodniego wymiaru polityki państwa.

Zgodnie z opracowanym przez MSZ dokumentem «Kierunki promocji Polski do 2015 roku», Ukraina jest priorytetowym obszarem we wszystkich dziedzinach promocji Polski. Dalej przeczytać można, że intensyfikowanie integracji Ukrainy z UE może «zwiększyć to priorytetowe dla Polski znaczenie. Szczególnie ważne jest jednak [...] oddziaływanie dotyczące wizerunku Polski współczesnej i naszej — często

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Konkurs «Małych grantów» Programu Polskiej Pomocy Zagranicznej w 2012 r.

¹⁶ Jak wynika z badań przeprowadzonych przez ISP, Polska posiada wśród obywateli Ukrainy pozytywny wizerunek. Pozytywną ocenę stosunków polsko-ukraińskich deklaruje aż 84% respondentów. Zob. Ukraińcy o Polsce i Polakach. Komunikat z badań Instytutu Spraw Publicznych // <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/pliki/PE/Wizerunek%20Ukraina%202010/Ukraicyostosunkachpolsko-ukraiskich.pdf> (dostęp 17.11.2011).

wspólnej historii»¹⁷. W dalszej perspektywie należy podjąć działania wspomagające Ukrainę w jej promocji we Wspólnocie Europejskiej, z zastrzeżeniem spełnienia licznych warunków¹⁸, jednak w dokumencie bliżej niezdefiniowanych.

Podmioty polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie

Kluczową rolę odgrywa działalność polskich placówek zagranicznych podporządkowanych ministrowi spraw zagranicznych. Przede wszystkim chodzi tu o jednostki z siedzibą na Ukrainie: Instytut Polski w Kijowie, Ambasadę RP w Kijowie oraz w mniejszym już stopniu konsulaty generalne w: Charkowie, Lwowie, Łucku, Odessie, Sewastopolu oraz Winnicy¹⁹. W przeciwieństwie do innych podmiotów polskiej dyplomacji publicznej i kulturalnej, zarówno rządowych, jak i pozarządowych, polskie placówki prowadzą nieprzerwaną, stałą działalność na terytorium Ukrainy. W istotny sposób determinuje to ich zakres funkcjonowania. Jako jednostki stale rezydujące w państwie przyjmującym mogą nawiązywać kontakty z miejscowymi partnerami, co jednocześnie sprzyja budowaniu wzajemnego zaufania. Znając preferencje publiczności ukraińskiej, mogą dostosować środki i instrumenty oddziaływania, tak by najskuteczniej oddziaływać na ukraińskiego odbiorcę. Przez wiele lat istotne znaczenie dla polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie miała działalność polskiej ambasady, a konkretnie — jej wydziału zajmującego się sprawami kultury i nauki. W ostatnich latach w związku z działalnością Instytutu Polskiego zlikwidowano jednostkę organizacyjną zajmującą się sprawami *stricto* kultury, jedynie w departamencie politycznym pozostawiono Referat ds. Współpracy Naukowo-Oświatowej²⁰.

Szczególną rolę wśród instytucji polskiej dyplomacji kulturalnej na terytorium Ukrainy odgrywa Instytut Polski — traktowany jako część tzw. polskiej sieci dyplomacji kulturalnej bezpośrednio oraz trwale realizuje jej zadania. Misją Instytutów Polskich jest

«skuteczne oddziaływanie na możliwie najszersze miejscowe środowiska artystyczne, eksperckie i opiniotwórcze. Budowanie dobrych, ścisłych kontaktów z przedstawicielami mediów należy do priorytetów działalności Instytutów Polskich. Instytuty Polskie uwzględniają w swej działalności budowanie grona przyszłych

¹⁷ «Kierunki promocji Polski do 2015 roku». Rada Promocji Polski. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. — Warszawa, 2010. — S. 88.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 13 maja 2009 r. w sprawie wykazu jednostek organizacyjnych podległych lub nadzorowanych przez Ministra Spraw Zagranicznych // M.P. 2009. — Nr 32. — Poz. 471.

²⁰ Struktura ambasady RP w Kijowie // <http://www.kijow.polemb.net/index.php?documentName=contact> (dostęp 18.11.2011).

sprzymierzeńców w dziele popularyzacji polskiego dorobku — pracowników i studentów wydziałów polonoznawczych, polonistyk, sławistyk i studiów środkowoeuropejskich, a także pracują na rzecz udziału polskiej kadry naukowej w procesie kształcenia młodzieży w kraju urzędowania»²¹.

Instytut Polski Kijowie został utworzony w 1999 roku. Ma pełnić rolę kulturalnego centrum promocji wiedzy o Polsce poprzez działalność informacyjno-edukacyjną oraz zapewnienie polskiej obecności w życiu kulturalnym kraju przyjmującego. Pierwsze lata funkcjonowania placówki nie przyniosły zbyt szerokiego zakresu działań. Znaczący udział w organizowanych przez Instytut wydarzeniach stanowiły koncerty polskiej muzyki jazzowej. Pierwszą generalną próbą jego działalności był zorganizowany w latach 2004—2005 Rok Polski na Ukrainie²². Celem zorganizowania całego cyklu wydarzeń według ówczesnego ministra kultury Dąbrowskiego było ukazanie Polski jako nowoczesnego państwa i zaprezentowanie jej na wielu płaszczyznach: nauki, kultury, edukacji, sportu, gospodarki. Rok Polski został zorganizowany pod patronatem prezydentów: Polski — Aleksandra Kwaśniewskiego oraz Ukrainy — Leonida Kuczmy, a jego hasłem było: «Polska i Ukraina razem w Europie». W założeniu organizatorów miał być «różnobarwną i wielokierunkową promocją Polski w aspekcie politycznym, ekonomicznym, społecznym i kulturalnym». Projekty zostały przygotowane przez instytucje kulturalne, gospodarcze i naukowe w Polsce. Ważnym ich dopełnieniem były projekty opracowane przez ośrodki regionalne i władze samorządowe współpracujące z miastami i regionami Ukrainy. W celu organizacji Roku Polski na Ukrainie powołany został Komitet Organizacyjny ze strony polskiej i ukraińskiej. Organizatorami na poziomie centralnym były: Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Ministerstwo Kultury RP, Ministerstwo Gospodarki RP oraz Instytut Adama Mickiewicza. Koszt organizacji Roku Polskiego na Ukrainie szacowany był na 6 mln PLN²³. Warto podkreślić, że znaczącą większość projektów stanowiły wydarzenia tzw. kultury wysokiej, adresowane raczej do elit politycznych czy środowisk kulturalnych Ukrainy, a nie do szeroko pojętej ukraińskiej publiczności. Wśród zrealizowanych projektów wymienić można m.in.: wystawę plakatów Rosława Szaybo we Lwowie, otwarcie Muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu, stoisko narodowe podczas Forum Wydawców we

²¹ Misja i zadania Instytutów Polskich w świecie // <http://www.msz.gov.pl/Misja,i,zadania,Instytutow,Polskich,w,swiecie,20910.html> (dostęp 19.11.2011).

²² Już na etapie jego przygotowań pojawiły się krytyczne uwagi np. dotyczące zaangażowanych w jego organizację podmiotów lub pominięcia środowisk polonijnych. Interpelacja posła Tadeusza Samborskiego nr 7005 do prezesa Rady Ministrów w sprawie niezadowolającego stanu przygotowań do realizacji Roku Polskiego na Ukrainie. Sejm IV Kadencji. — Warszawa, 19 marca 2004.

²³ Straszny dwór powraca do Lwowa, czyli Rok Polski na Ukrainie // <http://www.teatry.art.pl/l/zagranica/strasznydw.htm> (dostęp 21.11.2011).

Lwowie, odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Odessie czy wreszcie Festiwal Brunona Schulza w Drohobyczu²⁴. Ostatecznie jednak na kształtowanie postaw Ukraińców wobec Polaków najbardziej wpłynęły wydarzenia Pomarańczowej Rewolucji²⁵. Jednocześnie formuła Roku Polskiego okazała się niedostatecznie skuteczna w oddziaływaniu na publiczność zagraniczną, dotyczyło to zarówno Ukrainy, jak i innych państw przyjmujących.

Znaczący wzrost aktywności Instytutu Polskiego w Kijowie można zaobserwować po 2005 roku. W tym miejscu należy powiedzieć, że najczęściej o aktywności placówek działających w formie Instytutu Polskiego decyduje postawa szefa placówki oraz pozostałych pracowników — od zespołów zatrudnionych w Instytutach, ich pomysowości, aktywności, kontaktów zależy w znacznym stopniu sukces bądź porażka prowadzonej w placówce działalności. W ostatnich dwóch dekadach można zatem zaobserwować tendencje, by obowiązki szefa placówki działającej w formie Instytutu Polskiego powierzać osobom spoza struktury Ministerstwa Spraw Zagranicznych, jednak zaznajomionych z państwem przyjmującym, jego językiem oraz infrastrukturą kulturalną²⁶. Od momentu utworzenia Instytutu obowiązki szefa placówki sprawowali kolejno: Piotr Kozakiewicz, Jerzy Onuch, a od 2008 roku Jarosław Godun.

Jeśli chodzi o polskie konsulaty na terytorium Ukrainy, to w ich misji kluczowym odbiorcą pozostają środowiska polonijne oraz Polacy. Ich działania nakierowane są przede wszystkim na krzewienie i kultywowanie polskości wśród osób polskiego pochodzenia. Wydaje się, że przez lata stanowisko MSZ w zakresie działalności konsulatów w tej sferze pozostawało daleko niekonsekwentne, bowiem z jednej strony ograniczono w znacznym stopniu zaplecze kadrowe i finansowe placówek konsularnych, z drugiej zaś — zobowiązywano placówki działające w formie Instytutów Polskich do adresowania projektów kulturalnych do obywateli państw obcych, a niekoniecznie do środowisk polonijnych. Tym samym potrzeby kulturalne Polonii i Polaków mieszkających przede wszystkim za wschodnią granicą pozostawały w wysokim stopniu niezaspokojone. Obecnie można zaobserwować zwiększoną aktywność państwa polskiego w omawianym aspekcie, choć ostatnie dyskusje nad przekazaniem środków dla Polonii z Senatu do MSZ mogą budzić niepokój²⁷. Do zakresu kompetencji konsulatów należy m.in. nabór na studia w Polsce, przeprowadzanie procedur konkursowych ministra kultury i dziedzictwa narodowego, ministra nauki i szkolnictwa wyższego.

²⁴ Rok Polski na Ukrainie. Pełny kalendarz imprez kulturalnych // http://www.culture.pl/kalendarz-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/L6vx/content/rok-polski-w-ukrainie-2004-2005 (dostęp 24.11.2011).

²⁵ Stosunki polsko-ukraińskie po pomarańczowej rewolucji. Propozycje dla polskiej polityki zagranicznej. — Fundacja im. S. Batorego. — Warszawa, 2005. — S. 6.

²⁶ Wywiad ze Sławomirem Tryc, dyrektorem Instytutu Polskiego w Berlinie w latach 1996—2002 // <http://www.ifa.de/pub/kulturaustausch/archiv/zfk-2001/baustelle-europa/tryc/> (dostęp 11.10.2011).

²⁷ Marszałek walczy o miliony dla Polonii // *Dziennik*. — 2012. — 3.01.

Praktyczny wymiar działalności polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie

Analizując praktyczny wymiar polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie, można wskazać kilka instrumentów i środków najczęściej wykorzystywanych. Pełen ich katalog określa Regulamin Organizacyjny MSZ²⁸. W myśl § 78 formami działania Instytutów Polskich jest m.in.: inicjowanie i realizacja projektów promujących Polskę poprzez kulturę we współpracy z instytucjami oraz środowiskami artystycznymi i naukowymi państwa przyjmującego, a także z organizacjami samorządowymi i pozarządowymi; przedstawianie polskiej oferty kulturalnej w najważniejszych ośrodkach państwa przyjmującego i działanie na rzecz obecności polskich twórców oraz wprowadzanie tematyki z zakresu wiedzy o Polsce współczesnej, jej kulturze, historii i dziedzictwie narodowym do systemu edukacyjnego i mediów państwa przyjmującego; wreszcie organizowanie wizyt studyjnych w Polsce dla przedstawicieli środowisk opiniotwórczych państwa przyjmującego, publikacja książek i materiałów poświęconych polskiej problematyce i promujących wiedzę o Polsce. W zasadzie wszystkie te formy są podejmowane przez Instytut Polski, ponieważ to na tej placówce spoczywa bezpośrednia organizacja wydarzeń i projektów, które stanowią element składowy polskiej dyplomacji kulturalnej. W ostatnim czasie w resorcie dostrzeżono również konieczność różnicowania środków i metod prowadzonej dyplomacji kulturalnej, ze względu na czynniki właściwe dla poszczególnych państw czy odbiorców. Mają one niezwykle różnorodny charakter, albowiem można do nich zaliczyć m.in.: wzajemny sposób postrzegania, miejsce kultury w życiu społeczno-gospodarczym, zakres praw i wolności przysługujących obywatelom, stan infrastruktury kulturalnej czy system polityczny.

W 2011 roku program Instytutu zdominowały dwa główne bloki tematyczne: Rok Miłosza oraz realizacja programu kulturalnego towarzyszącego Polskiemu Przewodnictwu w Radzie Unii Europejskiej. W związku ze sprawowaną od 1 lipca 2011 roku Prezydencją w Radzie Unii Europejskiej stolica Ukrainy stała się jedną z 10 wytypowanych stolic światowych, w których organizowane były wydarzenia Zagranicznego Programu Polskiej Prezydencji²⁹. Wybór Kijowa, a także Londynu, Berlina, Mińska, Moskwy, Tokio, Pekinu, Madrytu, Brukseli oraz Paryżu został uzasadniony argumentem: «miejsca ważne ze względu na polską gospodarkę i interesy polityczne»³⁰.

²⁸ Zarządzenie z dnia 17 grudnia 2010 r. Ministra Spraw Zagranicznych // Dz. Urz. MSZ. — 2011. — Nr 1.

²⁹ R. Pawłowski Kulturalna prezydencja, pierwsza taka ofensywa // Gazeta Wyborcza. — 2012. — 2.01.

³⁰ Stenogram z Wspólnego posiedzenia Komisji ds. UE oraz Komisji Kultury i środków przekazu. — 2011. — 31 marca. — Nr 4895 — Informacja o programie kulturalnym polskiej prezydencji, jej promocji w kraju i za granicą oraz identyfikacji wizualnej // Biuletyn Kancelarii Sejmu. — Biuro Komisji Sejmowych.

Za programowe przygotowanie oprawy kulturalnej polskiej prezydencji za granicą odpowiadał Instytut Adama Mickiewicza, który pozostając partnerem polskich placówek zagranicznych, współorganizował szereg imprez kulturalnych w ramach programu kulturalnego. Warto podkreślić, że w Kijowie, ale także innych miastach Ukrainy zaprezentowano blisko 100 projektów kulturalnych związanych z polską prezydencją. Dla porównania cały program realizowany za granicą obejmuje w sumie 400 wydarzeń. Skoncentrowanie tak znacznej liczby projektów w jednym państwie przyjmującym może jednoznacznie świadczyć o zainteresowaniu strony polskiej, by w jak najszerszym zakresie oddziaływać na ukraińską publiczność.

Z prezentowanego na Ukrainie programu kulturalnego dyrektor Instytut Jarosław Godun wymieniał jako najciekawsze:

«pokazany w Kijowie spektakl uliczny „Planeta Lem” Teatru Biuro Podróży, który zgromadził ponad pięć tysięcy osób, koncert I, CULTURE Orchestra, zespołu młodych muzyków z Polski i krajów Partnerstwa Wschodniego oraz prezentacje audiobooku z wierszami Czesława Miłosza w języku ukraińskim, które odbyły się w najważniejszych miastach Ukrainy»³¹.

Większość projektów organizowana jest przy współudziale ukraińskich partnerów: sal koncertowych, radiowych, muzeów³². Warto także wspomnieć o niekonwencjonalnych pomysłach realizowanych w toku programu kulturalnego np. o projekcie «wiersze w metrze». Zainicjowana przez British Council w 1986 roku formuła przedsięwzięcia polega na prezentacji w przestrzeni publicznej, bardzo szeroko pojętej, wierszy współczesnych poetów. Korzystając z tego instrumentu, Instytut zaprezentował poezję m.in.: Czesława Miłosza, Zbigniewa Herberta, Wisławy Szymborskiej, Julii Hartwig, Ewy Lipskiej, Adama Zagajewskiego³³. Zespół polskiej placówki bardzo wszechstronnie potraktował w tym przypadku przestrzeń miejską, będącą tłem dla polskiej poezji, albowiem oprócz metra wiersze obecne były na wielkich banerach rozwieszonych na ogrodzeniach Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie oraz Stadionu Sportowego «Dynamo Kijów». Tym samym zapewniono niespotykany przy innych organizowanych przez Instytut wydarzeniach odbiór prowadzonej przez niego działalności.

Poza projektami związanymi bezpośrednio z konkretnymi wydarzeniami politycznymi czy sportowymi Instytut organizuje również wiele cyklicznych projektów,

³¹ Król Roger na finał polskiej prezydencji na Ukrainie // http://www.culture.pl/pkpp-karol-szymanowski-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/HPh6/content/krol-roger-na-final-polskiej-prezydencji-w-kijowie.

³² Wszystkie wydarzenia, składające się na Program Kulturalny realizowany na Ukrainie, www.polinst.kiev.ua/kult-program.html [?]

³³ Wiersze w Metrze i konkurs haiku // http://www.culture.pl/pkpp-kalendarz-sw-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/tb2G/content/wiersze-w-metrze-i-konkurs-haiku.

wśród nich na uwagę zasługuje przyznawana od 2007 roku nagroda literacka im. Josepha Conrada, nagroda im. Kazimierza Malewicza dla młodych artystów, która wręczana jest od 2008 roku, organizowany corocznie przegląd filmu polskiego czy wreszcie udział w festiwalach muzycznych i literackich³⁴.

Powołanie Instytut Polskiego w Kijowie w 1999 roku było ważne dla promocji polskiej kultury wśród Ukraińców.

«Warta podkreślenia jest aktywność Instytutu w pozyskiwaniu miejscowych instytucji kultury, ośrodków społeczno-politycznych oraz ich przedstawicieli do współorganizacji i pełnienia funkcji partnerów działań promocyjnych. Dzięki staraniom Instytutu, kultura polska prezentowana była szerokiej publiczności na licznych festiwalach, wystawach i konkursach, często o zasięgu międzynarodowym. Z inicjatywy Instytutu tłumaczono na język ukraiński prace wybitnych polskich autorów i publicystów, a także upowszechniano wiedzę na temat polskiej transformacji ustrojowej»³⁵.

Z danych zawartych w dokumentach Najwyższej Izby Kontroli wynika, że w latach 2009—2010 (I półrocze) Instytut na działalność programową wydatkował — w przeliczeniu na PLN — łącznie 847,5 tysięcy, w tym: w 2009 roku — 620,4 tysięcy, w I półroczu 2010 roku — 227,1 tysięcy. W wymienionych dwóch latach Instytut zorganizował lub współorganizował 129 przedsięwzięć (86 — w 2009 roku, 43 — w I półroczu 2010), z czego w swojej siedzibie — 2 (2009 rok), na terenie Kijowa — 64 (43 — w 2009 roku, 21 — w I półroczu 2010), w 19 innych miastach Ukrainy — 63 (40 — w 2009 roku, 23 — w I półroczu 2010)³⁶.

Istotnym narzędziem dyplomacji kulturalnej pozostaje nauka języka. Stanowi ona istotny element dyplomacji kulturalnej np.: Niemiec, Wielkiej Brytanii czy Hiszpanii. Kursy językowe organizowane przez British Council, Goethe Institut czy Instytutów Cervantesa, to trwały element promocji tych państw poza granicami. W przypadku Polski tego rodzaju narzędzie nie jest tak powszechne. Wynika to ze znacząco mniejszej popularności nauki języka polskiego oraz z szeregu innych czynników³⁷. Wydaje się jednak, że początkowo zakładana przez resort spraw zagranicz-

³⁴ Instytuty Polskie, *Kultura...*, s. 22.

³⁵ Wystąpienie pokontrolne Najwyższej Izby Kontroli z dn. 20 października 2010 r. // KNO-4101-03-10/2010.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Wśród przeszkód utrudniających prowadzenie tej nauki należy wskazać brak spójnego systemu promocji nauczania języka polskiego jako obcego. By zmienić obecny stan postulowane jest powołanie instytucji odpowiedzialnej za przygotowanie odpowiedniej oferty edukacyjnej oraz skoordynowanie działań wszystkich podmiotów rządowych zainteresowanych wzmocnieniem roli nauczania języka polskiego na świecie. Zob. Opracowanie dotyczące systemów promocji języka za granicą stosowanych przez wybrane państwa // Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej. — Warszawa, 2011. — S. 40.

nych pod koniec lat dziewięćdziesiątych całkowita likwidacja kursów języka polskiego, prowadzonych w Instytutach Polskich, nie do końca okazała się właściwym kierunkiem działań³⁸. W przypadku Ukrainy kursy języka polskiego prowadzone są poza siedzibą Instytutu Polskiego, ale Instytut oraz polskie konsulaty aktywnie pośredniczą pomiędzy jednostkami prowadzącymi kursy a zainteresowanymi³⁹.

Szczególnie istotnym komponentem polskiej dyplomacji kulturalnej są stypendia dla Ukraińców zainteresowanych studiami w Polsce. Z przeglądu działań realizowanych w ramach dyplomacji kulturalnej na Ukrainie wynika, że wszystkie polskie placówki zagraniczne aktywnie funkcjonują w tym obszarze. Poza stypendiami, których adresatem jest młodzież polonijna⁴⁰, część programów adresowana jest do *stricto* ukraińskiego odbiorcy. W ich ramach konsulaty i Instytuty prowadzą działalność informacyjną w zakresie wszelkiego rodzaju programów rządowych oraz pozarządowych, np. Programu Lane Kiklanda, stypendium Thesaurus Poloniae Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Zatem system stypendiów, wymiany naukowej oraz konferencji i spotkań stanowi bardzo ważny instrument polskiej dyplomacji kulturalnej na Ukrainie, w dużo mniejszym zakresie wykorzystywany jest on w innych państwach.

Bibliografia

1. *Chojnowski A., Bruski J.J.* Ukraina. — Warszawa, 2006.
2. Europa Wschodnia — dekada transformacji. Ukraina / red. B.J. Albin, W. Baluk. — Wrocław, 2002.
3. *Gill W., Gill N.* Stosunki Polski z Ukrainą. — Poznań-Toruń. 1994.
4. *Kowal P.* Niektóre aspekty formułowania programu kulturalnego dla Polaków na Wschodzie // Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie / red. T. Gąsowski. — Kraków, 2000.
5. *Melissen J.* Wielding soft Power. The New public diplomacy. — Clingendael, 2005.
6. *Leonard M., Stead C., Smewing C.* Public Diplomacy // Foreign Policy Centre. — London, 2002.

³⁸ Spośród 21 funkcjonujących Instytutów Polskich nauczaniem języka polskiego w 2010 r. zajmowało się 10 placówek (w: Mińsku, Sofii, Pradze, Tel Awiwie, Wilnie, Moskwie, Sankt Petersburgu, Bukareszcie, Bratysławie, Budapeszcie). Zob. Informacja o wynikach promocji kultury polskiej na świecie // Najwyższa Izba Kontroli. Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego. — Warszawa, 2011. — S. 16.

³⁹ Nauczanie języka polskiego // <http://www.polinst.kiev> (dostęp 9.12.2011).

⁴⁰ Wymienić tu można: program fundacji Semper Polonia, Program stypendialny im. Stanisława Grabskiego, Program Studium Europy Wschodniej, a także wiele programów organizacji pozarządowych: Stowarzyszenia Wspólnoty Polskiej, Fundacji Pomocy Polakom na Wschodzie.

7. Nye J. Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej. — Warszawa, 2007.
8. Ociepka B. Dyplomacja publiczna jako forma komunikowania międzynarodowego // Dyplomacja publiczna. — Wrocław, 2008.
9. Polska—Ukraina więcej niż sąsiedztwo / red. M.S. Wolański, Ł. Leszczenko. — Wrocław, 2006.
10. Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. T. Kapuśniak, M. Pietraś. — Lublin, 2007.
11. Umińska-Woroniecka A. Od promocji stosunków kulturalnych i naukowych do dyplomacji kulturalnej // Polski Przegląd Dyplomatyczny. — 2010. — Nr 5—6.

Dokumenty

1. Informacja o wynikach promocji kultury polskiej na świecie // Najwyższa Izba Kontroli. Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego. — Warszawa, 2011.
2. Kierunki promocji Polski do 2015 roku // Rada Promocji Polski. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. — Warszawa, 2010.
3. Ministerstwo Spraw Zagranicznych // Dyplomacja Publiczna. — 2010. — Toruń, 2011.
4. Wiśniewski R. Ku polskiemu modelowi dyplomacji kulturalnej // Rocznik Polskiej Dyplomacji Kulturalnej. — 1999. — MSZ DPKN.

Akty normatywne

1. Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 13 maja 2009 r. w sprawie wykazu jednostek organizacyjnych podległych lub nadzorowanych przez Ministra Spraw Zagranicznych // M.P. — 2009. — Nr 32. — Poz. 471.
2. Regulamin organizacyjny Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, załącznik do Zarządzenia z dnia 17 grudnia 2010 r. Ministra Spraw Zagranicznych // Dz. Urz. MSZ. — 2011. — Nr 1.

Наукове видання

Українські трангресії ХХ–ХХІ ст.

**Звільнити майбутнє від минулого?
Звільнити минуле від майбутнього?**

Культура — Історія — Політика

Наукова редакція і вступ Агнєшки Матусяк

*Видавець **Василь Гутковський**
Художнє оформлення **Андрій Кісь**
Комп'ютерне верстання **Роман Івах**
Літературний редактор **Мирослава Прихода***

Здано на складання 05.11.2012 р.
Підписано до друку 03.12.2012 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 31,52. Обл.-вид. арк. 33,46.
Замовлення № 456.

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006, а/с 10989.
м. Львів, вул. Плугова, 6.
тел./факс: (032) 235-53-28
e-mail: pyramidabook@ukr.net
www.pyramidabook.com

Надруковано з готових діапозитивів у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»,
свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356 від 12.03.2001 р.

У 45 **Українські трансгресії ХХ—ХХІ століття** : Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього? : Культура — Історія — Політика : Вельмишановному Професорові Телесфору Познякові на 80-річчя від дня народження / Наукова редакція і вступ Агнешки Матусяк. — Львів : ЛА «Піраміда», 2012. — 384 с.

ISBN 978-966-441-309-8

Книжка пропонує широку та багатоаспектну українознавчу перспективу, зосереджену навколо переломних та вузлових для України подій після 1991 року. Водночас це спроба визначити траєкторію її подальшого розвитку на ближче і далі майбутнє, для якої пам'ять про минуле та дебати над її субстанціональними процесами — нагадування, пам'ятання і забування — виявляються сьогодні невідкладною проблемою.

Перша частина збірки містить праці, присвячені патріарху польської славістики Професору Телесфорові Позняку, який 2012 р. відзначає свій вісімдесятирічний ювілей. Друга частина — це літературознавчі, культурологічні, історичні та політологічні тексти, для яких девізом стали слова «Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього?» — цитата з книжки *Центрально-східна ревізія* Юрія Андруховича, яку 2000 року разом з есе *Корабельний щоденник* Анджея Стасюка видано під спільним заголовком *Моя Європа*.

Книжка призначена для всіх, хто цікавиться сучасною Україною.